

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

37

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA
ARCHEOGRAPHICAL DEPARTMENT

ARCHEOGRAPHICAL PAPERS

37

Belgrade 2015

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОГРАФИЈУ

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

37

Београд 2015

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

ЛАСЛО БЛАШКОВИЋ, главни и одговорни уредник (Београд)
Проф. др Татјана Суботин-Голубовић, уредник (Београд)
Владан Тријић, секретар Одбора (Београд)
Проф. др АКСИНИЈА ЏУРОВА (Софија), инострани члан САНУ
АНАТОЛИЈ ТУРИЛОВ (Москва), инострани члан САНУ
РАДОМАН СТАНКОВИЋ (Београд)
КАТАРИНА МАНО-ЗИСИ (Београд)
Др Јасмина НЕДЕЉКОВИЋ (Београд)
Доц. др ДРАГАНА НОВАКОВ (Београд)
Мр ДРАГАН ПУРЕШИЋ (Београд)

EDITORIAL BOARD

LASLO BLAŠKOVIĆ, editor-in-chief (Belgrade)
TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Ph.D. Associate Professor, editor (Belgrade)
VLADAN TRIJIĆ, secretary of the Board (Belgrade)
AKSINIJA DŽUROVA (Sofia), SASA foreign member
ANATOLY TURILOV (Moscow), SASA foreign member
RADOMAN STANKOVIĆ (Belgrade)
KATARINA MANO-ZISI (Belgrade)
JASMINA NEDELJKOVIĆ, Ph.D. (Belgrade)
DRAGANA NOVAKOV, Ph.D. Assistant Professor (Belgrade)
DRAGAN PUREŠIĆ, MA (Belgrade)

РЕЦЕНЗЕНТИ

Др Татјана Суботин-Голубовић
Др Ирена Шпадијер
Др Јасмина Недељковић
Мр Душица Грбић
Катарина Мано-Зиси

REVIEWERS

TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Ph.D.
IRENA ŠPADIJER, Ph.D.
JASMINA NEDELJKOVIĆ, Ph.D.
DUŠICA GRBIĆ, MA
KATARINA MANO-ZISI

Публиковање овог броја *АРХЕОГРАФСКИХ ПРИЛОГА*
остварено је уз финансијску помоћ Министарства културе и информисања Републике Србије

САДРЖАЈ/CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Nina Glibetić

A NEW 11TH CENTURY GLAGOLITIC FRAGMENT FROM ST CATHERINE'S MONASTERY:
THE MIDNIGHT PRAYER OF EARLY SLAVIC MONKS IN THE SINAI 11

Нина Глибетић

НОВИ ГЛАГОЉСКИ ОДЛОМАК ИЗ 11. ВЕКА ИЗ МАНАСТИРА СВЕТЕ КАТАРИНЕ:
ПОЛУНОЋНА СЛУЖБА СЛОВЕНСКИХ МОНАХА СИНАЈСКЕ ГОРЕ 40

Татјана Илиева

ПАСАЖИТЕ И РЕМИНИСЦЕНЦИИТЕ ОТ СИМВОЛИЧЕСКИТЕ ТЕКСТОВЕ В БОГОСЛОВИЕ
НА ЙОАН ЕКЗАРХ – СЪПОСТАВКА С ТЕКСТОВАТА ТРАДИЦИЈА НА ПАМЕТНИКА
И С ДРУГИ СЪЧИНЕНИЯ ОТ ЕПОХАТА 49

Tatyana Ilieva

THE PASSAGES AND REMINISCENCES FROM SYMBOLIC TEXTS IN JOHN THE EXARCH'S THEOLOGY:
COMPARISON WITH THE TEXT TRADITION OF THE MONUMENT WITH OTHER WRITINGS
OF THE TIME 65

Миланка Убийарић, Владан Тријић

ЗБОРНИЦИ ПАРАКЛИСА У СРПСКОСЛОВЕНСКОЈ ТРАДИЦИЈИ 69

Milanka Ubiparić, Vladan Trijić

ANTHOLOGIES OF PARAKLISIS' IN SERBIAN CHURCH SLAVONIC TRADITION. 101

Иван Билярски, Маријана Цибранска-Костова

СЛАВЈАНСКИ РЪКОПИС 636 (BAR Ms. Sl. 636, XVI в.) ОТ БИБЛИОТЕКАТА НА РУМЪНСКАТА
АКАДЕМИЈА В БУКУРЕЩ 107

Ivan Biliarsky, Mariyana Tsibranska-Kostova

THE SLAVONIC MANUSCRIPT BAR Ms.SL.636, 16TH CENTURY, FROM THE LIBRARY
OF THE ROMANIAN ACADEMY IN BUCAREST 152

Мирослав Лазић

ЗБИРКА СТАРИХ ШТАМПЕНИХ КЊИГА НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ:
ОБНОВА И РАЗВОЈ НАКОН 1941. ГОДИНЕ 157

Miroslav Lazić

THE COLLECTION OF OLD PRINTED BOOKS OF THE NATIONAL LIBRARY OF SERBIA:
RENEWAL AND DEVELOPMENT AFTER 1941 208

Ана Рашковић

РУСКИ НЕУМСКИ СТИХИРАРИ ТИПА *ДИЈАКОВО ОКО* ИЗ XVI И XVII ВЕКА КАО ГЛАВНИ ИЗВОРИ
ЗА ПРОУЧАВАЊЕ СЛУЖБИ СРПСКИМ СВЕТИМА У РУСКИМ РУКОПИСИМА 217

Ana Rašković

RUSSIAN NEUMATIC STICHERARIONS NAMED *DIAK'S EYE* OF 16TH AND 17TH CENTURY
AS THE MAIN SOURCE FOR STUDYING THE SERVICES TO SERBIAN SAINTS
IN RUSSIAN MANUSCRIPTS 247

Зоран Ранковић

СЛОВО О ДУХУ СВЕТОМЕ У ВРХОБРЕЗНИЧКОМ ЛЕТОПИСУ 251

Zoran Ranković

THE HOMILY ON THE HOLY SPIRIT IN THE VRHOBREZNICA CHRONICLE 269

Милена Мартиновић

ЈЕДАН ЗАБОРАВЉЕНИ РУКОПИС КОЈИ СЕ ЧУВА
У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ ЦРНЕ ГОРЕ НА ЦЕТИЊУ 271

Милена Мартинович

ЗАБЫТАЯ РУКОПИСЬ КОТОРАЯ ХРАНИТСЯ
В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ ЧЕРНОГОРИИ В ЦЕТИНЬЕ 286

ИЗ СЛОВЕНСКЕ АРХЕОГРАФИЈЕ

Љиљана Пузовић

СТОЈАН НОВАКОВИЋ (1842–1915): ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ УПОКОЈЕЊА 291

Јована Станојловић

СУДБИНА РУКОПИСНИХ КЊИГА НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА.... 307

Jovana Stanojlović

THE FATE OF MANUSCRIPT BOOKS OF THE NATIONAL LYBRARY DURING WORLD WAR ONE... 322

Јасмина Негељковић

СУДБИНА НЕСТАЛИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ РУКОПИСА НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ
У БЕОГРАДУ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 325

Jasmina Nedeljković

THE FATE OF THE MISSING MEDIEVAL MANUSCRIPTS OF THE NATIONAL
LIBRARY IN BELGRADE AFTER WORLD WAR ONE 338

ПРИКАЗИ И КРИТИКЕ

Никола Јоцић

ВЛАДИМИР ВУКАШИНОВИЋ, *ВЕЛИКИ ВХОД*.

ОГЛЕДИ ИЗ СРПСКОГ ЛИТУРГИЈСКОГ ПРЕДАЊА: XIII–XXI ВЕК 345

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

A NEW 11TH CENTURY GLAGOLITIC FRAGMENT FROM ST CATHERINE'S MONASTERY: THE MIDNIGHT PRAYER OF EARLY SLAVIC MONKS IN THE SINAI*

NINA GLIBETIĆ**

Abstract: The article introduces a new Glagolitic fragment recently discovered at St Catherine's Monastery in the Sinai. Codicological, paleographic and orthographic analyses indicate that it was copied by an unknown South-Slavic scribe in the first half of the eleventh century. A noteworthy orthographic feature of the fragment is the habitual use of the monograph ѡ for [jɔ]/[ʔ] instead of the usual digraph ѡѡ. The liturgical examination of the folio's contents leads the author to propose that the leaf preserves an early monastic midnight service (mesonyktikon) that once belonged to an horologion. The new fragment would thus represent the oldest Slavic source for this book type. Furthermore, textual and ritual affinities to sources representative of Palestinian and Sinaitic liturgical practices situate the mesonyktikon of the new fragment within the liturgical milieu of that region. The author thus concludes that the new Glagolitic horologion fragment was copied on Sinai for the liturgical use of Slavic monks there. As such, the fragment offers concrete evidence that eleventh-century Slavic monks were active within Sinaitic monastic and liturgical currents. The article includes a Glagolitic transcription of the text, followed by a Cyrillic transliteration.

Keywords: Glagolitic, St Catherine's Monastery, Sinai manuscripts, Sinai liturgy, paleography, codicology, orthography, non-digraphic jɔ, early Slavic liturgy, Slavs on Sinai, mesonyktikon, horologion

* I wish to express my gratitude to Archbishop Damianos, Archimandrite Justin, and the monastic community of St Catherine's Monastery for their hospitality as well as for the permission to publish photos of this new Glagolitic find. Special thanks are also owed to Elena Velkovska and Stefano Parenti for their invaluable feedback and contributions in the writing of this article. I am also indebted to Heinz Miklas for his assistance with the paleographic analysis and dating. Most of this article was written during my time as John B. Foley, SJ Visiting Professor of Liturgical Studies in the Department of Theological Studies at St Louis University, and I thank the benefactor of this fellowship and the university for their support.

** Nina Glibetić is a research fellow at the Center for the Study of Christianity, Hebrew University, Jerusalem.

“As the bridegroom was delayed, they all slumbered and slept. But at midnight there was a cry, ‘Behold, the bridegroom! Come out to meet him.’ Then all those maidens rose and trimmed their lamps...” Gospel of St Matthew 25:5–7.

The Sinai New Finds have invigorated scholarly discussion about St Catherine’s Monastery and its role in the history of medieval Slavs. The discovery of these manuscripts in 1975 greatly increased Glagolitic source material and in turn challenged scholars to rethink early Slavic literacy, liturgical practices, and the role of Sinai in the history of these texts.¹ With this present study, I would like to introduce a previously unknown Glagolitic source that contributes to this inquiry. While this new source consists of a single folio, paleographic and codicological analysis reveals that it stems from a lost Glagolitic book that was copied by a hitherto unknown scribe in the first half of the eleventh century. The new fragment thus represents one of the oldest texts in the Old Church Slavonic language (OCS). Liturgiological analysis will show that it most likely belonged to an horologion and is thereby the oldest Slavic witness to this book type.² Furthermore, the content of this leaf relates it to the liturgical usages of Sinai and suggests that the original horologion was produced on Sinai itself for local use by Slavic monks there.

This new folio was unearthed along with the other New Finds in 1975, but it was not identified as a Glagolitic text. As part of a research project on the history of South-Slavic liturgy, I spent two weeks studying the collection of Slavic manuscripts held at Saint Catherine’s Monastery.³ During that time, the librarian of the monastery, archimandrite Justin, approached me about an odd parchment leaf that he noticed among the Ethiopic Ge’ez

¹ On the Sinai collection of Glagolitic codices, see Miklas 2011. A general overview of the Slavic heritage at St. Catherine’s Monastery is described by MacRobert 2011. On Glagolitic literary activity at the monastery, see Miklas 1999; *idem* 2000; cf. also Miklas, Gau, Hürner 2015, 62–63. On the presence of Palestinian liturgical elements within the Sinai Glagolitic books, see for example Velkovska 2012 and bibliography; *eadem* 2006, esp. 433–435; Parenti 2011, esp. 166–168; *idem* 2014, 300–304. A more general discussion of the Sinaitic liturgy can be found in Taft 2010.

² This liturgical book type is otherwise testified in the Slavic corpus starting only in the thirteenth century. On early Slavic horologia, see Слива 1999. The new part of the Sinai Psalter (Sin. Slav. 2/N) hints that horologion material could have once formed part of this book, but the end of the codex is unfortunately mutilated. See Tarnanidis 1988, 87–91.

³ For some of the results of this research, see Glibetić 2013; *eadem* 2014.

fragments. When I confirmed his suspicion that the folio contains Glagolitic text, he invited me to perform an analysis of this new source. Evidently, the visual similarity between the Ethiopic Ge'ez and Glagolitic scripts led the scholars who first sorted the New Finds to accidentally place the folio within the Ge'ez collection, which is why it has remained unknown to scholarship until now.

CODICOLOGICAL, ORTHOGRAPHIC AND PALEOGRAPHIC DESCRIPTION

The new fragment consists of one parchment folio with text on both the hair (A) and the flesh side (B). Its overall size is app. 138 × 100 mm with a textual field of 110 × 85 mm. These dimensions are comparable to those of other Sinai Glagolitic codices.⁴ The leaf is considerably damaged, with large lacunae on both the left and right margin. There are also multiple smaller interruptions in the textual field caused by insect marks or other damage. A thick layer of dirt is deeply entrenched into the top left section of the parchment and covers up some of the text on side A. Furthermore, a number of small fragments belonging to lost folios of the original codex as well as to a younger paper manuscript are firmly attached to the surface of the parchment, intermittently blocking access to the text beneath (especially around lines A11–A12 and B17–25).

While both sides of the leaf evidence ruling, it is especially visible on side B where horizontal and frame ruling are in full view. We tentatively suggest that the ruling type corresponds to variants A or C in the first ruling scheme of the Demetrius Psalter (Sin. Slav. 3/N).⁵ The scribe, however, only loosely conforms to the ruling guidelines. There are twenty-five lines of text on each page, with an additional heading on the upper left margin of side B. The shortage of lines with fully extant text makes it hard to determine the average number of characters per line, but the reconstructed text suggests a range between 18 and 26 characters.

The color of the main ink is dark brown with red used decoratively in headings (A9, A15, B0) and for one initial (A10–A11). The first two words of a troparion copied on B9 are also filled in with red ink. All red

⁴ See the dimensions of Sin. Slav. 1/N in Tarnanidis 1988, 65; Sin. Slav. 3/N in Miklas et al. 2012, 40; Sin. Slav. 5/N in Miklas 2000, 120. The essential bibliography for early Glagolitic sources is available in Miklas et al. 2012, 20–21.

⁵ See Miklas et al. 2012, 86.

markings are exclusively used to fill in the letters and they do so with precision, analogous to the Sinai Menaion (Sin. Slav. 4/N).⁶ The headings are written in larger, majuscule letters and all contain rubrical content. Rubrics not included in the headings can be written in slightly larger letters (A16–A18). There are two initials (A10–A11, A15) with one, comprised of the letter *Myslite*, extending over two lines. The first word on line B1 also began with a larger initial, but the folio is cut off by a lacuna so that only part of this initial is visible today.

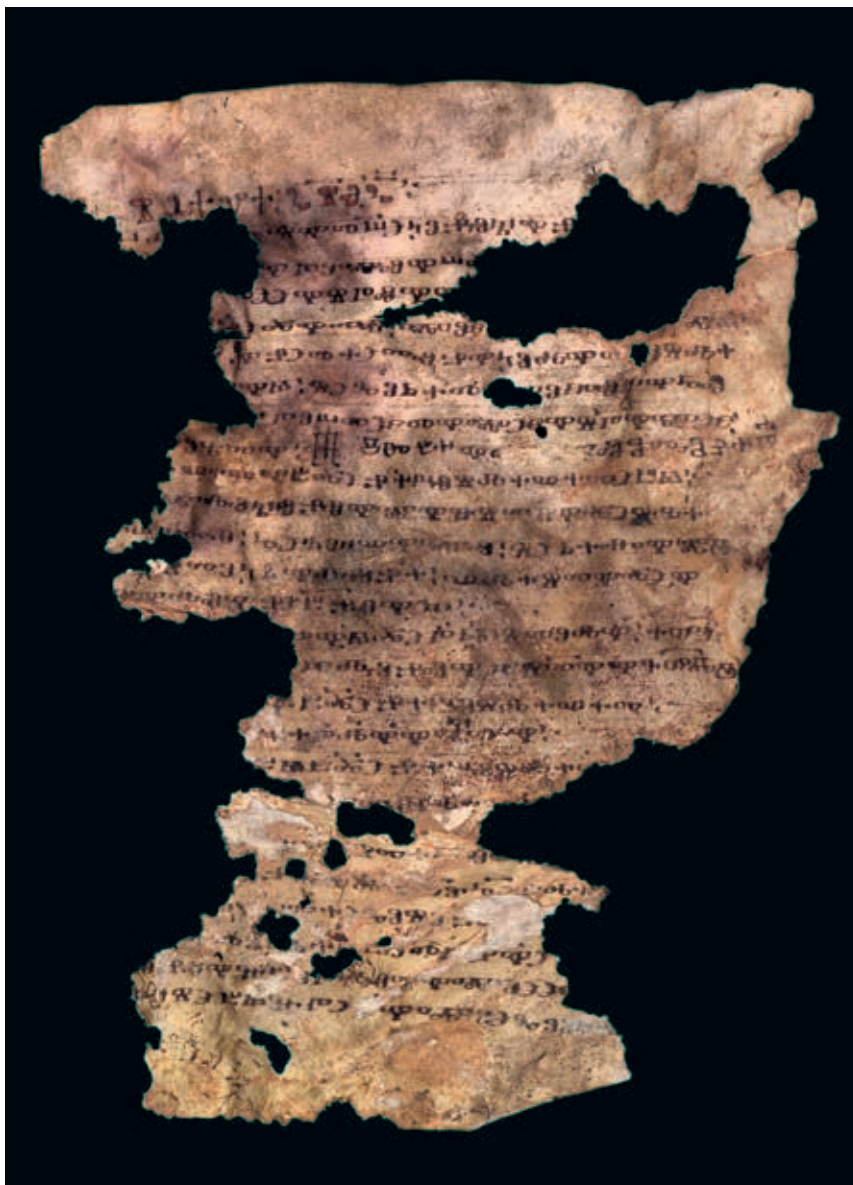
The text is copied by a single scribe. On line B8, a younger hand, writing in slightly darker ink, inserted the following: НЗБАВН НАСЪ ОТЪ НАН, which is most probably an incipit of a Marian troparion, discussed below. The incipit is preceded by a square with a cross on the inside and possibly serves as a rubrical indicator. Similarity to the letter *Thita* (ϥ) as well as the likelihood that the added text represents a Marian hymn, suggests the possibility that the cross and square symbol is a rubrical abbreviation for the Greek θεοτοκίον, that is, a type of liturgical poem dedicated to the Theotokos. A correcting hand also inserted the pointing mark ∙ above the text on line B9. There is no Cyrillic writing on the folio and no diacritics are visible.

The scribe employs capitalization (especially on lines A16 and A17) as well as abbreviations. Abbreviations are always indicated by titloi: гл(а)съ (A9, A15, B0), м(ъ)ногъми (A6), г(оспод)и (A11), д(оу)ши/е (A11), к(а+н)зла (A15), с(ъ)п(ас)е (A25), с(ъ)п(ас)и (A25, B7), б(о)же (B9, B18), неб(есъ)нъла (B13), а(н)ке- (B14), а(н)к(е)ли (B15), с(вє)ти (B15), ап(осто)ли (B17), ис(ъ) (B21), х(рист)е (B21). While the correcting hand makes use of superscription on B8: наН(стни), the main scribe seems not to use superscripts, with the exception of к(а+н)зла in a heading on line A15. There is one instance of suspension without special sign: the word т(ѣѣ) on line B16. There are two ligatures: the letters ѳ and ѱ on line A20 and the letters ѿ, ѿ and ѿ on line B17. Punctuation is widely used and also includes complex forms. The colon (:) is most frequent and employed to divide individual elements within rubrics as well as phrases within hymnography. A colon followed by two wave strokes (:~~) is used for major divisions, although it can also divide phrases within a single composition (B9–B19). A comma appears on line B12.

⁶ See Tarnanidis 1988, 100–102 (picture of ff. 1^v–2^r on 196–197) and Miklas, Hürner, Gau 2012, 189.

CA. 1. New Sinai Fragment, f. 1^r

CA. 1. New Sinai Fragment, f. 1^v

The main scribe predominantly uses ꙗ to represent /i/, which is also the case in the Kiev Folia.⁷ The letter ѣ is encountered less frequently, and is typically found in headings and rubrics (A9, A16), *nomina sacra* (A14, B15), and occasionally for “and” (A23, B11). The scribe always employs the ligature Ukъ. There are no preserved instances of ѡ. /š/ is written as the sequence ш + ѡ (A4, A7). Both jers are used, and the reflex of *y consists of ꙗ and ꙗ (B13, B15, B24). Noteworthy is the presence of the letter Ikъ, which appears once in the abbreviation [н](ѣ)ꙗ (B21) of the *nomen sacrum* Икоꙗ, in a paleographic form that is almost identical to scribe B of the Demetrius Psalter.⁹ *G'een'na* is used on two occasions for the *nomen sacrum* “angel” (B14; B15). Both (original) nasal vowels /ę/ and /q/ are represented by digraphs (æ and æ).¹⁰

The most fascinating orthographic feature of the new Glagolitic leaf is the appearance of non-digraphic ꙗ for [jɔ]/[ʲɔ]; that is, the left component of the digraph æ. As the letter appears three times, there is no doubt about its regular use by the scribe and its function:

A13–14: ДА ПѢСНЬ ДѢЛЪСКЪЖ ꙗ ПО ꙗ ТИ ДЛЕЛЪДА

B8: -ꙗ ТИ

Until now, the digraph æ has remained the only representation of /jɔ/ in Glagolitic text sources, even if its two components were not always closely combined.¹¹ The only other witness to a non-digraphic treatment has been the Munich abecedarium (*Abecedarium monacense*), which contains both Cyrillic and Glagolitic alphabets. The abecedarium was most likely written (copied?) in the twelfth century on f. 150^v of an older Latin codex preserved

⁷ On the use of *i* in the Kiev Folia, see Schaecken 1987, 33–40 and more recently, Hürner 2010, 268.

⁸ There has been some discussion on the *nomen sacrum* Икоꙗ, see Uspenskij 2013, 13–15 note 22, and the bibliography of H. Miklas indicated on 14 fn. 21.

⁹ See Miklas et al. 2012, 99. This rare letter is also used by hand A of the Demetrius Psalter and hands A and B of the Sinai Psalter (Sin. Slav. 38 + Sin. Slav. 2/N). See Hürner 2010, 268.

¹⁰ On the use of nasal vowels in the Glagolitic tradition, see the overview of scholarship provided by Čamba 2013, 30–32. See also Marti 2004, 28 and Miklas 2004, 391–392 fn. 14.

¹¹ Scribe B of the Demetrius Psalter writes *jɔ* digraphically but not as a ligature. See Miklas et al. 2012, 99. The same phenomenon is occasionally encountered in the Sinai Psalter (Sin. Slav. 38 + Sin. Slav. 2/N). See for example the digraph æ copied by Scribe A on line 9 on f. 3^r in Altbauer 1971, 7.

in the Bavarian State Library (*Bayerische Staatsbibliothek*) under the shelf mark CLM 14485.¹² While it is known for preserving several archaic letter forms, some scholars have cautioned against relying too heavily on this source by arguing that the scribe was not familiar with the Slavic alphabets being rendered.¹³ Hence, there has been debate on whether or not the Munich abecedarium's manifestation of a non-digraphic *ѣ* is evidence that a non-digraphic form had actually been in use at one time.¹⁴ With confidence, we can now confirm that the non-digraphic form was used in scribal practise.

The orthography of the new Sinai folio follows etymology. With two minor exceptions all the juses are preserved in the correct positions. The *tL̥t*-spelling shows *ѣ* in the post-liquidal position (A21: ꙗꙗꙗꙗꙗꙗ; B10: нѣмѣѣѣѣѣѣ). Weak *jers* are maintained except for a single instance (B11: ѣѣѣѣѣѣ), and there is only one promotion of a strong *jer* into a full vowel (B6: вѣꙗꙗꙗꙗꙗ). The latter could advocate a West Bulgarian / Macedonian dialect, but this would need to be corroborated with additional evidence since the linguistic data offered by this single folio is rather scanty and all OCS manuscripts have at least one example of *o* replacing a strong *ѣ*.¹⁵ Instead, the overall correct application of the *jers*, taken together with the already mentioned fact that the scribe tends to follow OCS etymology closely, points us toward an early date of composition. No intervocalic *j* is observed (A24: ꙗꙗꙗꙗ; probably A20: ꙗꙗꙗꙗꙗꙗꙗꙗꙗ).

The scribe writes predominantly in archaic letter forms. Thus, e.g., *Az* is written as an equilateral cross without the prominent descending minims at the ends of the bar. The left component of *Zemlja* is in the shape of a trapezoid with the parallel sides standing vertically, a flat bottom, and the head slightly elevated on the left, a form identical to that found in the

¹² Summary and bibliographic indications for Slavic abecedaries are found in Турилов 2000; Marti 1999. On the Munich abecedar, see most recently Kempgen 2008. The Latin codex can be accessed on-line at: <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0004/bsb00046309/images/index.html?fp=193.174.98.30&seite=304&pdfseite=x>

¹³ On this, see especially Marti 1999, 181, 182 fn. 15, 184. See however the comment in Miklas, Gau, Hürner 2015, 43 fn. 83.

¹⁴ That the grapheme is *ѣ* in this abecedar, see Marti 1999, 185, 193 n. 48; *idem* 2004, 21. Kempgen summarizes previous theories on the grapheme and proposes his own in Kempgen 2008, 11. The evidence of this monographic treatment in the new Sinai fragment will surely contribute to the discussions concerning the original “text” of the Glagolitic alphabet. On this see, Veder 2004, and more recently, Mathiesen 2014 and Čamba 2013.

¹⁵ Lunt 2001, 37, 2.624.

tenth-century Kiev Folios.¹⁶ Similar forms of *Zemlja* are also encountered in the eleventh-century Prague Folios¹⁷ as well as in the so-called "Sinai Missal" (Sin. Slav. 5/N).¹⁸ *Červ* comes with a long stem and is very similar to the forms in the Kiev Folios,¹⁹ and to a lesser degree to those of the Sinai²⁰ and the Demetrius psalters.²¹ *Iže* shows the shape of a descending equilateral triangle that penetrates a proper circle below.

Other letters correspond to somewhat younger forms. The stem of *Vědě* is not as deeply curved as in the earliest sources,²² but is nearly horizontal, with a moderately rounded loop on each end, similar to the Sinai Psalter²³ and the Ochrid Folios.²⁴ *Dobro* is written with a slightly curved bow, according to a form also encountered in the Ochrid Folios,²⁵ the Demetrius Psalter²⁶ as well as in the Mihanović and Gršković fragments.²⁷ *G'een'na* also moves away from the earliest examples by employing a closed left circle (B15). In this regard, the new Sinai fragment is very close to the Ochrid Folios²⁸ as well as to the Codex Clozianus.²⁹ But the scribe still retains hints of a less-rounded, previously-unclosed form in the example of *G'een'na* on line B14. *Myslite* is close to eleventh-century West Bulgarian / Macedonian texts insofar as it contains two legs that tend to merge together near the top. The letter's noteworthy width is common, though not exclusive, to Sinaitic texts, including the Sinai Euchology, Sinai Psalter, and Demetrius Psalter. Both *jers* are perpendicular and come with a straight back. *Jat* has a flattened head. The grapheme $\clubsuit$ is similar in shape to the one encountered in the Munich abecedarium: the characteristic triangular top of $\clubsuit$ is fully open and bisected by a vertical stem that descends into a loop below,

¹⁶ Hands A and B. See the paleographic chart in Hürner 2010, 444, 447.

¹⁷ Hands B and C, *ibid.* 438, 441.

¹⁸ Hand A, *ibid.* 453. On the problematic title "missal" for this codex, see Parenti 2014, 300.

¹⁹ See hand A and hand B (less so) in Hürner 2010, 445, 448. See also Німчук 1983, 28.

²⁰ See hand A in Hürner 2010, 462 and in Altbauer 1971, f. 3^r, f. 16^r.

²¹ See Miklas et al. 2012, 98.

²² See Vajs 1932, 79.

²³ Hands A, A1, B1, B, B3, C2 in Hürner 2010, 462, 465, 468, 477, 486. See also Altbauer 1971, 25^r.

²⁴ See Ильинский 1915, plate I–II.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Miklas et al. 2012, 97, 101.

²⁷ See Vajs 1932, 80.

²⁸ Ильинский 1915, plate I–II.

²⁹ See, e.g. Clozianus f. 5^r.

corresponding to the “rake and handle” shape. The form is nearly identical to the letter *Kitz* in the Sinai Psalter.³⁰ The similarity between these two letters has already intrigued scholars, and the new fragment should hopefully enlighten the conversation.³¹ The rare letter *Iktz* is practically identical to the form used by hand B in the Demetrius Psalter.³²

This preliminary paleographic sketch reveals that the new Sinai folio does not correspond to a hitherto known scribe, and thus enriches the available hands for the early Glagolitic corpus. While the form of letters largely corresponds to those encountered in eleventh-century texts, the presence of archaic letter forms pulls the dating to the first half of the eleventh century. We therefore tentatively date the fragment to the period between the first quarter and the middle of the eleventh century, and suggest that the Sinai leaf is roughly contemporaneous to the Sinai Psalter.³³ This dating is also supported by the linguistic features of the text, which are for the most part conservative and follow OCS etymology. The extremely rare non-digraphic treatment of *jq* may also turn out to be a conservative trait of the scribe. While there are linguistic indications that suggest the scribe was trained in the West Bulgarian / Macedonian tradition, paleographic data broadens the geographic area further West toward Duklja and the adjacent areas.³⁴ However, it should be anticipated that our liturgical analysis below will show that the manuscript was likely copied in the Sinai, since it contains a liturgical office with strong affinities to Sinaitic Greek texts.

OVERVIEW OF CONTENT

The new Glagolitic folio exclusively contains liturgical texts. Despite its damaged state, it is still possible to identify a number of ritual elements it preserves. Lines A1–A8 contain part of the theotokion “To the Theotokos, let us now run most fervently...” (Τῇ Θεοτόκῳ ἐκτενῶς νῦν προσδράμωμεν...). This Marian hymn is included in the oldest Greek oktoechal collection,

³⁰ See f. 16^r in Altbauer 1971, 33.

³¹ On this, see Kempgen 2008, 4.7.

³² See Miklas et al. 2012, 98.

³³ On the Sinai Psalter see Birnbaum, Schaeken 1997, 105–106; Mareš 1997. For the dating, cf. Miklas, Hürner 2015, especially 18–19.

³⁴ A recent discussion of OCS redactions that systematically incorporates the Glagolitic New Finds is available in Hürner 2010, 23–34.

preserved in the codex Sin. Gr. 1593 (app. 850–950). In this stichero-kathismatarion, the troparion serves as a theotokion in mode four.³⁵ Today, the hymn functions as a dismissal theotokion in several liturgical services and as the characteristic hymn of the small paraklesis to the Theotokos.³⁶ Unfortunately, lacunae on the left and right margins, as well as dirt covering the surface of the folio, do not permit us to fully reconstruct the text. It continues from the previous, now lost folio and for the most part corresponds to the redaction of the received tradition.

After the theotokion, line A9 gives the following decorated rubric: ꙗѣ ѿ ѿꙗꙗꙗ ѿ. The term ѿꙗꙗꙗ in its musical sense is found in a number of ancient Slavic liturgical sources.³⁷ While scholars do not agree on the meaning of this term, it is often interpreted as the Slavic parallel to the Greek πλάγιος used to differentiate between the four authentic (κύριοι) and the four plagal (πλάγιοι) modes of liturgical chant.³⁸ In this case, the rubric of line A9 would instruct that the troparion that follows be chanted in the first plagal mode. While the troparion is partly cut off by a lacuna on the right margin, enough text survives to identify it as the troparion “Give me, O Lord, the watchfulness of the wise virgins...” (Τῶν φρονίμων παρθένων τὸ ἄγρυπνον

³⁵ ff. 21^r–22^v. It has been proposed on a paleographic basis that the codex was copied in Southern Italy. See Harlfinger, D’Agostino 2010, 465, 473, pl. XXb. Today, the codex is divided between three manuscript collections and known under four signatures: Sin. Gr. 1593, Sin. Gr. 776, British Library Add. 26113, and Cambridge Add. 1879.3. The Cambridge leaf was identified by Parpulov 2014, 106–107 and notes, 251. For the parallel Slavic oktoechal tradition, see Йовчева 2004.

³⁶ IHEG IV 53. The incipit of the Slavonic *textus receptus* is: Къ бѣгородницѣ прилѣжно ѿѿѿѣ приѿѿѣѣ... A number of early Slavic sources containing this theotokion are listed in ILH II 57. For a younger Cyrillic redaction, see the service of the small paraklesis to the Theotokos in the 14th century codex, Sin. Slav. 2, f. 223^v (Clark 1952, 21). I extend my gratitude to the Hilandar Research Library of Ohio State University for providing me with images of this and a number of other codices cited in this article. The Cetinje Psalter – an incunabula printed in 1495 – provides an early printed example of this theotokion on f. 137^v.

³⁷ An extensive list is offered by Мурьянов 1981, 121–122.

³⁸ It should be noted that later in the Glagolitic folio, the scribe does not use the term ѿꙗꙗꙗ when referring to mode eight as ꙗѣ ѿ (A15). Mansvetov suggests that ѿꙗꙗꙗ was an erroneous Slavonic translation of the abbreviated Byzantine term “plagal” (πλάγιος = πλ.), which the Slavs interpreted as πλησίον (= ѿꙗꙗꙗ). See Мансветов 1883, 374. Lazarević argues against Mansvetov’s theory, proposing instead that ѿꙗꙗꙗ had a definite musical function, and was part of an unknown Slavic modal signature. See Lazarević 1964, 98, 100–104. See more recently, J. von Gardner 2000, 112–113 and notes.

δώρησαί μοι, Κύριε...). In the received tradition, this “Wise Virgins” troparion is located in the appendix to the Lenten triodion, where it functions as a Tuesday matins sessional hymn in the second plagal mode.³⁹ However, as we shall see below, medieval liturgical sources attest to its former use in multiple liturgical services.

Following the Wise Virgins troparion, the new Glagolitic folio gives the rubric: КЪМА: ГЪТЪ С: ЇЕ ЖЕН(І)ХЪ ГЛАДЕТЪ (A15–16). This rubric instructs the chanting of the troparion “Behold, the bridegroom comes in the middle of the night...” (Ἰδοὺ ὁ νυμφίος ἔρχεται ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός...) in the eighth mode. This troparion is today popularly associated with the so-called Bridegroom matins service of Holy Week, but the troparion is also sung at every weekday midnight office.⁴⁰ The “Bridegroom troparion” is followed by a *Glory* (A16). The rubric then turns lacunose but possibly instructed that the troparion be repeated (A16: І ПАКЪ / “and again”). This could have been followed by the *Now and ever...*, if the lacuna is hypothetically resolved as НЫНѢ РЕСЪ (A16–17), although it is hard to know for sure since much of the text is missing and there is a wide range in the number of characters per line. The Glagolitic fragment next instructs the chanting of “Blessed are the blameless” (A17–18: І ПО ТОМЪ ПОЕШ[І: БЛАЖЕН] І НЕ ПОРОЧЪНИ), that is, Psalm 118, the seventeenth kathisma of the psalter.

While the folio is significantly damaged after the reference to Ps 118, lines A18–24 likely contained additional hymnography. Line A19 seems to preserve the musical indication for a chant mode Г(Ѓ)Ъ, which is unfortunately only partly visible. The pointing mark on A20 could suggest the presence of two liturgical elements but the hymnography has not been identified and such marks could also separate phrases within a single composition (cf. B10–20). The use of the first person singular (A23: МОИХЪ; A24: НЕ СГАСИ МІ; A25: СПАСИ МЯ) as well as the presence of the theme of repentance (A20: ПОКАНИЮ; A23: ДѢЛЪ МОИХЪ) suggest a penitential troparion.⁴¹ Furthermore, the use of the phrase НЕ ОУГАСИ (A23: “do not extinguish”) and the reference to a “bridal chamber” (A20: ЖЪТОГЪ) are both allusions to the parable of the wise virgins, and thus thematically associate the unidentified text with the rest of the hymnography on the fragment.⁴²

³⁹ IHEG IV, 359.

⁴⁰ IHEG II, 173.

⁴¹ For the definition of a penitential troparion, see Parenti 2016, in press. I thank the author for sharing this work with me before its publication.

⁴² On penitential troparia in the Slavic manuscript tradition, see MacRobert 1991.

The flesh side (B) of the new Glagolitic folio is more legible. It begins with the decorated heading: ЦЛЛЛ: ГГГ: ГГГ, meaning *Glory. Mode 4*. Unfortunately, I was unable to identify the text to which this rubric refers. Like the rest of the hymnography of the new folio, themes of final judgment (B1: КОНКТИН), hope (B6: КОЗЪПХЪ) and longing for salvation (B7: ПОШТАДИ МА І СПІ МА) characterize what was almost certainly a hymnographic composition. As discussed above, the text added by the correcting hand on B8 is probably the incipit of a theotokion. Although the incipit does not perfectly match the received Slavic tradition, it could be indicating the theotokion “Deliver us from dangers, O Mother of Christ our God... (Ρῥῡσαι ἡμᾶς ἐκ τῶν ἀναγκῶν ἡμῶν, μήτηρ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ...).”⁴³

The most unique liturgical component of the new Glagolitic folio is the troparion preserved on lines B10–20. This rare liturgical composition is otherwise only known from two ninth-century codices. It is found in the midnight office of the horologion Sin. Gr. 864,⁴⁴ a Palestinian manuscript possibly produced on Sinai.⁴⁵ It also appears in the psalter-horologion Turin University Library B.VII.30, which was copied in Italy and contains Palestinian liturgical material.⁴⁶ Stig Frøyshov identifies the troparion in this latter codex as one of the *kata stichon* hymns that are copied after compline in the manuscript and which he describes as a supplement to this service.⁴⁷ The troparion in Sinai gr. 864 largely corresponds to the extant Slavonic translation on the new Glagolitic leaf. We give here the two texts in parallel form:⁴⁸

⁴³ IHEG III, 434. The theotokion is also found in the 9th century stichero-kathismatarion Sin. Gr. 1593 (f. 33^v) as well as in Sin. Gr. 799 (25^r). See Parpulov 2014, 251.

⁴⁴ The codex is published in Ajjoub, Paramelle 2004, here 276–279. This work unfortunately has a number of shortcomings. See the reviews by Parenti 2006, Papagiannis 2007, and the two-part article dedicated to the manuscript: Фрёйшхов 2012; Фрёйшхов 2013. Frøyshov has proposed that the lengthy “mesonyktikon” of Sin. Gr. 864 represents multiple units within a night cursus, for which see especially the chart in Фрёйшхов 2013, 275. For the hymnography in this codex, see Husmann 1971, 22–27.

⁴⁵ Ajjoub, Paramelle 2004, 50

⁴⁶ For the description and previous bibliography on this manuscript, see Parenti 2007 and notes on 275–279. Parenti tentatively suggests that the model on which the Turin codex is based represents urban monastic practices, see *ibid* 284–285. On distinctions between the Palestinian cathedral and monastic traditions, see Велковска 2002.

⁴⁷ See Фрэйсхов 2013, 284–285.

⁴⁸ Greek text adopted from Ajjoub, Paramelle 2004, 276, 278.

NEW FOLIO B10-20 (Ѧаа)ва ти бже нашъ ∴ слава тебѣ ∴~~~ (иже не)мла̑тъныи̑мъ хсты же слав(а)тѣ: черсви̑мъ ∴ серафимъ и (ше)(с)токримъна ∴ властѣ же, і (с)лѣты некнѣна ∴~~~ (господьст)(в)и̑жъ же прѣстоли ∴ а҃хе [.....НАУ]АЛНЪИЖ СТИ А҃БН (∴~~) [Ѧаава теб](ѣ) бже нашъ слава (тебѣ) ∴~~~ [иже та поѡ](тѣ) аплі і мци ∴~~~ [Ѧаава те]бѣ бже нашъ сла[ва тебѣ ∴~~] [его же аша славаа]тѣ пра[вдыникѣ ∴~~]	SIN. GR. 864 (9TH c.) Δόξα σοί, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοί, ὄν ἀπαύστοις φωναῖς συνδοξάζουσιν Χερουβim, Σεραφim ἐξαπτέρυγα, ἐξουσίαι, δυνάμεις οὐράνιαι, κυριότητες, θρόνοι, ἀρχάγγελοι καὶ οἱ ἅγιοι ἄγγελοι κράζουσιν. Δόξα σοί, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοί, ὄν ὑμνοῦσιν ἀπόστολοι, μάρτυρες. Δόξα σοί, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοί, ὄν δοξάζει [τῶν] δικαίων τὰ πνεῦματα.

This is the final liturgical element that we have identified, since the text that follows is interrupted by extensive lacunae and illegible. We can thus summarize the contents of the new Glagolitic leaf as follows (an asterisk * indicates unidentified text, and square brackets [] indicate a hypothetical reconstruction based on fragmented indications in the text):

SIDE A

Theotokion: *To the Theotokos, let us run...*

Troparion: *Wise Virgins*

Troparion: *Behold, the Bridegroom* (incipit)

Glory

[Troparion *Behold, the Bridegroom* repeated + *Now and ever*]

Psalm 118 / Psalter Kathisma 17 (incipit)

*Penitential Troparion (more than one?)

SIDE B

Glory

*Penitential Troparion

[Theotokion incipit added by later hand]

Troparion: *Glory to you, our God, Glory to you*

* ?

THE LITURGICAL OFFICE OF THE GLAGOLITIC FRAGMENT

The combination and sequence of ritual elements in the Glagolitic folio do not conform to any liturgical service of the contemporary Byzantine rite. On the other hand, it is evident that the fragment contains a liturgical office in which the parable of the Wise Virgins (Matthew 25:1–13) features prominently. Two troparia – “Behold, the Bridegroom” and “Wise Virgins” – are directly built upon this biblical narrative, and the unidentified texts express related themes. The fragment thus preserves a liturgical office that is strongly influenced by the eschatological subject of this biblical narrative.

The Matthean passage appears in early Christian services of Holy Week. Writing between 381–384, Egeria describes the biblical lection as a prominent feature in Jerusalem Holy Week celebrations.⁴⁹ It was part of a longer pericope known as the Parable of Talents (Mt 24:1–26:2),⁵⁰ which was read on Great Tuesday evening in the grotto of the Eleona church on the Mount of Olives, where it was believed that Christ delivered the parable to his disciples.⁵¹ Egeria's testimony is confirmed in the oldest sources of the Jerusalem lectionary. Both the Armenian lectionary, which expresses liturgical practices dated to AD 415–439, and the Georgian lectionary, reflecting the liturgy of the fifth to eighth century, indicate the Parable of Talents as the Gospel reading on Holy Tuesday.⁵²

Hymnography related to the parable of the Wise Virgins also appears in early hagiopolite testimony of Holy Week services. In fact, the first extant witness of the Wise Virgins troparion is the ninth/tenth century Georgian codex Tbilisi H-2123, where it is chanted precisely on Tuesday of Holy Week.⁵³ In this manuscript, the Wise Virgins troparion appears in the form of an *ibakoj* and is chanted in the second plagal mode. The Bridegroom

⁴⁹ Egeria, 276, 277.

⁵⁰ Janeras 2001; *idem* 2002, 167–169. See also *idem* 1997, 30–31; Renoux 1997; For the Matthean reading, see also *idem* 1969, 118–122.

⁵¹ On this location, see Janeras 1997, 22–23 and notes. The location was also fitting due to the eschatological connotations of the Mount of Olives in Judaism, which carried into Christianity. See, for example, Eusebius of Caesarea in Eus., *DE VI*, 18: 278.

⁵² For the Armenian lectionary, see Renoux 1971, 262–263. For the dating, see *idem* 1969, 169–181. For the Georgian text, see Tarchnishvili 1959, no 615. On these and other sources for the history of the hagiopolite liturgy, see Galadza 2013, here 76–77.

⁵³ The text is edited in Renoux 2008, 336. For the dating, see *ibid.*, 249–250. Cf. the first *ibakoj* for Holy Wednesday, which is very similar, in *ibid.*, 343. On the hagiopolite Holy Tuesday hymnographic tradition, see also Momina, Trunte 2004, 17.

troparion, on the other hand, is not attested in ancient hagiopolite sources,⁵⁴ but does surface in later Holy Week celebrations. It is thus sung on Monday and Tuesday of Holy Week in the Italo-Greek Studite typikon, Messina Gr. 115 dated to 1131 AD.⁵⁵ It is also attested on Monday, Tuesday, and Wednesday of Holy Week in the Evergetis typikon,⁵⁶ and made its way into Jerusalem Holy Week celebrations by the time the “Typikon of the Anastasis” was copied ca. 1122.⁵⁷

More importantly for us, a number of triodia manuscripts relatively contemporaneous to the new fragment include the text of both the Bridegroom and the Wise Virgins troparia for Holy Tuesday matins. In two Palestinian triodia-pentecostaria, Sin. Gr. 736 (copied in 1028), and the eleventh-century Sin. Gr. 760, the two troparia are copied one after the other, with the Bridegroom troparion appearing in the form of an incipit and functioning as the troparion exegertikon and the Wise Virgins troparion copied in its entirety and functioning as a kathisma (sessional hymn).⁵⁸ The two troparia are also copied in some Italo-Greek triodia. For example, the codex Vatican Gr. 771, dated to the eleventh century and copied at Grottaferrata, incorporates both troparia in their entirety in the same function as the previous two codices (f. 152^r).⁵⁹ The Grottaferrata codex D.b.I., dated to the twelfth/thirteenth century, also copies both troparia one after the

⁵⁴ It is absent from the important Jerusalem hymnographic manuscript Tbilisi H-2123, edited by Renoux 2008, and is not attested in the other manuscripts of the ancient iadgari edited in Metreveli, Čankieva, Xevsuriani 1980. I thank Stig Frøyshov for confirming the absence of the troparion in the volume.

⁵⁵ Arranz 1969, 229, 232. A cursory historical overview of the Holy Tuesday liturgical celebration is found in Желтов, Лукашевич 2004, 444–451.

⁵⁶ Дмитриевский 1895, 543, 544, 545.

⁵⁷ Дмитриевский 1894, 34, 35; 54, 55; 66, 67. It should be noted that the Wise Virgins troparion disappeared from hagiopolite Great Tuesday celebrations by the time the “Typikon of the Anastasis” was copied, and it no longer forms a fixed part of Holy Tuesday celebrations in the contemporary Byzantine rite. While later Byzantine sources often do not include the Wise Virgins troparion, they also do not always specify the sessional hymns on those days, but only refer to the reading of the kathismata of the triodion (e.g., Messina Gr. 115, f. 205v: Αἱ στιχολογίαι, καθίσματα β'. Καὶ καθίσματα τοῦ τριωδίου...), to which the Wise Virgins belonged. Therefore, the Wise Virgins troparion could still coincide with Holy Week.

⁵⁸ Sin. Gr. 736, f. 281^r. Sin. Gr. 760, f. 15^r.

⁵⁹ See Devreesse 1950, 286–287. For the place and date of copying, see Parenti 2005, 416, 425 and bibliography.

other (f. 155^v).⁶⁰ There is a parallel textual and liturgical tradition in early Slavic sources. For example, both troparia are included at Holy Tuesday matins in the eleventh/twelfth-century East-Slavic codex Moscow, RGADA 381–1–138. In this manuscript, the Bridegroom troparion appears in the form of an incipit and functions as the troparion *exergetikon* whereas the Wise Virgins troparion is copied in its entirety and serves as a *kathisma* (sessional hymn, i.e. *сѣдаленъ*): *Ѹе женихъ градеѹ въ п ∙ сѣд. глас. ѹ. Могѹдрихъ дѣвъ бѣдѣхнѣ...* (f. 13^v).⁶¹

These sources offer textual and liturgical arguments for considering the Glagolitic folio as part of an early Slavic matins service of Holy Tuesday, and therefore belonging to a triodion or triodion-pentecostarion. This claim could be supported by the appearance of both troparia in the same office as attested in both Greek and Slavic sources, and also by the fact that some of these sources give the Bridegroom troparion only in incipit form, as is the case in the new Glagolitic folio. Such a claim could be additionally reinforced by the ancient and consistent association of the Matthean Parable of Talents with Holy Tuesday celebrations. However, the claim would be problematic on several levels. Codicologically, the small dimensions of the new Glagolitic leaf would result in a very thick triodion! Furthermore, hymnography of the Matthean parable was not isolated to Holy Week services but was also incorporated into another ancient liturgical office. In fact, a more comprehensive analysis of the folio's content reveals that it preserves an entirely different liturgical service and once belonged to a different liturgical book.

MIDNIGHT PRAYER

The eschatological parable of the wise and foolish virgins (Matthew 25, 1–13) played an equally important role in the history of nocturnal prayer, and especially for the midnight service or “*mesonyktikon*” (μεσονυκτικόν).

⁶⁰ For Grottaferrata D.b. I, see Rocchi 1883, 354–355. The two manuscripts indicate different redactions of the Wise Virgins troparion. The redaction of Vatican Gr. 771 is a closer parallel to the Slavonic redaction on the new Glagolitic leaf: *Τῶν φρονίμων παρθένων τὸ ἄγρυπνον ∙ δώρησαί μοι, Κύριε ∙ καὶ τῆς ψυχῆς μου τὴν λαμπάδα φαίδρυνον ∙ ἐλαίῳ τῶν σῶν οἰκτιρμῶν ∙ ἵνα τῶν ἀγγέλων ψάλλω σοὶ τὸν ὕμνον ∙ τὸ Ἀλληλοῦϊα. On the two Greek codices, see Quinlan 1997, 145–146.*

⁶¹ The digital reproduction of this manuscript is available on-line at: <http://rgada.info/kueh/index.php?T1=&Sk=30&page=3> (accessed 12 November 2015).

The Matthean passage teaches that the bridegroom will return “at midnight” and those unprepared for his arrival will be shut out from the wedding banquet. The parable invited early Christians to be vigilant at all times in their preparation for the eschatological banquet, including during the night.⁶² Prayer during the night was not a Christian innovation, but existed in Judaism and in other ancient Near Eastern religious traditions.⁶³ It was a religious response to the division of night sleep into two or more segments that characterized human sleep pattern in the pre-industrial world.⁶⁴ Time spent awake during the night invited prayer and reflection since the absence of light made the completion of many practical tasks impossible. Christians adopted the practice of night prayer early on, as evidenced by sources that encourage both laity as well as monastics to pray during the night.⁶⁵

While early Greek texts of the midnight office are far from stable and reveal a variety of practices well into the early second millennium, a number of common elements emerge from the examination of the sources, including the theme of the wise virgins parable. Even before the extant horologia evidence, there are references to the Matthean passage in connection to night prayer.⁶⁶ The actual Bridegroom troparion is attested in the earliest liturgical books containing the mesonyktikon. It is found in the aforementioned ninth-century midnight office of the Sinaitic horologion Sinai Gr. 864, our oldest Greek source for this service.⁶⁷ The troparion is attested beyond the Byzantine tradition as well, such as in the medieval Coptic rite (before the year 1034), which includes both the Bridegroom troparion and the reading of the Wise Virgins parable (Matt. 25:1–13).⁶⁸ The troparion’s early and widespread appearance in sources of the midnight office led Juan

⁶² Cf. I Thess. 5:2, 2 Peter 3:10, Rev. 3:3 and 16:15.

⁶³ See Penner 2012, 165–208.

⁶⁴ On sleep patterns in the pre-industrial world, see Ekirch 2005. Biblical evidence for segmented sleep is discussed by Holladay 2007.

⁶⁵ On the early Christian sources for midnight prayer, see Taft 1993, 16–17, 21–27.

⁶⁶ See the evidence offered by the Apostolic Tradition in Taft 1993, 23. On the reference to midnight in this complex document, see Chadwick 1972. A critical edition of the Apostolic Tradition has been prepared by Bradshaw, Johnson, Phillips, Attridge 2002.

⁶⁷ It is referred to as a Trinitarian troparion, namely: τριαδικόν. See Ajjoub, Paramelle 2004, 238, 239. It is unfortunate that the contemporaneous horologion, Sinai Gr. 863, is mutilated after the first hour of the night. On the latter horologion, see Mateos 1964, and the fragments supplemented by Parenti 2009.

⁶⁸ Burmester 1936, 96; for the dating, see *Ibid.*, 88–89.

Mateos to argue convincingly that the Bridegroom troparion originated in the midnight office and only later migrated into matins of Holy Week.⁶⁹

On the other hand, the Wise Virgins troparion of the new Glagolitic fragment appears to have originated in Holy Week services, since it is found in early hagiopolite testimony for Holy Week, but missing in the earliest witnesses of the mesonyktikon. However, given the thematic relationship between Holy Week (especially Tuesday) and the mesonyktikon, these offices attracted each other's hymnography. Thus, just as we observed the presence of the Bridegroom troparion in Holy Week sources, we also find the Wise Virgins troparion in many medieval texts of the midnight office. The twelfth-century Palestinian manuscript Sin. Gr. 865 contains two midnight offices, one for weekdays and the other for Sunday.⁷⁰ While the Bridegroom troparion appears in the ferial midnight office, both troparia are found in the Resurrection (Sunday) midnight office. The adoption of the Wise Virgins troparion into the midnight office is also attested in Slavic texts, such as the fourteenth-century codex St Petersburg, RNB Sof. 1052, which contains this troparion in its Resurrection midnight office.⁷¹ It is also interesting to note that sources tied to the twenty-four hour cursus of the Constantinopolitan Akoimetoι tradition use both troparia for various night hours, suggesting that their themes were considered appropriate for regular nighttime prayer.⁷²

The other liturgical units of the Glagolitic fragment point to the mesonyktikon as well. The inclusion of Psalm 118 is especially significant for this determination, since this is the characteristic midnight psalm across

⁶⁹ Mateos 1961, 30.

⁷⁰ See Диаковский 1909, 572; Диаковский 1913, 173–174. The mesonyktika are found at the beginning of the manuscript.

⁷¹ The manuscript is described in Гранстрем 1953, 49. The troparion is identified in Скабелланович 1910, chapter “С IX века. (продолжение)”, section “Полунощница”.

⁷² Paris Gr. 331 for example, uses the Wise Virgins troparion in eighth hour of the night and the Bridegroom troparion in twelfth hour of the night. See Parpulov 2014, appendix C6: k.viii.7 (Bridegroom troparion), k.vi.3 (Wise Virgins troparion); on this codex, see *ibid.*, 104. See also the description of night prayer by Niketas Stethatos, where both troparia are mentioned, in *ibid.*, 293, 295. On this tradition, see Φουντούλη 1994; *idem* 1963; Stig Frøyshov has revisited the history of the twenty-four hour cursus of prayer in Фрëйсхов 2007 and bibliography. Compare with the new analysis of the Constantinopolitan twenty-four hour cursus by Parenti 2016, in press.

the Christian East.⁷³ Although the psalm is also found in other Byzantine offices of the received tradition, namely the funeral service,⁷⁴ as well as matins of Saturday and most Sundays,⁷⁵ it is closely associated with the midnight office, likely due to the explicit reference to prayer at midnight in verse 62: “At midnight I rise to praise thee”. Psalm 118 is attested in the earliest Greek sources of the mesonyktikon,⁷⁶ and is retained at the weekday midnight office in the Byzantine tradition to this day.⁷⁷ The Theotokion on lines A1–A8 adds further support in favor of the midnight office. While this hymn is attested early on and not isolated to the mesonyktikon,⁷⁸ its medieval use within the midnight office is confirmed by the “Palestinian Syriac Horologion”, dated to 1187/1188.⁷⁹

Perhaps the strongest indicator that the Glagolitic fragment contains a mesonyktikon is the presence of the Slavonic translation of the rare doxological troparion found on lines B9–B19: Δόξα σοί, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοί... As mentioned above, this text is extremely rare and found in two early Greek horologia, both of which associate it with night prayer. In Sin. Gr. 864, the troparion is found precisely within the midnight office. In addition to this textual parallel, we also find structural agreement between the Glagolitic folio and Sinai Gr. 864: both sources consider the Bridegroom troparion as the liturgical unit that precedes Ps 118. Although the text of the eleventh-century Glagolitic fragment is not identical to this ninth-century horologion, the similarities are nevertheless noteworthy, especially considering the great textual diversity in early sources of the mesonyktikon.

⁷³ For examples of non-Byzantine usage, see Mateos 1962, 176–177. For the Coptic tradition, see Burmester 1936, 96. See also Ajjoub, Paramelle 2004, 76–77, 238 fn. 25.8, 239 fn. 25.9. The psalm and its liturgical usage is discussed extensively in Toulaiatos 1984.

⁷⁴ See Velkovska 2001, 38.

⁷⁵ On this, see Mateos 1964b, 330–331.

⁷⁶ It already features in the oldest Greek mesonyktikon service, preserved in the ninth-century codex Sin. Gr. 864. See edition in Ajjoub, Paramelle 2004, 238–240. Cf. the Constantinopolitan Studite use of Ps 118 described in Krausmüller 1997, 313–316.

⁷⁷ According to later development, Ps 118 is not found in the midnight office precisely when it is found at matins (Saturday and Sunday), which is additional proof of the phenomenon of coupling the offices of midnight and matins identified by Mateos 1964b, 330–331; *idem* Mateos 1961, 30.

⁷⁸ It is attested in the 9th/10th century stichero-kathismatarion Sinai Gr. 1593 (f. 21^v), where it serves as a Tuesday theotokion in mode four, a role that it maintains today. See Parpulov 2014, 251.

⁷⁹ Black 1954, 96–97.

The fact that the Sinai Glagolitic folio appears to conserve a rare form of a midnight office with strong affinities to the midnight office of a Palestinian Greek horologion also located at Sinai, leads us to consider the Glagolitic folio as representative of local Sinaitic liturgical usage. Since the discovery of the New Finds, Slavists have posited that Glagolitic books were copied at St Catherine's Monastery, and historians of the liturgy have shown that some Sinai Glagolitic books include liturgical texts representative of the Palestinian/Sinai region.⁸⁰ The likelihood that the new fragment inserts itself into a corpus of local Sinaitic Slavic texts finds additional support in the liturgical vocabulary of the scribe, which employs the term "kathisma" (A15)⁸¹ in its Palestinian sense to designate the Bridegroom troparion, instead of the Constantinopolitan term "troparion" (тропаръ) that will come to dominate Slavic liturgical vocabulary.⁸²

In the Palestinian tradition, the term "kathisma" had two principal meanings: first, it designated one of the twenty sections that divided the hagiopolite psalter, and second, it referred to an ecclesiastical (that is, non-biblical) hymn sung in connection to the reading of the psalter. Stefano Parenti has recently translated the word "kathisma" in this latter context as a "supporting unit" of the hagiopolite psalter, challenging the widely held etymological connection between a poetic kathisma and the physical posture of sitting (καθίζω, "sit").⁸³ That the scribe of the Glagolitic fragment uses the term kathisma according to its Palestinian meaning suggests familiarity with liturgical practices in that region.

The liturgical evidence leads us to conclude that the new Glagolitic folio contains a Slavonic translation of a midnight office that is likely representative of Sinaitic monasticism. As such, the original book of the new folio does not appear to have been brought to St Catherine's Monastery from a Slavic region of Southeastern Europe. Rather, the book was likely written in the Sinai for use by Slavic monks there. In this light, the Glagolitic

⁸⁰ See note 1 above. See also Radle 2014, 629–630.

⁸¹ The abbreviated word kathisma (A15) contains what appears to be a scribed Glagolitic letter *Živěte* presenting either an odd Slavonic reading, or more likely, a scribal error.

⁸² The Bridegroom hymn is typically referred to as a "troparion" in early Slavic sources. For some examples, see the 13th century "Radomir Psalter" (Athos, Zograph Cod. I. 13): ff. 155^r–155^v and the 13th/14th century "Dečani Psalter" (RGB, Hilf. 17): f. 174^v. On the terms "kathisma" and "troparion" see Mateos 1963, 323–325; *idem* 1971, 21. See also the note below.

⁸³ Parenti 2016, in press.

fragment is part of a broader phenomenon of Slavic monks translating the liturgical texts and living the liturgical practices of Sinai.

ORIGINAL BOOK OF THE GLAGOLITIC FRAGMENT

The discovery of a new Glagolitic fragment immediately spurs speculation regarding the book type to which the fragment once belonged. Is the folio a *membrum disiectum* of one the known codices at St Catherine's library, especially considering that many Sinai Glagolitic books are missing folios or entire quires? Our paleographic and graphemic analysis point to a hitherto unknown scribe. At the same time, Sinai Glagolitic manuscripts are often copied by multiple scribes, so this factor alone does not exclude the possibility that the fragment belongs to a lost section of one of the known codices. But the presence of the mesonyktikon limits the book types from which the folio could have originated.

The medieval midnight office is part of the *cursus* of the liturgical hours, and as such would typically be found in an horologion, or alternatively, a psalter-horologion.⁸⁴ The latter option would initially seem more convincing for two reasons. First, the new folio includes Ps 118 in the form of an incipit, which suggests that this lengthy psalm was copied elsewhere in the codex, that is, within the psalter section of a psalter-horologion. Second, the psalter-horologion hypothesis finds resonance with a contemporary Sinai Glagolitic source, namely the Sinai Psalter. No eleventh-century Glagolitic horologion has survived, meaning that the new folio would be the only remnant of such a book. On the other hand, the Sinai Psalter includes a description of vespers, and codicological analysis shows that it once contained additional quires. This has opened up the possibility that offices of the daily *cursus* could have once been part of the Sinai Psalter.⁸⁵ However, the dimensions of the Sinai Psalter do not correspond to those of the new fragment, and none of the many hands that copied the extant

⁸⁴ On these book types, see Parenti 2016, in press. See also, Frøyshov 2014, 201–253; Parpulov 2014, 58–61, 103–116 and *passim*. Slavic psalters are discussed in Thompson 1998, 797–830, as well as in MacRobert 1991, MacRobert 1998, 921–942. On early Slavic horologia, see Слива 1999, 91–106. The Russian scholar Diakovskij discusses both Greek and Slavic horologia testimony. See Дьяковский 1909 and Дьяковский 1913.

⁸⁵ See Tarnanidis 1988, 87–91.

folios of the Sinai Psalter match the hand of the new scribe.⁸⁶ Other options must therefore be considered.

There are in fact other reasons as to why Ps 118 would be abbreviated and this becomes even more apparent when we consider that the psalm is not the only abbreviated element preserved on the fragment. The scribe also indicates the Bridegroom troparion in abbreviated form, which suggests that this troparion too, might have been copied earlier within the original book. Given that these liturgical units are the two elements most frequently attested at the midnight office, it is likely that they were abbreviated in the folio because more than one midnight office was found in the original codex.

Medieval liturgical manuscripts attest to specialized midnight offices for Sundays, or alternatively, for both Saturdays and Sundays.⁸⁷ In such cases, the Saturday and/or Sunday office(s) are typically included after the weekday mesonyktikon, which is also the contemporary practice in printed liturgical books.⁸⁸ While contemporary practice excludes Ps 118 from the weekend midnight offices, numerous medieval sources show that this psalm was used both for the weekday and Saturday/Sunday midnight office.⁸⁹ We therefore propose that our folio represents a Sunday midnight office. The Bridegroom troparion and Ps 118 are abbreviated because they

⁸⁶ A detailed paleographical analysis of the Sinai Psalter is offered by Hürner 2010, 462–491.

⁸⁷ E.g. the 12th century horologion Sin. Gr. 865 includes two midnight office types, the weekday and Saturday/Sunday. See Диаковский 1913, 173–174; *idem* 1909, 572–572. Nikon of the Black Mountain attests to three offices in his 11th century typikon. See Nikon of the Black Mountain 387–388. Similarly, three mesonyktikon offices are presented in the Palestinian Syriac Horologion (Berlin Or. Oct. 1019) copied in 1187/1188. See Black 1954, 95–99. For Slavic parallels, see the two midnight offices (weekday and Sunday) in the late 13th/early 14th century “Dečani Psalter”, a Bulgarian manuscript held at St Petersburg under the signature RNB, Gilf. 7, ff. 174^r, 180^v, as well as in the 13th/14th century Radomir Psalter, edited in Makarijoska 1997, 285 f. 134^v (this psalter also includes a “canon of the mesonyktikon” on ff. 171^r–172^r, pp. 322–323). Three midnight offices are found in the 14th century codex, RNB Sof. 1052. See Диаковский 1909, 570–571.

⁸⁸ For one example, see Часослов 2007, 14–76.

⁸⁹ E.g., see the above-cited description of Nikon of the Black Mountain, 387, where psalm 118 is described for all three midnight office types. The Palestinian Syriac Horologion too, prescribes Ps 118 for all three services. Both midnight offices of the Slavic “Dečani Psalter” include Ps 118 (RNB, Gilf. 7, ff. 174^r, 180^v). On the original inclusion of Ps 118 in weekend mesonyktikon services, see Parenti 2016, in press.

were included within the preceding weekday midnight service. The Wise Virgins troparion, on the other hand, is copied in its entirety because it was only used for the Sunday mesonyktikon. Other horologia confirm this same phenomenon in the Sinai milieu. For example, the twelfth-century Palestinian horologion Sinai Gr. 865 places the Bridegroom troparion only in the ferial midnight office (f. 6^v), while both troparia are included in the Resurrection mesonyktikon (ff. 30^v–31^r).⁹⁰

The possession of a single folio does not permit us to discern with total certainty the original book type to which the new folio once belonged. However, paleographic, codicological and especially liturgical data lead us to conclude that the folio was likely part of an otherwise unknown Glagolitic horologion. The new fragment would thus represent the oldest extant Slavic source of this liturgical book. The new Sinai horologion fragment is not only a fascinating linguistic and liturgical source, but it is also the oldest monument representing the transmission of the Christian divine office to the Slavic peoples.

⁹⁰ Дияковский 1909, 571–572. The Wise Virgins troparion is also included in the Sunday midnight office of RNB, Sof. 1052. See *ibid.*, 571.

TRANSCRIPTION AND CYRILLIC transliteration

NOTA BENE:

- text missing due to damage
- () partly visible, partly reconstructed
- [] missing; fully reconstructed

Mind that Ѡ = i; Ѣ = u; Ѥ = a; Ѭ = Ѯ; Ѱ = Ѱ !

Spacing is approximative

Italics designate text added by a younger hand

Grey text represent script containing color in the manuscript

TRANSCRIPTION

	A (RECTO)
1.	 : 𐌹𐌵𐌶𐌵(𐌵)𐌸𐌴𐌹𐌸𐌸
2.	 (𐌺)𐌸[𐌹𐌸𐌴𐌹𐌸𐌸] ...
3.	𐌵.....𐌴.....
4.	[𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸](𐌸𐌸)[𐌹](𐌹𐌸)𐌵𐌹𐌸𐌸(𐌸)[𐌴]
5.	𐌹(𐌹)[𐌸𐌸𐌸](𐌸𐌸𐌸)[𐌴 𐌹]𐌹𐌸 𐌴𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸(𐌹)[𐌸𐌸𐌸]
6.	𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 : 𐌸𐌹 (𐌹)[𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸-
7.	𐌸𐌸𐌸 𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸(𐌸𐌸) 𐌸𐌵𐌸𐌸𐌸 𐌸𐌸(𐌸𐌸𐌸)𐌸𐌸𐌸 [: 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌸𐌸]
8.	𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 (𐌸)𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌴𐌸𐌸𐌸(𐌸𐌸𐌸 :~)
9.	𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌴𐌸 :~
10.	𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 (𐌸𐌸)[𐌵-]
11.	𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 : 𐌴𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸-
12.	𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 : 𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸[𐌸𐌸𐌸 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸-
13.	𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 : 𐌸𐌸𐌸 𐌹𐌸𐌸𐌸(𐌸) [𐌵𐌸𐌸𐌸-
14.	𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌹𐌸𐌸𐌸 𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌵𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸(𐌸)[𐌵 :~]
15.	𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸-
16.	𐌸𐌸𐌸𐌸 : 𐌴𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 [𐌸𐌸𐌸-
17.	(𐌸)[𐌴]𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸 : 𐌴𐌸 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 [𐌴 :
18.	[𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸-
19.	𐌴𐌸.....𐌸𐌸𐌸 : 𐌸𐌸(𐌸).....
20.	 (𐌸𐌸)𐌵𐌸𐌸𐌸(𐌵)𐌸𐌸𐌸 ³ (:~) ...
21.	(𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸)𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸(𐌸)𐌸𐌸 ...
22.	𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸-
23.	 (𐌸𐌸)𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸-
24.	(𐌸) : 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸-
25.	 [𐌸𐌸](𐌹)𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸-

¹ The ms. shows a further character above -zm-: 𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 (?)² i.e. number 8 according to Glagolitic numeric values.³ The letters ı and ıo are ligatured.

CYRILIC transliteration

	А (RECTO)
1.	 : ПОКА(А)НІЕМЪ
2.	 (Г)А[ЖЕИНЫ] ...
3.	А.....І.....
4.	[МЛОСРЪ](А)[О](В)АВЪ(Ш)[І]
5.	п(о)[ТЪ](ШТ)[І С]А ИЗГЫБА(Е)[МЪ]
6.	МНОГЪМІ ГРѢХЪ : НЕ (о)[ТЪВРА-]
7.	ТІ СВОИ(ХЪ) РАБЪ Т(ЪШ)ТЪ [: ТѢЕ КО]
8.	ЕДИНЪ (Ъ)ПЪВАНІЕ МА(МЪ :---
9.	ГЛАСЪ НСКРЪ Я :---
10.	МЖДРЪИХЪ ДѢВЪ БЪДѢНІЕ (А)[А-]
11.	ЖДЪ МІ ГІ : І ДШІ М[ОЕІ СВѢ-]
12.	ШТЖ ПРОСВѢТІ : ОЛѢО[МЪ ШТЕДРО-]
13.	ТЪ ТВОИХЪ : ДА ПѢСН(Ъ) [АБЛЪ-]
14.	СКЖѢ ПОФ ТІ АЛЕЛЪ(Ъ)[А :---
15.	КЪМЪА! ГСЪ СЪ : СЕ ЖЕН(І)[ХЪ ГРАДѢ-]
16.	ТЪ : Н СЛАВЪ : І ПАКЪІ [НЪІ-]
17.	(Н)[І]Е РЕКЪ : І ПО ТОМЪ ПОЕШ[І :]
18.	[БААЖЕН]І НЕПОРОЧЪНІ
19.	ІС.....НЖ : Г(С).....
20.	 (М)А ПОКА(А)НІЮ ³ (---) ...
21.	(МНОС)ТІ ЧРЪТО(Г)Ъ
22.	НТЪ ИЗМЪЖДАА.....
23.	 (А)БЛЪ МОИХЪ Н М....
24.	(Ъ) : НЕ СГАСІ МІ ЧААНИ...
25.	 Т(Е)БѢ СПЕ І СПІ МА :---

	В (VERSO)
0.	(*) СЛАЗА : ГѢ : Г ⁴ :~
1.	(Б) ... (и) сѣ дше коньчн.....
2.	I ПОДЪШИ(А).....
3.	... ЛЮ(Т)ЕЕ ІСПЫ(Т)АНІЕ
4.	(А)ЕЖИТЬ : МЖ.....М. :
5.	 (:) І НЕ ДАЕТЪ НИКОЛИ(Ж)Е СЛА-
6.	ІѢ : СЕГО РАДИ (В)ОЗЪПИХЪ
7.	 ПОШТАДИ МА І СПІ МА :
8.	ѠѢ ТІ :~ Ѡ НЗБАВ[И НА](С)Ъ ОТЪ НАЙ ⁵
9.	[СЛА]ВА ТІ БЖЕ НАШЪ : ⁶ СЛАВА ТЕБѢ :~
10.	[ІЖЕ НЕ]МАТЫНЪИИ ШТЫ ЖЕ СЛА-
11.	В(А)ТЪ : ХЕРЪВИМЪ : СЕРАФИМ Н
12.	[ШЕ](С)ТОКРІЛЬНА : ВЛАСТІ ЖЕ, І
13.	(С)ІЛЫ НЕБНЪА :~
14.	[ГОСПОДЪСТ](В)ІѢ ЖЕ ПРѢСТОЛІ : АѢ
15.	[.....НАЧ]АЛЬНЫЖ СТИ АѢЛН (:~)
16.	[СЛАВА ТЕБ](Ѣ) БЖЕ НАШЪ СЛАВА Т :~
17.	[ІЖЕ ТА ПОФ](ТЪ) АПІ І МЦІ ⁷ :~
18.	[СЛАВА ТЕ]БѢ БЖЕ НАШЪ СЛА[ВА ТЕБѢ :~]
19.	[ЕГО ЖЕ ДША СЛАВА]ТЪ ПРА[ВЪДЬНИКЪ :~] ⁸
20.	НТА.....(Ъ)...
21.	(Н)... (ГН) ... Н(С)У ⁹ Х(Е)ЛА...
22.	(Т)А ЕГО С(ОН).....
23.	(ДО)...(А).....(БЪ)Д(Ѣ)НІЕ.....
24.	(Ъ)НЪ (ШБО) (ПЛЪ)ТІ МОЕА
25.	...Ъ СЕБѢ ШПЕ..І МОЕГО (ШМ)[А]

НОВИ ГЛАГОЉСКИ ОДЛОМАК ИЗ 11. ВЕКА ИЗ МАНАСТИРА СВЕТЕ КАТАРИНЕ: ПОЛУНОЋНА СЛУЖБА СЛОВЕНСКИХ МОНАХА СИНАЈСКЕ ГОРЕ

Нина Глибетић

У току сређивања синајских рукописа откривених 1975. године у Манастиру Св. Катарине на Синајској гори, један пергаментни лист који садржи текст исписан глагољцом случајно је доспео међу етиопске геез фрагменте. Аутор овога рада је тај лист открио током свог истраживачког борава у манастиру и овом приликом га први пут представља научној јавности. Први део чланка нуди кодиколошку, палеографску и ортографску анализу, као и преглед садржаја. Посебно значајна карактеристика глагољског листа јесте редовна употреба монографа ѣ за глас [jɔ]/[ʔ], уместо уобичајеног диграфа ѣѣ (прејотовани велики јус). Оваква ортографска пракса позната је, иначе, само из Минхенског абецедара (*Abecedarium monacense*), глагољског текста из 12. века. Аутор закључује да је новопронађени глагољски лист исписала непозната јужнословенска рука у првој половини 11. века.

У другом делу чланка, аутор нуди анализу литургијског садржаја новопронађеног листа. Поредићи његов садржај са грчким, словенским и другим богослужбеним рукописима, аутор закључује да нови глагољски фрагмент садржи део древне монашке полуноћнице (т.ј. μεσονυκτικόν). Нови глагољцом исписани лист вероватно је припадао до сада непознатом часослову, па је самим тим и најстарији словенски пример ове богослужбене књиге. Штавише, текстуални и обредни афинитет између полуноћнице исписане на овом листу и њему савремених извора палестинске и синајске праксе доводе у везу ову полуноћницу са богослужбеном традицијом Палестине и Синаја. Аутор закључује да је нови глагољски лист исписан на Синају за богослужбену употребу словенских монаха. Дакле, новооткривени глагољски фрагмент пружа конкретан доказ да су словенски монаси из 11. века били активни у монашким и богослужбеним токовима Синајске горе.

Кључне речи: Манастир Свете Катарине, синајски рукописи, синајско богослужење, палеографија, кодикологија, правопис, непрејотовани велики јус, рано словенско богослужење, Словени на Синају, полуноћница, часослов

BIBLIOGRAPHY

- Ajjoub, Paramelle 2004:** Sr. M. Ajjoub, J. Paramelle (eds.), *Livre d'heures du Sinai (Sinaiticus graecus 864). Introduction, texte critique, traduction, note et index*, Sources Chrétiennes 486, Paris 2004.
- Altbauer 1971:** M. Altbauer (ed.), *Psalterium Sinaiticum. An 11th Century Glagolitic Manuscript from St. Catherine's Monastery, Mt. Sinai*, Skoplje 1971.
- Arranz 1969:** M. Arranz, *Le typicon du monastère du Saint-Sauveur à Messine: Codex Messinensis gr. 115, A.D. 1131*, Orientalia Christiana Analecta 185, Roma 1969.
- Birnbaum, Schaeken 1997:** H. Birnbaum, J. Schaeken, *Die altkirchenslavische Schriftkultur. Geschichte – Laute und Schriftzeichen – Sprachdenkmäler*, Slavistische Beiträge 382, München 1997.
- Black 1954:** M. Black (ed.), *A Christian Palestinian Syriac Horologion (Berlin MS. Or. Oct. 1019)*, Cambridge 1954.
- Bradshaw, Johnson, Phillips, Attridge 2002:** P. Bradshaw, M. E. Johnson, L. E. Phillips, H. Attridge (eds.), *The Apostolic Tradition: A Commentary*, Minneapolis 2002.
- Burmester 1936:** O. H. E. Burmester, *The Canonical Hours of the Coptic Church*, Orientalia Christiana Periodica 2 (1936) 78–100.
- Čamba 2013:** A. Čamba, *Die ältesten slavischen alphabetakrostichischen Dichtungen. Studien zur Urglagolica Konstantin-Kyrills und den ursprünglichen Buchstabennamen* (master's thesis), Wien 2013.
- Часослов 2007:** еп. Атанасије Јевтић (trans.), Г. Станић (ed.), *Часослов*, Београд 2007.
- Chadwick 1972:** H. Chadwick, *Prayer at Midnight*, Epektasis. Mélanges patristiques offerts au Cardinal Jean Daniélou, Beauchesne 1972, 47–50.
- Clark 1952:** K. W. Clark (ed.), *Checklist of Manuscripts in St. Catherine's Monastery, Mount Sinai: Microfilmed for the Library of Congress, 1950*, Washington DC 1952.
- Devreesse 1950:** R. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci. Tomus III: Codices 604–866*, Civitas Vaticana 1950.
- Диаковский 1909:** Е. П. Диаковский, *Последование ночных часов («Чин 12-ти псалмов »)*, Труды Киевской Духовной Академии 2: 7–8 (1909) 546–595.
- Диаковский 1913:** Е. П. Диаковский, *Последование часов и изобразительных: Историческое исследование*, Киев 1913.
- Дмитриевский 1894:** А. А. Дмитриевский, *Богослужение страстной и пасхальной седмиц во св. Иерусалиме IX–X в., Казань 1894*.
- Дмитриевский 1895:** А. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока I: Типикъ. Ч. 1: Памятники патриарших уставов и ктиторские монастырские Типиконы*, Киев 1895.
- Egeria: Égérie, Journal de voyage (Itinéraire)**, P. Maraval (ed.), Sources Chrétiennes 296, Paris 1982.

- Ekirch 2005:** A. R. Ekirch, *At Day's Close: Night in Times Past*, New York 2005.
- Eus., DE:** Eusebius, *Demonstratio Evangelica* : Eusebius' Werke VI. Die *Demonstratio Evangelica*. Griechische Christliche Schriftsteller der ersten Jahrhunderte 23, Leipzig 1913.
- Φουντούλη 1963:** Ί. Μ. Φουντούλη, *Ἡ Εἰκοσιτετράωρος Ἀκοίμητος Δοξολογία, διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία*, Αθῆναι 1963.
- Φουντούλη 1994:** Ί. Μ. Φουντούλη, *Κείμενα Λειτουργικῆς 1, Ἀκολουθαί τοῦ Νυχθημέρου*, Θεσσαλονίκη 1994.
- Фрёйсхов 2007:** С. Фрёйсхов, *Двенадцати псалмов чин*, Православная Энциклопедия 14 (2007) 232–234.
- Фрёйсхов 2012:** С. Фрёйсхов, *Часослов без последований Больших Часов (вечерни и утрени): Исследование недавно изданного Часослова Sin. gr. 864 (IX в.)*, Богословские труды 43–44 (2012) 381–400.
- Фрёйсхов 2013:** С. Фрёйсхов, *Часослов без последований Больших Часов (вечерни и утрени): Исследование недавно изданного Часослова Sin. gr. 864 (IX в.)*, Богословские труды 45 (2013) 272–307.
- Frøyshov 2014:** S. Frøyshov, *Erlangen University Library A2, A.D. 1025: A Study of the Oldest Dated Greek Horologion*, Rites and Rituals of the Christian East: Proceedings of the Fourth International Congress of the Society of Oriental Liturgy (Lebanon, 10–15 July 2012) Leuven 2014, 201–253.
- Galadza 2013:** D. Galadza, *Sources for the Study of Liturgy in Post-Byzantine Jerusalem (638–1187)*, *Dumbarton Oaks Papers* 67 (2013) 75–94.
- Glibetić 2013:** N. Glibetić, *The Oldest Sinai Sources of the Byzantine Divine Liturgy in Cyrillic: Sin. Slav. 38/N, Sin. Slav. 39/N and Sin. Slav. 40/O+N*, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* III s. 10 (2013) 115–144.
- Glibetić 2014:** N. Glibetić, *The Byzantine Enarxis on the Balkans (Thirteenth–Fourteenth Century)*, Rites and Rituals of the Christian East: Proceedings of the Fourth International Congress of the Society of Oriental Liturgy (Lebanon, 10–15 July 2012), Leuven 2014, 329–338.
- Гранстрем 1953:** Е. Э. Гранстрем, *Описание русских и славянских пергаментных рукописей. Рукописи русские, болгарские, молдовлахийские, сербские*, Санкт-Петербург 1953.
- Harlfinger, D'Agostino 2010:** D. Harlfinger, M. D'Agostino, *Beispiele der Maiuscula ogivalis inclinata vom Sinai und aus Damaskus*, *Alethes Philia. Studi in onore di Giancarlo Prato, Collectanea* 23, Spoleto 2010, 461–477.
- Holladay 2007:** W. Holladay, *Indications of Segmented Sleep in the Bible*, *Catholic Biblical Quarterly* 69 (2007) 215–21.
- Hürner 2010:** D. Hürner, *Paläographie und Graphematik der westkirchenslavisch-glagolitischen Kiever und Prager Blätter im Kontext der sinaitischen Tradition unter besonderer Berücksichtigung der Einträge des Demetrius Sinaiticus* (PhD diss.), Wien 2010.
- Husmann 1971:** H. Husmann, *Hymnus und Troparion. Studien zur Geschichte der musikalischen Gattungen von Horologion und Tropologion*, *Jahrbuch des staatlichen Instituts für Musikforschung Preußischer Kulturbesitz*, Berlin 1971, 1–85.

- IHEG: E. Follieri, *Initia hymnorum ecclesiae graecae*, Studi e Testi 211–215bis, Città del Vaticano 1960–1966.
- ILH II: D. Stern, H. Rothe (eds.), *Incipitarius liturgischer Hymnen in ostslavischen Handschriften des 11. bis 13. Jahrhunderts*. Teil 2, K – P, Paderborn – Munich – Vienna – Zurich 2008.
- Ильинский 1915: Г. А. Ильинский, *Охридские глаголические листки*, Санкт-Петербург 1915.
- Janeras 1997: S. Janeras, *La settimana santa nell'antica liturgia di Gerusalemme*, Hebdomadae sanctae celebratio: conspectus historicus comparativus. The Celebration of Holy Week in Ancient Jerusalem and Its Development in the Rites of East and West, Roma 1997, 19–50.
- Janeras 2001: S. Janeras, *Le pericope evangeliche dei tre primi giorni della Settimana Santa nelle tradizioni agiopolite e bizantina*, Studi sull'Oriente Cristiano 15:1 (2001) 29–52.
- Janeras 2002: S. Janeras, 'Testament' et 'talent', deux péripécies évangéliques de la liturgie de Jérusalem, La liturgie interprète de l'écriture I. Les lectures bibliques pour les dimanches et fêtes. Conférences Saint-Serge, XLVIIIe semaine d'études liturgiques (Paris, 25–28 Juin, 200) Roma 2002, 163–172.
- Йовчева 2004: М. Йовчева, *Солунският Октоих в контекста на южнославянските октоиси до XIV в.*, Кирило Методиевски студии 16, София 2004.
- Kempgen 2008: S. Kempgen, *Das «Münchener Abecedarium» – ein neues Facsimile samt einigen neuen Beobachtungen*, updated version of a 2007 article published in *Scripta & e-Scripta* 5 (2007) 73–93. The updated version is available on-line (accessed 1 November 2015): http://kodeks.uni-bamberg.de/slavling/downloads/SK_Muenchener_Abecedarium.pdf
- Krausmüller 1997: D. Krausmüller, *Private vs communal: Niketas Stethatos's Hypotyposis for Stoudios, and patterns of worship in eleventh-century Byzantine monasteries*, Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050–1200, Belfast 1997, 309–328.
- Lazarević 1964: S. Lazarević, *An Unknown Early Slavic Modal Signature*, Byzantinoslavica 15:1 (1964) 93–108.
- Lunt 2001: H. Lunt, *Old Church Slavonic Grammar*, Berlin – New York 2001.
- MacRobert 1991: C. M. MacRobert, *The Systems of Supplementary Penitential Texts in the Psalter MSS Peć 68, Belgrade 36, and Pljevlja 80*, Oxford Slavonic Papers ns. 24 (1991) 1–22.
- MacRobert 1998: C. M. MacRobert, *The Textual Tradition of the Church Slavonic Psalter up to the Fifteenth Century*, Interpretation of the Bible, Ljubljana–Sheffield 1998, 921–942.
- MacRobert 2011: C. M. MacRobert, *Slavonic Manuscripts at Sinai*, St Catherine's Monastery at Mount Sinai: Its Manuscripts and their Conservation. Papers given in memory of professor Ihor Ševčenko (27 November 2010), London 2011, 61–68.
- Makarijoska 1997: Lj. Makarijoska, *Le psautier de Radomir*, Skoplje 1997.
- Мансветов 1883: И. Д. Мансветов, *Euchologium Glagolski, Spomenik manastira Sinai brda*. Izdao D-r Lavoslav Geitler. U Zagrebu 1882 (Древнейший славянский

Требник, изданный г. Гейтлером по рукописи, находящейся в Синайской библиотеке) Прибавления к изданию творений Святых отцов в русском переводе за 1883 год. 32:1, Москва 1880, 347–390.

Mareš 1997: F. V. Mareš † (H. Miklas) et al. (eds.), *Psalterii Sinaitici pars nova (monasterii s. Catharinae codex slav. 2/N)*, Wien 1997.

Marti 1999: R. Marti, *Abecedaria – a Key to the Original Slavic Alphabet: the Contribution of the Abecedarium Sinaiticum Glagoliticum*, Thessaloniki – Magna Moravia. Proceedings of the International Conference Thessaloniki (16–19 October 1997), Thessaloniki 1999, 175–200.

Marti 2004: R. Marti, *Aktuelle Probleme des altkirchenslavischen Schrift- und Lautsystems*, *Incontri linguistici* 27 (2004) 11–37.

Mateos 1961: J. Mateos, *Quelques problèmes de l'orthos byzantin*, *Proche-Orient Chrétien* 11 (1961) 17–35.

Mateos 1962: J. Mateos, *Office de minuit et office du matin chez s. Athanase*, *Orientalia Christiana Periodica* 28 (1962) 173–180.

Mateos 1963: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église. Ms. Saint-Croix no 40, siècle. Introduction, texte critique, traduction et notes II*, *Orientalia Christiana Analecta* 166, Roma 1963.

Mateos 1964: J. Mateos, *Un horologion inédit de Saint-Sabas. Le Codex sinaïtique grec 863 (IXe siècle)*, *Mélanges Eugène Tisserant III*, *Studi e testi* 233 (1964) 47–76.

Mateos 1964b: J. Mateos, *La psalmodie variable dans le rite byzantin*, *Acta philosophica et theologica* 2 (1964) 327–339.

Mateos 1971: J. Mateos, *La célébration de la Parole dans la liturgie byzantine*, *Orientalia Christiana Analecta* 191, Roma 1971.

Mathiesen 2014: R. Mathiesen, *A new reconstruction of the original Glagolitic alphabet*, *Philology Broad and Deep*. In *Memoriam Horace Gray Lunt*, Bloomington 2014, 187–214.

Metreveli, Čankieva, Xevsuriani 1980: E. Metreveli, C. Čankieva, L. Xevsuriani, *Udzvelesi iadgari. Dzveli kartuli mts'erlobis dzeglebi*, Tblisi 1980.

Miklas 1999: H. Miklas, *Fragen und mögliche Antworten zu den frühesten Zeugnissen des kyrillomethodianischen Schrifttums*, Thessaloniki – Magna Moravia. Proceedings of the International Conference Thessaloniki 16–19 October 1997, Thessaloniki 1999, 201–215.

Miklas 2000: H. Miklas, *Zur editorischen Vorbereitung des sog. Missale Sinaiticum (Sin. slav. 5/N)*, *Glagolitica – Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*, Wien 2000, 117–129, XV–XVI.

Miklas 2004: H. Miklas, *Zur Relevanz des neuen sinaitischen Materials für die Entwicklungsgeschichte der Glagolica*, *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, Zagreb 2004, 389–399.

Miklas 2011: H. Miklas, *Mount Sinai and the Cyrillo-Methodian Heritage*, *Σπαράγματα βυζαντινοσλαβικής κληρονομιάς: χαριστήριος τόμος στον ομότιμο καθηγητή Ιωάννη Χρ. Ταρνανίδη*, *Θεσσαλονίκη* 2011, 35–53.

Miklas et al. 2012: H. Miklas, I. Tarnanidis, R. Sablatnig, M. Schreiner (eds.), *Psalterium Demetrii Sinaitici (monasterii sanctae Catharinae codex slav. 3/N): adiectis foliis medicinalibus*, Wien 2012.

Miklas, Gau, Hürner, 2015: H. Miklas, M. Gau, D. Hürner, *Preliminary Remarks on the Old Church Slavonic Psalterium Demetrii Sinaitici*. Proceedings of the International Conference of Slavic Biblical Translations and Cyrillo-Methodian Sources (Varna, 10–16 Sept. 2009), Leiden 2015, 21–86.

Miklas, Hürner 2015: H. Miklas, D. Hürner, *A Numerical Approach for Dating and Localising Glagolitic–Old Church Slavonic Documents on Graphemic Grounds*, J. Bau-douin de Courtenay and Worldwide Linguistics International Conference. Kazan Federal University (October 12–15, 2015) Conference proceedings 1, Kazan 2015, 14–23.

Miklas, Hürner, Gau 2012: H. Miklas, D. Hürner, M. Gau, *Nachträge zum glagolitisch-altkirchenslavischen Menaеum Sinaiticum (Cod. Sin. slav. 4/N)*, Библиистика. Славистика. Русистика: К 70-летию заведующего кафедрой библиистики профессора Анатолия Алексеевича Алексеева, Санкт-Петербург 2011, 187–210.

Momina, Trunte 2004: M. A. Momina, N. Trunte (eds.), *Triodion und Pentekostarion nach slavischen Handschriften des 11. – 14. Jahrhunderts*. Teil I: *Vorfastenzeit*, Paderborn 2004.

Мурьянов 1981: М. Ф. Мурьянов, *О старославянском искрь и его производных*, Вопросы Языкознания 2 (1981) 115–123.

Nahtigal 1941: R. Nahtigal, *Euchologium Sinaiticum*. *Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik* I, Ljubljana 1941.

Nikon of the Black Mountain: *Regulations of Nikon of the Black Mountain*, R. Allison (trans.), Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, Dumbarton Oaks Studies 35, Washington DC 2000, 377–424.

Німчук 1983: В. В. Німчук, *Київські глаголичні листки*, Київ 1983.

Papagiannis 2007: Review of Ajjoub, Paramelle 2004 (see above), Byzantinische Zeitschrift 100 (2007) 189–196.

Parenti 2005: S. Parenti, *Il Monastero di Grottaferrata nel Medioevo. Segni e percorsi di una identità*, Orientalia Christiana Analecta 274, Roma 2005.

Parenti 2006: S. Parenti, Review of Ajjoub, Paramelle 2004 (see above), Orientalia Christiana Periodica 72 (2006) 266–269.

Parenti 2007: S. Parenti, *Nota sul salterio–horologion del IX secolo*, Torino, Biblioteca Universitaria B.VI.1. 30, Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata III s. 4 (2007) 275–287.

Parenti 2009: S. Parenti, *Un fascicolo ritrovato dell'horologion Sinai gr. 863 (IX secolo)*, Orientalia Christiana Periodica 75 (2009) 343–358.

Parenti 2011: S. Parenti, *La preghiera della cattedra nell'eucologio Barberini gr. 336*, Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata III s. 8 (2011) 149–168.

- Parenti 2014:** S. Parenti, *L'eredità liturgica di Gerusalemme nelle periferie di Bisanzio e tra gli Slavi meridionali*, Gerusalemme. Una Città tra Terra e Cielo. Le Religioni – Le Chiese, Storia religiosa Euro-Mediterranea 3, Città del Vaticano – Gazzada Varese 2014, 289–304.
- Parenti 2016:** J. C. Anderson, S. Parenti, *A Byzantine Monastic Office*, 1105 A.D., Washington DC 2016.
- Parpulov 2014:** G. R. Parpulov, *Toward a History of Byzantine Psalters*, Plovdiv 2014.
- Penner 2012:** J. Penner, *Patterns of Daily Prayer in Second Temple Period Judaism*, Leiden–Boston 2012.
- Quinlan 1997:** A. Quinlan, *Triodia Manuscripts: The Problem of Classification*, Byzantinische Forschungen 24 (1997) 141–152.
- Radle 2014:** G. Radle, *The Liturgical Ties Between Egypt and Southern Italy: A Preliminary Investigation*, ΣΥΝΑΞΗΣ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ. Beiträge zu Gottesdienst und Geschichte der fünf altkirchlichen Patriarchate für Heinzgerd Brakmann zum 70. Geburtstag, Münster 2014, 617–632.
- Renoux 1969:** A. Renoux, *Le Codex Arménien Jérusalem 121*, vol. 1, *Introduction aux origines de la liturgie hiérosolymitaine lumières nouvelles*, Patrologia Orientalis 35/1 (163), Turnhout 1969.
- Renoux 1971:** A. Renoux, *Le Codex Arménien Jérusalem 121*, vol 2: *Édition comparée du texte et de deux autres manuscrits. Introduction, textes, traduction et notes*, Patrologia Orientalis 36/2 (168), Turnhout 1971.
- Renoux, 1997:** C. Renoux, *Les premiers systèmes de lecture dans l'Orient chrétien: Jérusalem, Édesse, Antioche et la Synagogue*, La liturgie, interprète de l'Écriture. Conférences Saint-Serge, Semaine d'études liturgiques (25–28 juin 2001) 1, Roma 2002, 99–121.
- Renoux 2008:** C. Renoux, *L'hymnaire de Saint-Sabas (Ve–VIII siècle): Le manuscrit géorgien H 2123: I. Du Samedi de Lazare à la Pentecôte*, Patrologia Orientalis 50.3 (224), Turnhout 2008.
- Rocchi 1883:** A. Rocchi, *Codices Cryptenses seu Abbatiae Cryptae Ferratae in Tusculano*, Grottaferrata 1883.
- Schaeken 1987:** J. Schaeken, *Die Kiever Blätter*, Amsterdam, 1987.
- Скабалланович 1910:** М. Н. Скабалланович, *Толковый Типикон I*, Kiev 1910. Available on-line (accessed 11 November 2015): http://azbyka.ru/otechnik/Mihail_Skaballanovich/tolkovyy-tipikon/11_2
- Слива 1999:** Е. Слива, *Часословы студийской традиции в славянских списках X веков (классификация по особенностям состава)*, Труды Отдела древнерусской литературы 51 (1999) 91–106.
- Taft 1993:** R. F. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and its Meaning for Today*, Collegeville 1993.
- Taft 2010:** R. Taft, *Worship on Sinai in the First Christian Millennium: Glipses of a Lost World*, Approaching the Holy Mountain. Art and Liturgy at St Catherine's Monastery in the Sinai, S. E. J. Gerstel, R. S. Nelson (eds.), Turnhout 2010, 143–178.

Tarnishvili 1959: M. Tarnishvili (ed.), *Le grande lectionnaire de l'Église de Jérusalem* (Ve–VIIIe s.), Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 189, Louvain 1959.

Tarnanidis 1988: I. Tarnanidis, *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai*, Thessaloniki, 1988.

Thompson 1998: Thompson, *The Slavonic Translation of the Old Testament*, Interpretation of the Bible, Ljubljana–Sheffield, 1998, 605–921.

Touliatos 1984: D. H. Touliatos, *The Byzantine Amomos Chant of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 46, Θεσσαλονίκη 1984.

Турилов 2000: А. Турилов, *Абцементарий*, Православная Энциклопедия I, Москва 2000, 43.

Uspenskij 2013: B. Uspenskij, *Glagolitic Script as a Manifestation of Sacred Knowledge*, Studi Slavistici X (2013) 7–27.

Vajs 1932: J. Vajs, *Rukověť hláholské paleografie: Uvedení do knižního písma hláholského*, Praha 1932.

Veder 2004: W. R. Veder, *The Glagolitic Alphabet as a Text*, Glagoljica i hrvatski glagolizam, Zagreb–Krk 2004, 375–387.

Velkovska 2001: E. Velkovska, *Funeral Rites according to the Byzantine Liturgical Sources*, Dumbarton Oaks Papers 55 (2001) 21–51.

Велковска 2002: Е. Велковска, *Системата на византийските и славянските богослужбени книги в периода на възникването им*, Atti della conferenza “Medieval Christian Europe: East and West. Tradition, Values, Communications”, Sofia 2002, 220–236.

Velkovska 2006: E. Velkovska, *La liturgia presso gli Slavi ortodossi*, Lo spazio letterario del Medioevo, v. 3: Le culture circostanti, Roma 2006, 405–437.

Velkovska 2012: E. Velkovska, *La preghiera 'per i fratelli che si fanno visita' dell'eucologio slavo del Sinai e i suoi paralleli greci*, Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata III s. 9 (2012) 277–285.

von Gardner 2000: J. von Gardner, *Russian Church Singing* Vol. 2, V. Morosan (trans.), Crestwood 2000.

Желтов, Лукашевич 2004: М. Желтов, А. Лукашевич, *Великий понедельник, вторник, среда*, Православная Энциклопедия 7, Москва 2004, 444–451.

UDC 81

091=163.2"12/16"

811.163.2'276.6:271.2

Оригиналан научни рад

**ПАСАЖИТЕ И РЕМИНИСЦЕНЦИИТЕ ОТ СИМВОЛИЧЕСКИТЕ
ТЕКСТОВЕ В БОГОСЛОВИЕ НА ЙОАН ЕКЗАРХ – СЪПОСТАВКА
С ТЕКСТОВАТА ТРАДИЦИЯ НА ПАМЕТНИКА И С ДРУГИ
СЪЧИНЕНИЯ ОТ ЕПОХАТА**

*ТАТЯНА ИЛИЕВА**

Абстракт: Текстологичният анализ на цитатите и реминисценциите от Символа на вярата в качеството му на ключов текст, около който се строи изложението в „Небеса“ при разясняване същността на догматите на Христовата вяра, е особено показателен за развоя на езиковата норма и богословската терминология в старобългарски език. В публикацията е представен един кратък синопсис на пасаж и реминисценции от символическите текстове в разглеждания паметник и неговата писмена традиция в съпоставка с такива от други, съвременни му произведения и най-вече с близките до него Катехизистични беседи на Кирил Йересалимски, текстовете от Супрасълския сборник и със запазените в старобългарската книжна ръководства за веровите истини.

Ключови думи: символически текстове, ръкописна традиция, „Богословие“ на Йоан Екзарх

Йоан-Екзарховият превод на Йоан-Дамаскиновото „Точно изложение на православната вяра“, известен под името „Небеса“ или „Богословие“¹, представя важен етап в развитието на българската култура. С появата му средновековната ни книжна се обогатява жанрово, идейно и тематично. Чрез него Йоан Екзарх развива нова област в старобългарската литература – областта на т. нар. догматическа богословска екзегеза. Книжовникът подчинява подбора на ексцерпирани глави от трактата на Йоан Дамаскин² на целите и задачите, които

* Татяна Илиева, Кирило-Методиевски научен център – Българска академия на науките

¹ По-нататък ще използвам съкращението ЙоЕБ.

² Йоан Екзарх превел от стоте глави на гръцкия оригинал само четиридесет и осем. Тридесет и три от тях влизат в първата половина на Йоан-Дамаскиновото съчи-

си поставя с този свой труд – да създаде предназначено за висшите кръгове догматико-катехизическо ръководство, тълкуващо отделните членове на Никео-Цариградския символ, задоволявайки по този начин една историческа потребност, доколкото новосъздадената Българска Църква се нуждаела от теоретично съчинение, което да разяснява ортодоксалното християнско учение. Особено явно е позоваването на пасажите от членовете на Символа на вярата – било в началото с последващ коментар, било вплетени в тъканта на самия тълковен текст – в онези глави от ЙоЕБ, които разглеждат догматите за Бога в неговото всевечно битие, за възплъщението на Бога-Слово и Богочовека Иисус, за троичността на Божиите лица, за св. Дух, за възкресението.

Текстологичният анализ на цитатите и реминисценциите от Символа на вярата в качеството му на ключов текст, около който се строи изложението в „Небеса“ при разясняване същността на догматите на Христовата вяра³, е показателен за развоя на езиковата норма и богословската терминология в старобългарски език. Ето защо на следващите страници ще представя един кратък синопсис на пасажите и реминисценции от символическите текстове в разглеждания паметник и неговата писмена традиция, съпоставяйки ги с такива от други, съвременни му произведения и най-вече с особено близките до него Катехизистични беседи на Кирил Йересалимски, както и със запазените в старобългарската книжнина ръководства за веровите истини, около които трябва да се обединяват новопокръстените – Написание

нение, а 15 са от последната му четвърт. Изпуснати са 12–14, 28–31, 33–38, 47–76, 78–81, 83, 91, 93, 95 и 98 глава. Тъй като такова съкращение във византийските ръкописи не е известно, твърде вероятно е то да е направено от преводача. Подборът на главите не е самоцелен. В първата книга се разясняват свойствата на Бога, неговата непостижимост, битие, единство и троичност. Във втората се излага християнската космология, учението за божествения промисъл и предопределението. В третата се разглеждат въпросите за боговъплъщението и за св. Богородица, а четвъртата третира догматите за възкресението и възнесението, църковните тайнства, почитта към светиите и иконите, боговъдъхновеността на Священото Писание, учението за края на света и други. От гръцкия първообраз са изоставени местата, отнасящи се до специфични въпроси из областта на философията и психологията, например главите за гнева, страха, въображението, мисловната способност на човека, паметта и пр., както и такива, които разискват еретически учения. За принципите на съкращение на Богословието на Йоан Екзарх вж. Трендафилов 1998: 154–161.

³ Илиева 2007: 38–75.

за правата вяра на Константин-Кирил Философ и Написание за правата вяра на Михаил Синкел Йерусалимски, поместено в Изб1073 г.⁴

Изследването е организирано, както следва:

- Изваждат се член по член цитатите от Символа на вярата в ЙоЕБ.⁵
- Привежда се гръцкият паралел на съответния пасаж.
- Указват се текстологичните варианти в ръкописната традиция на Небеса, отразена в критическото издание на Л. Садник⁶.
- В справочен апарат към всяка отделна статия се дават цитати и реминисценции на съответния член в други старобългарски текстове⁷.
- Накрая се прави съпоставителен анализ.

⁴ Вж. литература по въпроса Гезен 1884; Верещагин, Юрченко 1989: 54–63; Верещагин 2001: 17–42 и др.

⁵ Авторката на публикацията се придържа към ортографията на взетия за базов ръкопис в критическото издание на паметника, изготвено от Л. Садник. Вж. Sadnik 1967–1983.

⁶ При критиката на текста издателката се обляга на 9 руски преписа, обхващащи периода от XIV до XVII вв. Като основен е използван най-ранният запазен препис – ГИМ №108 от Синодалната сбирка от XIII в. (= Горски-Невоструев №155) Паралелно консултирани в изданието са:

I = №121 от Сбирката на Троицко-Сергиевата Лавра /л. 83–176v/ (= F 304)

II = №534 от Сбирката на Егоров от XVI в. /л. 1–261/ (= F 98)

III = №612 от Сбирката на Егоров от XVI в. /л. 86–218/ (= F 98)

IV = №102 от Колекцията на Овчиников от XVI в. (= F 209)

V = №176 от Сбирката на Троицко-Сергиевата Лавра от XV в. /л. 94 – 171/ (= F 304)

VI = от XVII в. към Сбирката на Ундолски (= F 310)

VII = №125 от Сбирката на Егоров от XVI в. /л. 110 до 207v/ (= F 98)

VIII = №59 от Сбирката на Хлудов от XVI в.

IX = №442 от Сбирката на Хлудов от XVI в. /= Горски-Невоструев №156/.

⁷ Пасажите от Огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски (ОС) се цитират по Николов, Н. Символът на вярата и Господнята молитва в старобългарския пълен превод на Огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски – ПКШ, Т. 6, С., 2002, 143–165. Пасажите от Супр се цитират по изданието на Заимов и Капалдо (Заимов, Й., М. Капалдо. Супрасълски или Ретков сборник. София, т. 1, 1982; т. 2, 1983.). Използвани са следните съкращения за примерите от житията и словата от Супрасълския сборник:

ЖАр – Житие на Артемий

ЖАС – Житие на Александър Сидски

ЖВКХ – Житие на Василей и Капитон Херсонски

ЖИ – Житие на Исакий Далматски/Ириней

ЖИВ – Житие на Йона, Варахсий и дружина

ЖК – Житие на Кодрат

ЖКИ – Житие на Конон Исаврийски

ЖП – Житие на Пионий/ Павел Препрости

ЧЛЕН I

476 Вѣроуємъ оубо¹ въ ієдннѣ бѣ²... 49а въсеому съдѣрѣжнтелѣ³... 101б
всеому творнтелѣ⁴

Πιστεύομεν τοιγαροῦν εἰς ἓνα Θεόν...δύναμιν... πάντων
συνεκτικὴν... πάντων αὐτός ἐστι ποιητής

Варианти: ¹I, II, VIII оубо липсва; ²III єдннаго бѣ; ³IV, V, VIII содєрѣ-
жател; ⁴I, II, IV, V створнтелѣ, III творьць

Срв. 103б сътворн все вѣднмо¹ н невѣднмо²

Καὶ δημιουργεῖ τὰ σύμπαντα, ἀόρατά τε καὶ ὀρατά·

Варианти: ^{1,2}III -оє.

Вѣроуємъ въ ієднного бѣ оца вседѣрѣжнтел творьца нѣбу н землн вѣ-
днмѣнмъ же въсѣмъ н невѣднмѣнмъ (ОС IX, 77б; срв. също 75б).

Вѣроуємъ въ ієднного бѣ оца (ОС VII, 65а).

Вѣроуємъ оубо въ ієднного бѣ оца (ОС VII, 69а)

бѣ вседѣрѣжнтелѣ (ЖВКХ 538:30, срв. пак там 6)

сътворѣшааго небо н земьѣ (ЖПЮ 7:8)

въ науало сътворн богъ небо н земьѣ н вса ѣже на нею (ЖПЮ 8:24-25)

творьца нѣбу н земн н морю н всѣмъ нже сътъ въ ннхъ (ЖКИ 28:7-9)

бѣ вседѣрѣжнтелѣ сътворѣшааго небо н землѣ н въсѣ ѣже въ ннхъ н
въсѣхъ насъ (ЖП 131: 28-30)

сътворѣшааго небо н землѣ н въсе єже въ ннхъ (ЖП 137: 27-28)

сътворѣшоуоуму вса (ЖП 139:28)

сътворѣвшоуоуму небо н земьѣ н морє н въсе єже въ ннхъ (ЖАС 156:
29-31)

ты бо ієсн сътворнлѣ господн небо н земьѣ н въсе оуднмоє подѣ
небесемъ (ЖАР 232: 2-4)

мы вѣроуємъ въ бога сътворѣвшааго небо н земьѣ (ЖЙВ 258: 8-9)

ЖПЮ – Житие на Павел и Юлиания

МП – Молитва на Пионий

СВ – Златоустово Слово за Врѣбница

СВВ – Златоустово Слово за Велики вторник

СВЛ – Фотиево слово за Врѣбница и за Лазар

СВЧ – Златоустово Слово за Велики четвъртък

СНТ – Златоустово Слово за неверния Тома

ССП – Златоустово Слово за свети петък

ССЧ – Златоустово слово в Свети четвъртък за предателството на Юда

СТВ – Златоустово Слово за тридневното спасение

БОГА СЪТВОРЯЩААГО НЕБО И ЗЕМЛѢ И МОРЕ И ВСѦ РАЖЕ ВЪ НИХЪ (ЖИВ
262: 13–14)

НЕБЕСЕ И ЗЕМНААГО ТВОРЦА (СЛВЧ 425:15–16)

ЧЛЕН II

52аб Н ВЪ ЕДННЪ СНА БЖНН, ННОУАДЫН, ГЪ НАШЪ НІС¹ ХЪ², НЖЕ ОТЪ ОЦА
РОЖЕНЪ³ ПРЕЖЕ ВСѢХЪ ВЪ ВѢКЪ, СВѢТЪ⁴ ѿ СВѢТА, БЪ НСТННЪНЪН⁵ ОТЪ БА
НСТНННАГО⁶, РОЖДЫША СНА⁷, А НЕ СЪТВОРЕНА, ЕДННОСУЩНА⁸ ОЦЮ, НМЪЖЕ
ВСЕ БЫСТЬ⁹.

Καὶ εἰς ἓνα Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, τὸν μονογενῆ. Τὸν Κύριον
ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν· τὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς γεννηθέντα πρὸ πά-
ντων τῶν αἰώνων· Φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ᾧ
ληθινοῦ· Γεννηθέντα, οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ· δι' οὗ
τὰ πάντα ἐγένετο·

Варианти: ¹rel. нс vel іс; ²II, IV, V хс; A, I хъ; III і въ единаго сна бжїа
еднноро(д)наго гда нашего хца хр(с)та; ³III рождена; само в A; ⁴III
свѣта; ⁵I бъ нстнненъ, III ба нстннна; ⁶III нстннна; ⁷I, VIII рождышаго
сна, III рождена; ⁸I, II, III едннасущна; ⁹III вса быша

ВЪ ЕДННОГО БА ІС ХС СНА БЖНН ЕДННОУАДААГО, ОТЪ ОЦА РОЖДЕНА СНА
НСТНННА ПРЕЖДЕ ВСѢХЪ ВѢКЪ, НМЪЖЕ ВСЕ БЫСТЬ (ОС XI, 109аб)

ВЪ ЕДННОГО ГА ІС ХА (ОС VII, 65б; X, 85б, 88а)

ВЪ СНА ЕДННОРОДНААГО (ОС X, 86а)

ВЪ СНА БЖНА ЕДННОУАДААГО РОЖДЕНААГО ОТЪ ОЦА БА НСТНННА ПРЕЖДЕ
ВСѢХЪ ВѢКЪ НМЪЖЕ ВСЕ БЫСТЬ (ОС XI, 98а)

ВЪРОУЕМЪ ВЪ ЕДННОГО ГА ІС ХА СНА БЖНА ЕДННОУАДААГО (ОС XI, 99а)

ВЪ ІС ХА СНА БА ЖИВААГО СНА ЕДННОУАДА (ОС XI, 101а)

СНОУ БЖНН ННОУАДЫН (МП 143:4)

ВЪРОУЕМЪ ОУБО ВЪ СНА БЖНА ЕДННОУАДААГО ОТЪ ОЦА РОЖДЕНААГО, БА
НСТНННА (ОС XI, 105а)

ЕДННОРОДНЪ (Написание на правата вяра)

ЕДННЪ ГЪ ІС ХС, НМЪЖЕ ВСѦ (ЖК 100:21)

ЕД'НОУАДААГО СНА (ЖК 109:22)

ЖИВААГО И НСТНННААГО БА И ТОМОУ ІЕДНОУАДААГО ОТРОКА ІСЪ ХА СЖЩААГО
И ПРЕЖДЕСЖЩААГО ПРЕЖДЕ ВѢКЪ (ЖАС 163:24–27)

ГОСПОДА НАШЕГО ІС ХСА БА НСТНННААГО СОУЩА (ЖИ 186:8–9)

СЫНОУ И СЛОВОУ БОЖНЮ РОЖДЪШОУОУМОУ СА ОТЪ НЕГО БЕЗНАУДАЛЬНО ПРЕЖДЕ
ВѢКЪ (ЖИ 188:6–7)

НМЪЖЕ ВЪСА БЪИША ІАЖЕ НА НЕБЕСЕХЪ Н НА ЗЕМН ВНДНМАІА Н НЕВНДНМАІА
(ЖИ 188:10–12)

ВЪСА ТЪМЪ БЫША (ЖПЮ 10:16)

НМЪЖЕ ВЪСА БЪИША ІАЖЕ НА НЕБЕСН Н НА ЗЕМН ВНДНМАІА Н НЕВНДНМАІА
(ЖВКХ 533:4–5)

ЧЛЕН III

20а нашего сп̑сеннѣа радн ...20б ...отъ ст̑и м̑рн н б̑ца д̑вы родн сѣ
ст̑мъ д̑х̑мъ н ѡлкъ св̑ръшенъ отъ неѣа бы(с)

Διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν...ἐκ τῆς ἁγίας Παρθένου καὶ Θεοτό-
κου Μαρίας γεγέννηται διὰ Πνεύματος ἁγίου, καὶ ἄνθρωπος τέ-
λειος ἐξ αὐτῆς γέγονε·

232б Вѣплъщѣ сѣ [ст̑мъ д̑х̑мъ]¹(вж. 229б) отъ ст̑ина д̑вы²...
вз̑уловѣн сѣ.

σαρκωθεὶς ἐκ τῆς ἁγίας παρθένου... ἐννηθρώπησε.

Варианти: ¹III ст̑мъ б̑ж̑ннмъ д̑х̑мъ; ²I д̑в̑нцѣи

в̑з̑ ꙗ̑ х̑а плътна прншьд̑ша н в̑з̑л̑въша сѣ (ОС XII, 118а)

отъ д̑в̑ца н д̑ха ст̑ладо (ОС XII, 113а)

в̑з̑сп̑рннмъ ѡлвъство н рожд̑ сѣ отъ ст̑и д̑в̑ница н ст̑ладо д̑ха (ОС IV, 33б)

в̑з̑плъщѣшадо сѣ н в̑з̑л̑въша сѣ (ОС XII, 111а)

в̑з̑плъщѣшадо сѣ отъ ст̑и д̑вы богородница (ЖВКХ 533:7–8)

раждает̑ сѣ отъ св̑аѡладо д̑ха н отъ непорочныи н пр̑в̑чнсты д̑в̑вы
мнр̑скаго радн строѣа н св̑пасеннѣа (ЖПЮ 10:27–29)

родн сѣ х̑с̑ плътыж̑...н съпр̑в̑бываат̑ съ ѡл̑кы акы ѡловѣк̑ (ЖПЮ 11:5)

нас̑з̑ д̑в̑льма (СВ 326:22; 484:3)

нашего бо радн св̑пасеннѣа (СТВ 489:4)

ЧЛЕН IV, V, VI, VII

21б...н расп̑т̑¹ н см̑р̑тн н гр̑б̑ов̑ нск̑ов̑ пр̑нѣт̑² // ⁸ н в̑ста тр̑е-
тнн д̑н̑³ // н на н̑бо в̑з̑н̑д̑⁴ // ѡноу̑доу̑же н к̑з̑ нам̑ пр̑н̑д̑е н пр̑нтн
нм̑ат̑ пакы посл̑жд̑е.

Καὶ ἐσταυρώθη, καὶ θανάτου καὶ ταφῆς πείραν ἐδέξατο τριῆ-
μερος, καὶ εἰς οὐρανούς ἀνεφοίτησεν, ὅθεν καὶ πρὸς ἡμᾶς
παραγέγονε, καὶ παραγενήσεται πάλιν εἰς ὕστερον.

⁸ С този знак отбелязвам границата между отделните членове.

Варианти: ¹III распа са; ²II н съмъртъ н гробънын нскоуъ прнѣтъ; IV, V н съмъртн н гробънын нскоуъ прнѣтъ; III н оумре н гробънын нскоуъ прнѣтъ; ³I въ третнн днь; ⁴III на нбса възиде н о десноую бѣа бѣа сѣде

ЧЛЕН IV

распатааго н погребенааго (ОС XIII, 129б)
 н ѿко погренъ (sic!) бысть (ОС XIII, 135б – Мт 27:59)
 Нъ повѣдаемъ хѣ распаа (ОС XIII, 136а – I Кор 1:23)
 н ѿко погренъ (sic!) бысть н ѿко възста въ днь третнн (ОС XIII, 152б – I Кор 15:4)
 за нъ (ССП 436:15)
 н потомъ прнѣваждамъ са на дрѣвѣ крѣстѣмъ, стражда мнрѣс-
 кааго радн сѣпасенна н оумнраа по ѹловѣѹствоу н погребамъ са
 (ЖПЮ 11:10–16)
 пострадава бѣ н слово пѣтнѣ н акъ бѣ пакъ сѣвскрѣсѣша пѣтнѣ
 н възидѣша на небеса н сѣдѣша о деснѣхъ бѣа (ЖВКХ 533:10–12)

ЧЛЕН V

Въскрѣсшааго нъ мрѣтвнхъ въ трен (sic!) днь (ОС XIV 156б)
 Н ѿко възста въ днь третнн (ОС XIII, 152б)
 Н ѿко възста въ тре[тнн] днь (ОС XIV 157б)
 Погребенъ бысть н възста въ третнн днь (ОС XIV 157б – I Кор 15:4)
 Въроу ѿко хѣ нъ мрѣтвнхъ възста (ОС XIV 167б)
 Оуунтъ та въскрѣсшааго третнн днь (ОС XIV 175а)
 Въроватн въ въскрѣсшааго н пакы прндоуша (ОС XIV 175а)
 Н третнї днь възставъ нъ мрѣтвнхъ (ЖПЮ 11:19–20)
 н възста въ третнн днь (СВ, 332:4–5)
 подоба въроватн ѿко оумрѣ н ѿко погребенъ бысть н ѿко възста (За
 Матеевото ев. за сутринта след петѣк 439:26–27)
 Гѣ нъ мрѣтвнхъ възсталъ (ССП 479:7–8) н възидѣ на небеса н сѣде
 одеснѣхъ отца сѣ пѣтнѣхъ сѣмѣснѣшѣхъ са сѣ бѣжнѣмъ слово
 погребенъ бысть (ССП 480:15)
 въскрѣсе (Написание за правата вяра)
 въскрѣсноуъ (Написание на Михаил Синкел)

ЧЛЕН VI

Н възидѣша на нбса н сѣдѣша о десноую бѣа (ОС XIV 156б)

ВЪСКРЪСЬШААГО ТРЕТНН ДНЬ Н ВЪШЬДЪША НА НБСА Н СЪДАЦА О ДЕСНОЮЮ
ОЦА (ОС XIV 171aб)

ВЪШЬДЪШААГО НА НБСА Н СЪДЫША О ДЕСНОЮЮ ОЦА (ОС XV 177a)

Н ВЪЗНДЕ НА НЕБЕСА Н СЪДЕ ОДЕСНѦИЖ ОЦА СЪ ПЛЪТНИЖ СЪМЪСНВЪШѦИЖ
СА СЪ БЖНЕМЪ СЛОВО (СПЮ 11:25–27)

ВЪСШЬДЪШОУЮМОУ НА НЕБО НЕБЕСЕ (СВ, 321:11–12)

О ДЕСНѦИЖ ОЦА СЪДАШТААГО (СВЛ 334:10)

О ДЕСНѦИЖ ОЦА СЪДНТЬ НА НЕБЕСЕХЪ (ССЧ 405:29)

НЖЕ СЪДН О ДЕСНѦИЖ ОЦА (СНТ 506:17)

ЧЛЕН VII

21б н прнѦН нмать паки послѣжде...49а црѣствоу¹ бесконьѣнынымъ н
вѣсѣмьрѣтынымъ црѣствомъ²

καὶ παραγενήσεται ἄλιν εἰς ὕστερον.... δύναμιν... βασιλεύουσιν
ἀτελευτήτω καὶ ἀθανάτω βασιλείᾳ...

Варианты: ¹И црѣствоє; ²II, IV, VIII црѣтвнемъ

ГРДДѦЩААГО ВЪ СЛАВѢ СОУДНТЬ ЖНВЫНМЪ Н МРТВЫНМЪ ЕГОЖЕ ЦРѣСТВОУ
НЕ БОУДЕТЬ КОНЬЦА (ОС XV 175б)

ПРНДЕ НА ОБЛАЦѢХЪ СОУДНТЬ ЖНВЫНМЪ Н МРТВЫНМЪ (ОС X 87б)

Н ПАКЪЗ ГРДДОУЩА ВЪ СЛАВѢ СОУДНТЬ ЖНВЫНМЪ Н МРТВЫНМЪ ЕГОЖЕ
ЦРѣСТВЮ НБѢТЬ КОНЬЦА (ОС XV 177a)

Н ПАКЪЗ ГРДДЪ ВЪ СЛАВѢ (СВ, 326:23–24)

ΥΑΙΩΣΤΕ ΓΑΡ ΠΑΚΥ ΓΡΔДѦЩА...СЛАВНА (ССП 486:10–11)

ЧЛЕН VIII

69б–70а ВѢРОУЕМЪ Н¹ ВЪ ЕДННЪ ДХЪ СТЪН, ГБѣТЪНЫН ЖНВОТВОРЕНЪН²,
НЖЕ ОУТЪ ОЦА НСХОДНТЬ Н ВЪ СЪИНОУ³ ПОУНВАЕЪТЪ, НЖЕ СЪ ОЦМЪ Н СНМЪ
ПОКЛАНЯЕМЪ Н СЛАВНМЪ⁴.

ὁμοίως πιστεύομεν καὶ εἰς ἓν Πνεῦμα ἅγιον, τὸ Κύριον, καὶ
ζωοποιόν· τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, καὶ ἐν υἱῷ ἁ
ναπαυόμενον· Τὸ τῷ Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ
συνδοξαζόμενον.

Варианты: ¹II н липсва; ²II, IV, V н жнвотворнын, III н жнвотворнѣын;

³III на сына; ⁴III спокланѣемын н сѣславнмын, II поклоне

ВЪ ИЕНЪ (sic) СТЪН ДХЪ ПАРАКАНТЬ НЖЕ ГЛА ВЪ ПРРОЦѢХЪ (ОС XVII,
216a)

Н ВЪ ЕДННЪ СТЪН ДХЪ ОУТЪШНВЪ ЕЖЕ ГЛА ПРРКЪЗ (ОС XVI, 196a)

ЧЛЕН IX

60а всѣхъската н апостольската¹ цркви сѣтаѣ²
ἡ ἀγία καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία
Варианти: ¹V сборнаѣ; ²III соборнаѣ сѣтаѣ
Въ єдннѡу сѣѡу н сѣборьнѡу цркви (OC XVIII 235a)
Н въ єдннѡу сѣѡу н сѣборьнѡу цркви (OC XVIII 245a)
Н въ єдннѡу сѣѡу ка-ѡланъскѡу цркви (OC XVIII 247a)

ЧЛЕН X

238б Нсповѣдаемъ же єдннѡ крщєннє на¹ оставленнє грѣхѡмъ² н въ
жнзнь вѣчѣнѡу
Ὁμολογοῦμεν δὲ ἐν βάπτισμα εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καὶ εἰς
ζωὴν αἰώνιον
Варианти: ¹III въ; ²II – V грѣхѡвъ.
Въ єдннѡ крщєннє покаанн въ оставленнє грѣхѡвъ (OC XVIII, 245б)

ЧЛЕН XI

343а Вѣроуємъ же н вѣскрєсєннѡ мъртвѣхъ¹
Πιστεύομεν δὲ καὶ εἰς ἀνάστασιν νεκρῶν
Варианти: ¹III мъртвѣхъ.
н въ плѣтьнѡє вѣстаннє (OC XVIII, 235a, 247a)
мъртвѣхъ вѣскрєсєннє (СВВ 386:20)

ЧЛЕН XII

238б н въ жнзнь вѣчѣнѡу
καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον
Вѣчѣнѡє жнтнє (ЖВКХ 542:21)
Въз основа на извършените наблюдения могат да се направят
следните изводи:
В ръкописната традиция на ЙоЕБ се откриват няколко типа раз-
ночєтєния:

а) морфологични варианти:

- разночєтєния от типа употреба на пълна форма на прилагателно
срещу употреба на непълна такава:
Член I вѣднѡ н нѣвѣднѡ] III вѣднѡє н нѣвѣднѡє
Член II рѡждѣша сѣ] I, VIII рѡждѣшаго сѣ
- разночєтєния от типа употреба на различни залоги форми:

Член II рoждьша сѧ] III рoждѣна
Член IV рѧспѧтъ (бѣсть)] рѧспѧ сѧ

Вариантите рoждьша сѧ и рѧспѧ сѧ отразяват характерното за преславските ръкописи изразяване на страдателен залог чрез рефлексивни глаголни форми, образувани с кратката акузативна форма сѧ на възвратно-личното местоимение. Бартула предполага, че тези облици получават по-широко разпространение в текстовете под влияние на гръцките синтетични форми за медиум-пасивум⁹. Обратно, различията рoждѣна и рѧспѧтъ (страдателна глаголна форма) се приемат за архаизъм¹⁰.

- различията от типа употреба на различно число:

Член II всѣ бѣсть] III всѧ бѣша
Член IV на нѣо] III на нѣсѧ

б) синтактични различия с хронологизираща функция:

- различията от типа употреба на винителен падеж при имена на лица срещу употреба на винително-родителна форма:

вѣроуемъ... Член I єдинъ бѣ] III єдинаго бѣ; Член II въ єдинъ снѣ бжнн] III въ єдинаго снѧ бжѧ; гѣ нашъ нѣ хѣ] III гѣѧ нашего хѣсѧ хр(с)та; роженъ] III рoждѣна; свѣтъ] III свѣта; бѣ нстннънън] III бѣ нстннѧ

Според Ваян винителните форми от имена на лица са остатък от по-старо състояние в старобългарски език¹¹.

- различията от типа употреба на дателен падеж за притежание срещу употреба на родителен за притежание:

Член X грѣхомъ] II – V грѣховъ;
Член XI мѣртвѣнхъ] III мѣртвѣнмъ

Този тип различия, свидетелстващи за изместването на родителен падеж за притежание от дателен падеж в аналогична функция, трябва да се разглеждат в контекста на общата тенденция в

⁹ Bartula 1969: 81. Вж. също Граматика 1993: 150.

¹⁰ Развитието на пасивна система от лични страдателни форми, изразени описателно е разгледано у Андрейчин, Попов, Стоянов 1977: 307. Вж. още Navránek 1937: 235–236; Граматика 1993: 426.

¹¹ Vaillant 1977: 40, 41, 42. Вж. също Граматика 1993: 431.

балканските езици за сливане (синкретизъм) на Genitivus и Dativus в една граматическа категория¹².

- разночетения от типа употреба на Genitivus partitivus в обектна функция след преходни глаголи срещу употреба на Accusativus obiecti:

Член IV съмъртн прниатъ] II съмъртъ прниатъ¹³

- разночетения от типа употреба на местен или винителен падеж при неутрализация на опозицията ubi – quo:

Член VIII въ сыноу поунваеъ] III на сына поунваеъ¹⁴

- Регистрират се и варианти в различните произведения от епохата от типа употреба на творителен падеж във функция на логически подлог срещу употреба на родителен с предлог отъ:

20б ...роѡдн сѧ сѣмь дѣхмь : отъ дѣца н дѣха сѣлаго (ОС XII, 113а).

в) разночетения, засягащи текстовата пълнота (допълнения и липси) – при тях е допустима и текстологична причина, тъй като различието в текстовата пълнота, особено ако се касае за разлика в цели думи или синтагми, може да се дължи на следван гръцки оригинал, в който да е налице съответното допълнение или липса:

Член III сѣмь дѣхмь] III сѣмь бжннмь дѣхмь;

Член VI на нѣо възндѣ] III на нѣса възидѣ н о десноу бѣа бѣа сѣдѣ.

Когато разминаването е в едносрични думи, възможно е то да се дължи на изпускането им от кописта:

Член VIII н] II н липсва.

Член V трѣтнн днь] I въ трѣтнн днь – в този случай разночетенето е обяснимо и с граматическа причина – употреба на винителен падеж за време съответно с и без предлог¹⁵.

г) словоредни размествания:

Член IX сборнаѧ цѣркы] III цѣркы сборнаѧ

д) лексикални варианти: I член съдръжнтѣлѧ] IV, V, VIII содрѣжа-тѣл; творнтѣлѧ] I, II, IV, V створнтѣлѧ, III творьць; Член III дѣвы] I дѣвнцы;

¹² Вж. по въпроса Vondrák 1912: 601–602; Вечерка 1963: 200; Минчева 1964: 135; Граматика 1993: 463, 550.

¹³ Вж. Граматика 1993: 460, 429–430.

¹⁴ Вж. Дуриданов 1958: 17; Граматика 1993: 551.

¹⁵ Граматика 1993: 442, 458.

Член IV съмъртн прнѣтъ¹⁶] III оумре; Член VII цѣствѣмъ] II, IV, VIII цѣствѣнемъ; Член VIII въ] на; покланѣемъ н славнѣмъ] спокланѣемын н съславнѣмын; жнвотворенын] II, IV, V жнвотворнын, III жнвотворнеын; Член IX въсѣаѣскаѣ] III, V въорнаѣ; Член X на] III въ; Член II єднносѣцѣна] I, II, III єдннасѣцѣна.

От примерите се вижда, че вариантите могат да бъдат лексикални синоними (въсѣаѣскаѣ] въорнаѣ; въ] на), но по-чести са словообразователните дублети (творнѣть] творѣць; цѣствѣмъ] цѣствѣнемъ; дѣѣ] дѣнѣѣ).

Регистрират се и разночетения от типа дума срещу словосъчетание (съмъртн прнѣтъ] оумре). Подобни случаи могат да се тълкуват като проява на установената от Д. Иванова-Мирчева и Р. М. Цейтлин тенденция за описателното предаване на съдържанието на гръцкия глагол посредством словосъчетание в КСП като показател за архаичност срещу предпочитаната употреба на симплекси в преславските текстове.

Причината за някои разночетения може да е чисто текстологическа (изпускане или прибавяне на букви, срички, замяна на една буква с друга и т.н. (творнѣть : створнѣть; съдрѣжнѣть : съдрѣжатѣть; єднносѣцѣна] єдннасѣцѣна).

В други случаи разночетенията отразяват различни преводачески решения, което свидетелства за ревизия на текста от някои кописи:

69б–70а Вѣроуѣмъ н¹ въ єдннѣ дѣхъ єтън, ... нже съ оцѣмъ н снѣмъ покланѣемъ н славнѣмъ⁴.

ὁμοίως πιστεύομεν καὶ εἰς ἓν Πνεῦμα ἅγιον ... Τὸ τῷ Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον.

Варианти: ⁴III спокланѣемын н съславнѣмын

Тук преписвачът на III предава морфема по морфема грц. συμπροσκυνούμενον и συν-δοξαζόμενον, за разлика от пословния превод в базовия ръкопис, съобразен с речевия узус.

Ярко свидетелство за ранното навлизане на части от Символа на вярата в старобългарската книжнина и свързаното с това терминологизиране на славянска лексика са дублетите композита в чл. 1, последователно превеждащи грц. μονογενής, тринитарен термин, означаващ ипостасното свойство на Христос като Син Божи. Р. Цейтлин определя нноуаΔъ като старинен безсуфиксен общославянски композитум с втори компонент -уаΔъ, който не е калка от гръцки, а изпълнява

¹⁶ Иванова-Мирчева 37–48; Цейтлин 1977: 278.

функцията на готов формант с конкретно значение¹⁷. Този термин се среща още в КСП (евангелски текстове, в Супр и Клоц). Според В. Ягич това сложно прилагателно с първи компонент нно- 'един' постепенно е изгласкано от активния речников фонд на старобългарския книжовен език поради омонимните образувания с първи компонент нно- 'друг' и в Преславската книжнина бива заместено от образувания с єднно-¹⁸. Във взетия от Л. Садник за базов текст на ЙоЕБ прилагателното нноуадын е фиксирано 6 пъти, като в почти всички случаи се регистрират разночетения в традицията с първа съставка єднно- (14а, 52abis, 60б] V єднноуадын, III єдннороднын, 61б] V єднноуадын, III єдннороднын, 308б). Преславските дублети єднноуадъ и єднноуадънъ¹⁹ са регистрирани в ЙоЕБ съответно 8 и 1 път, а єдннородънъ е засвидетелстван само в по-късната писмена традиция на паметника.

Други специални наименования, чието утвърждаване е свързано с усвояването на символичните текстове на славянска почва са:

Терминът павтокрáтѡр от учението за Божието домостроителство означава Бога в отношението Му към видимото творение, за съхраняване на чиято цялост и равновесие Той се грижи промислително. Този гръцки композитум е предаден в ЙоЕБ дословно компонент по компонент с терминологичното словосъчетание 19б] I, V всемоу съдържатель, II, III, IV всемоу содержатель. В старобългарската литература за павтокрáтѡр са засвидетелствани още облиците въседържатель (Евх Супр), въсдържатан (Изб1073г.) съдържатель всемоу (МинЧетЮни); съдържатель въснауьскыхъ (Мин1097г.). Като превод на павтократоріко́с само че като определение на Св. Дух в ЙоЕБ е използвана синтагмата всемоу държава 70б с разночетения в традицията II, IV, VIII всемѡ держатель, V всемоу держитель, III вседержителенъ, A всемоу държаваънъ.

Космологическият термин ποιητής, назоваващ Бога в отношението Му спрямо творението, се предава в ЙоЕБ основно посредством широко разпространеното в цялата старобългарска литература съществително творьць (38 словоупотреби), по-рядко чрез засвидетелствания към момента само в „Небеса” суфиксален дублет творнтьль (11 словоупотреби), повсеместно заменяян в по-късните преписи на

¹⁷ Цейтлин 1977: 242.

¹⁸ Ягич 1960: 467.

¹⁹ Dunkov1995: XXXV.

паметника с доминанта на -ъць. В ръкописната традиция се среща в цитат от Символа на вярата и префиксалната разновидност *сѣворнѣль* 1016] *I, II, IV, V*. Еднократно е регистриран синонимът *знѣднѣль* 104a] *I* *зѣдѣтѣль*. Същият, както и дублетите му *зѣдѣтѣль* и *сѣзѣдѣтѣль* са фиксирани в Догматиката.

Тринитарният термин *ѡμοούσιος* *ѣднносѣщнѣъ* като определение на Второто Лице на Пресв. Троица по отношение на Отца и Дух Свети има 6 словоупотреби в ЙоЕБ и проявява изключителна стабилност в текстовата традиция на паметника. Същият е засвидетелстван още в КСП (Евх). В старобългарската литература освен него се срещат и синонимните му *коупносын*, *коупносѣщнѣъ* и *коупнѣ сѣщнѣъ* в Супр.

Христологичният термин *вълоуѣнтн сѧ* (за Второто Лице на Пресв. Троица) 'въчовечавам се, възприемам човешката природа', грц. *ἐνανθρωπέναι*, *ἀνθρωπίζομαι*, е употребен в ЙоЕБ 4 пъти. Засвидетелстван е още в Супр Изб1073г. В „Небеса“ се среща еднократно в разяснителен текст и префиксалният дублет *оулоуѣнтн сѧ*.

Глаголът със специално значение от христологията *въплѣнтн сѧ*, грц. *σάρκομαι*, означаващ приемам човешка плѣт в ипостасно съединение неслитно, неизменно, неразделно и неразлъчно на съвършеното Божеско естество със съвършената човешка природа' (За второто Лице на Пресв. Троица) е употребен 7 пъти в ЙоЕБ. Същият е регистриран още в КСП (Евх Супр Киев), както и в преславски паменници и такива от по-късната епоха (Изб1073г. СЗ (XIVв., Догм). В „Небеса“ присъства еднократно и префиксалният дублет *оплѣнтн*, заменен в традицията навсякъде с *въплѣнтн*. В текстовете се срещат и перифрази *плѣтѣнъ прнтн*, *рѣднтн сѧ* *плѣтыѣ*, *въ плѣть ѡдѣтн сѧ*.

Преславизмът *въстѣн* 'ставам от мъртвите, отново оживявам', грц. *ἀνίστημι*, *ἐλάνιστημι* очаквано преобладава в ЙоЕБ, употребен 18 пъти (при това с проявена стабилност в текстовата традиция на паметника) срещу 3 употреби на кирилометодиевизма *въскръснѣтн*. И двете думи са разпространени в средновековната славянска книжнина по цялото протежение на нейното съществуване.

Тринитарният термин *жнвотворнѣъ*, грц. *ζωοποιός*, със значение 'който вдъхва живот' като определение на Третото Лице на Пресв. Троица има 4 словоупотреби в ЙоЕБ. В текстовата традиция се замества от синоними 696] *III* *жнвотворнѣъ*, 254a] *II, IV, V* *жнвѡдарнѣъ*, 2766] *III* *жнвотворн*. Среща се още в Супр, Мин1097г., Догм. Еднократно в текста

е употребен суфиксалният дублет *жнѡтворѣнъ* с разночетене 2766] III *жнѡтворѣць*.

Терминологичното словосъчетание *жнзнь вѣъунаѡ*, грц. ζφῆ ἡ ὀνίος, като есхатологично понятие означава живота в отвѣдния свят като извънвременна реалност. Този преславизъм в ЙоЕБ се среща 6 пъти. Конкурентният му *жтнѣ вѣъуно* е използван само веднъж.

Оставленѣ, грц. ὄφεσις, е термин от мистериологията и означава ‘освобождаване от вината за съзнателно и свободно нарушаване на Божията воля в тайнството покаяние, чрез което каещият се се при-мирява с Бога и му се дава надежда за спасение’. Среща се 11 пъти в ЙоЕБ. Разпространен е в КСП и преславските паметници (ЗогрФрагм Хил Служ Евх Клоц Супр Ас ГрНазХІв. преславския превод на СЗ), както и в Догм. Конкурентният му *о/т/поуѣненѣ* не е засвидетелстван в изследвания текст. Съвременният еквивалент *проѣненѣ* в стб. като цяло и в частност в ЙоЕБ се използва като икономически термин в значение ‘допущение – промислителното Божие позволение на определени събития в живота на отделните човеци или на цели народи’. Засвидетелстван е в Евх. Супр Изб1073г. Сб1076г. ПандАнтХІв. Гр-НазХІв. ПатСинХІв. ЕфрКрм преславския превод на СЗ (ХІVв. и др.

В ЙоЕБ преславизмът *вѣстанѣ* ‘ставане от мъртвите, отново оживяване’ се среща 18 пъти срещу 16 употреби на кирилометоди-евизма *въскръсенѣ*, следователно не може да се говори за определено предпочитание. И двата термина са онаследени от КСП. В изследва-ния текст шесткратно е употребен и конверсивът *вѣстанъ*, характерен за идиолекта на книжовника. Той проявява нестабилност в текстовата традиция, където повсеместн се замества от доминанта *вѣстанѣ*.

По отношение на превода пасажите и реминисценциите на Ни-кео-Цариградския символ в ЙоЕБ следват дума по дума гръцката под-ложка. Отбелязва се едно отклонение от последователността на тек-ста – от *Член XII* в *Член X* е прехвърлен изразът *н въ жнзнь вѣъуноу*, съответно отнесен синтактично към *ѣднно крѣщенѣ* ‘едно кръщение в живот вечен’, вм. към глагола *вѣрѡуѣмъ* (в официално възприетия текст *ѡуѣмъ*) от *Член XI*. Препис III демонстрира по-голяма свобода по отношение на византийския първообраз, прибавяйки пропуските в подложката, а оттук и в най-стария апограф на ЙоЕБ от утвърдения текст на Символа. Срв. *Член VI* на *нѣо възнде*, грц. εἰς οὐρανοῦς ἀνεφώτισεν] III на *нѣса възде + н о дѣсноу ю бѣа ѡца съде*. Употребите

на определението всѣуьскаѣ към църкы със значение ‘вселенска’, = кѣѣ-
лнѣуьска (Член IX), и на конверсия дѣѣѣ (Член III) са характерни за
езика на КСП (Ен Син Евх Клоц Супр), докато вариантите съборѣѣѣ
и дѣѣѣѣ са по-разпространени в Преславските паметници. Обратно,
присъствието на лексеми като вѣѣѣѣ, вѣѣѣѣѣѣ (Член V), на прѣѣѣѣ, вѣѣѣѣ,
грѣѣѣѣ (Член VII), на жѣѣѣѣ, вѣѣѣѣѣѣ (Член X), характеризира ези-
ка на столичната книжовна продукция²⁰. От друга страна, в Член VII
вариантът в А цѣѣѣѣѣѣ или считаният за моравизъм облик цѣѣѣѣѣѣѣѣ
от II, IV, VIII могат да се интерпретират във връзка с реализирано-
то във Великоморавия допълване и разширяване на богослужебните
текстове²¹.

По отношение на морфологичните форми в пасажите и реминисценциите от Символа на вярата в ЙоЕБ трябва да се отбележи начинът на образуване на минало деятелно причастие I с -ъ/-ъш- при глаголи от IV спрежение с инфинитивна основа на -н-, определян като характерен за Кирило-Методиевата книжовна школа, срв. *рождъша сѧ* (*Член III*); *въплъщъ сѧ* (*Член III*), вм. характерните за преславските паметници форми *рожднвъшѧ сѧ* и *въплътнвъшѧ сѧ*²².

Проведените текстологически и езикови наблюдения над пасажите и реминисценциите от Символа на вярата в ЙоЕБ позволяват да се установи относително равновесие между архаичните и по-новите особености в тях. Изнесените факти демонстрират езикова норма, кодифицираща употребата и на Кирило-Методиеви, и на преславски лексеми и морфологични варианти – практика, характерна за книжовниците от Симеоновата епоха. В редица случаи по-късната текстова традиция пази по-старинни варианти. Сравнението с други паметници от епохата показва, че цитатите от Символа на вярата в ЙоЕБ, както и тези от различните агиографски съчинения отразяват характерното за гръцките оригинали по-свободно предаване и парафразиране на символичните текстове, а също и позоваването на по-кратки или по-разширени варианти на членовете, утвърдени в отделните древни поместни християнски църкви.

²⁰ Вж. данните у Славова 1989: 15–129 и цит. лит.

²¹ Срв. с данните за ОС у Николов 2002: 149.

²² Според някои автори формите на -нвъ, -нвъша са по-нови. Вж. Селищев, А.М. Старославянский язык, II. М., 1952, с.192; Kurz 1969: 151; Граматика 1993: 210.

THE PASSAGES AND REMINISCENCES FROM SYMBOLIC TEXTS IN JOHN
THE EXARCH'S THEOLOGY: COMPARISON WITH THE TEXT TRADITION
OF THE MONUMENT WITH OTHER WRITINGS OF THE TIME

TATYANA ILIEVA

The text-critical analysis of the quotations and reminiscences from the *Statement of the Faith* (or *Creed*), in its capacity of a crucial text on which the text of *Heaven* is built when explaining the essence of the dogmas of the Christian faith, is particularly indicative of the evolution of the linguistic norms and theological terminology in the Old Bulgarian language. The paper presents a brief synopsis of passages and reminiscences from the symbolic texts as found in the monument under consideration. It also shows its written tradition in comparison with other writings of the time, especially as far as the closest to it *Catechetical Lectures* by Cyril of Jerusalem, the writings in the *Codex Suprasliensis* and the preserved in Old Bulgarian catechisms.

Keywords: symbolic texts, manuscript tradition, John the Exarch's theology

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин, Попов, Стоянов 1977: Андрейчин, Л., К. Попов, Ст. Стоянов *Грамматика на българския език*, София 1977.
- Верещагин 2001: Верещагин, Е. М. Кириллово „Написание о правой вере”, Церковнославянская книжность на Руси, Москва 2001, 17–42.
- Верещагин, Юрченко 1989: Верещагин Е. М., Юрченко, А.И. *Греческий источник „Написания о правой вере” Константина-Кирилла Философа*, Советское славяноведение 3 (1989) 54–63.
- Вечерка 1963: Вечерка, Р. *Синтаксис безпредложного родительного падежа в старославянском языке*, Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага 1963, 183–223.
- Гезен 1884: Гезен, А. *Очерк истории славянского перевода Символа веры*. Санкт Петербург 1884.
- Дуриданов 1958: Дуриданов, Ив. *За наченките на аналитизма в българския език*, Rocznik Slawistyczny 20 (1958) 16–26.
- Дуриданов 1993: Дуриданов, Ив. и др. *Грамматика на старобългарския език*. С. 1993.
- Заимов, Капалдо 1982–1983: Заимов, Й., М. Капалдо. *Супрасълски или Ретков сборник*, т. I, София 1982; т. II, 1983.
- Иванова-Мирчева 1977: Иванова-Мирчева, Д. *К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ от IX–X до XIV века*, Palaeobulgarica 1 (1977) 37–48.
- Илиева 2007: Илиева, Т. *Екзегетическите текстове в старата българска литература през периода X–XI в.*, Старобългарска литература 35–36 (2007) 38–75.
- Минчева 1964: Минчева, А. *Развой на дателния притежателен падеж в българския език*, София 1964.
- Николов 2002: Николов, Н. *Символът на вярата и Господнята молитва в старобългарския пълен превод на Огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски*, Преславска книжовна школа VI (2002) 143–165.
- Селищев 1952: Селищев, А. М. *Старославянский язык*, т. 1; т. 2. Москва 1952.
- Славова 1989: Славова, Т. *Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод*, Кирило-Методиевски студии 6 (1989) 15–129.
- Трендафилов 1998: Трендафилов, Хр. *Иоан Экзарх и становление славянского теологического монолизма*, Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова, София 1998, 154–161.
- Цейтлин 1977: Цейтлин, Р. М. *Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв.* Москва 1977.

Bartula 1969: Bartula, Cz. *Skladnia zdania pojedynczego w języku staro-cerkiewno-słowiańskim*, Kraków 1969.

Dunkov 1995: Dunkov, D. *Die Bibelzitate in der altbulgarischen Literatur*, Die slawischen Sprachen Band 43 (1995) XXXV.

Havránek 1937: Havránek, B. *Genera verbi v slovanských jazycích*. T. II, Praha 1937.

Kurz 1969: Kurz, J. *Učebnice jazyka staroslovenského*, Praha 1969.

Sadnik 1967–1983: Sadnik, L. Des hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes, herausgegeben von Linda Sadnik. B.1, 2, 3. Wiesbaden – Freiburg I. Br., 1967–1983 (= Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, T. XIV), 322 + 412 + 302.

Vaillant 1977: Vaillant, V. *Grammaire compare des langues slaves*. V. La syntaxe, Paris 1977.

Vondrák 1912: Vondrák, V. *Altkirchenslavische Grammatik*, Berlin 1912.

ЗБОРНИЦИ ПАРАКЛИСА У СРПСКОСЛОВЕНСКОЈ ТРАДИЦИЈИ

Миланка Убипарип, Владан Тријић*

Айсџпракџ: Предмет овога рада јесу зборници часних параклиса у српскословенској рукописној и штампаној традицији, од краја XIV до краја XVII века. Преписи у рукописима МСПЦ Грујић 3-I-3 и МСПЦ 34 у основи су анализе структуре, начина компоновања и мотива стварања зборника параклиса, уз посебан осврт на историјски контекст и на литургијску примену. Разматрају се и појединачни преписи ове химнографске врсте у оквиру обимнијих целина. У другом делу рада, анализира се постојање часних параклиса у старим српским штампаним псалтирима с последовањем и зборницима (за путнике). Поседна пажња посвећена је издањима Божићара Вуковића, односно улози његовог главног штампара, јеромонаха Пахомија, у осмишљавању издавачког програма у којем је места нашао и један зборник параклиса. У трећем делу рада, укратко се разматра псалтир с последовањем као тип зборника и предлаже се нови приступ његовом археографском описивању и текстолошкој анализи његове садржине.

Кључне речи: зборник параклиса, Стефан Доместик, псалтир с последовањем, Смедерево, часни параклис, молабни канон, зборник, богослужбени циклус, молитвена пракса, јеромонах Пахомије

Ослоњена на богату, вишевековну традицију, српскословенска писменост се континуирано развијала и у измењеним историјским околностима, у деспотовини Ђурђа Бранковића. У сусрету са све извеснијим губитком самодржавног окриља и крахом византијске, православне цивилизације, она није живела кроз пуко подражавање, него је показала виталност, чак и иновативност. Таква писменост, нарочито у оном њеном сегменту који се тиче књижевног стваралаштва, представља

* Миланка Убипарип, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије, Београд, milanka.ubiparip@nb.rs
Владан В. Тријић, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије, Београд, vladan.trijic@nb.rs

одраз развијеног културног и духовног живота српског друштва у последње три деценије државне самосталности.

Потенцијал самосталног литерарног стварања у деспотовини уочи коначног пада Смедерева, остварен је састављањем изворних српскословенских списа посвећених преносу моштију Светога јеванђелисте Луке у српску престоницу.¹ Сведочанство учености тадашњих књижевних стваралаца, свакако из непосредног окружења деспотовог, јесте *Надгробно слово десѣиѣу Ђурђу*, дело богате реторичности прожето свешћу о духовном јединству православне хришћанске заједнице на Балкану у тешком историјском тренутку. Да су последњи српски деспоти били љубитељи књиге и књижевног стварања, речито говори и нови српскословенски превод *Лесѣвице*, настао старањем деспота Ђурђа, као и преписи обимних зборника слова Јована Златоустог сачувани у Хиландару, сви са белешкама писара о незаобилазној улози владара у њиховом стварању.²

Још од времена кнеза Лазара, када први монаси пустињаци долазе у браничевски крај, па до подизања нове, Ђурђеве престонице на Дунаву, шира околина Смедерева развијала се као област погодна за неговање духовног живота и преписивачке делатности високих уметничких домета, о чему поуздано сведочи дванаест сачуваних листова *Радослављевој јеванђеља*, с краја треће деценије XV века.³

У таквом културном миљеу стасао је и кир Стефан Доместик, веома продуктиван писар који је научно занимање побудио још крајем седме деценије прошлога века. Познато је пет обимних кодекса, односно око 2.000 исписаних листова, произишких из пера овог Смедеревца.⁴ Судећи према изгледу и начину обликовања сваке странице појединачно, као и према обиму, али и свеукупној замисли тих кодекса, може се закључити да је Стефан био не само вешт писар, него и

¹ Павловић 1983.

² Богдановић 1968, 29–30. О рукопису број 400 из Библиотеке манастира Хиландара: Богдановић, Ђурић, Медаковић 1997, 122; Богдановић 1978, 157–157.

³ *Радослављево јеванђеље* 2001.

⁴ Стефан је своје име оставио на страницама *Изабраних слова Јована Златоустѣи* (Хиландар 400), *Шесѣоднева Јована Златоустѣи* (Хиландар 402) и још једног *Зборника слова Јована Златоустѣи* (МСПЦ 103). Применивши метод атрибуције, Луција Цернић је познатим, потписаним рукописима Стефана Доместика придодала још два – рукописе Музеја Српске православне цркве број 34 и број 50. Види: Цернић 1968, 78–79.

одличан познавалац читавог процеса обликовања књиге. Будући доместиком, био је, очекивано, и добар појац.

Нашу пажњу привукла су, још једном, два рукописа Музеја Српске православне цркве, бројеви 34 и 50, два тома књиге атрибуиране Стефану, а која је по типу псалтир с последовањем.⁵ Већ је запажено да је *Псалтир с њоследовањем Сѣефана Доместѣика* замишљен као обимна садржинска целина која је, вероватно из практичних разлога, подељена у два засебна кодекса. Поједина места у садржини обеју књига, о чему ће касније бити речи, такође сведоче о јединству свих саставних делова зборника.

Зна се, такође, да је овај псалтир с последовањем био намењен новом смедеревском храму, Цркви Благовештења Пресвете Богородице која је подигнута, осликана и освештана пре јануара 1453. године, када су у њу положене мошти Светога јеванђелисте Луке.⁶ Будући да овај рукопис, како смо већ утврдили, садржи текстове намењене првим богослужбеним радњама којима нови храм започиње литургијски живот, претпостављамо да је и он морао бити исписан до поменутог времена.⁷ Филигранолошке паралеле такође сугеришу да је зборник израђен последњих година пете деценије или у току прве две године шесте деценије XV века.⁸

⁵ Уп. Удипарип, Тријић 2010, 49–79.

⁶ М. Поповић 2001, 204.

⁷ Удипарип, Тријић 2010, 55.

⁸ Постојећа филигранолошка датација, на први поглед, сугерише да два кодекса нису настала у исто време: рукопис МСПЦ 50 датиран је петом, а рукопис МСПЦ 34, шестом деценијом XV века; види: Р. Станковић 2003, 14, 20. Из тог разлога, анализирали смо објављене филигранолошке описе рукописа Стефана Доместика. Идентичне и врло сличне паралеле које се, у наведеној публикацији, спомињу уз четири варијанте воденог знака *маказе* у рукопису МСПЦ 34, а датиране су годином, потичу из 1451 (МСПЦ Гружић 3-I-112; Пећ 27), 1453 (МСПЦ 45; Задар, Nic. Lipovich I; Задар, Simon Damiani III), 1454 (Загреб, ХАЗУ III а 40), 1458 (МСПЦ 103, рукопис Стефана Доместика), као и 1469, у изолованом случају (Хиландар 25) у којем су све филигранолошке паралеле знатно старије од године настанка самог рукописа. Осим тога, за водени знак *нож*, прецизно датиране паралеле истог степена подударача су из 1444 (Валс и Субира 1508) и 1453 (Валс и Субира 1509). Када је реч о кодексу МСПЦ 50, он је, као целина, датиран петом деценијом (нема годином датираних паралела, а међу њима је, као „скоро идентична“, наведена и једна варијанта *маказа* из МСПЦ 34). Међутим, када је навођен међу паралелама у оквиру описа МСПЦ 34, за сâм овај кодекс је у два наврата речено да је настао „око 1450“, што указује на Станковићево колебање у вези с његовом датацијом. Према касније објављеном филигранолошком опису рукописа Хиландар 402 (види: Станковић 2007, 350), којег је око 1447. такође израдио Стефан Доместик, датирани, врло сличне паралеле три варијанте воденог знака *маказе* потичу из 1436

Стефан је, претпостављамо, још пре почетка рада знао да мора да дела брзо, што је условило и избор типа писма основног текста. Отуда је писао канцеларијским брзописом, а не уредним калиграфским полууставом, заступљеним у осталим његовим кодексима. Само поједине почетке целина исписао је калиграфским полууставом, киноваром. Да је зборник из руку писаревих прешао у руке свештенослужитеља и појаца пре него што је у целости завршен, што такође може да говори о журби, сведоче неисписани делови страница 1а и 63а рукописа МСПЦ 50, предвиђени за заставице, док је на страници 65а истог кодекса, у горњој трећини листа, недовршени цртеж.⁹

Псалтир с последовањем Стефана Доместика био је неопходан богослужбени приручник за нови катедрални храм и владарску задужбину, чија је израда поверена не само вештом писару, него и добром литургичару. О томе нарочито сведочи до краја промишљена садржина зборника. Предмет нашега рада биће група часних параклиса као засебна химнографска целина унутар овога, али и других српскословенских псалтира с последовањем.

*

Садржина двотомног зборника Стефана Доместика може укратко да се опише као псалтир с неуобичајеним последовањем, састављеним од апостола пуног састава са синаксаром, тропарника месецослова, тропарника Великог поста и часослова (данас у рукопису МСПЦ 50),

(ЦСВП D. gr. 34), 1438 (ЦСВП D. gr. 201), 1453 (МСПЦ 45) и 1458 (МСПЦ 103); уз то, све паралеле слова *М са крсиом*, другог филиграна у овом рукопису, јесу из четврте деценије XV века. Може се закључити да у свим рукописима Стефана Доместика из пете и шесте деценије XV века (МСПЦ 34, 50 и 103, Хиландар 402), доминира папир с воденим знаком *маказе*, као и да је, судећи према међусобно идентичним или врло сличним филигранима који су у његовим рукописима константно заступљени између 1447 (Хиландар 402) и 1458 (МСПЦ 103, уз више идентичних филигранолошких паралела из 1453), хартија за његов рад набављана од истог произвођача и коришћена у дужем временском периоду. На основу свега реченог, и без поновног копирања водених знакова је јасно да нема разлога да се времена исписивања рукописа МСПЦ 34 и МСПЦ 50 међусобно не приближе и не сместе у саму средину XV века или у почетне године његове шесте деценије, до чега се већ дошло унутрашњом анализом.

⁹ Није познато да ли је зборник остао без књижног украса зато што Стефан у време његовог исписивања није имао одговарајућег сарадника – илуминатора или зато што није било довољно времена да се књига у целости заврши.

којима су придодати зборник часних параклиса, изабрани требнички чиновни и текст јерусалимског типика (данас у рукопису МСПЦ 34). Већ сâм први део кодиколошке целине може се именовати као псалтир с последовањем, будући да се садржином, готово у целости, слаже са истородним рукописним српскословенским зборницима из истог времена. Ипак, садржина ове књиге представља јединствену појаву у нашој писмености, будући да има текст апостола, уметнут између псалтира и његових уобичајених „пратилица“ (тропарника непокретног и покретног циклуса, часослова), а који не нарушава садржинску структуру. У међусобном додиру, сви саставни делови прве књиге *Псалтира с њоследовањем* граде складну целину, будући да имају заједнички именитељ – сви су намењени одређеном богослужбеном кругу: годишњем (непокретном), васкршњем (покретном) или свакодневном.

У други део кодиколошке целине здружени су састави који нису могли да се повежу поменутиим именитељем. Књига започиње зборником часних параклиса који представља спону између два кодиколошка дела, јер може да успостави везу и са саставима у претходном, првом тому *Псалтира с њоследовањем Сѣефана Домесѣиика*, као и са онима које му следе. Како у основи своје богослужбене употребе имају појање псалама, зборници текстова часних параклиса у непосредној су вези са псалтирима. Али, њихова литургијска примена није обавезна; они се изводе по потреби. На њих се настављају текстови одређених требничких чинов и неки други састави чија богослужбена примена такође није редовна. Стога, избор састава и за другу књигу овог псалтира с последовањем, баш као и за прву, није насумичан, као што им ни редослед није произвољан. Састави у овој књизи такође имају заједнички именитељ: прилагођеност потребама молитвеног живота заједнице за коју је зборник направљен. Зато он представља својеврсну богослужбену хрестоматију, састављену од неколико засебних целина, поређаних према богослужбеном кругу, које могу бити и књиге за себе, али и саставни делови обимније целине када их, као у овом случају, повезује заједнички именитељ.

У зборник часних параклиса *Псалтира с њоследовањем Сѣефана Домесѣиика* здружено је чак четрнаест истородних песничких списа који су међусобно повезани у добро организовану и заокружену целину. Овај зборник неочекиваног обима, као и псалтир с последовањем који га садржи, прилагођен је духовним потребама локалне заједнице и, можда речитије од било које друге целине у књизи, сведочи о

особеностима њеног литургијског живота у одређеном времену. Одабраним параклисима, окупљени су и представљени чланови небеске Цркве, најугледнији хришћански светитељи, као и сви основни ликови светости. У оквиру сваког лика, састављач је изабрао по неколико представника и њима наменио часне параклисе.

Уређени низ започиње *Службом акаџисџу Пресвеџој Боџородици* за петак пете седмице Великог поста, чија структура наликује параклису. За њом следе часни параклиси посвећени Исусу Христу, Пресветој Богородици и бестелесним силама. Нижу се, затим, параклиси најзначајнијим хришћанским светитељима и утемељивачима Цркве: Светоме Јовану Претечи, светим апостолима Петру и Павлу и Светоме пророку Илији. Наведени редослед углавном одговара поретку ликова светих у седмичном распореду октоиха.¹⁰ Параклисе мученицима предводи онај посвећен Првомученику Стефану, а прате га параклиси Светоме Георгију и Светоме Димитрију и параклиси светим јерарсима, Јовану Златоустом и Николи. На крају низа су параклиси посвећени светима Симеону и Сави заједно и преподобном Јефрему Сирину. Целину зборника заокружује *Часни џараклис Свеџо-ме јеванђелисџи Луки*, једно од изворних дела српске средњовековне књижевности, састављених ради посебног прослављања Светога, а поводом преноса његових моштију у Смедерево. Како је назначено већ у заглављу, овај параклис требало је да се поје током целе године, свакога петка.¹¹ Напомену о учесталости извођења има још само почетни састав, *Служба акаџисџу Пресвеџој Боџородици*.

Састављач-компилятор осмислио је зборник часних параклиса као самосталну и заокружену целину, графички га издвојивши од осталих садржинских делова. Наслови свих часних параклиса изведени су једнообразно, као и одговарајућа упутства на белинама, исписана кроз цео зборник. Још једно заједничко формално обележје, напомену о учесталости богослужбене употребе, имају само први и последњи састав у зборнику.

¹⁰ Према песмама октоиха, понедељак је дан поштовања бестелесних сила, уторак је дан прослављања Светога Јована Крститеља, четвртак је дан када се славе свети апостоли.

¹¹ О околностима и начину састављања овог параклиса: Суботин-Голубовић 2011, 99–116.

Сви преписи часних параклиса у овом зборнику имају истоветну структуру, блиску структури минејске службе. Уводне, литургијске напомене истог садржаја налазе се на почетку, а прати их тропар, богородичан и мала јектенија. Молабни канон, основа сваког часног параклиса, најављује се педесетим псалмом. Нова, велика јектенија следи после треће песме канона, као и кондак светоме. Исто је и после шесте песме, где је исписано и чтење из јеванђеља. На крају, у свим преписима, исписане су по три стихире и завршна литургијска упутства.¹²

Једнообразну структуру имају и сви молабни канони, као и све њихове песме, састављене од по два тропара, стихире „на славу“, богородичног и катавасије. Сви они имају и заједничко исходиште – минејске службе светима. Наиме, избор одговарајућег извора, као и начин састављања молабних канона, већ објашњен на примеру *Часној њараклиса Симеону и Сави*¹³, примењен је доследно кроз цео зборник. Састављач је бирао тропаре из песама канона одговарајућих минејских служби, те њиховим компоновањем правио нови, молабни канон.¹⁴ Једино *Параклис Свештоме Луки* представља оригинално дело, будући да његов молабни канон није састављен на основу минејских служби светоме јеванђелисти; он има далеки узор у молабним канонима Богородици из октоиха.¹⁵

Часним параклисима у зборнику није заједничка само структура и порекло молабних канона, нити примена истоветног поступка у њиховом састављању. Да је реч о уређеној целини, потврђује и њихов редослед. Поредак параклиса заснован је на доследном поштовању

¹² Завршна литургијска упутства су скраћена. Писар их је, из практичних разлога, исписао у целини само на крају првог, часног параклиса Исусу Христу, а у осталим случајевима је упућивао на одређена места на која свештенослужитељ треба да обрати пажњу.

¹³ Детаљно, на примеру *Часној њараклиса свештима Симеону и Сави* чији је извор Теодосијево химнографско стваралаштво: Убипарип, Тријић 2010, 57–60.

¹⁴ *Молабни канон Бештелесним силама* састављен је од тропара канона за 8. новембар, онај Светоме Јовану Претечи – према канону на Рођење Светога (24. јуна), апостолима Петру и Павлу – према два канона службе за 30. јуни, Светоме пророку Илији – према канону за 20. јули, Првомученику и Архиђакону Стефану – према канону за 27. децембар, великомученику Георгију – према канону за 23. април, великомученику Димитрију – према канону за 26. октобар, Јовану Златоустом – према канону за 13. новембар, Светоме Николи – према канону за 6. децембар, а Светоме Јефрему Сирину – према канону за 28. јануар.

¹⁵ Суботин-Голубовић 2011, 105–110.

хијерархије светости.¹⁶ У случајевима када има више параклиса светитељима који припадају истом лику, примењено је правило календарског редоследа минејских служби чији су тропари канона на јутрењу ушли у састав нових молабних канона.

Тако је зборник часних параклиса изграђен као хомогена целина чије је садржинско и композиционо јединство остварено међусобном везом свих саставних делова, на више нивоа. Пуни смисао ово јединство добија тек у богослужбеној пракси, у непрекидном општењу две Цркве, небеске и земаљске. Произношењем часних параклиса, чланови земаљске Цркве непосредно се молитвено обраћају члановима небеске Цркве.

Зборник параклиса, часне параклисе посебно, а вероватно и целу књигу, осмислио је и саставио, несумњиво, одличан познавалац не само литургијске праксе, него и православног богословља уопште. С једне стране, садржина и изглед псалтира с последовањем сведоче о његовом богатом искуству у пословима припреме и израде рукописне књиге, што би могло да укаже на сâмог писара, Доместика Стефана. С друге стране, састављач је добро разумео владарски програм деспота Ђурђа којим одише овај јединствени литургијски зборник оригиналне концепције.

Бројни примери ишчитани из садржине ове књиге, већ уочени и посебно издвојени у ранијој литератури, потврђују да је она била намењена смедеревској цркви Благовештења Пресвете Богородице.¹⁷ Њима се придружују и неки до сада непримећени, као што су наслови читања из апостола, нарочито наглашени крупним киноварним словима, а намењени Богородичиним празницима. Нова црква, чија тачна локација унутар смедеревског града још увек није позната, подигнута је у другој половини пете деценије XV века, као ново седиште Браничевске, затим новоосноване Смедеревске митрополије, а вероватно и као гробна црква деспота Ђурђа Бранковића.¹⁸ Катедрални храм нове српске престонице непуних шест година је био посебно

¹⁶ Принцип хијерархије светости, доследно остварен у редоследу часних параклиса, препознаје се на још једном месту у књизи. На крају псалтира, после библијских песама и изабраних тропара (МСПЦ 50, 568–628), исписани су општи псалми апостолима, мученицима, јерарсима и преподобнима. Исти принцип поштује се у поретку служби у општим минејима.

¹⁷ Убипарип, Тријић 2010, 55.

¹⁸ М. Поповић 2013, 53, 67.

светилиште, чувар важне хришћанске реликвије, моштију Светога јеванђелисте Луке.¹⁹

Међутим, *Псалтир с њоследовањем Сѣфана Доместѣика*, састављен као мала литургијска библиотека смедеревског катедралног храма, својом садржином не сведочи само о богатом литургијском животу становника престонице, него и живља са ширег простора око Смедерева, па и из целе деспотовине Бранковића. Развијени литургијски живот заједнице нарочито се препознаје у пажљиво осмишљеној и богатој садржини зборника часних параклиса. Састављањем нових, молабних канона, химнограф је поетским језиком, веома емотивно, изразио најважнију духовну потребу земаљске Цркве – жељу да стекне неопходно покровитељство небеских сила, најпоштованијих и најугледнијих хришћанских, али и националних светих. Веза са светима, посредницима и заступницима пред Христом, успоставља се и негује непосредним молитвеним, емотивно сугестивним призивима који, готово лирски уобличени, чине потку сваког молабног канона.

Састављач бира свете којима компонује молабне каноне и „уређује“ часне параклисе, а онда их пажљиво распоређује, са пуном свешћу о целини, поштујући одређен идејни принцип. У зборнику се најпре нижу параклиси посвећени најважнијим личностима небеске јерархије, темељима Новог завета и обеју Цркава – Христу, Богородици, Бестелесним силама, Јовану Претечи, апостолима Петру и Павлу и пророку Илији. Затим се химнограф обраћа мученицима, Архиђакону Стефану, првом у поворци страдалих за Христову веру, као и нарочито поштованим светим ратницима, Георгију и Димитрију.²⁰ Иако је реч о светима који се прослављају и другим химнографским и хагиографским делима, у неким случајевима и више пута у току литургијске године, богослужбеном применом часних параклиса, они су постали интензивније, али и на другачији начин присутни у молитвеном животу верних. У то време, град Смедерево и цела српска држава били су притиснути атмосфером сталне угрожености од оружаних турских напада који су једном већ били довели до привременог нестанка

¹⁹ Часни ѡпараклис Свеѣѡме Луки, како каже сѡм химнограф, појао се над „раком моштију“ Светога, дакле у Благовештењској цркви, што је још једна потврда да је *Псалтир с ѡследовањем Сѣфана Доместѣика*, који садржи овај часни параклис, био намењен поменутом храму. Види: Суботин-Голубовић 2011, 105.

²⁰ Редослед часних параклиса светим ратницима Георгију и Димитрију одговара поретку њихових представа на фрескама. Уп. Живковић 1983, V. Јужна певница.

самодржавља. Појањем ових часних параклиса, верни народ могао је непосредно да се обрати осведоченим бранитељима Христове вере, молећи посебно поштоване и делатне светитеље за помоћ.²¹

Поворци општехришћанских светитеља придружени су, састављањем новог, заједничког параклиса, Свети Симеон и Свети Сава.²² У новом текстуалном окружењу, свештена двојица су представљена првенствено као заштитници праве вере и поуздани заступници пред Христом, баш као и остали чланови небеске Цркве у зборнику часних параклиса. Оснивачи самосталне српске државе и Цркве, најпре схватани као молитвени заступници владара и светородне династије, а од времена Теодосија Хиландарца поштовани заједно, пре свега као заштитници отачаства, у XV веку стичу донекле измењени, универзалнији лик који, у време Бранковића, добија и свој визуелни, ликовни израз. Овакво њихово штовање није се неговало само у близини владарске породице и у новом црквеном седишту, него и међу припадницима високе властеле, о чему речито сведоче представе свештене двојице у живопису олтарског простора манастира Јошанице.²³

Својом садржином, зборник часних параклиса представља и израз богословске учености и дубоке мисаоности, изузетно сведочанство о стању духа у земљи деспота Ђурђа. Спознаја сопствене грешности и искрено покајање као пут ка спасењу јесу поруке које су посебно уткане у часни параклис посвећен светом испоснику, Јефрему Сирину, а преко њега и у целину зборника. Свест о личној и колективној огреховљености више пута је у зборнику истицана дословно саопштемим признањима. Преовлађујућим, покајним сензибилитетом, молабни канони часних параклиса у зборнику блиски су песништву Јефрема Сирина, нарочито његовој исповедној молитви. Препознат у науци као песник покајања, Свети Јефрем Сирин је овде представљен као личност дубоке, емотивне побожности који до спознаје Бога долази

²¹ Да се у српској традицији нарочито неговало штовање Светога Стефана, великомученика Георгија и Димитрија, те Светога Јована Претече и Светога Николе, као помоћника у оружаном одбрани, сведоче пиргови у зидинама хиландарског утврђења који су њима посвећени. У врховима ових кула најчешће су биле смештене и мале цркве. Види: Кораћ, Ковачевић 2004, 13–24; Петковић 2008, 77–104.

²² Убипарип, Тријић 2010, 49–79.

²³ Идентификацију ликова и ново тумачење њиховог учешћа у идејном програму уметности манастира Јошанице уверљиво је саопштио Бранислав Цветковић. Види: Цветковић 1996, 15–28; Цветковић 2006, 147–155.

живећи у врлини. Присуство књижевног лика овог светог испосника у новом окружењу могло би се посматрати и као израз посебног поштовања отшелничког монаштва у време деспотовине.²⁴

Часни ѧараклис Свеѣоме Луки с краја зборника, најстарији је у низу изворних српскословенских списа, насталих поводом конкретног историјског догађаја – преноса и полагања његових моштију. Припремљен за литургијску примену у седмичном богослужбеном циклусу, овај химнографски састав првенствено је био намењен широј заједници, неговању њене вере у чудотворне моћи моштију, нарочито у заштити градског бедема од оружаних напада освајача. Тиме је затворен семантички круг зборника, јер је иста идеја уткана и у његов први састав, *Службу акаѣисѣу Пресвеѣој Боѣородици*, будући да је овај спис састављен као спомен на догађај из VIII века, када је Богородица, чудима своје ризе и нерукотворене иконе, одбранила цариградске зидине.²⁵

*

Ретки сачувани материјални остаци, уломци фасаде и фрескосликарства, без сумње доводе у везу нови смедеревски храм са манастирском црквом Свете Тројице у Ресави.²⁶ Ипак, задужбина деспота Ђурђа била је прави градски храм, смештен унутар бедема, у ужем градском језгру.²⁷ Литургијски живот овога храма био је знатно другачији од манастирског, слично другом храму деспота Стефана, Цркви Успења Богородице у Београду. Посвећени Богородичиним празницима, њеном Успењу и Благовештењу, ова два престоничка храма имала су доста заједничког – намењени колективном молитвеном животу градске средине, они су били епископске катедре и места чувања моштију угледних хришћанских светитеља: онај у Београду, Свете Петке, а храм у Смедереву, јеванђелисте Луке.

Можда су се у Смедереву, чак у исто време и на истом месту, чувале још неке реликвије. Непосредних потврда о томе нема; једино се из параклиса посвећеног Светоме јевађелисти Луки сазнаје да је

²⁴ Најречитији пример поштовања пустињачког монашког живота у доба Бранковића јесте посебан однос деспота Ђурђа према Светоме Јоаникију Девичком. О томе: Д. Поповић 2011, 610–612; Д. Поповић 2012, 610–611.

²⁵ *Хеорѣолоѣија* 1961, 156–160.

²⁶ Тодић 1995, 49.

²⁷ М. Поповић, 2013, 60.

његова богослужбена примена подразумевала присуство моштију Светога којем је састављен часни параклис. За сада је извесно да се у поседу владарске породице Бранковића, последњих година шесте деценије XV века, налазила драгоцену жичку реликвију, десница Јована Крститеља.²⁸ И други предмети жичке ризнице могли су бити пренети у Смедерево, како ради њихове безбедности, тако и ради потврде легитимитета новог црквеног седишта, о чему је вероватно размишљао деспот Ђурађ кад је планирао изградњу катедралног храма своје престонице.²⁹ Али, и да није било реликвија из првог седишта самосталне Српске цркве, присуство моштију Светога јеванђелисте Луке било је довољно да Смедерево учини не само јединственим седиштем световне и духовне власти, него и признатом хришћанском престоницом која стоји на бранику праве вере у „последња времена“.

За потребе овог идејног плана, нема сумње, пажљиво је осмишљен репертоар светих приликом састављања часних параклиса. Можда у Благовештењском храму најзначајнији чланови небеске Цркве нису били присутни посредством својих земаљских залога, честица часних моштију, као у Спасовој цркви у Жичи. Ипак, после више од два века, иста замисао остварена је и у Смедереву, али новим, литерарним средствима. Присуство сабора светих у смедеревском храму остварено је редовним појањем часних параклиса. Тако је богат реликвијарни програм жичке цркве стекао свој литерарни израз састављањем часних параклиса, а негован је кроз њихову честу, можда свакодневну, наизменичну примену у литургијском животу новог црквеног седишта.

*

Обимна целина састављена од параклиса у зборнику Доместика Стефана, иако јединствена по обиму, структури и текстуалном окружењу, не представља изоловану појаву у српској писмености. Пажљиво и зналачки осмишљена и уређена, она има своје место у богослужбеној и писаној традицији до средине XV века. Преписи часних параклиса и молабних канона у српскословенском рукописном наслеђу, оскудно

²⁸ Д. Поповић 2006, 222–223; Чанак-Медић, Д. Поповић, Војводић 2014, 61.

²⁹ Могућу намеру деспота Ђурђа да у Смедерево пресели седиште српске патријаршије разматрао је, још почетком XX века, Василије Марковић. Види: Марковић 2002, 69–70; Суботић 1982, 218–219.

сачуваном до наших дана, нису бројни, нити у довољној мери проучени.³⁰ Како су параклиси углавном преписивани у групама, корисно би било посматрати их целовито, те пажљиво испитати садржај сваке целине, без обзира на њен обим. Такође, било би драгоцено сагледати ове целине у односу на окружење сваке од њих, као и у међусобном односу. Ако бисмо сваку познату групу параклиса посматрали у одређеној временској равни, ближе бисмо упознали духовне потребе како појединца, тако и заједнице у одређеном историјском тренутку.

Још су српскословенски рукописи друге половине XIV века, нема сумње, садржали преписе параклиса. Довољно сликовит пример може бити часослов писан на хартији из последње деценије овога столећа, данас део рукописне збирке Пећке патријаршије, број 75.³¹ Осим састава намењених дневном богослужбеном кругу, рукопис садржи и *Часни ѡпараклис Боѡродици* са молабним каноном осмога гласа, као и *Часни ѡпараклис Свеѡме Николи* са каноном Светоме гласа другог.³² Осим молабног канона посвећеног Богородици, који је у часослову присутан до данас, састављач је у рукопис сасвим уместо додао и *Часни ѡпараклис Свеѡме Николи*. Своме „претходнику“ у књизи, овај параклис подударан је формом и структуром. Такође, оба канона у саставу параклиса, и Богородици и Николи, имају заједничко исходиште – у октоиху.³³ Судећи према богатој традицији преписивања у каснијим временима, јасно је да су у једном тренутку развоја богослужбене примене овог типа химнографског састава, они „у пару“ ушли у књигу и, тако здружени, често преписивани и у другим типовима зборника, какав је псалтир с последовањем или каноник.

Подударности или бар сличности има и у погледу намене двају параклиса. *Молабни канон Пресвеѡј Боѡродици* у часослову намењен је свакодневной употреби. Непозната су нам, још увек, непосредна сведочанстава о примени *Часној ѡпараклиса Свеѡме Николи* у нашој богослужбеној пракси. Судећи према типу рукописне књиге у којој се

³⁰ Њихов број свакако није коначан, будући да садржина нашег писаног наслеђа још увек није довољно позната. Детаљним археографским испитивањем садржине до сада је обухваћен један његов део.

³¹ Мошин 1971, 83; Гроздановић-Пајић, Станковић 1991, 44.

³² *Часни ѡпараклис Свеѡме Николи* није исти као онај у зборнику Доместика Стефана!

³³ Молабни канон Светоме Николи другог гласа у *Часном ѡпараклису* јесте други канон у четвртак на јутрењу у октоиху.

нашао, као и према саставима који га окружују, претпостављамо да је и он, у неким манастирским храмовима или монашким келијама, могао бити саставни део дневног богослужбеног круга за одређени седмични дан. Ако су састављачи српских часослова имали на уму поменуте две блискости, форму и намену састава, онда прве српско-словенске преписе параклиса посвећене појединачним светима, треба тражити у часословима.

Исте параклисе, Богородици и Светоме Николи, налазимо и у рукописном зборнику са молабним канонима и часним параклиси-ма, данас у рукописној збирци Радослава М. Грујића у Музеју Српске православне цркве (З-І-3).³⁴ Сада у засебној књизи, заједно са још њих осам, поменути параклиси нашли су се у новом текстуалном окружењу. Првобитно широко постављен хронолошки оквир састављања зборника, утврђен елементарним филигранолошким описом и потврђен палеографско-правописним одликама, сведен је на прву деценију XV века.³⁵ Тачнијем датирању рукописа доприносе и неке текстолошке појединости, до сада неуочене, као што је помен титуле деспота у *Часном ѡпараклису Свеѡме Николи*.³⁶

Овај зборник параклиса представља најстарији до данас познати српскословенски рукопис тог типа и има, очекивано, јединствену садржину. Због грешке начињене приликом последњег преповезивања, зборник данас почиње литургијским упутствима, тропаром и стихирама *Часној ѡпараклиса Симеону и Сави*, који је првобитно био други по реду у књизи. Нема сумње да је у тренутку израде зборника, овом саставу претходио параклис посвећен Богородици, чији почетак данас није сачуван, што је вероватно збунило и преповезивача књиге. Зато је данас на првим листовима почетак *Параклиса Симеону и Сави*, а следи *Параклис Богородици* без почетка, главни део *Параклиса Симеону и Сави* са Теодосијевим каноном општим четвртог гласа, затим, параклиси великомученику Георгију, великомученику Димитрију,

³⁴ Мошин 1962, 220.

³⁵ Ослонивши се на неке елементе садржине зборника, као што је јединствен препис параклиса за деспота Стефана, те на поједина места у самом тексту овог параклиса и на општу атмосферу његовог молабног канона, Владимир Мошин је претпоставио да би време исписивања рукописа могле бити прве године Стефановог деспотовања, тј. период између 1402. и 1405. године (Мошин 1962, 230).

³⁶ На истом месту, у „молитви ѡаконства“, у препису параклиса из пећког часослова, стоји помен „благочерног нашег цара“.

Четрдесеторици севастијских мученика, Светоме јерарху Николи (са каноном гласа другог из октоиха), преподобнима Онуфрију и Петру Атонском, преподобној Марији Египћанки и свештеномученику Елевтерију, те *Часни ѓараклис за десјоѓа Сѓефана Хрисѓу цару*, чији почетак и крај нису сачувани. Само *Параклис за десјоѓа Сѓефана* има два канона, *Молабни за цара од монаха Јефрема*,³⁷ односно *Молабни Богородици осмоѓа ѓласа*, чије се песме укрштају. У осталим параклисима налази се по један молабни канон, чак и кад је састављен светитељском пару.

Сагледамо ли зборник „изнутра“, онда његову садржину можемо јасније одредити као целину која је настала пажљивим избором састава чији редослед није ни произвољан ни насумичан. Као и у пећком часослову, први параклис у низу посвећен је Богородици; он, на неки начин, заокружује садржину књиге, будући да је његов молабни канон уткан и у последњи састав у књизи. Заокружености садржине доприносе још два састава, заједнички параклис посвећен Симеону и Сави, као и онај на крају књиге, посвећен Христу цару, са молитвама за тадашењег српског владара, деспота Стефана. Остале параклисе састављач је сложио према хијерархији светих ликова, па су тако први међу њима параклиси мученицима (Георгију, Димитрију и Четрдесеторици мученика), затим јерарху (Николи), па преподобнима (светим пустињацима Онуфрију и Петру Атонском, односно Марији Египћанки) и свештеномученику (Елевтерију). Тако су се у једној књизи нашли параклиси посвећени општехришћанским и националним светитељима. Међу набројаним параклисима има оних који су преписивани и касније (Георгију, Димитрију и заједнички, Симеону и Сави), али у различитом текстуалном окружењу, док је осталима ово једини познати препис у српској писмености (Севастијским мученицима, Онуфрију и Петру Атонском, Марији Египћанки и Елевтерију).

Јасно је, у ствари, да садржина зборника представља хомогену целину у сваком погледу. Сви њени делови су истородни – састављач је у једну књигу сабрао само часне параклисе истоветне структуре.³⁸

³⁷ У *Параклису за десјоѓа Сѓефана*, Јефремов Канон молабни за цара уграђен је са одређеним изменама у тропарима. О најстаријем препису овог канона: Богдановић 1978(а), 109–116. О песништву Јефремовом (са старијом литературом): Шпадијер 2014, 96–100.

³⁸ Сви параклиси у књизи имају исту структуру. Саставни делови свих десет параклиса јесу: литургијска упутства, тропар светоме, молабни канон и молабне

тренутку и ту је чувана неколико стотина година, о чему сведочи и запис из каснијег времена, на полеђини четвртог листа.⁴⁰

Будући да садржи и параклис посвећен Христу за актуелног српског владара, зборник је могао бити састављен за потребе монашке заједнице о којој се старао деспот Стефан, у својству ктитора или новог ктитора.⁴¹ У сваком случају, појањем параклиса отшелницима, оснаживана је молитвена снага „пустињакове молитве“ и вера у њену делотворност. Живи аскета није само уобличавао своје подвижничко искуство, угледајући се на велике узор, давне отшелнике, него је појањем параклиса разгоревао молитвену везу с њима и непосредно им се обраћао за заступништво пред Богом.

За сада остаје непознато да ли су ови ретки параклиси том приликом састављени те унети „на чисто“ у поменути зборник или представљају преписе ранијих српскословенских превода, а можда и прерада византијских параклиса. Није познато ни то да ли је писар овог зборника у исто време и састављач неког од параклиса у њему. Такође, не треба искључити могућност да је иста личност осмислила и садржину зборника. Иако је Луција Цернић, археографским методом атрибуције, овај зборник приписала Радичу, познатом писару из дворске канцеларије Лазаревића⁴², још увек остаје непознато место његовог преписивања и састављања.⁴³

⁴⁰ Пузовић 2015, 107. Види и: Д. Поповић 2012, 609.

⁴¹ Познато је да је деспот Стефан, заједно с мајком, тада монахињом Евгенијом, године 1397, постао нови ктитор манастира Дечана, тако да је и овај зборник могао бити намењен некој монашкој заједници која је обитавала у дечанској пештери. Ради њеног тачнијег одређења треба имати на уму да се у књизи налазе параклиси великомученицима – ратницима, преподобнима – отшелницима и деспоту Стефану. У деспотово време, важна тачка на мапи дечанских испосница био је Пирг Света Три јерарха, мала монашка заједница која је бринула о одбрани манастира, а имала је устројени келиотски, испоснички начин живота. Види: Поповић, Тодић, Војводић 2011, 131–152. Можда је књига била намењена управо овом пиргу.

⁴² Цернић 1981, 358. Биљана Јовановић-Стипчевић сматра да је можда баш Радич прерадио *Моладни канон за цара од монаха Јефрема* који је уграђен у *Параклис за десјоша Сшефана*. Види: Јовановић-Стипчевић 1980, 24.

⁴³ Знамо да је Радич, неколико година пре исписивања зборника, боравио у манастиру Жупањевцу, где је преписао повељу Великој Лаври монахиње Евгеније и њених синова. Последња археолошка истраживања налазишта Град у Жупањевцу показују да је овај локалитет, са два утврђења и манастиром, као административно седиште жупе Левче, имао важну улогу у управљању државом после Косовске битке. Овде је, заједно са дворском канцеларијом, повремено боравила кнегиња

Јединствена садржина овог химнографског зборника мора се посматрати као одраз актуалног тренутка, културних прилика и духовних струјања једног времена. Међутим, анализа његове садржине може да открије и мотиве оригиналног компоновања, условљене личним, књижевним укусом и духовним образовањем састављача или наручиоца књиге. Чини се да садржина зборника упућује на то да се у личности његовог наручиоца може препознати сâм деспот Стефан.⁴⁴ На то нарочито упућује појава *Параклиса Симеону и Сави*, затим параклиса светим отшелницима, као и необична употреба молабног канона посвећеног Богородици у *Параклису за десјоѿиѿа Сѿефана*. Посматрани као знамење односа појединца према традицији, али и према савременом тренутку, они откривају и владарски и духовни лик самог деспота Стефана, лични однос српског владара према „прадедовима“, Симеону и Сави, нарочито поштовање монаха испосника, као и посебну оданост Богородици.

Часним параклисом „богоносним оцима нашим“ Симеону и Сави, оживљено је заједничко штовање свештене двојице, утемељено Теодосијевим химнографским стваралаштвом. Не изненађује, стога, што је састављач параклиса изабрао баш његов канон четвртога гласа као основу новог састава.⁴⁵ Присуство овог параклиса у зборнику посредно сведочи и о времену састављања и исписивања књиге – то су почетне године самосталне Стефанове владавине, када је било важно потврдити легитимитет у сфери идеја и истаћи везу сопствене породице са Немањићима. Параклис, међутим, није превасходно састављен ради потврде Стефановог легитимитета, него ради духовне потребе целе заједнице, отачаства, за молитвеним заступницима највишег ранга, која је била нарочито изражена у химнографским саставима првих година XV века. „Топлим заступницима и дрзим помоћницима“ Симеону и Сави, химнограф се обраћа ради избављења од робовања и страдања, од насиља противника и разбојника, од бестидника и руку неверника, као и ради заштите од пљачке, од духовних и телесних непријатеља и од „талога јереси“.⁴⁶

Милица, тако да је ту могао да буде исписан и наш зборник. Детаљније: Рашковић, Грковић 2014, 328.

⁴⁴ Познато је да је деспот Стефан активно учествовао у обнови дечанске библиотеке: Гагова 2010, 178–179.

⁴⁵ Трифуновић 1970, 299.

⁴⁶ Марјановић-Душанић 2006, 84–85.

Присуство параклиса светим монасима пустињацима у зборнику није само химнографски израз основне духовне атмосфере једног времена, него и речито сведочанство о личном односу српског владара према отшелничком облику монаштва. Као литерарни израз пажљиво грађене, узајамне везе и обостране оданости између деспота и отшелника, како живих тако и оних у збору преподобних, ови параклиси живели су дуго у богослужбеној пракси појединих монашких заједница.⁴⁷

Моладни канон Богородици Ћласа осмої, као други канон у *Параклису за десјоїѣ Сїефана*, није присутан само као литерарни узор.⁴⁸ Познати књижевни поступак састављача параклиса, укрштање песама двају већ познатих канона, наш химнограф је обогатио оригиналним изменама појединих делова тропара.⁴⁹ Тако се, у исповедној атмосфери, појци наизменично обраћају Христу цару и Богородици. Веза између „небеског“ и „земаљског“ цара (Христос – деспот Стефан), наговештена већ у наслову канона, постаје вишесмерна, додавањем још једног моладног канона: Христос – деспот Стефан – Пресвета Богородица. Тиме је нарочито Стефаново штовање Богородице добило свој нови, химнографски израз.⁵⁰ Ово начело је материјални врхунац достигло подизањем Београда, нове српске престонице, у част Богоматере и са црквом посвећеном Успењу. У *Параклису*, појци покајно траже од Богородице да деспоту дарује победу над непријатељима и крепост у борби, али је моле и да умири Цркву и заштити је од јереси. Молитвено заступништво потребно је не само деспоту, него и његовој војсци и целој земљи, као и појцима који произносе параклис. Овај часни параклис представља ретко песничко сведочанство о јединству владарског и духовног лика деспота Стефана.⁵¹

Вишезначне су поруке уткане у пажљиво осмишљену садржину *Зборника* МСПЦ Грујић 3-I-3. Настао као израз међусобног прожимања духовности појединца и заједнице у одређено време, он је касније могао послужити и као образац, узор, како у састављању појединачних параклиса, тако и у компоновању њиховог зборника. Слободним избором састава, вешти компилатор дефинисао је њихову богослужбену

⁴⁷ Марјановић-Душанић 2006, 89.

⁴⁸ Мошин 1962, 220–221.

⁴⁹ Далеки узор могао му је бити Теодосијев *Заједнички канон Христју Сїасу, Симеону и Сави*.

⁵⁰ *Десјоїѣ Сїефан Лазаревић* 1979, 133.

⁵¹ *Десјоїѣ Сїефан Лазаревић* 1979, 133.

примену, меру учешћа у литургијском животу. Руковођен истим намерама, непознати састављач је јединственој садржини *Псалтира с њоследовањем Сѣефана Домесѣика* додао зборник параклиса.

*

Анализа присуства параклиса, њихове бројности и разноврсности, као и текстуалног окружења у издањима српскословенског штампарства, од изузетног је значаја за сагледавање наше теме. Јер већ у првом штампаном српскословенском псалтиру с последовањем (1495) налазимо часне параклисе.⁵² Ово издање штампарије Ђурђа Црнојевића, попут сродних рукописних зборника, богате је садржине. Црнојевићев главни штампар, јеромонах Макарије, уредио је *Псалтир с њоследовањем* као целину састављену од два засебна дела – псалтира и последовања. Почетке поменутих целина унутар књиге истакао је Макарије и визуелно, заставицама, на почетку псалтира је преплетна заставица која заузима више од половине стране, док је на почетку последовања заставица са грбом Ђурђа Црнојевића.

Сам псалтир заузима нешто више од трећине укупног броја листова.⁵³ Поред псалама, који су подељени у катизме, први део издања има и уводне саставе, као и библијске песме и изабране тропаре. Ни садржај последовања не изненађује. За тропарником месецослова следе тропарници триодског круга (Великог поста и Педесетнице). На крају књиге, налази се часослов.

Поред очекиваних састава сабраних у мање, заокружене целине, Макарије је у издање унео и неке неуобичајене, који се налазе после изабраних тропара. То су две службе акатисту, два часна параклиса, последовање „причешћа светом водом“, последовање светогач причешћа, те последовање Свете купине синајске.⁵⁴ За њима следе пасхалне таблице. Иако је почетак првог састава наглашен киноварном штампом и верзалним словима висине два реда текста, стиче се утисак

⁵² Немировски 1996, 406–407.

⁵³ Немировски 1996, 380. У овој публикацији укратко је представљена садржина сваког састава у Црнојевићевом *Псалтиру* (407–412), без анализе њиховог међусобног односа. Аутор пружа и упоредни преглед садржаја два рускословенска рукописна псалтира из XV века, ради поређења састава и њиховог редоследа (405–407).

⁵⁴ Немировски 1996, 411–412.

да уредник издања није желео да их у потпуности визуелно издвоји те тако нагласи њихову независност у односу на претходне саставе. Како испред киноварног наслова долазе три реда текста којима се завршава претходна текстуална целина, можемо сматрати да поменута група састава припада псалтирском делу.

После *Службе акаџисџу Пресвеџој Боџородици*, за петак вече пете недеље поста, која је и у овој књизи на почетку низа⁵⁵, налази се *Служба акаџисџу Јовану Претече*, а онда следе два параклиса, Пресветој Богородици, са молабним каноном осмога гласа, и Светоме Николи, са молабним каноном другог гласа.⁵⁶ Редослед ових састава подударан је оном у рукописним псалтирима с последовањем.

Не нарушивши већ устаљен редослед, састављач Црнојевићевог *Псалџира* је одабрао службе акатистима и параклисе и определио њихово место у зборнику. Изабравши оне намењене посебном штовању Пресвете Богородице, Јована Претече и Светог Николе, руководио се, претпостављамо, значајем ових светитеља у духовном животу православног човека. Њихов распоред условљен је поретком богослужбеног циклуса, у овом случају, седмичног.⁵⁷

Нешто више од две деценије после штампања на Цетињу, псалтир је поново уобличен српскословенским слогом у венецијанској штампарији Божицара Вуковића (1519). За разлику од претходног, ово издање нема ни један часни параклис. Иако скромније садржине, ова књига је, чешће него Црнојевићев *Псалџир*, привлачила пажњу истраживача српскословенских штампаних књига. Претпоставке у вези с њом нарочито су се умножиле након сазнања да први псалтир израђен изван српских земаља, има два издања и два поговора различите садржине – први, после псалтира (завршетак двадесетог табака) и други, на крају књиге, после последовања (завршетак четрдесет и четвртог табака). Како се сазнало и за примерке без првог поговора, смењивале су се претпоставке у вези са узроцима коначног уобличења псалтира у типографији Божицара Вуковића. Систематичним прегледом историје

⁵⁵ Тако је и у рукописном псалтиру с последовањем МСПЦ 50.

⁵⁶ Канон другог гласа у *Часном параклису Свеџоме Николи* преузет је из октоиха првогласника. Види: Немировски 1996, 411.

⁵⁷ Једино је уз *Последовање Свеџе куйине синајске* наглашено да се служи сваке суботе увече.

проучавања ове публикације, све забуне и нетачна тврђења разрешио је Лазар Чурчић.⁵⁸

Извесно је да је слагање *Псалтира* започето 26. јануара 1519, а да је његово штампање завршено 7. априла исте године (укупно 20 табака са поговором). Свештеноиннок Пахомије, Вуковићев главни штампар, унео је у ово издање само псалтир (са библијским песмама) и изабране тропаре. Штампање последовања завршено је тек годину и по дана касније, 12. октобра 1520. Садржином веома сличан првим последовањима у истородним рукописним зборницима (тропарник месецослова, тропарник Великог поста и часослов), нови тисак је повезан заједно са претходно штампаним псалтиром. Издању као целини је, на крају, додат још један поговор. Ни после проширења, *Псалтир с последовањем Божидара Вуковића* није добио часне параклисе.

Међутим, непуних годину дана након штампања псалтирског дела *Псалтира с последовањем*, у Вуковићевој штампарији завршен је *Зборник за ђушнике*, прва књига овога типа у српскословенској писмености уопште.⁵⁹ Баш као и *Псалтир*, *Зборник* је убрзо добио ново, допуњено издање. У ново издање *Зборника* Пахомије је унео 13 свешчица из првог издања без измене редоследа, а потом је придодео 12 нових. Издање је коначно уобличио додавањем осам преосталих свешчица из првог издања, изменивши донекле њихов редослед.⁶⁰ Часни параклиси и молабни канони налазе се само у другом издању *Зборника*. Оно може да се посматра као остварена намера издавача и његовог штампара да своју публикацију обогате управо овим саставима.

Друго издање *Зборника* представљало је за истраживаче праву кодиколошку загонетку, у чијем су средишту биле бројчане ознаке свешчица. Иако је данас познато само неколико његових примерака, захваљујући овој важној појединости утврђени су обим и садржај оба издања, као и начин компоновања нове целине. Кодиколошка археографска запажања омогућио је сâм штампар, осмисливши ознаке свешчица различитог изгледа за два издања *Зборника* – све ознаке првог издања изведене су верзалном штампом, док су доштампане свешчице

⁵⁸ Чурчић 1974, 461–486.

⁵⁹ Штампање првог издања *Зборника* завршено је 6. марта 1520. године.

⁶⁰ *Пет векова српског штампарства* 1994, 121–122. Прва је Катарина Мано-Зиси скренула пажњу на изглед бројчаних ознака табака као на поуздану потврду начина састављања новог издања *Зборника*. Види: Мано-Зиси 1986, 151–175.

означене курентним словима. Ипак, нису све нове свешчице обележене на исти начин. Као четрнаеста у низу у другом издању, долази свешчица означена на исти начин као оне из првог издања. Забуна је настала јер је поменута свешчица прва од дванаест накнадно додатих, што јасно сугерише њена садржина. Ову кодиколошку замку уочила је Катарина Мано-Зиси, захваљујући детаљном поређењу сачуваних примерака, истакавши да је реч о првобитној замисли штампара.⁶¹ Наиме, Пахомије је за прво издање *Зборника* штампао и ову, четрнаесту свешчицу, али различите садржине у њега није унео. Ипак, друго издање има обе свешчице, и ону која је у саставу првог била последња, тринаеста, као и четрнаесту, која првобитно није ушла у књижни блок. Такође, приређивач је сачинио нови распоред свешчица како би остварио целовитост садржине и систематичност у низању садржинских целина мањег обима. Ето потврде да је за састављање другог издања *Зборника* било потребно много више од доброг познавања штампарског и књиговезачког заната.

Како би обим и место молабних канона и часних параклиса у *Зборнику Божидара Вуковића* били што целовитије сагледани, потребно је најпре упознати садржину оба издања. У првом издању *Зборника* окупљене су „поуке Светих отаца“, затим месецослов (само попис празника за сваки дан у години, без тропара и кондака), часослов, „молитве Светих отаца“, тропари и богородични из октоиха, тропари и богородични седмични, *Служба акаџисџу Пресвеџој Боџородиџи*, катавасије и славе за изабране празнике годишњег богослужбеног круга, као и тада радо читани састави о Христу и Богородици.⁶² И ново издање *Зборника* Пахомије започиње саставима из претходног, преносећи их у истом редоследу, закључно са *Службом акаџисџу Пресвеџој Боџородиџи* (на тринаестом табаку). Следи *Канон молабни анџелу храниџељу*, часни параклиси Јовану Крститељу, Пресветој Богородици (са молабним каноном осмога гласа) и, заједнички, Пресветој Богородици и Светоме Николи, канони Богородичином плачу и Светим оцима, те *Часни џараклис џороку Илиџи*. Нови састави у другом издању јесу и житија Свете Петке и Светога Георгија. Њих прате, у донекле измењеном редоследу у односу на прво издање, састави о Христу и о

⁶¹ Мано-Зиси 1986, 156.

⁶² Ове списе предводе *Еџисџола цара Авџару Хрисџу* и *Чудо о Свеџом убрису*. Татић-Ђурић 2011, 56–57.

Богородици (тамо чине садржину двадесетог и двадесет првог табака), а за њима катавасије и славе за изабране празнике, према месецослову (у првом издању, то су били табаци 14–19). Ново издање *Зборника* закључено је поговором преузетим из претходнога.

За коначно разрешење кодиколошке забуне настале састављањем другог издања *Зборника*, неопходно је уједно посматрати ознаке свешчица и њихову садржину. Четрнаеста свешчица у новом издању *Зборника* садржи *Канон молабни анђелу хранииџелу* и *Часни ѡпараклис Јовану Претечи*. Претходе јој, пренете из првог издања, две свешчице са *Службом акаѡисѡу Пресветѡј Боѡгородици*. Иако су поменуте свешчице означене на исти начин, ми не знамо да ли је јеромонах Пахомије најпре намеравао да ова три састава донесе као посебну целину у оквиру првог издања. Претпостављамо да је искусни штампар, приликом припреме свешчица првог издања, пратио и дословно пренео редослед састава из предлошка или предложака које је пред собом имао.⁶³ Зато су свешчице и означене на исти начин. Ипак, у прво издање *Зборника* ушла је само *Служба акаѡисѡу*.⁶⁴ О разлозима издвајања већ одштампане, четрнаесте свешчице можемо само да претпостављамо.

Објашњење, чини нам се, треба тражити у новом читању самог завршетка поговора првога издања *зборника*: и пакы сѡписахѡ параклисе свѡ(ѡ)мѡ по дѡнехѡ сѡдмичнихѡ, молебны и слоужбоѡ свѡ(ѡ)го вѡскрѡсенѡа [...]. Дакле, намера Пахомијева била је да *Зборник* има часне параклисе или молабне каноне за сваки седмични дан што, видели смо, није остварено у првом издању – до марта 1520, припремио је само два састава ове целине (четрнаеста свешчица). Будући да је одлучио да их изостави, претпостављамо да у време припреме за штампу није имао преписе свих жељених састава или да је трагао за бољима. Можда је чак и имао одговарајуће предлошке, али није било могућности или времена да све каноне и параклисе припреми за слагање.⁶⁵ Јер да је у прво издање унео оне већ припремљене, *Канон молабни анђелу хранииџелу* и *Часни*

⁶³ Редослед ових састава исти је у Црнојевићевом *Псалтиру* с ѡслоговањем као и у многим рукописним кодексима тог типа.

⁶⁴ Има сачуваних рукописних псалтира с последовањем који и садрже само *Службу акаѡисѡу Боѡгородици*.

⁶⁵ Припрема за штампу параклиса и молабних канона за целу седмицу сигурно није подразумевала једноставно преношење низа састава из рукописних предложака. Није познато да је у дотадашњој српскословенској писмености било књиге која би на једном месту окупила све Пахомију потребне параклисе и молабне каноне.

йараклис Јовану Претечи, најављена целина била би само започета, саставима за прва два дана у седмици.

У другом издању, целина најављена у првом *Зборнику* је заокружена – сваки седмични дан добио је часни параклис или молабни канон: понедељак – анђелу чувару, уторак – Јовану Претечи, среда – Пресветој Богородици, четвртак – Богородици и Светоме Николи, петак – Богородичином плачу, субота – Светим оцима. Седмични циклус заокружен је последовањем за недељу, управо онако како је најављено у поговору.

Јеромонах Пахомије сабрао је часне параклисе (или само молабне каноне) за све седмичне дане у заокружену целину. У радионици је имао два већ одштампана састава, свешчицу коју је изоставио из првога издања. У новој садржинској, али и кодиколошкој целини, она добија право место: како садржи саставе за почетак седмице, поменута свешчица претходи онима које су први пут штампане, а носе саставе за преостале дане. Кохерентности овог малог зборника нарочито доприноси богата ликовно-графичка опрема – већина састава најављена је одговарајућом представом светитеља или догађаја којем се поје часни параклис.⁶⁶

Узимајући у обзир само саставе које је Вуковићев главни штампар додао, нови зборник бисмо могли описати као поновљено прво издање, допуњено молабним канонима и параклисима. Сигурни смо да је Пахомије одраније знао за обимне целине састављене од молабних канона и параклиса, садржајније од оне коју је одштампао марта 1520. Да је још у време коначног уобличавања првог издања намеравао да састави нови зборник, са више молабних канона и параклиса, сасвим је извесно. Садржај новог, допуњеног издања слаже се у целости са већ описаним у поговору претходнога. Такође, нема дилеме да му за планиране измене није било потребно много времена.⁶⁷

За ново издање *Зборника*, Пахомије је употребио све свешчице претходнога, једну коју је првобитно одштампао, али је није уврстио у издање, као и једанаест нових, штампаних први пут. Он, међутим, није

Да би саставио целину коју је најавио у поговору, Пахомије је, без сумње, морао да користи више предлога.

⁶⁶ О улози ликовно-графичке опреме *Зборника* у духовном животу појединца: Лазић 2013, 88–90.

⁶⁷ О хронологији издања штампарије Божицара Вуковића: Стојановић 1902, 285–286; Мано-Зиси 1986, 152–154.

уобличио ново издање једноставним спајањем претходно штампаних и нових свешчица, што је додатно допринело кодиколошкој забуни. Преневши садржину првог издања у целини, Пахомије је изменио распоред састава. Баш као и сваки њен део, нова публикација представља јединствену целину са чврстом структуром, уређенију од оне која јој је претходила.

Због тога, нови Пахомијев зборник није довољно описати као књигу богате садржине, сачињену по слободном избору састављача. Коначни распоред састава уобличен је према богослужбеном кругу којем припадају – дневном, седмичном или годишњем. Да је главни штампар и уредник издања поштовао овај принцип окупљања текстова у мање целине, а онда одредио њихов поредак у књизи, може се уочити и у поговору, при представљању садржине: съврѣшише се сѣ кнѣгы въ нѣхъже съписахомъ синаѡварѣ [...] и часословѣ [...] и молѣтвы различныѣ [...] и славѣ и катавасіе въсего лѣта [...] и пакы съписахъ параклисе св(ѣты)мъ по днѣхъ седмичныхъ, молбны и слоужбоу (свѣто)го въскрѣсеніа [...] и нѣкаа житіа и мочѣніа избранныхъ свѣтѣмъ. То значи да садржину опширнијег издања чине састави сабрани у целине које су намењене дневном, седмичном или годишњем богослужбеном кругу: најпре иду часослов и молитве дневног круга, затим тропари, богородични и кондаци намењени седмичном кругу, као и часни параклиси и молабни канони за седмичне дане и, на крају, катавасије и славе за изабране годишње празнике. Да би остварио овакав распоред, сабравши све саставе – како већ припремљене, тако и нове – према учесталости њихове примене, Пахомије је морао да мења редослед свешчица из прве верзије издања.⁶⁸

На тај начин је, први пут у једној српскословенској штампаној књизи, остварено јединство разноврсне садржине, како устројством целина, тако и њиховим међусобним односом. Прегледан, добро организован, визуелно уоквирен богатом ликовном опремом, садржај ове књиге олакшавао је њену примену.

Главни штампар Божидача Вуковића, у првим годинама његове издавачко-штампарске делатности, имао је важну улогу у планирању и реализацији издавачког програма. Стасао у вековима дугој традицији српскословенске писмености, јеромонах Пахомије је добро познавао молитвену праксу у српским храмовима и монашким келијама, као и духовне потребе заједнице и појединца. О томе речито сведоче

⁶⁸ Мано-Зиси 1986, 156–163.

садржаји издања које је уредио. Искуство у области писане речи искористио је како би осмислио и сачинио књигу прегледне садржине коју читалац лако може да користи.

Заједно сагледане, садржине Пахомијевих издања – псалтира, последовања и два издања *Зборника* – упућују на рукописни псалтир с последовањем, богатог садржаја, као на њихово заједничко исходиште. За кратко време, за непуне две године, штампарија Божидача Вуковића објавила је по два издања псалтира и зборника, условљена садржинским а не техничким или књижарским разлозима. Богату и обимну садржину својих предлогака, јеромонах Пахомије је преточио у неколико засебних књига, од којих свака има чврсту унутрашњу структуру.

Тако се коначном садржином *Зборника* може објаснити „сведеност“ садржине *Псалтира с последовањем*, пододна првим рукописним псалтирима с последовањем. Ето разлога због којег се Пахомијева делатност мора посматрати у целини: најпре је штампан *Псалтир*, па *Служабник* и прво издање *Зборника*, затим додатак *Зборника* и, најзад, последовање придодато *Псалтиру*.

Пахомијев наследник у Вуковићевој штампарији, дечански јеромонах Мојсије, поновио је, 1536. године, све параклисе и молабне каноне, истим редоследом, у новом издању *Зборника*.⁶⁹ Из поговора претходног издања, нови штампар је преузео и напомену о основи окупљања параклиса: и пакы съписахъ параклисе св(ѣт)ымъ по днѣхъ седмицныхъ [...]. Да је *Зборник* имао важно место и у издавачкој делатности Божидаровог сина Вићенца, сведоче два његова издања, објављена 1547, односно 1560. године. Будући да су оба зборника била састављена по угледу на издање јеромонаха Мојсија, у њима се налазе исти параклиси.⁷⁰

Часни параклиси појавиће се још једном у српскословенском штампарству, и то 1566, у *Зборнику Јакова од Камене Реке*. За ово издање, Јаков је употребио ливена слова штампарије Вуковића. Иако се угледао на њихова издања, нарочито у погледу изгледа и димензија, Јаков је сачинио нови избор и редослед састава, не уневши све

⁶⁹ Нису све свешнице новог издања *Зборника* штампане 1536. године. Мојсије је у нову књигу унео и свешнице штампане за претходно, Пахомијево издање. То су управо оне свешнице које садрже параклисе и молабне каноне.

⁷⁰ Текст Божидаровог другог издања *Зборника* прештампан је према правилу „ред за ред“.

параклисе и молабне каноне вуковићких штампара. Уместо групе часних параклиса и молабних канона, прилагођене седмичном циклусу, Јаков је унео искључиво саставе посвећене Богородици: *Службу акаџисџу са каноном блајодарним чеџврџој іласа*, *Часни іпараклис са каноном молабним осмоја іласа*, *Канон Бојородиџином ілачу* и *Канон Свејоја Јована Дамаскина ірвоја іласа*.

Пракса штампања часних параклиса у псалтирима с последовањем, започета под окриљем Ђурђа Црнојевића, иако није настављена у венеџјанским штампаријама, ипак није остала усамљена. У јесен 1521, непуну годину након што је јеромонах Пахомије коначно уобличио *Псалџиир* с *іоследовањем* и *Зборник*, штампано је још једно српскословенско издање псалтира с последовањем. Ново издање, изведено у трећој по старини српскословенској штампарији, дело је горажданске браће Љубавића. Иако садржином веома блиско цетињском *Псалџиу* с *іоследовањем*, горажданско издање не доноси све часне параклисе и молабне каноне из њега, него само два, посвећена Пресветој Богородици, са молабним каноном осмога гласа, односно Светоме Николи, са молабним каноном другог гласа. То је једино издање у којем су параклиси штампани на крају књиге, а не после библијских песама и изабраних тропара и пре часослова и последовања.⁷¹ Тако гораждански штампари враћају параклисе у псалтир с последовањем, мада им мењају уобичајено место у књизи. Више од осталих састава у последовању, избор параклиса као и њихово текстуално окружење, сведоче о непосредној вези горажданског *Псалџиу* с *іоследовањем* са рукописним предлошцима. Сведена ликовна опрема такође га приближава одговарајућој рукописној књизи као узору. Композиџију последовања, као и редослед састава осмислио је главни штампар, Теодор Љубавић.

Псалџиир штампан у манастиру Милешеви готово верно понавља садржину Вуковићевог *Псалџиу*.⁷² У временима пуког преживљавања, појава књиге овакве садржине јасно сведочи о живој потреби православног човека за зборником састава неопходних елементарном неговању побожности како приликом саборовања, тако и у тренуцима приватности.

⁷¹ Детаљан опис садржаја у: Мано-Зиси 2008, 195–198.

⁷² Милешевски штампари, Мардарије и Теодор, изоставили су први поговор (2 листа) из Вуковићевог *Псалџиу*.

*

Пажљиво осмишљени, зборници часних параклиса у рукописним књигама МСПЦ 34, односно МСПЦ Грујић 3-I-3, имају јединствене, непоновљиве садржине. У оба случаја, успешно је уобличена њихова главна заједничка карактеристика – намена. Оба зборника компонована су за богослужбену примену у литургијском животу одређене црквене заједнице. Ипак, природу садржине, организацију и обим ових зборника дефинишу њихове основне замисли, у доброј мери условљене друштвеноисторијским тренутком. Оне се међусобно знатно разликују, па су избор и поредак параклиса различити, као и њихов број. Али, и у једном и у другом случају, главна замисао је целовито остварена.

Неколико часних параклиса, подударног текста, поновљено је у обе књиге. Сваки од њих појединачно, својом основном семантиком, непосредно учествује у остваривању главне идеје која их окупља. Међутим, у другачијем текстуалном окружењу, значење сваког од њих донекле се мења, будући да сваки параклис учествује у остваривању различите замисли.

Стога, разумевање једног зборника часних параклиса захтева препознавање његових особености, природе његове структуре, као и намене књиге у којој се налази. Зборник је неопходно посматрати као целину чији су сви елементи смисаоно чврсто повезани, што омогућава, у следећем истраживачком кораку, препознавање разлога њеног компоновања. Не само јединствени избор, него и редослед параклиса, представља одраз тога. Унутрашња организација зборника параклиса може бити условљена и избором извора за састављање молабних канона и стихира, што онда условљава и учесталост примене параклиса у литургијској пракси.

Када се уређена химнографска целина, попут ове, нађе међу другим списима у обимном богослужбеном зборнику, као што је псалтир с последовањем, онда ни њега не можемо посматрати традиционално – као малу библиотеку, као низ самосталних књига спојених у исте корице. Савремена археографска испитивања псалтира с последовањем ослањају се на поуздане и уверљиве напомене Олге Петровне Лихачове о природи овог зборника.⁷³ Без обзира на разноврсност састав-

⁷³ Лихачева 1981, 240–241. Према ауторки, псалтир с последовањем није зборник мешовитог, већ постојаног састава, будући да потку његовог хармоничног јединства чине псалми, присутни у свим мањим зборницима који граде последовање.

них делова и променљивост њиховог броја, псалтир с последовањем неопходно је посматрати као јединствену творевину, а не као „збир споменика неуједначене количине“.⁷⁴ Компонувањем псалтира с последовањем, истовремено је остваривано јединство и уређеност, али и непоновљива многообразност.

Псалтир с последовањем, не само српскословенски, него и словенски уопште, карактерише непрестана динамичност.⁷⁵ Ова особина однегована је поштовањем важног правила: састављач псалтира с последовањем увек се руководио традицијом и ослањао на претходне зборнике, али их није једноставно копирао, него је, углавном, творио нове. Иако измењена, садржина новог зборника заокружена је, те њен опис не би требало да представља само попис вештачки сабраних споменика, самосталних група састава. Потребно је приказати начине као и начела повезивања саставних делова књиге, како би се објаснила променљива природа њене садржине у целини.

Нарочити истраживачки изазов представља садржина последовања коју чине стално присутни делови, као што су часослов и тропарник, али и варијантни додаци који су често обимнији од претходно наведених целина. Ни један од додатака нема постојани састав, него су им и обим и структура садржине променљиви. Како „допуне“ последовања опредељују оригиналност самог рукописа, главни задатак истраживача јесте препознавање принципа окупљања списа у те, мање целине. Иако могу бити преписивани и повезивани самостално, ови „мали“ зборници нису произвољно сабрани у један заједнички, „велики“ зборник, псалтир с последовањем, него им је избор и редослед условљен, најчешће применом у одређеном богослужбеном циклусу.

Сложеност последовања може да наговести и степен образованости састављача, писара, наручиоца или корисника књиге. Састав псалтира с последовањем, као и начин компоновања садржине, међутим, не говоре толико о укусу састављача, колико о његовом виђењу, разумевању јединствене улоге овог типа споменика писмености.⁷⁶

Из делимично сагледаног наслеђа српскословенског псалтира с последовањем, до сада смо издвојили само један рукописни зборник часних параклиса, настао према унапред осмишљеном идејном плану,

⁷⁴ Лихачева 1981, 222–241.

⁷⁵ Каталог 2014, 648–655.

⁷⁶ Каталог 2014, 648.

као и неколико зборника у штампаним издањима, који су састављени по угледу на седмични октоих. Међутим, у последовањима наших псалтира има и часних параклиса који не чине „мале“ зборнике. Најчешће су то преписи параклиса Богородици са молабним каноном гласа осмога, односно Светоме Николи са молабним каноном гласа другог, некад исписани засебно (само Богородици – Дечани 118, Хиландар 120, УБ Ђоровић 9, МСПЦ 208)⁷⁷, али углавном заједно, један за другим (УБ Ђоровић 11, МСПЦ 318, Ораховица 117).

Како су сви нама познати појединачни преписи параклиса млађи од оних у зборнику састављеном у Смедереву, стиче се утисак да је временом дошло до разградње структуре зборника часних параклиса, што је условило осипање његове садржине. У последовањима псалтира, нарочито од средине XVI века, исписивани су, чешће него параклиси, други химнографски списи, посебно службе акатисту или само акатисти. Они су, такође, најчешће сабирани у „мале“ зборнике, структуром и наменом подобне њиховим „претходницима“, зборницима часних параклиса (МСПЦ 208, Ораховица 114). Да су у неком тренутку сви поменути химнографски састави имали улогу у неговању личне побожности, сведоче рукописи у којима су њихови преписи заједно сачувани (ХАЗУ IV а 12, МСПЦ 2, УБ Ђоровић 9, УБ Ђоровић 11, БМС РР II 23). Чини се, ипак, да је све ређа појава часних параклиса у српскословенској писмености након XV века последица измена у структури псалтира с последовањем. Реч је о постепеној замени репертоара „малих“ зборника који граде последовање.

У последовање псалтира ушле су, наиме, и груписане службе („последовања“) из октоиха, триода и минеја (НБС Рс 46, БМС РР II 23, Ораховица 112). Према седмичном принципу служења, формирани су и зборници изворне химнографије – *Седмичне молишве* Кирила Туровског (НБС Рс 46, МСПЦ 318, Крка 50, НУБ Cod. Кор. 15⁷⁸, Никољац 60⁷⁹), као и *Сузна мољења* Јефрема Сирина (МСПЦ 2, НБС Рс 46)⁸⁰. Писари су ове мање зборнике додавали већ постојећим псалтирима с последовањем, творећи тако праве молитвене хрестоматије (УБ 31, Крка 7).

⁷⁷ Овде истичемо само најважније моменте у формирању зборника параклиса унутар псалтира с последовањем. Стога у даљем делу текста не доносимо све познате преписе, него само неколико примера ради илустрације одређене појаве.

⁷⁸ Николова 1988, 47–48.

⁷⁹ Елесиевич 2012, 85–92.

⁸⁰ Бојовић 2003, 153.

С друге стране, када је реч о часним параклисима, осим у целини, засебно су преписивани и њихови молабни канони, углавном у каноничима или зборницима који претежно нису служили храмовној, литургијској употреби (Хиландар 87, Хиландар 378). Издвојени из свог уобичајеног богослужбеног контекста, у измењеном текстуалном окружењу, молабни канони су у оваквим зборницима били намењени савршавању келијног молитвеног правила.⁸¹

Први детаљнији археографски описи српскословенског псалтира с последовањем, ослоњени углавном на руску археографску праксу, приказивали су овај тип зборника као својеврсни конволут. У опису садржине, издвајане су и посебно, римским цифрама, обележаване све целине, уобличене груписањем богослужбених текстова према врсти или намени.⁸² Међутим, у предстојећим испитивањима садржине псалтира с последовањем, неопходно ће бити најпре посматрање сваке целине засебно, и то са више аспеката, нарочито с текстолошког и литургичког. Сваки састав у оквиру „мањих“ зборника унутар псалтира с последовањем заслужује детаљна испитивања. Посебно би требало обратити пажњу на њихов редослед, као и на поредак „малих“ зборника који творе „велики“ зборник. Најважније је препознати природу међусобне повезаности група састава, а затим и ових целина у оквиру псалтира с последовањем. Како би се употпунила сазнања о овом, још увек недовољно проученом типу рукописне књиге, неопходно би, такође, било сагледати српскословенски псалтир с последовањем у односу на зборнике истог типа у другим словенским традицијама.

Степенована анализа о којој је било речи начин је да се ближе одреди улога псалтира с последовањем као типа зборника у културном, али и друштвеном контексту. Како се без псалтира и његових пратећих списа не може замислити свакодневица православног човека у периоду од XV до XVII века, његово свеобухватно проучавање намеће се као неопходност.

⁸¹ Систематично сагледавање садржине српскословенских зборника са молабним канонима тек предстоји и биће поуздано полазиште за боље познавање келијне молитвене праксе. О улози појединих списа у молитвеном животу монаха, на примеру *Покајној канона Лесјивице*: Богдановић 1974.

⁸² Мошин 1955; Мошин 1971.

ANTHOLOGIES OF PARAKLESIS'
IN SERBIAN CHURCH SLAVONIC TRADITION

MILANKA UBIPARIĆ, VLADAN TRIJIĆ

Anthologies of paraklesis' can be found in Serbian Church Slavonic manuscripts written from the end of 14th to the end of 17th Century and also in publications of the early Serbian printing. Manuscripts of the Museum of Serbian Orthodox Church, MSPC Grujić Z-I-3 and MSPC 34, probably related to despot Stefan Lazarević and despot Đurađ Branković, are backbones of the analysis of the structure, methods of composing and motifs for creating such anthologies with emphasis on historical context and liturgical exercise. Examples of individual transcriptions of this hymnographic genre within comprehensive miscellanies have also been envisaged. Considering early Serbian printing, special consideration is dedicated to the early Venetian editions of Božidar Vuković and the role of his main bookmaker, hieromonk Pahomije, in the making of the concept of publishing plan that also apprehended one anthology of paraklesis', later often reprinted. All in all, it is shown that every such anthology, whether in manuscript or in a printed book, was very well thought thru, organized according to liturgical cycle and adjusted to the needs of local communities. Also, psalter with complements is briefly analyzed as a type of miscellany and a new way of its archeographic description as a whole has been suggested.

Keywords: paraklesis, anthologies of paraklesis', supplicatory canon, Stefan Domestikos, Smederevo, psalter with complements, anthology for travelers, liturgical cycles, prayer practice, hieromonk Pahomije

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

БМС РР II 23: Нови Сад, Библиотека Матице Српске, *Псалтир с њоследовањем*, XVII век.

Дечани 118: Манастир Дечани, *Псалтир с њоследовањем*, 1420/1430. и 1520/1530.

Крка 7: Манастир Крка, *Псалтир с њоследовањем*, крај XV – почетак XVI века.

Крка 50: Манастир Крка, *Акаџисџиџник*, 1597.

МСПЦ 2: Београд, Музеј Српске православне цркве, *Псалтир с њоследовањем*, 1647.

МСПЦ 34: Београд, Музеј Српске православне цркве, *Псалтир с њоследовањем*, крај пете – почетак шесте деценије XV века.

МСПЦ 50: Београд, Музеј Српске православне цркве, *Псалтир с њоследовањем*, крај пете – почетак шесте деценије XV века.

МСПЦ 103: Београд, Музеј Српске православне цркве, *Златиоусџи џосни*, 1458.

МСПЦ 208: Београд, Музеј Српске православне цркве, *Псалтир с њоследовањем*, 1610/20.

МСПЦ 318: Београд, Музеј Српске православне цркве, *Псалтир с њоследовањем*, 1610/20.

МСПЦ Груџић 3-I-3: Београд, Музеј Српске православне цркве, Збирка рукописних књига Радослава М. Груџића, *Моладџник*, 1402–1405.

НБС Рс 46: Београд, Народна библиотека Србије, *Псалтир с њоследовањем*, 1651.

Никољац 60: Манастир Никољац, *Канони, акаџисџиџи, службе*, прва четвртина XVII века.

НУБ Cod. Кор. 15: Љубљана, Народна и универзитетска библиотека, Збирка словенских рукописа Јернеја Копитара, *Псалтир с њоследовањем*, XVI – XVIII век.

Ораховица 112 (ПМХ 36): Пакрац, Библиотека Епархије славонске, *Псалтир с њоследовањем из Бешенова*, 1647.

Ораховица 114 (ПМХ 35): Пакрац, Библиотека Епархије славонске, *Псалтир с њоследовањем*, почетак и крај XVII века.

Ораховица 117 (ПМХ 24): Пакрац, Библиотека Епархије славонске, *Часослов*, трећа четвртина XVI века, с *Акаџисџиџником* из средине XVII века.

Пећ 75: Манастир Пећка патријаршија, *Часослов са синаксаром и џараклисима*, последња деценија XIV века.

ХАЗУ IV а 12: Загреб, Хрватска академија знаности и умјетности, *Псалтир с њоследовањем*, 1676.

Хиландар 87: Манастир Хиландар, *Псалтир с њоследовањем*, 1408.

Хиландар 120: Манастир Хиландар, *Псалтир с њоследовањем*, трећа четвртина XVI века.

Лазих 2013: М. Лазих, *Између њаџириотџизма, љобожности и џироине: моџиви издавачке делайности Божидара Вуковића*, Археографски прилози 35 (2013) 49–101.

Лихачева 1981: О. П. Лихачева, *Служедная џсалџириь как особоџо рода сборник*, у: Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности, Ленинград 1981, 222–241.

Мано-Зиси 1986: К. Мано-Зиси, *Зборници за џуџиџике Божидара Вуковића у светџлу сачуваних џримеџака*, у: Штампарска и књижевна делатност Божидара Вуковића Подгоричанина, 151–171.

Мано-Зиси 2008: К. Мано-Зиси, *Књиџе џоражданске шџамџарије (1519–1523)*, у: Горажданска штампарија 1519–1523, Београд – Источно Сараџево 2008, 163–223.

Марџановић-Душанић 2006: С. Марџановић-Душанић, *Династџија и светџосџ у доба џородице Лазаревић*, Зборник радова Византолошког института XLIII (2006) 77–95.

Марковић 2002: В. Марковић, *Православно монашџтво и манастџири у средњо-вековној Срџији*. Друго, преснимљено издање, Горњи Милановац 2002.

Мошин 1962: В. Мошин, *Молейсџвије о десџоџу Сџеџфану Лазаревићу*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXVIII/3–4 (1962) 219–234.

Мошин 1971: В. Мошин, *Рукойиси Пећке џаџириџије*, у: Старине Косова и Метохије, књига IV–V, Приштина 1971, 5–137.

Немировски 1996: Е. Љ. Немировски, *Почеци шџамџарсџтва у Црној Гори*, Цетиње 1996.

Павловић 1983: Л. Павловић, *Прозни и џесички сџиси насџали у Смедереву 1453–1456. џодине*, Смедерево 1983.

Пеџ векова срџској шџамџарсџтва 1994: *Пеџ векова срџској шџамџарсџтва*. 1494–1994, Београд 1994.

Петковић 2008: С. Петковић, *Манастџир Хиландар*, Београд 2008.

Д. Поповић 2006: Д. Поповић, *Sacrae reliquiae Сџасове цркве у Жичи*, у: Под окриљем светости. Култ српских владара и реликвија у средњовековној Срџији, Београд 2006, 207–232.

Д. Поповић 2009: Д. Поповић, *Пусџињско монашџтво у доба Бранковића*, у: Пад српске деспотовине 1459. године. Зборник радова са научног скупа одржаног 12–14. новембра 2009. године, Београд 2011, 117–135.

Д. Поповић 2012: Д. Поповић, *Кулџ светџој Јоаникија Девичкој*, у: Византијски свет на Балкану. Књига II, Београд 2012, 607–623.

Д. Поповић, Тодић, Војводић 2011: Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска џустџиња. Скиџови и келије манастџира Дечана*, Београд 2011.

М. Поповић 2001: М. Поповић, *Ка џроблему средњовековних цркви смедеревској џрада*, Старинар I (2001) 201–219.

М. Поповић 2013: М. Поповић, *Смедеревски џрад*, Београд 2013.

Пузовић 2015: Љ. Пузовић, *Покушај реконструкције рукописне збирке манастира Девича*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXXI (2015) 93–109.

Радослављево јеванђеље 2001: Радослављево јеванђеље. Уредник издања Ђорђе Трифуновић. Поговор Ирена Шпадијер, Београд 2001.

Рашковић, Грковић 2014: Д. Рашковић, М. Грковић, *Археолошка истраживања налазишта „Град“ у Жујаневцу у Левчу*, у: Власт и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, Крушевац 2014, 319–343.

Станковић 2003: Р. Станковић, *Рукописне књиге Музеја Српске православне цркве. Водени знаци и датирање*, Београд 2003.

Станковић 2007: Р. Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа XIV–XV века*, Београд 2007.

Стојановић 1902: Љ. Стојановић, *Стиаре српске шtamпарије*, Српски књижевни гласник VII/39 (1902) 189–196, 282–289, 366–372, 444–457.

Суботин-Голубовић 2011: Т. Суботин-Голубовић, *Параклис светом Луки*, у: Пад српске деспотовине 1459. године. Зборник радова са научног скупа одржаног 12–14. новембра 2009. године, Београд 2011, 99–116.

Суботић 1982: Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, Зборник радова Византолошког института XXI (1982) 213–236.

Татић-Ђурић 2011: М. Татић-Ђурић, *Легенда о Авраму и српски Абајари*, у: Студије о Христу, Београд 2011, 43–70.

Тодић 1995: Б. Тодић, *Манастир Ресава*, Београд 1995.

Трифуновић 1970: Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, у: О Србљаку, Београд 1970, 269–366.

Хеортолопија 1961: Хеортолопија или историјски развитак и бојслужење ирзаника православне источне цркве. Израдио Лазар Мирковић, Београд 1961.

Цветковић 1996: Б. Цветковић, *Ликови светих Саве и светих Симеона Немање у манастиру Јошаници*, Корени IV (1996) 15–28.

Цветковић 2006: Б. Цветковић, *Фреске у олтару цркве манастира Јошанице*, Саопштења XXXVII/XXXVIII (2006) 147–155.

Цернић 1968: Л. Цернић, *Рукопис Стефана доместика*, Библиотекар XX/1–2 (1968) 61–83.

Цернић 1981: Л. Цернић, *О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа*, у: Тектологија средњовековних јужнословенских књижевности, Београд 1981.

Чанак-Медић, Д. Поповић, Војводић 2014: М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014.

Чурчић 1974: Л. Чурчић, *Псалтир Божидара Вуковића из 1519–1520. године*, Зборник Матице Српске за књижевност и језик XX/3 (1974) 463–486.

Шпадијер 2014: И. Шпадијер, *Светиоторска баштина*, Београд 2014.

СЛАВЯНСКИ РЪКОПИС 636 (BAR MS. SL. 636, XVI B.) ОТ БИБЛИОТЕКАТА НА РУМЪНСКАТА АКАДЕМИЯ В БУКУРЕЩ

Иван Билярски, Марияна Цибранска-Костова*

Абстракт: Студията е посветена на един изключително богат по съдържание сборник от книгохранилището на Библиотеката на Румънската академия, който се разглежда в контекста на славяно-румънските и славяно-византийските книжовни отношения през Средновековието. Макар и въведен в научно обръщение, ръкопис BAR Ms.SL. 636 тук се описва за пръв път цялостно. Той се изгражда от църковноюридически, антиеретически, историко-хронографски, апокрифни и други текстове, които попълват състава му според представите за ядро и периферия на сборниците със смесено съдържание. Авторите застъпват мнението, че подобен тип съставителство е извършено в Молдова, откъдето произхожда ръкописът, но че съществена част от използваните източници имат по-ранни южнославянски образци, някои възхождат към атонски източници, а единични текстове се свързват с Русия. Тези тенденции и особено антиеретическата линия се анализират в широк обществено-исторически контекст на събития и процеси в княжество Молдова през втората половина на XV и XVI в., насочени към защита на правослаието. Ръкописът е едновременно продукт и инструмент за провеждане на такава политика както от владетелската институция, така и от верните на православието монашески среди.

Ключови думи: славянски юридически сборници, антиеретически текстове, молдовски кирилски ръкописи

Книжнината заема централно място в българо-румънските и славяно-румъно-византийските културни отношения през епохата на Средновековието като важен фактор, който определя цялостния културен облик на Балканите и на Югоизточна Европа. В книжовния обмен от двете страни на Дунава между българската и румънската

* Иван Билярски, Институт за исторически изследвания, ivan.biliarsky@gmail.com; Марияна Цибранска-Костова, Институт за български език – БАН, m.tsibranska@gmail.com

средновековна книжнина на кирилица участват всички жанрове на средновековната писмена култура – богослужебна, апокрифна, хомилетична, агиографска и др., като особено процъфтява културата на сборниците с различен състав, оцелели именно в преписи с молдавски или влашки произход. Може да се припомни откритието на румънския славист Йон Юфу през 60-те години на XX в., който при каталогизацията на славянските ръкописи от манастира Драгомирна в Молдова формулира научната представа за търновския чети-миней в така наречената от него десеттомна колекция “Студион”¹. Проучването на създадените в Молдова преписи въз основа на среднобългарски протографи доказва, че пълната колекция на чети-миней е едно от най-значимите явления в дейността на търновските книжовници, метафорично назована от Дан Замфиреску “централен масив на цялостния културен релеф”².

В настоящата статия си поставяме за цел да опишем и дадем предварителни данни за структурата на един сборник със смесено съдържание от Библиотеката на Румънската академия в Букурещ. Създаден в манахеска среда, той съдържа образци на различни по жанрове средновековни творби, но с преобладаващо правен и антиеретически характер. Всички те са имали едно общо предназначение – да съхраняват и да възпроизвеждат основните опорни тези на Православието в догматичен, каноничен и исторически аспект.

Ако се следва традиционното структурно разделение на един сборник на ядро и периферия, може да се очаква, че този тип книжовни паметници предполагат комплекс от фактори, които определят състава: изборът на протографи от страна на съставителите; историческият контекст, който влияе върху тяхното съчетаване; ролята на книжовната школа или книжовния център в разпространението на определен тип продукция; преписваческите предпочитания и индивидуалната намеса на книжовниците. Затова в следващото изложение ще представим пълното съдържание на изследвания сборник и ще се опитаме да очертаем културноисторическия контекст на неговото приложение.

¹ Юфу 1970, 299–343.

² Zamfirescu 2013, 229.

*

Ръкопис BAR Ms. sl. 636 е достатъчно известен и части от него са публикувани още преди столетие, но досега не е бил обект на цялостно описание, освен в непубликуваната трета част от описа на П. П. Панаитеску. Дори и тя обаче не е достатъчно пълна и точна. Интересът към този ръкопис възниква поради факта, че в него се намират преписи на молдавски хронографски произведения. Наскоро той беше актуализиран в монографията на А. Николов, посветена на една от най-интересните текстови единици в състава на ръкописа – „Повест полезна за латините”³.

Ръкопис BAR Ms. sl. 636 представлява сборник от 338 листа здрава и гладка хартия с воден знак – глиган⁴. Хартията с филигран глиган произхожда от Силезия и Австрия, а конкретно използваната в нашия ръкопис е произведена в Schweidnitz и има широко разпространение в Молдова в края на третото и началото на четвъртото десетилетия на XVI век. По-късно тя се разпространява и в Седмоградско и Марамуреш⁵. За настоящото изследване е важно да се каже, че такава хартия не е използвана за преписвачески цели в Молдова от 1527 до 1543 г. Всъщност датировката на ръкописа би могла да бъде уточнена не само по водния знак на хартията, но и по приписката на f. 303v, която сочи 1557 г. Тази дата не противоречи на филиграноложките данни. Така можем да заключим, че ръкописът е завършен на 9 август 1557 г., по времето на молдовския господар Александру Лъпушнеану (1552–1561 и 1564–1568) и при сучавския митрополит Григорий II⁶, изписан от ръката на йеродиакон Иларион, ученик на този митрополит, по всяка вероятност в манастира Нямц.

Размерите на листа на ръкописа са 160/200 mm (4⁰), а на текстовото поле – 100–110/160 mm, по 20 реда на страница. Писмото е четлив, хубав и едър полуустав. Текстът е изписан с черно мастило, с червени заглавия, инициали, номера на правила и други сигнални елементи. Основното тяло на книгата е изписано от един преписвач; от Типика на Св. Гора (f. 320r) почти до края пише втора ръка

³ Николов 2011.

⁴ Mareş 1987, No 351, p. 65. А. Мареш намира в същия ръкопис хартия с филигран от типа на Na 350–357.

⁵ Mareş 1987, XXIX, XXXVI.

⁶ За него вж.: Corugă 1971, 1239–1243; Ciubotaru 2012, 61–69.

с по-дребен полуустав. Трети писач с различен от основния почерк намираме в малкия текстов сегмент на f. 337v–338r. На няколко пъти може да се предполага смяна на перото (вж. f. 24r, 180v, 220v, 272r и др.). Смесването на почерци и времеви пластове е очевидно при приписките (f. 207v, 220r, 303v).

Ръкописът няма оригинална фолиация. Номерата на листовите са полагани с печат и отделно с молив, като двете номерации се различават още от самото начало, тъй като тези, писани с молив, не включват първия лист, залепен от вътрешната страна на корицата на подвързията. В настоящото описание ще се придържаме към номерата, полагани с печат, макар и f. 1 да не е част от тетрадите. Самите тетради са номерирани според традиционната кирилска система (първата на f. 2r има номер ѡ). Тетрадите съдържат по 8 листа всяка. Последната номерирана тетрада е ѡи, която завършва на f. 319v. След това няма номерация.

Правописът на основния преписвач се придържа към търновската нормативност, разпространена в българската книжнина в периода XIII–XIV в. Нейни характерни признаци са: наличието на два знака за носовки при пълно отсъствие на йотувани такива; спазване на правилото за съчетаване на две носовки в края на думата; следи от несистемно смесване на знаци за носовки; два знака за ерови гласни; наличие на знак за африкат „дз“ (з); групи „шт“ и „жд“. С тези свои черти правописът на основния текст оправдава очакванията за възпроизвеждане на българската писмена традиция през вековете, която намира особено силно разпространение в Молдова след падането на Второто българско царство под османска власт. Както ще видим обаче правописните данни не са пряко следствие от характера на използваните протографи, само за част от които би могло да се предположи български произход. Те по-скоро доказват отдавна известния факт за употребата на търновските правописни норми в книжовната продукция на Молдовското княжество през XVI век. Забележително е, че ръкописът не показва никакви следи от сръбско езиково влияние, характерно за писмени паметници с произход от Влашко в същия период.

Подвързията е кожена с дървени дъски и е в лошо състояние. Има остатъци от закопчалки. На предната и на задната корици намираме геометрично-растителна украса на кожата. На предната корица с натиск е щамповано изображение на Събора на свв. апостоли и Съшествието на Св. Дух над тях.

Украса: някои от инициалите са калиграфски изписани, а основните приписки са поставени в украсени рамки. На няколко места има особена украса над заглавията:

- f. 1r – по-ново плетенично каре, изписано с черно и червено мастило. Отгоре има кръст, заобиколен от надпис IC XC NI KA.
- f. 2r – над заглавието има разноцветна плетенична украса.
- f. 24r – плетенична украса над заглавието и плетеничен инициал A.
- f. 320r – над заглавието има разноцветна плетенична украса, отгоре с кръст, заобиколен от надпис IC XC NI KA.

Състав на ръкописа:

1. f. 2r – Номоканон.

Пѣсловіе поканію правіло стѣхъ ѿцѣ съвѣрныхъ. въсей въселѣнѣи.

Нач.: Подѣбаеѣ быти архіерѣю съмыслѣнѣ...

Първият изписан текст на f. 2r носи оглавлението Пѣсловіе поканію правіло стѣхъ ѿцѣ съвѣрныхъ въсей въселѣнѣи. В тази първа рубрика влизат множество малки текстове, между които устав на изповедта, норми за спазването на постите и отделни правила. Интересен текст, оформен в императив, е указанието как подобава да живее христианинът на f. 11v под наслов ѿ аплѣхъ оуставъ како подѣбаеѣ жити хрѣтіанинѣ. В него се развива и разширява темата за десетте Божии заповеди със силен нравоучителен елемент, както личи от следната текст проба: Законодѣвѣс Мѡѡсѣс рѣкшоу інаѣмъ. сѣ дѣ прѣ анѣмъ вашнѣмъ пѣтъ жнзѣи н пѣтъ смъртѣи. н потомъ нзверѣи полезное. да жнѣв бѣдѣшн. Включен е и начин за изчисляване на Пасха в следната кратка пасхалия (f. 16v–17r): Пасхаліа ѡбрѣтена на прѣстенѣи клеопѣтрнѣи. вънегѣ ѡсновѣніа полѣгаахѣ стаѣпа кѡнстантіна бл҃гочѣстнѣаго. Съмотрѣ ѡтѡврѣи мѣцн коѣа ѣ дѣ, н ѡ того днѣ ѡктоврѣеѣа съчѣтѣи рѣѣ днѣи. н тоу ѡбращѣшн непогрѣшено днѣ стѣиѣ пасхы :~

- f. 18r: сказѣніе крѣтѣхъ кнѣзѣ сѣи. Съдържание на Номоканона.

- f. 24r: Прѣвило стѣи аплѣи. и стѣхъ зѣ съвѣрѣнѣи. и ины стѣхъ ѿцѣ. въсѣмъ члѣкѣмъ на въсѣкѣ потрѣбѣ заповѣи разлѣны :~

Нач.: Азѣ Пѣтрѣ и ѿ Пѣвлѣ, аплѣи хѣи.

- f. 28r: ѡ кнѣсѣ. и ѡ тѣѣ (f. 28v) иже пѣ властѣи ѣ. и ѡ рѣѣѣ повѣлѣніе заповѣди бѣи : —

- f. 35r: ѡ рѣдѣтелѣ и ѡ чѣдѣѣ прѣвило —

- f. 40v: іѡанна мнѣа, чѣдѣ великаго вѣсілѣа. иже нарѣченѣ бѣ чѣдѣо послушѣніа. ѡ испѣвѣданіи тайны грѣхѣи поѣченіе ѿцѣ дѣхѣвнѣи.

- f. 54v: ѡ црѣкви и ѡ стѣмъ причѣніи

- f. 56r: ѿ по́стѣ вели́къ же и́ малы́хъ :—
- f. 60r: заповѣди ѿ оубѣи́ствъны́хъ грѣсѣ
- f. 66r: стѣхъ аплѣ заповѣди, ѿ съзѣ́ни цр́кѣвнѣмъ :—
- f. 67v: прѣвило ѿ вѣроу́щій въ гѣди и́ свѣ́ра. и́ часѣвы и́мжѣй. и́ дѣни, ѿвы заи́. ѿвы же двѣри. и́ ѿ и́ныхъ непѣвѣны ѿ—
- f. 68r: ѿ малакѣи
- f. 70v: заповѣди ѿ мрѣ́цинахъ ѿ—
- f. 103r: ѿ прѣви́ль съвѣ́ра антѣо́хѣискаго
- f. 119r: Па́къ се́ заповѣ́и и́ны ѿ за́кѣны́хъ кни́гъ. ѿ съро́вѣи и́ ѿ за́прѣщѣ́ны́хъ бра́цѣ. и́ ѿ рѣ́личны́хъ степѣ́ни ро́да. и́хже по́вае́ блѣсти ѿ стѣго крѣ́не́и и́ ѿ же́ по плѣти крѣ́ве. въкпѣ́ же и́ ѿ бра́чны́хъ ро́жѣ́къ :—
- f. 153r: а́ се́ па́къ ѿ инѣ́къ и́ іе́реѣ́хъ про́чаа́ же гла́вы смѣ́реномѣ́рїи. пове́лѣнїа́ стѣхъ ѿцѣ́хъ тѣи́. ѿ при́кляча́щихъ са́ въ инѣ́къ іе́реѣ́хъ. и́ и́же по́д ѿблѣ́стїа́ жѣ́щїи́ . и́ ѿ разлѣ́чны́хъ съгрѣ́шенїи́. поо́уче́нїе́ дѣше́поле́зно. трѣ́боу́щїи́мъ пла́стиръ на́ кѣи́ждоу́ грѣ́. и́злѣ́жены на́ о́чищенїе́. и́ зрѣ́вїю́ поло́у́ченїе́ ѿ—
- f. 176r: степѣ́ни ро́вѣтѣ́хъ. и́ ѿ бра́цѣ́хъ за́кѣннѣ́мъ. и́ ѿ же́ безъ за́кѣна́ поса́гажѣ́шїмъ. и́ ѿ разлѣ́чи съро́вѣ́и же́ ѿ крѣ́ве и́ ѿ плѣ́ти. и́де́же по́вае́тъ бра́къ сътѣ́орити. и́ и́де́же не́ по́вае́тъ. и́ и́де́же до́и́ лице́ ко́е́ ли́бо́ прѣ́вести на́ бра́ и́ ко́е́ не́ прѣ́вести. и́ ко́торѣ́а възбра́нѣ́тъ за́кѣнъ, и́ ко́тѣ́рый не́ възбра́нѣ́тъ. и́ ко́тѣ́рый расѣ́ждае́тъ :— . Следѣ́вайки изнесѣ́но то́ предѣ́кста съдѣ́ржа́ние на́ Но́мока́нона, то́зи те́кст би́ тря́бѣ́ло да́ е́ по́следѣ́н въ́ него́. Ту́къ же́ вклю́чим и́ следѣ́ващїе́ два, ко́ито́ обѣ́кнѣ́вѣно́ го́ прѣ́дружа́ват въ́ прѣ́писи́те.
- f. 180r: ѿ прѣ́зникѣ́хъ и́ по́стѣ́хъ и́ ко́мѣ́нопрѣ́кѣ́внѣ́ны́хъ възбра́нѣ́ны́хъ и́ли́ по́ве́лѣ́ны́хъ бы́ва́ти.
- f. 181v - ѿ заповѣ́денъ стѣхъ аплѣ́хъ :~. Кѣ́мъ та́зи ру́брика се́ отна́сѣ́тъ о́ще́ ня́ко́лко ма́лки фѣ́агмѣ́нта с разнѣ́образнѣ́мъ съдѣ́ржа́ние: о́тдѣ́лни пра́вила на́ събо́ти и́ли о́тци на́ Цр́кѣ́вѣ́; и́зѣ́адки о́т жи́тїя́та на́ св. Ни́кола и́ на́ св. Па́хомїи́; че́тиво о́т Ла́псаї́ка и́ др.
- f. 188r: и́зложѣ́нїе́ ѿ пра́вослѣ́внѣ́хъ вѣ́рѣ́хъ. и́ ѿ стѣ́и и́ жи́вѣ́тѣ́во́ращїи́хъ и́ е́ди́но́сѣ́щнѣ́хъ и́ не́раздѣ́лїи́мѣ́хъи́ трѣ́ци.
- f. 194r – и́зложѣ́нїе́ дѣ́ругѣ́е ѿ́ іѣ́устнїи́на и́зложѣ́но сѣ́дѣ́рѣ́жїи́ :~ Те́къстѣ́тъ съвѣ́ршѣ́ва на́ f. 196r о́коло́ сре́дѣ́та на́ стѣ́раницѣ́та, вто́ра́та по́лови́на о́т ко́я́то оста́ѣ́ва пра́зна.
- 2. f. 196v: Нача́ло на́ но́ѣ́ те́кст безъ́ спе́циалнѣ́мъ о́гла́вѣ́ние: до́гма́ти́чно о́преде́ле́ние, ко́е́то се́ отна́сѣ́тъ до́ све́тѣ́та Тѣ́рои́ца.

Нач.: Црѣ въкѡ' творецъ нѡѡу и зѣмли. морю же и въсѣи въселѣнѣи. Краят на този текст е на ф. 206r, като остатъкът от страницата е празен.

3. f. 206v: Първите йерусалимски патриарси. Няма оригинално заглавие – то е добавено с червено мастило над текста по-късно и от същата ръка, която е писала някои от приписките. Тук публикуваме целия текст.

Здѣ ѡ прѣвыѣ патріархы стго г҃а іерл҃ма —

Прѣвыи ѡкѡ брѣ гнѣ • сімѡвѣ клеѡповѣ • іоусть • закхеи • тѡвїа • венїаминѣ • сенекасѣ • іоусть • лѣвїи • ефрісѣ • іѡсїфѣ • іѡда • ѡ а го плѣненїа іерл҃моу до послѣднѣго разоренїа • и іоудѣискаго изгнѣнїа, лѣ • и • а иже ѡ азѣ, а го бѣ • мако • васїанѣ • поуплѣ • маѣи • іоуліанѣ • гѣіе • сїмѣ • гѣіе дрѡугыи • и инѣ іоуліан • капїтѡнѣ • двѡлїхїанѣ • оуалѣ • наркисѣ • діа • германїа • гѡрдїе • алеѣанѣ • марзаванѣ • енменїе • завдѣанѣ • ермѡн макаріе • ѡ хѣа оубо прїшествїа лѣтѣ дѣже до ѡбрътенїа чѣтнаго крѣта. тѣс + По макари прѣа маѣимѡнасѣ • и кѣрїлѣ + ѡ аѡгѡуста црѣ ѡнеи же родисѣ гѣ иши іѡ хс по плѣти дѣже до кѡнстантїна црѣ лѣ бѣ црїе • пѡбнѣ же и ѡ ѡкѡва лѣ патріарѣ въ іерл҃мѡ.

В полето има добавка относно патриарх Наркис, писана на пет реда с червено мастило, вероятно от ръката на основния преписвач йеродиакон Иларион: ѡ быти ѡкіѣ .лѣ том ѡ спїтѣ/ныѣ срѣти. бѣ въ лѣтѣ рѣс ти' :— (=106).

4. f. 207r: Сказанїе стѣхъ въселѣнскѣ сѣдмѣ събѡрѣ. Сказание за седмте Вселенски събора.

5. f. 220r: Летописна бележка. Текстът е известен и публикуван от Йоан Богдан⁷.

Нач.: в лѣтѣ ҃сцѣа (6961=1453) бѣ архїєпѣкпѣ кѣ іѡсїѣ ѡ нѣмѣскѣ монастирѣ..

6. f. 220v: Молдовска хроника, публикувана от Й. Богдан⁸.

Начало/Заглавие: хрїтіанстїи црїе а събѡрѣ.

7. f. 226r: Патріарси ѡ а събѡ въ кѡстѣтїа г҃а. Разказ и списък на архиепископите на Константинопол и вселенски патриарси от Митрофан (306–314) до Филотей Коккинос (1354–1355, 1364–1376). Текстът не е публикуван от Йоан Богдан и до момента остава неиздаден. Тук го прилагаме в неговата цялост:

⁷ Bogdan 1895, 96, превод на р. 101–102. В публикацията на Й. Богдан текстът на тази бележка (или бележки) е добавен към хрониката, която всъщност я следва.

⁸ Bogdan 1895, 91–101 (текст и превод).

Патріарси ѿ а сзѣѡ възкѣстїа гра. Сщєнныи мнтрѡфане, патріаршествова. ѿ потомѡ александѣръ, лѣ кг. павель, г лѣ. ѡкааныи енсѣѣе, вї лѣ. македѡнїе дѡхоборець. безславыи ендѡѣе. ѿ потомѡ днимофнаъ злыи, вї лѣ. евагріе такоже, а лѣ. сзѡвръ в. грїгѡріе вгослѡвъ, вї лѣ. нектарїе, с лѣ. вѣзлатынїѡ с лѣ. арсакїе злѣ, в лѣ. аттїкѣ, к лѣ. снсініе, а лѣ. маѣїмїанъ, в лѣ. сзѡвръ д. аналѡліе, ѿ лѣ. генадїе, гї лѣ. злыи акакїе, зї лѣ. флаѡнта такоже, мцъ г. еѡфїміе з лѣ македѡнїе, г лѣ. тнмѡѡте безчѣстныи, с лѣ. іѡ, а лѣ. епнфанїе, с лѣ. анѡи мцѡ. мннѡ, сї лѣ. сзѡвръ е. ентїхїе, гї лѣ. іѡ, вї лѣ. ентїхїе пакы, а лѣ. пѡстнї іѡ, гї лѣ. кѡріакѣ, аї лѣ. ѡѡмѡ, г лѣ. сѣргїе, кѡ лѣ. пнръ, г лѣ. пѣтръ, вї лѣ. ѡѡмѡ, в лѣ. злѡчѣстныи іѡанъ, с лѣ. кѡнстантїнъ, в лѣ. ѡѡвръ, г лѣ. сзѡвръ, с. геѡгїе, в лѣ. ѡѡвръ пакы, г лѣ. павель, с лѣ. каланнїкѣ, в лѣ. кѡ, с лѣ. іѡ, г лѣ. моноѡеантннъ. бжтѡвныи гермѡ, вї лѣ. злыи анастасїе, к лѣ. кѡнстантїнъ, вї лѣ. ннкнѡта, е лѣ. павель, е лѣ. сзѡвръ, з. тарасїе, кѡ лѣ. ннннѡвръ, ѡ лѣ. ѡкааныи ѡѡтѣ, с лѣ. антѡнїе, гї лѣ. іѡ, ѡ лѣ. меѡѡдїе, а лѣ. нгнатїе, аї лѣ. фѡтїе пакы, ѡ лѣ. стѣфанъ, гї лѣ. антѡнїе, а лѣ. нннѡлае, аї лѣ. еѡѡїміе, г лѣ. нннѡлае пакы, гї лѣ. амаїнскыи стѣфанъ, с лѣ. трнфѡнъ, а лѣ. ѡѡфнлѡктѣ црѣвъ снѣ, кг лѣ. пѡланѣктъ, а лѣ. васїліе, г лѣ. антѡнїе стѡѡдїнскыи, с лѣ. нннѡлае, вї лѣ. снсініе, е лѣ. сѣргїе, к лѣ. енсѡѡѡе, с лѣ. александїе, ѿ лѣ. мнѡанѡвъ, вї лѣ. кѡнстантїнъ, а лѣ. іѡ зїфнлннъ, аї лѣ. кѡсма, с лѣ. енсѡратїе, г лѣ. нннѡлае, кз лѣ. іѡ, кг лѣ. лѡнъ, ѡ лѣ. мнѡанѡвъ, в лѣ. кѡзма, мцъ г. нннѡлае мѡузалѡ, кз лѣ. ѡѡтѣ, в лѣ. кѡнстантїнъ, в лѣ. лѡѡка, вї лѣ. мнѡанѡ, ѡ лѣ. хѡрнтѡнъ, а лѣ. ѡѡсїе, г лѣ. васїліе, в лѣ. нннѡта, г лѣ. лѡнъ, мцъ з. дѡснѡѡнъ, а лѣ. геѡгїе, з лѣ. іѡ, аї лѣ. прн не же прѣклѡннн црїгѡла лѡтннѡ глаѡѡ. мнѡанѡвъ, а лѣ. ѡѡвръ, с лѣ. маѣїмъ, мцъ г. манѡуѡлъ, мцъ д. германъ вѡлнннъ, в лѣ. меѡѡдїе, мцъ г. манѡуѡлъ, в лѣ. арсенїе, е лѣ. нннѡвръ, а лѣ. арсенїе пакы, в лѣ. германъ, а лѣ. іѡсїѡ нпѡвѣднннъ, ѿ лѣ. іѡ веѡѡ латннѡфрѡнъ, ѿ лѣ. іѡсїѡ пакы мцъ д. грїгѡріе кѡпрїе, с лѣ. аѡанасїе дѡѡлнн (sic!), а лѣ. іѡ крѡткыи, ѡ лѣ. аѡанасїе пакы ѿ лѣ. ннѡнъ зѡлнннъ, а лѣ. іѡ, г лѣ. герѡснмъ, г лѣ. ісаїа же ѿ іѡаннъ, ѡ неѡ же мнѡѡ маѡтеж црѡкѡн пѡлѡтѣ. аѡннѡнѡу ѿ варламѡу пѡѡрнннъ. нснѡвръ, г лѣ. калнѡтѣ дѡѡрынъ, а лѣ. фнлѡѡнъ, мѡа, ѡ. вѡѡро пакы калнѡтѣ. пакы же ѿ фнлѡѡнъ вѡѡро:

⁹ Нечеливо изписана година над името, но според историческите сведения, подкрепени и от други писмени източници, патриарх Македоний I, който наследява Евсевий Никомидийски, е управлявал около 10 години при второто си патриаршество (351–360).

8. f. 228r: Приписка (вж. на съответното място!).

9. f. 228v: Да вѣсте вѣсь православыи хрѣтіани. сѣе настоѣщее писаніе ѣже зрите. прѣписа са ѿ чѣтнаго и стго писаніа, стхъ тріе патріархъ и' въ сиріи. и єдины срѣкы приложеніа, илѣ ѿ атїне имѣ въ себѣ. нѣ рѣчи. Окръжно послание на патриарсите на Александрия, Антиохия и Йерусалим по повод Събора във Флоренция (април 1443). Текстът е писан с черно мастило, а заглавието и някои инициали са с червено:

/f. 228v/¹⁰ Да вѣсте вѣсь православыи¹¹ хрѣтіани • сѣе настоѣщее писаніе ѣже зрите . прѣписа са ѿ чѣтнаго и стго писаніа, стхъ тріе патріархъ и' въ сиріи • и єдины срѣкы приложеніа, илѣ ѿ атїа не имѣ въ себѣ. нѣ рѣчи. Понѣже прїиде прѣвѣщенныи митрополить здѣ, стѣвишѣ митрополѣи кесарїѣ кападокіискыа • иже и прѣвопрѣстолень сый, єзархъ вѣсеи вѣсточнѣи странѣ • вѣкоупѣ оубо поклонѣти са вѣсѣчѣному гѣ нашего іу хѣ гробѣу • и иже въ іерлѣмѣ видѣти сѣеннаа мѣста • въ нѣхже прѣславыаа свѣрѣшиша са хѣа сѣмотреніа тайнства • вѣкоупѣ же и рѣчи съ нами ѣже ѿ православіи и бл҃гочѣсти хрѣтіанскаго великаго тайнства . и изнѣвити иже въ цр҃иградѣ сѣблѣзни вѣсь, за сѣбрѣннѣа коустодѣи¹² въ флѣвринтїи, иже въ италїи скѣр҃ннаго сѣбѣра. и латїнскаго сѣ єнгѣнїе пѣпѣ прослѣвѣвшего ѣже нѣпѣбно. и приложеніе ѣвѣ ѣже вѣры нашеѣ вѣтѣнѣ и непорѣчнѣ сѣложенїи, ѣже є вѣрѣкѣ въ єдїно бѣ • пѣпѣсавше и оубѣрѣвишѣ, ѣко и ѿ сѣна исхѣди вѣвѣи дѣхъ • и ѿпрѣсно прѣстїише нами жрѣти са . и поимѣнати сї радї пѣпѣ • єще же и ина єлика извѣнѣ правїль безѣкѣнїа сѣ и', сѣнїде и оубѣди • и кѣко иже кѣзїкоу мїрофѣно, сїрѣ мѣтероубїица. разбѣиничьскы кѣстѣтїи гѣа цр҃кѣ прѣтаѣ вѣсхѣти, сѣ поспѣшенїе єретикѣ и рѣнны пѣпѣ. и цр҃є грѣчѣскы іѣаннѣ пѣлѣѣлогѣ латїн мѣрѣнѣ • вѣрнѣ прѣта, гѣна, мѣча, запрѣщаа • невѣрнѣ же и злославыи призываа, почитаа • ѣко своѣ єреси сѣмѣрѣники • и излѣха пѣче сї прїскааа, въ сѣпрѣтївѣленїе и прѣрѣкѣнїе православію и бл҃гочѣстїю • ѣа ѿ сегѣ ѿбѣра мїрополидїа скѣр҃ннаа и нечїстаа єпѣкѣдїа • по вѣсѣдѣ на вѣтѣвнѣа и стѣ прѣтаѣ, стѣа вѣ кѣа цр҃кѣ кѣстантїна гѣа повѣлѣ да пѣ єгѣвѣ тѣха ѿбѣа пѣлѣжѣщїи покѣза • ѣко иже рѣнныи вѣсѣсѣеннѣишїи мїрополїи кѣ

¹⁰ Текстът присъствува и в BAR 685, което е фотокопие на Яцимирский, 51 (Номоканон от 1512 г.). Ще предложим разнотеченятия според този препис, като не се спираме на правописните разлики. По-долу ще посочим само две такива единствено за да покажем, че са несъществени. Смятаме, че този текст със сигурност е преписван от общ първообраз.

¹¹ православыи

¹² коустодѣи

[illegible]

нѣ же ѿще възможе прійти • ѿ самѣ на' пріѣм' ѿблѣ' да́нныѧ радѣ на
бл҃гѣти и сѣлѣ ст҃го д҃ха • еже побѣе сѣе събл҃юсти, недаропрїѣнѣ же и прѣвѣ
бл҃гочѣстїе • е́гоже рѣ́ да́ са́ емоу написа́ на́ съвѣ́ съвѣ́рнѣ́ по́писанѣ́ нашѣ́
рѣ́коѣ́ • мѣ́а а́прї́, в лѣ́тѣ, ҃с҃цнѣ́ :—

Във външния ъгъл на страницата, долу вляво има изчисление на годината, направено през XIX или XX век:

6951

5508

1443

Става дума за месец април 6951 г. от Сътворение Мира, което се равнява на лето Господне април 1443.

10. f. 232r: Повѣсть з полѣзнаа ѿ латїнѣ́ когдѣ́ ѿлѣ́чиша ѿ грѣ́къ. и ѿ ст҃ѣ́ бж҃їа цр҃кве. и како извѣ́рѣ́тваша сѣ́вѣ́ ѣ́реси еже ѿпрѣ́снвчнѣ́ сло́жити. и х҃ла на ст҃го д҃ха —. Това е „Повест полезна за латините“ – полемично антилатинско съчинение. Както вече бе отбелязано, цялостно изследване върху него бе осъществено от Ангел Николов, заедно с критично издание на текста, като на точно този препис е отредено специално внимание¹³.

– f. 254v ѿ фрѣ́нсѣ́ . и ѿ прѣ́вчнѣ́ латї́нѣ́ ~.

– f. 260r – нже въ ст҃хъ ѿца́ на́шего нѣ́квѣ́на. Извадка от Никон Черногорец срещу латините.

– f. 262v – нна повѣ́ ннѣ́фѣ́ра калнста. о́ вѣ́рѣ́ х҃вѣ́ ~.

11. f. 263v: Сло́во ѿ нѣ́мѣ́чьскѣ́ прѣ́вѣ́щени, ка́ко нао́учи г҃҃гнѣ́выи Пѣ́тръ ѣ́реси —. „Слово за немското прелъщение или как Петър Г҃҃гнѣ́выи учеше ереста“ – полемично антилатинско съчинение. Тук прилагаме текста изцяло:

Сло́во ѿ нѣ́мѣ́чьскѣ́ прѣ́вѣ́щени, ка́ко нао́учи г҃҃гнѣ́выи пѣ́тръ,

Е́гда прѣ́вѣ́сть бѣ́ ѿ ѣ́реси. симѣ́на влѣ́хва въ рѣ́мѣ́. и вѣ́рѣ́ваша въсѣ́
рѣ́мѣ́нѣ́ въ нѣ́ при нерѣ́нѣ́ цр҃ї. и съпрѣ́ са́ симѣ́нъ съ пѣ́трѣ́ и па́влѣ́. и
възно́шашѣ́ са́ на нѣ́о́ симѣ́нъ влѣ́хѣ́. и въсѣ́ лю́діе́ дѣ́лаѣ́хѣ́ са́ е́моу. Пѣ́тръ
же и па́вель помѣ́и́ста са́ бѣ́у. Симѣ́нъ бѣ́ тогдѣ́ но́шашѣ́ са́ по́ не́сѣ́мѣ́.
Пѣ́тръ же и па́вель сътвѣ́риста зна́менїе́ кр҃тнѣ́е. и на вы́со́тѣ́ разсѣ́де са́
Симѣ́нъ влѣ́хѣ́въ на, д҃. ча́сти, и спа́де съ вы́со́ты и съкро́ши са́ и по́гыбе
съ шо́умѣ́ въ д҃нь с҃ѣ́ботныи. Того́ радѣ́ латї́ныне́ ѣ́даѣ́т ма́сѣ́ въ д҃нь с҃ѣ́
ботныи. Въ с҃ѣ́ботѣ́ бѣ́ ѿ повѣ́да х҃ва. спа́де́ антихрї́стъ съ нѣ́сѣ́ съ бѣ́сы

¹³ Николов 2011, вж. особено с. 79–85.

своими. мѣтвѣ же Пѣтра и Пāvла. разгнѣва сѧ Нерѡнъ црѣ на Пѣтра, и повелѣ распати єго. и бѣ тогдѧ гонѣнїе на хрѣтіанѣ. єгда же гонѣнїе прѣсѣ. потѡмъ прїиде Пѣтръ гжгнївыи въ рїмъ, и ѡврѣже вѣрѣ хрѣтіанскѧ. и постави своѣ закѡны мнѡгы єреси. и възнїде въ цркѣ въ брѧчнѣ рїзѧ. и въ рѡгатѣ клѡбоуцѣ и въ рѣкавицѧ и ѡстриженоѣ брѧдоѣ. постригати лѡна повелѣ. и въсѣ нечїсто и скверѣнно їасти. и повелѣ поповѣ, зѣ. жѣнь водїти, и поповѣ бѣти. ѧ въ лѡжницѧ не вѣложи грѣха. рѣ, ѡвоцїе є, тѡ. тѧко и сѣ налѡжницами спѧти. ѧ по вѣсѣ сѣвѡты стрїщи брѧды. ѧще ли ктѡ на рати ѡубїенъ бѣдетъ. ѧ лѡно єгѡ не бѣдетъ пострижено. повелѣ не погрѣбсти єгѡ въ зѣмѧ, сїце рече. сїи сѣтъ прѣстѣпници закѡноу. и їгрѣщемъ повелѣ їгрѧти въ црквѧ їхѣ. и прѡкѧшѧ и стїи ѡцї на зѣ. мѣ съвѡрѣхъ:~ Вѣдомо же бѣдї, въ гжгнїваго Пѣтра вѣроуѧть латїни, ѧ не въ стѣго Пѣтра. ѧще ли ктѡ ѡуправѣтѣ латїскѧ вѣрѣ. да бѣдетъ прѡкѧ. да сѧ не блѧзнѧ хрѣтіанѣ ѡ вѣрѣ латїнскої :~

12. f. 265r: Слѡво ѡцѧ нѧшего ꙗєѡсїѧ пецѣ скаго їгоумена. кѣ нѣзаслѡвоу кнѧзѣ (в полето добавено ѡ лѧтннѡ). Текстът е на сходна тема с прѣдходниѧ и прѣдставлява русифициран вариант на истѡриѧта за Петър Гжгнївїѧ.

13. f. 272r: О ѡсправленїи мѡ вѣ крѧцѣ вѣрѣ. н ѡ ѡнѣзложенїи нечѣстївыѣ єретїѣ. н кын ѡ єретїѣ н ѡ крѧдоу їавн сѧ. сѣзѡучн во сѧ ѡ дїнен нѣкын събрѧнїоу сѣмоу бытн н глѧтн ѡ сн :~ Кѣм този текст сѧ включени єро-тапокрїтїчни фрагменти от Св. Кирил Алексѧндрїйскї.

14. f. 281v: Повѣданїе въ крѧцѣ. како н коего радн дѣла ѡлѧчнїѧ ѡ нѧ лѧтннѣ. н ѡнѣврѣженн бышѧ ѡ прѣвѣнцѧ своєго н ѡ кнїгѣ помѣнїнѣ. нѣдеже пншѣ сѧ право /f. 282r – липсват листѡве/. В лѣвѡто извѣнтѣк-стовѡ поле їма указанїе, писано на 6 рѣда с червѣно мастїло: мїхѧїла сїггѣла їєрѧмскѧго їзложенїе правослѡвної вѣрѣ ~

15. f. 282r: ...пннцн . ѡвн же бѣолѡбнїѣн . ѡвн нечѣстївїѣн . ѡвн же хрѣтіанѣ . ѡвн ѡѣбо сѣтъ дрѡушн . ѡвн же блїжнїн . ѡвн же неклѡчннн . ѡвн же вѣсѣчѣскын ѡтѡужѣнн . ѡвн же, ѧще н нѣмѡщнн ѡбѧче сѣпрѡтївннцн :~ Началѡто липсѧ, поради липсѧ на листѡве от рѣкописа. Следѧт фрагменти от догматїчни антиєретїческї съчинѣнїѧ на св. Атѧна-сїѣ Алексѧндрїйскї, св. Атѧнасїѣ Антиѡхїйскї, св. Кирил Алексѧн-дрїйскї, св. Васїлїѣ Великї, св. Ёѡан Златѡуст, св. Ёѡан Дѧмаскїн, св. Грїгорїѣ Нїсскї, св. Атѧнасїѣ Сїнаїт. Чѧст от тѧх прївеждаме с ѡглавлѣнїѧ.

– f. 282v: лѣствнчннково

– f. 282v: $\text{ХРТИНН } \hat{\epsilon} . \text{В } \hat{\epsilon} \text{роуан } \hat{\epsilon} \text{ДНН } \text{БЫТН } \text{БЖТВО } \text{В } \text{РАВН } \text{ВЛАСТН } \text{ЩА}$
 $\text{Н } \text{СНА } \text{Н } \text{СТГО } \text{ДХА} . \text{ЧР } \text{БРЕННАА } \text{СЛАВА } \text{ЕРЕТНГ } \hat{\epsilon} \text{ :~}$

– f. 284v: $\text{АНАСТАСІА } \text{ПАТРІАРХА} . \text{БЛЖЕНАГО } [\text{БЖІЕГО?}] \text{ГРАДА } \text{ВЕЛНКАА}$
 $\text{АНДІУХІА} , \text{Н } \text{КВРНАА } \text{АЛЕ } \text{ДАН } \text{РЗСКАГО} , \text{НЗЛЖЕНІЕ } \text{В } \text{КРАТЦ } \hat{\epsilon} \text{ В } \text{Р } \text{П } \text{ВЗПРО}$
 $\text{ШЕНІС} \text{ :~}$

– f. 287v: $\text{СТГО } \text{ВАСНЛІА} , \text{В } \text{СЛОВА } \text{ЕЖЕ } \text{НА } \text{А } \text{РІА } \text{Н } \text{ЕВНОМІА} \text{ :~}$

– f. 287v: $\text{ТОГОЖЕ } \text{В } \text{ПОСЛАНІА } \text{ЕЖЕ } \text{ПОСЛА } \text{К } \text{ВРАТ } \text{СВОЕМОУ} , \text{ГРНГ } \text{В } \text{РІОУ } \text{ЕППОУ}$
 $\text{НН } \text{СІНСКОМУ} . \text{В } \text{РАЗ } \text{ВЛЕНН } \text{С } \text{ЩІСТЬВА } \text{Н } \text{СЗСТАВА} .$

– f. 288r: $\text{ЗЛАТОУ } \text{СТООВО} , \text{В } \text{БЕ } \text{С } \text{СТГО } \text{ДХА} \text{ :~}$

– f. 289r: $\text{ВЕЛНКААГО } \text{ВАСНЛІА } \hat{\epsilon} \text{ СТ } \text{ВМ } \text{ДС } \text{Б} .$

Последната рубрика (f. 302v–303r) се отнася до приемствеността между Ветхия и Новия Завет и е като анонс към ветхозаветните акокрифи, които следват.

16. f. 303v: Приписка.

17. f. 304r: $\text{НАВЛЕНІЕ } \text{ЩОУ } \text{НАШЕМОУ } \text{АВРААМ } \text{В } \text{ЗАВ } \text{Т } \text{А } \text{РХІСТРАТНГ } \text{МН}$
 $\text{ХАН } \text{В } \text{ :~}$ Заветът на Авраам.

18. f. 316r: $\text{ОУКАЗ } \text{КАКО } \text{СЗТВОРН } \text{Г } \text{БРАСТВО } \text{КР } \text{ЗСТНОЕ} \text{ :~}$ Това е препис на „Повест за Кръстното дърво“ на поп Йеремия. F. 319v е празен.

Последните два текста представляват апокрифната линия в ръкописа. Те ще бъдат предмет на отделно изследване. Тук можем да кажем само, че присъствието им в такъв сборник се оправдава с прокарването на идеята за спасението на душите посредством Божия съд над хората, което бива съотнесено със земното човешко правосъдие.

19. f. 320r: $\text{В } \text{СЗБРАНІА } \text{РЕКШЕ } \text{В } \text{ТІПНКА } \text{СТЫЖ } \text{Г } \text{В } \text{Р } \text{П } . \text{ПРАЗНІЦН } \hat{\epsilon} \text{ РАБОТ } \text{Б}$
 $\text{ :~} \text{ :~} \text{ :~}$ Сборна рубрика, в която се открояват съкратен месецослов с атонски светителски памети, както и антиеретически фрагменти срещу арменците, според текста взети от правилата на вселенския патриарх св. Никифор. Основната причина за това споменаване е фактът, че текстът се занимава основно с православните пости и празници и поради това се отрича арменският арцивурски пост.

20. f. 337r: $\hat{\epsilon} \text{ МАЛЧАНН } \text{АВВА } \text{ГРНГ } \text{В } \text{РІА } \text{СНАНАТА} .$ Само заглавието е писано на тази страница. Същинският текст започва на f. 337v и продължава до f. 338r, като е писан от друга ръка. Над него в полето е добавено: $\text{Д } \text{ВАНІА } \text{БГОУ } \text{ГОНАА} , \text{ТРОУП } \text{В } \text{НІЕ} .$

Нач.: $\text{ПР } \text{В } \text{ОЕ } \text{О } \text{В } \text{О } \text{П } \text{БЕА } \text{МАЛЧ } \text{АЛННКА} . \text{НАКО } \text{О } \text{СНОВАНІЕ } \text{НМ } \text{В } \text{ТН} .$

Следващите листи са празни или изпълнени с по-късно приписки.

— прѣбне ѿче бѣгоноее ѿѣдсе

— прѣбне ѿче изыиде бежаніе и правено

— инокъ множества наставника

— видѣхъ елисавета къ двѣмъ маріѣ .

— шѣмъ многоглаголюща къ тоѣмъ славеѣ де виѣ

4. f. 5r: погыбѣль ѣ (от страни до текста: самъ погоубоуль ѣсть)

5. f. 10v – указание, написано на четири реда с червено мастило: ѣ на рѣтѣ са чѣа стѣго василіа (до текста: иѡаннь мнѣи оученикъ стѣго василіа).

6. f. 26r – указание на два реда, писано с червено мастило: ѡ празниѣхъ стѣхъ апѣлъ (до текста: и стѣхъ и всѣхвалны апѣлъ пѣтра и павла . сѣи прѣзѣникъ свѣршати и почитати).

7. f. 26v – бележка от осем реда, писана с черно мастило: не тѣча мирѣнѣи . нѣи инѣмъ въ пѣстынѣхъ празновати и почитати :~ (до текста: въ сѣи оубо въсѣхъ днѣхъ въ нѣи же прѣзновати повѣлѣхъ въсѣкому хрѣтіанину ...).

8. f. 34r: добавка/бележка от 26 реда, писана с черно мастило. Изглежда, че става дума за пропуснато правило в текста:

Дѣакѣ въ оустѣхъ ѡсквернивыи са да извѣрже/т са . чтоже ѣ в срдѣи глѣтъ , аще положѣи глѣтъ въ оустѣхъ женскаго срѣма . и бѣи истицѣнїе . сѣи тѣлѣхъ въ оустѣхъ ѡсквернивыи са . азъ оубо не пишѣ . тѣи въдыи нѣвъ . съдѣавѣи то , и прѣемѣи съ бѣмъ исповѣданїе . рассѣди .

Разположена е в страничното поле до следните правила: „Дѣакѣмъ же аще приключит са сѣе ...“ и „Іерѣи аще вѣдѣти , да извѣржет са . а жена ѣго аще хощѣ оставити ѣго цѣломѣдрѣа ради своего...“ Изглежда, че текстът на бележката би трябвало да е между тях.

9. f. 53r: ѡ мѣжѣловѣствѣ — (до текста: Мѣжѣловѣство же на три чѣсти и вещи бывѣѣ ...).

10. f. 59v – добавка на пропуск в текста: василіе (до: и глѣтъ сѣ тѣи великѣи стѣи). Става дума за св. Василий Велики, името на когото е било пропуснато.

11. f. 63r – добавка от 8 реда, писана с черно мастило, освен червената първа буква „а“: а оубѣвыи видѣль ѣ собѣл . како извѣлѣи сѣице да ѡпасѣтъ / сѣбе :— (до текста за убийството: видѣхъ же и другѣе оубѣиство бывѣѣѣ ...).

12. f. 69r – добавка на три реда с черно мастило: ѣже ѣ пѣче ѣства (до едно от подразделенията на ѡ малакїи . ѣст же и другѣи глѣтъ содѣѣскѣи . ѣже съ жѣноѣ лѣжати , и въ афѣдрѣнѣхъ вѣдѣти . ѣже ѣ велико безакѣнїе).

13. f. 78r – указание в два реда с червено: ѿ прѣхощеніи іерейи ѡ (сигнализира текста: іерейи аще прѣидѣ въ инъ зѣмля или въ инъ грѣа, или въ такова. да не ѡставають слоужити).
14. f. 85r – добавка/пояснение с червено: въ тѣ днь (до текста: аще ли женѣ рѣди на стѣхъ пасхѣхъ, то до семаго дне да оумыет са водою).
15. f. 85v – указание в горното поле с червено: приѣмши прѣже млатвъ: — (разположено над текста: аще іерейи крѣтитъ кого либо третїицею да ѡплѣчит са ѡ іерейства).
16. f. 86r – добавка с черно мастило: и ѡпитъ са (до текста: іерейи аще ѡслоужить литоургии или діаконь. нѣ тако ѡбыаетъ са и ѡблѣвает са).
17. f. 101r – пояснение, писано с черно в два реда: нѣ дашїи бѣ радїи (писано до текста, че някои монаси заради себеотрицанието и подвига са се отказали напълно от виното: тако прѣбываѣт подвига ради великаго и добраго, желаше бѣ ради).
18. f. 101v: прадена (до текста: събра въ константини градѣ. стаа и православноа феофра црца).
19. f. 104v – два реда, писани с черно мастило: съ православными (до текста: да причастит са свършенными хртїанами...).
20. f. 119v – пояснение в един ред, писан с черно мастило: ѡви сватѣ (до: еже ѡ брачнаго рождзства знашїи са. сирѣчь соугубїи сватѣхъ).
21. f. 121r – пояснение в два реда с черно: такожд и бра (до текста: а дѣдь къ вноукоу второму сжте степени).
22. f. 126r – пояснение (замяна на дума) в два реда с черно: съ посѣницеѣхъ егѡ (до текста: не можѣ таковыи ѡскврѣнити са съ женоѣ оца своего нарѣнаго. ни же съ пакїдоѣхъ егѡ).
23. f. 137r – един ред пояснение с друга дума, писано с черно мастило: посохѣ, мї (до текста: да биѣхъ егѡ, мї тимь твоимѣхъ).
24. f. 140v – пояснение, писано в един ред с черно мастило за кръщаване на новородено, което има опасност да почине: крещено ē.
25. f. 142r – добавка от един ред с черно мастило: ѡставленїи (до текста: жена аще повелї іерею ѡ литоургии егѡ).
26. f. 150r – пояснение/заглавие към текста (четири реда) с изпълване на друга дума: вража или идѣе къ вражащимъ (до текста: іерейи чары дѣлаи или ходѣа къ чародѣемъ. да изврѣжет са ѡ іерейства).
27. f. 176v – пояснение от един ред с черно мастило относно роднинството по сватовство: ѡбразна (до текста: имат же по связкомплєнїю различїа мно҃га равна).

28. f. 179r – пояснение с черно мастило: жены моѣж (до: жени нѣхми).

29. f. 202v – пояснение за страстите Христови в два реда с черно мастило: ѿцѣ и жлѣчѣа напѣиша.

30. f. 204v – бележка от един ред с червено мастило относно пен-тархията: ѿ па̑риа̑рси.

31. f. 205r – същото и в същия смисъл: ѿ па̑риа̑рси.

32. f. 206v – добавка за йерусалимския патриарх Наркис към текста за заемалите тази катедра: ꙗ̑ быти ꙗ̑ки̑с .л̑ том̑ ѿ сп̑ит̑еныа̑ с̑р̑ти. бѣ̑ вѣ̑ лѣ̑тѣ̑ р̑с̑ ти̑ :— (=106). Текстът за йерусалимските патриарси е публикуван изцяло в тази наша статия.

33. f. 220r: Летописна бележка, писана на 11 реда с черно мастило (инициалите с червено), която представлява хроника на княжеството Молдова. Публикувана е от Й. Богдан през 1895 г.¹⁴

Нач.: В̑ л̑тѣ̑ с̑ц̑ѣ̑а̑ бѣ̑ а̑рх̑и̑е̑п̑к̑ъ̑ к̑ѣ̑ ѿ̑си̑ ѿ̑ н̑ѣ̑м̑ес̑ка̑ мона̑сти̑р̑ѣ̑

34. f. 220v – добавка към представянето на християнските римски царе и съборите от 12 реда, писана с черно мастило, като само инициала С е с червено:

С̑к̑ѡ̑ч̑а̑ са̑ вѣ̑ к̑ѣ̑и̑ к̑ѡ̑ста̑н̑и̑н̑ъ̑ с̑ѣ̑ л̑ѣ̑ ѣ̑ . и̑ ѡ̑ста̑ви̑ р̑ѣ̑ с̑нов̑ѡ̑ свой̑ ц̑р̑тво̑ . к̑ѡ̑сте̑. и̑ к̑ѡ̑ста̑н̑и̑н̑. и̑ к̑ѡ̑ста̑н̑и̑ѡ̑ и̑же̑ ц̑р̑т̑в̑ѡ̑ваша̑, л̑ѣ̑ к̑ѣ̑ :—

35. f. 221r – с черно мастило, срещу писаното за Юстиниан II и VI Вселенски събор: в̑т̑ѡ̑ри̑ѣ̑ж̑.

36. f. 221v – писано на два реда с черно мастило; „Копроним“ е писано с гръцки букви, вероятно от грък, за да поясни неразбраната дума „Гноеименити“ в текста и за да бъде поправено числото от 24 на 23: κωπρωνη̑ / л̑г̑ л̑ѣ̑ (до текста: к̑ѡ̑н̑ста̑н̑и̑н̑ъ̑ г̑н̑ѡ̑и̑ й̑мени̑ты̑и̑. л̑ѣ̑ л̑ѣ̑).

37. f. 222v – ѱ̑ ма̑. Написано срещу текста за Йоан Цимиски, но не е поправка на числото.

По-долу на същата страница, написано на три реда с черно срещу Исаак Комнин (ис̑а́кѣ̑ и̑) : к̑ѡ̑м̑ни̑ в̑ л̑ѣ̑ и̑м̑ѣ̑, г̑.

38. f. 223r – поправка от един ред с червено: вас̑и́ли̑ ѿ̑в̑ к̑' (писано над: ѿ̑ва̑н̑н̑ъ̑ ба̑гр̑ѡ̑р̑ѡ̑н̑и̑и̑ с̑и̑ л̑ѣ̑).

39. f. 224r – указание/заглавие в два реда в началото на изложе-нието за Молдова: з̑а̑ стра̑н̑ѣ̑ м̑ѡ̑д̑а̑с̑ка̑а̑.

¹⁴ Bogdan 1895, 96.

40. f. 226r – писано отстрани в полето срещу текста за III и IV Вселенски събори: Нестѡріѡ мрѣскаго. ѿ антїохїа вбо сѣща. кѡнстантинова же грѣа стѡ. не бл҃гочѣстивна вѣрѣче на бывша —.

41. f. 227r – две добавки/поправки в изложението за вселенските патриарси:

– написано срещу мястото, където е споменат патриарх Игнатий¹⁵: еї лѣ снѣ михаила црѣ . и внѣ никифѡра црѣ (подчертания текст на числото и годините е писана с червено мастило поправка на указанияте 11 години в същинския текст на страницата).

– написано срещу мястото, където е споменат патриарх Стефан¹⁶: снѣ васїліа црѣ.

42. f. 228r – дълга приписка¹⁷, писана от друга ръка с черно мастило, само кръстът-инвокация и инициалното Н са с червено:

† Изволенїемъ ѡца и сѣ поспѣшенїе снѣ и свѣршенїе стго дха . рѣченїе бжтвны. распале же дхѡннї. смѣренїе грїгорїе мирополи сочѣсскыи. жѣлаѣ напаати са бжтвнаго Книгѣ сїа рѣкѡмаа прѣвї и приплѣти къ стѡрицѣ рѣнное, даровати ѡ прѣмѣтиваго га иѣ хѣ. тѣмже потѣшатѣнѡ изѡверѣте. и испїсѣ и оѡкраси еї по сѣ дѣде иѣ по смѣрти своѣи вѣ мѣлѣ себе и пѣмѣ рѡтѣлѣ свой вѣ цркѡ иѣе хрѣ възнѣнїа га нашѣ иѣ хѣ вѣ ѡбытѣли пѣдо-сотрѣровѣ¹⁸. а ктѡ покѣси са възѣи иѣ илї измѣнити и прѣдати иѣе . а ктѡ да вѣдѣ проклѣ ѡ га бѣ сѣтѡшаго нѣбо и зѣмлаа. и ѡ то прѣтї его мѣре. и ѡ дѣвѣлисти. и тїи сѣтѣ ѡцѣ иѣ вѣ никей. и ѡ нашѣ смѣренїа да не бѣдѣ процѣ дмї — / в лѡ 7075 (=7075=1567)

43. f. 243r – указание, писано с червено: покѣсть — (до: ѡ вѣлѣгѣрѣ).

44. f. 246r: сѣрѣкыни. В текста присъствува наименованието сѣрѣцины и може да се зададе въпроса от кого и защо е правена поправка-та; дали е бил грѣк, защото това е грѣцкото произнасяне.

¹⁵ За Св. Игнатий, вселенски патриарх (847–858, 867–877) вж.: ODB 199, vol. II, col. 893–894; PMBZ 2000, Bd. I/2, No 2666, 173–179; Станковић 2003, 40 сл. et passim.

¹⁶ За Стефан I, вселенски патриарх (886–893), син на василевса Василий I, вж. : Станковић 2003, 230–236.

¹⁷ Приписката е публикувана, заедно с румѣнски превод и цитирана литература в: Însemnări 2008, 77–78.

¹⁸ Sic! P. P. Panaitescu го чете нандѣ сѣрѣровѣ (P. P. Panaitescu, *Catalogul Ms. Slave*, vol. III, машинописно копие в читалнята за ръкописи на Библиотеката на Румѣнската Академия, р. 141). Думата е преведена като Pantocratorului. така е препечатано и в: Însemnări 2008, 78. Може да е някаква сгрешена форма на „Пантократор” или на „Пантосотир” (Всеспасител). По въпроса вж. Turdeanu 1965, 37–40.

45. f. 248r – бележка с черно мастило; поставеното в скоби е задраскано: з прѣвине (ръ).

46. f. 259r – поправено число за година на Константин Мономах и патриарх Михаил: писаната в текста година „в лѣтѣ сѣмѣ“ (= 6552) е поправена на хѣт (= 663). Вероятно става дума за поправка на последните две цифри на годината.

47. f. 265r – бележка в два реда с червено при словото на св. Теодосий Печорски: ѿ лѣтинѣ.

48. f. 273v – бележка в 4 реда, писани с черно мастило, отнасяща се до несътвореността на Сина: ѿ и бѣ сътвореное, лѣчышее роженное.

49. f. 275v–276r – указание за съборите при кои царе са били (само първия събор при Константин е на f. 275v, а останалите са на f. 276r):

а' великѣ кѣстѣтинѣ —
в' ѿсѣщеніе великѣ
г' ѿсѣщеніе малѣи
д' Маркіана благаго
е' іустиніа великѣ
з' кѣстанті брадатыи
и' кѣстанті и ирина мти егѣ

50. f. 277v – рисунка на сочеща с прѣст ръка и указание, написано на три реда с червено мастило: сѣ на вѣтѣхъ сътворѣ

51. f. 278r – указание, написано на два реда с червено мастило: на рѣтѣ сѣ —

52. f. 279r – бележка за еретика Мамент, написана на девет реда с червено мастило: сѣ ѿбо іерлимаѣнъ рѣдѣ бѣ. дръвнѣи ерети сирѣ прѣвыи мамѣтъ сълож са перси

53. f. 279v – бележка до писаното за еретика Павел, един ред с червено мастило: и кѣцѣ

54. f. 280r – бележка, писана с червено до текста за св. Кирил Александрийски: ѿ тѣхѣ

и малко по-долу до писаното за Сина и Словото: ѿ зѣ ѿ хѣ —

56. f. 283r – две бележки, писани с червено.

– До писаното за Арий: ѿ томѣ хѣ презвѣтѣ сѣи александрийскѣ цркве

– На долното поле, под писаното за Евномий: бѣ евномиѣ галѣнѣи сѣи, кизикѣ епѣ. горша зѣлѣ ѿ хѣта, непѣвна ѿцѣ алаше а сѣна :—

57. f. 284r – написана с червено бележка в горното поле, отнасяща се за раждането на Сина от Отца: нероженѣ роженѣ исхѣдно

60. f. 289v – бележка до текста относно споровете с монтианите, писана на пет реда с черно мастило: БЪ СЪЗ^АВЪ ЧЛКА ПРЪ^В ВЪЗ^МѢ ^ВЪ ЗЕМЛ^А И ^ВБРА^ЗО^М СВОИ^М ПОЧЬ ЕГО^М ✠

62. f. 294v – трудночетина бележка, писана с червено отстрани
до текста за Епифаний Кипърски: покрьѣ гнѣ бжтѣ ѿ пакѣ не ѿпиѣ
нап же сѣт

64. f. 301v – Бележка, писана с червено мастило: ГДЪ ПРѢРКЪ ѿ

65. f. 303v – голяма приписка-колофон, изготвена от писача на ръкописа в четлив бързопис с черно мастило, само три инициала с червено. Оградена е в червена рамка с небогати орнаменти. Долу вдясно, до номера на тетрадата, която завършва – 36 (лс) – ръка от XIX или XX век е изчислила годината от датата в приписката:

5508

1557

Самият текст на приписката¹⁹:

'Изволѣніе' ѿца . и съ поспѣшіе' сѣна . и съврѣшеніе' сѣго дѣха .
 нача сѣа кнѣга на ѿма правила сѣты дѣль . и съврѣши повелѣніе' и дааніе'
 прѣвѣщенна мѣрополѣита соучѣаска кѣу грѣгѣорѣа . еже и нѣмѣска зовѣ са . и
 даде ѿа въ монасты ѿдѣ хрѣ е възненіе га бѣа и сѣса наше ѿ хѣ . да бѣдѣ
 емъ въ вѣкы вѣка пѣма . а кѣо разорѣ наша дааніа безъ на бѣвеніа , да бѣдѣ
 прокла ѿ сѣса нашего ѿ хѣ , и ѿ прѣтаа е мѣрь . и ѿ вѣсѣхъ сѣты . и ѿсписа са
 рѣжкопѣ еродіакона ѿларѣѣвна , ѿченѣка тѣоже мѣрополѣита . въ дѣни алектѣдра
 воѣ/вѣдѣ . в ѣто зѣзе (7065 СМ = 1557 Р. Хр.) мѣца дѣ ѿ (или ѿ)

66. f. 327 v – указание, писано в два реда с черно мастило до текста за това как постят нечестивите арменци: $\dot{o} \dot{\lambda} r m \dot{\bar{b}} n \dot{\bar{t}} x \dot{\bar{h}} :$

¹⁹ Колофонът е публикуван, заедно с румънски превод и цитирана литература в: *Însemnări* 2008, 72.

*

Приписките позволяват да се потвърдят археографските данни, с които ръкописът влиза в научно обръщение. BAR Ms.sl.636 е изготвен за манастира Нямц по поръка на митрополита на Сучава и на цяла Молдова Григорий II от неговия ученик йеродиакон Иларион по времето на молдовския господар Александру Лъпушнеану през 1557 г. По-късната приписка от 1567 г. потвърждава това дарение, което несъмнено укрепва впечатлението за силна връзка между митрополит Григорий II, нашия ръкопис и мястото на неговото създаване. Неслучайно архиепископът е назован не само като Сучавски, но и като Нямецкий. Известно е, че манастирът Нямц, наред с молдовските манастири Бистрица, Драгомирна, Молдовица, Пробота и други, е един от най-активните преписвачески центрове, в които се е умножавала така наречената славяно-румънска книжнина с български правописни норми от епохата на Второто българско царство.

При изучаването на сборника преди всичко трябва да го разположим в собствения му исторически и културен контекст. Това, от една страна, се отнася до изготвянето на интересуващото ни копие, а от друга – до възникването на предхождащия го протограф. Разполагаме с достатъчно данни, че сборници от такъв тип не са били изключение в Молдова, което несъмнено поставя питането как са създавани и съчетавани текстове с определено идейно съдържание, несъмнено предхождащи събитията около средата на XVI столетие. Специфичната ситуация в Молдова през XV–XVI в. – географско-териториалната близост с католически страни, като Полша, Литва, Унгария, активните контакти с Константинополската патриаршия и заплахата от османската власт, са все фактори, изострящи необходимостта от *“сплотяване на православните сили”* и *“утвърждаване на Православието като господстваща идеология в Молдавия”*²⁰.

Утвърждаването на Православието и борбата с ересите, с иноверните и инославните е трайна характеристика на политиката на молдовските владетели. В контекста на настоящото изследване е важно да се каже, че притесняване на религиозни малцинства – макар и не в голям мащаб, поради което остават недотам типични за ситуацията в княжеството – има още през XV век. Въпросните действия винаги

²⁰ Русев, Давидов 1966, 13, 20. За ситуацията в Молдова и отношенията между различните вероизповедни общности вж.: Crăciun 2003–2004, 7–8.

имат връзка с влошаване на отношенията със султана. Техен обект са преди всичко свързаните с Османската империя еврейски търговци и най-вече местните арменци²¹. Със сведения за притеснения или издевателстване над арменците и техния клир разполагаме за епохата на Стефан Велики (1479 г.), а по-късно и за управлението на Петру Рареш (1534 г.), макар и да не са толкова жестоки, каквито ги намираме впоследствие²². От тази политика не остават незасегнати и „латините“, т. е. католическото малцинство в княжеството. Сведения за гонения срещу тях имаме още от първата половина на XV век, а също и по времето на Стефан Велики²³. Кризата, която ни интересува и която би могла да има отношение към съставянето на интересувания ни ръкопис, обаче избухва около средата на XVI век. Тя изглежда има своето основание във вътрешнополитическото противопоставяне, станало причина за похода и разорението на Молдова от армиите на султан Сюлейман Великолепни през 1538 г. Акцията е предизвикана от интригите на един „чужд“ – албанеца Михул²⁴. Тези настроения намират и визуален израз в изображенията на „осъдените“ при Страшния съд във външната зография на молдовските църкви от средата на XVI век и особено във Воронец, където откриваме не само мюсюлманските потисници, но и различни еретици и схизматици, сред които се открояват „латините“ и арменците²⁵. Истинското гонение на инославните обаче започва повече от десетилетие по-сетне и е свързано с приемането на исляма от страна на владетеля на Молдова Илияш Рареш. Той преминава официално в мюсюлманската вяра на 30 май 1551 г. в Цариград, а впоследствие абдикира и е назначен за управител на Силистренския санджак²⁶. Това предизвиква шок в молдовското общество, както и съмнения, че султанът е решил да промени статута на княжеството и да го постави под пряката си власт. Църковните среди и православните виждат в действията на Илияш предателство и ги описват по възможно най-отблъскващ начин²⁷. Религиозната ревност, както и политическите мотиви стават основание за гоненията срещу

²¹ Andreescu 2009, 27–29, 47 sq.; Crăciun 2003–2004, 10 sq.

²² Crăciun 2003–2004, 10–12, 13–14.

²³ Crăciun 2003–2004, 10, 12–14.

²⁴ Bogdan-Panaitescu 1959, 84 (хроника на Макарий); Joudiou 2002, 248–249.

²⁵ Ulea 1963, 53–55; Crăciun 2003–2004, 21–26.

²⁶ Andreescu 2009, 36 (вж. и бел. 43); Călători străini 2011, 46.

²⁷ Bogdan-Panaitescu 1959, 110–113; Joudiou 2002, 250.

евреи и арменци, които малко или много са били свързвани с Османската империя²⁸. Опасенията за накърняване на устоите на обществото са съчетани и със засилена прозелитична дейност на католици и особено на протестантите от Седмоградско, които не само притискат тамошното православна население, но проявяват активност и по отношение на Молдова²⁹. Те също са подложени на гонение от новия господар Стефан Рареш, продължило и при Александру Лъпушнеану, при властването на когото е създаден нашият сборник.

Събитията в Молдова около средата на XVI век раждат и един нов идеологически образ, който намира разбиране в княжеството и на който внимание обръща Б. Жудиу – този на владетеля, възстановител на истинската вяра в обществото³⁰. Без съмнение Църквата – и преди всички епископ Макарий – предоставят идейната основа и оправдание за гоненията на почти достигналите до победа врагове на православията, а княжеската власт ги провежда в действие. Механизмът за осъществяването на репресията обаче е правен (юридически) и се осъществява от държавната власт и именно в този контекст би трябвало да се оценява създаването на интересувания ни сборник, който съчетава както богословска полемика, така и правни норми, на които е отредена по-голямата част от ръкописа. Всъщност изборът именно на определена редакция на Номоканона, за която ще стане дума по-нататък, не е случаен, тъй като правната книжнина по принцип е предназначена именно за такива цели. За отбелязване е също така и широкото разпространение на този църковно-юридически текст както във влашката, така и в молдовската традиция. Разполагаме с множество негови преписи, изготвени в княжеството от втората половина на XV до XVII век³¹.

При изследването на BAR Ms. sl. 636 и на историческия контекст, в който е създаден, трябва да се има предвид съществуването на почти напълно идентичен ръкопис, който под формата на фотокопие със сигнатура BAR Ms. sl. 685 понастоящем се съхранява в Библиотеката на Румънската академия. Самият оригинал се намира в Библиотеката

²⁸ Andreescu 2009, 44 sq.; Crăciun 2003–2004, 35–36.

²⁹ Andreescu 2009, 45 sq.; Joudiou 2002, 252.

³⁰ Joudiou, “La réaction orthodoxe face aux étrangers”, p. 250.

³¹ Цибранска-Костова 2011, 540–542 (преглед на ръкописите); Naydenova 2014, 88–90 (note 18).

на Руската академия на науките, колекция на А. И. Яцимирски, № 51. Описание на ръкописа прави А. И. Яцимирски³², а по фотокопието – П. Панаитеску в неиздадения трети том на описа му. Той е съдържал сега изгубена приписка, която го датира през 1512 г. и го свързва с името на господаря на Молдова Богдан III³³:

+ В лѣт ҃҃҃҃, съ даанїе и повелѣнїе бл҃гочыстваго и хр҃столюбиваго Іw Богдан воевод, господарь вѣсь Земли Мwлдaвстѣ исписа сѧ съ книга рекомы Номwканwн монастырю ѿ Бисерикани. Написа же съ комат въ монастыр Нѣмецкомѣ идеже ест храм Пантwкратор, мнwгогрѣшнїи таха ерwдѣакwн Никодимъ егoуменствѣащюу же тѣгда їермонах Парфенїе.

+ Дwдѧ си w Ѡеос [на гръцки]

Обстановката в Молдова при Богдан III, владетел на Молдова от 1504 до 1517 г. на моменти е твърде напрегната, но не е известно да е имало събития, каквито намираме при наследниците на Петру Рареш и които да са предизвикали тежки антиинославни гонения. Наистина, разполагаме с данни за временно обтегнати отношения с Полша, което би могло да предизвика антикатолическа реакция. Има конфликт и с Османската империя (особено във връзка със събитията от 1512 г. – съвременни на претендираната дата на съставяне на сборника и отразени в хрониката, намираща се в „близнака му“ от 1557 г.). При все това не можем да използваме тези събития за обосноваването на създаването или преписването на такъв сборник, който отявлено да се противопоставя на различни ереси, схизматици или изобщо религиозни малцинства в княжеството. Това е въпрос, който има пряко отношение към изследването на интересуващия ни ръкопис BAR MS. sl. 636 и поради тази причина не можем да го пренебрегнем.

Прави впечатление, че приписката в сборника от колекцията на Яцимирский е съдържала един интересен пасаж: исписа сѧ съ книга рекомы Номwканwн монастырю ѿ Бисерикани. Написа же съ комат въ монастыр Нѣмецкомѣ идеже ест храм Пантwкратор. Това предлага ново датиране на създаването на манастира Бисерикани, както и атрибутира храма на манастира Нямц на Христос Пантократор, а той е известен като Възнесение Господне. Освен това книгата е назована с гръцката

³² Яцимирский 1898, 76–92; вж. и Яцимирский 1904, електронен адрес www.knigafund.ru

³³ Бележката е публикувана от А. И. Яцимирский, заедно с описание на ръкописа (Яцимирский 1898, 85–92), а напоследък и в: Însemnări 2008, 37, ап. 1512 <7020>.

заемка коматъ, буквално „къс, парче“, което А. И. Яцимирски е забелязал в няколко сборника, свързвани с Гавриил Урик³⁴. Може да се спори с неговото мнение, че тя е типична за сръбски ръкописи, но наблюдението му, че подобен термин може би обозначава копиране на част от по-обемен текстов състав, не може да се игнорира. При всички случаи фактът, че и в други молдовски текстове на Гавриил Урик от 1448–1450 г. се среща една и съща иначе рядка дума („комат“), за нас е доказателство, че се възпроизвежда по-стара традиция на съставителство на сборници и че съставителите са имали съзнанието, че преписват части от други книги.

На всички тези въпроси Емил Турдяну посвещава особена статия³⁵, публикувана преди около половин столетие, която съществено улеснява нашата работа. В нея авторът коментира силно критично данните за самото съществуване на манастира Бисерикани (и на предшественика му – „Скита на отец Йосиф“) през първите десетилетия на XVI век³⁶. Въз основа на серия ръкописи, принадлежащи на Бисерикани и отнесени в началото на XX век в Русия, той стига до заключението, че те са били изготвени през 20^{те} години на XVI век за новоосновения манастир и разполага неговото създаване по време на управлението на Стефан Нови (Щефаница), син на Богдан III и господар на Молдова от 1517 до 1527 г.³⁷ Авторът обяснява и недоразумението със споменаването на храма, посветен на Пантократор в Нямц³⁸, което хвърля допълнително светлина относно датирането на интересуващата ни приписка. Същото може да се каже и за употребата на думата „комат“ в нея³⁹. Така румънският изследовател категорично отрича датирането на т. нар. „Сборник от Бисерикани“ (т. е. този от колекцията на Яцимирский в Библиотеката на Руската академия на науките) през 1512 г. и го разполага десетилетия по-късно. Негова е и идеята да го свърже с интересуващия ни ръкопис (т. е. BAR Ms. sl. 636, съдържащият на който той е познавал само по публикацията на Йоан Богдан), а също и с неговия ктитор⁴⁰. По същество нашето

³⁴ Яцимирский 1904, 304.

³⁵ Turdeanu 1965, 29–45.

³⁶ Turdeanu 1965, 30–37.

³⁷ Turdeanu 1965, 37.

³⁸ Turdeanu 1965, 37–40.

³⁹ Turdeanu 1965, 40–41.

⁴⁰ Turdeanu 1965, 43–45.

изследване потвърждава именно тази хипотеза на Емил Турдяну от преди половин столетие.

Така отпада необходимостта да търсим през 1512 г. сходна историческа ситуация в княжеството, която би обяснила изготвянето на преписа от колекцията на А. И. Яцимирский. Той вероятно също е възникнал около средата на XVI век при наследниците на Петру Рареш. От друга страна не можем да не обърнем внимание и на факта, че наличието на два ръкописа близнаци поставя въпроса за техния произход: изцяло преписи на пренесени протографи ли са те, или е извършена допълнителна компилаторска работа в определен исторически и културен контекст? Засага като работна хипотеза ние сме склонни да поддържаме тезата, че този вид сборници със силна антиеретическа линия, *са молдовско явление*, което не ни е известно в прототипен текстов обем в запазените ръкописни представители на южнославянската книжнина преди османското завоевание. Този извод се отнася до цялостното комплектуване на сборника, а не до произхода на отделните преводни съчинения в него, голяма част от които идват от славянския Юг (по-специално Второто българско царство и неговата столица Търново), някои от Атон (сравни наличието на светогорски типик), а единични текстове от Русия.

*

Така смятаме, че бихме могли да разгледаме поотделно различните тематични съставни части на ръкописа и текстовете, от които е съставен, за да ги разположим в собствената им историческа среда.

1. Най-съществена – както по обем, така и по значение – изглежда юридическата му част. Тя не може да бъде разглеждана отделно от другите. Както бе отбелязано в предложеното по-горе описание, на f. 18r под оглавление *сказаніе въ кратцѣ книзѣ сѣн* се помещава съдържанието на определен тип номоканонична редакция в отделен разпис по глави, като се изброяват общо 151 (151). Някои поредни означения от буквената номерация на главите отсъстват, най-вероятно поради механичен пропуск. Тази номоканонична редакция е толкова популярна в периода XIV–XVIII в., че основателно си спечелва правото да бъде наречена „епитимийният номоканон на Slavia Orthodoxa“. В научната литература към нея се отнасят още термините: псевдо-Зонарин

епитимиен номоканон, въведен от А. С Павлов (нататък ПсЗ)⁴¹, или Котелериев номоканон (по името на издателя Жан Баптист Котелие, който възпроизвежда гръцки оригинал с предполагаема хронология между XII–XIV в., но между славянския и гръцкия свод има съществени различия)⁴². Именно този църковноюридически състав е ядрото на BAR Ms.slav.636. Източник на славянския превод най-вероятно е не просто *номоканон*, а *цялостен гръцки църковноюридически сборник* с устойчиво антиеретическо ядро, което се деактуализира едва в късни южнославянски преписи и в печатните требници от XVI в. Каквито и спорни и нерешени проблеми да повдига този юридически състав, безспорен е фактът, че най-ранните писмени източници, които го документират, имат български езиков характер и се датират от първата половина на XIV в.⁴³ Преписваческата му традиция познава различия. Те се свеждат до две основни тенденции⁴⁴. От една страна, съществуване на ПсЗ преобладаващо чрез специфичните за тази редакция юридико-канонични съставки, които са били подложени на номериране за улеснение и прегледност. Така те са оформили корпус, чийто максимален номериран обем варира от 149 до 151 глави, както е в BAR Ms. sl. 636. Особено разпространена е тази система за номериране именно в молдавските преписи на ПсЗ от XVI–XVII в., примери за което са, освен BAR Ms.slav.636, още ръкописи BAR Ms.slav.692, BAR Ms.slav.726 и др. От друга страна, съществувала е и филиация, в която ядрото на ПсЗ е обкръжено от въпросо-ответни, догматически, молитвени и дори наративни текстове. В преписите тези допълнителни текстове обикновено нямат номерация. От казаното става ясно защо системата за номериране в славянския ПсЗ придобива особена важност. Тя е важен и разпознаваем белег на неговата писмена традиция. Най-ранните преписи, в които се среща номерация, се датират от XV

⁴¹ Павлов 1897, 40–43; Цибранска-Костова 2008, 25 – 52.

⁴² Kotelerius 1677, 68 – 158, свод от 547 последователно номерирани правила.

⁴³ Това са общо четири ръкописа: ЦИАИ 1160 се намира в София, в Църковно-историческия и архивен институт към Българската патриаршия (цитиран от тук насетне в съкращение като ЦИАИ). Издаден фототипно – *Архивски номоканон* 2007; другите три преписа се съхраняват в руски книгохранилища – ГИМ Хлуд. 76, проучван от Е. Белякова (Белякова 2007, 114–131); РГБ Муз. собр. 3169 е единственият пергаментен от тези четири преписа, двуюсов, двуеров, и РНБ Q. II. 90. Повече за преписите у Цибранска-Костова 2011, 537–546.

⁴⁴ Цибранска-Костова 2011, 293–297.

в. От запазените в българските книгохранилища такъв ръкопис е № 1117 от Националната библиотека “Св. Св. Кирил и Методий” в София, номоканон от XV в. с югозападнобългарски произход⁴⁵. Системата за номерация в него обаче не съвпада със състоянието в BAR Ms. sl. 636. По данни на Е. Белякова в някои руски преписи на ПсЗ може да се стигне до 200 глави⁴⁶. Молдовските преписи на ПсЗ от XVI–XVII в. са засвидетелствали непроменлив и устойчив брой от 151 глави. Самите глави от своя страна съдържат различен брой правила. Така например в молдовските преписи глава 41-а, мѧ, съдържа само едно правило – забраната лице, носещо върху себе си конска или магарешка кожа, да влиза в църквата; глава 33-а е за житовабството, също оформено като една разпоредба. В същото време номерираната като 13-а глава съдържа цялостна редакция на Канонария на Йоан Постник, която има характера на самостоятелен текст; много обемна е 8-а глава за родителите и децата, 30-та глава за забраните срещу консумация на мръщина и ѿдавлѣнина и др. В молдовските ръкописи проверката кой текст към коя глава се отнася може да се направи именно по разписа на съдържанието. В ръкопис BAR Ms.sl.692 той е изписан със следните разночетения в сравнение с BAR Ms.sl.636: Съказъ (Съказаниѣ) книѣ сѣи въ кратцѣ главахъ (f. 9r).

Втора съществена особеност на BAR Ms. sl. 636 е фактът, че на някои глави са дадени наименования, които отсъстват в раните преписи от XIV в, например: глава 43-а: Сѣго и въселенскаго втораго събора, в която се помества само едно правило с начало аще кто ѿ пѣганъ ѡзыкъ прѣидѣ крѣтити сѧ въ православнѣа вѣрѣ (f. 77v); глава 45-а, в съдържанието наречена Ѧ пѧтыхъ нѣлѣхъ раздѣшенъ, съдържа фрагмент за Сирна неделя о сыртѣи нѣла правило; глава 67-а: Ѧ постѣщихъ сѧ въ сѣбѣхъ; глава 68-а: Ѧ раздѣшенъ и сѣбѣ и пѧтѣхъ; глава 70-а е наречена ѿ правилъ събора антѣохѣискаго и съдържа само едно правило анатема срещу общуване на православен свещеник с евреи; глава 71-а е наречена Ѧ ѡдѣщихъ съ еретикѣмъ и отново съдържа само правило срещу богомилите. Следователно молдовският ръкопис доказва, че номерацията на главите и техните названия са вторично явление, но то е в пряка зависимост от типологическите характеристики и тематичната

⁴⁵ Стоянов, Кодов т. 3 1964, 455–456; Христова, Караджова, Икономова т. 1 1982, 81; Райкова 1997, 69–92.

⁴⁶ Белякова 2007, 115.

насоченост на преведения от гръцки църковноюридически сборник. Антиеретическата тема е една от същностните му черти. Всички следващи структурни единици до f. 176r, които тук няма да изброяваме, могат да се открият в най-ранните южнославянски и български преписи на вече споменатия псевдо-Зонарин (Котлериев) номоканон, а представя за тях дават няколко описания на негови представители в цитираната статия на Е. Белякова и в изданието на Ц. Янакиева и А. Кръстев. Текстът на f. 176r гласи: *стѣпени рѣшѣнѣ. и ѿ брацѣ закѣннѣ. и ѿ ѣже безъ закѣна посѣгаѣчимѣ. и ѿ разлѣчи сърѣшѣва ѣже ѿ крѣве и ѿ плѣти. и дѣже пѣбаѣтъ бракъ сътворити. и и дѣже не пѣбаѣтъ. и и дѣже дѣи лице коѣ либо привѣсти на брѣ и коѣ не привѣсти. и котѣраѣ възбранѣтъ закѣнѣ, и котѣрый не възбранѣтъ. и котѣрый расѣждаѣтъ :—*. Следвайки изнесеното пред текста съдържание на Номоканона, този текст би трябвало да е последен в него. Но както стана ясно, някои допълнителни текстове придружават ПсЗ в различните преписи, каквито са следващите два: f. 180r: *ѿ прѣзникѣ и пѣстѣ и кѣлѣнопрѣклѣнѣнѣ възбранѣнѣ и ли повелѣнѣи бывѣти*; f. 181v: *ѿ заповѣдѣи стѣхъ аплѣ*. Към тази рубрика се отнасят още няколко малки фрагмента с разнообразно съдържание: отделни правила на съборите или отците на църквата; извадки от житията на св. Никола и на св. Пахомий; четиво от Лапсаика и др. Повечето от тях могат да се открият в юридическите сборници от епохата на Второто българско царство, като Ловчанския сборник на монах Пахомий или цитирания ЦИАИ 1160⁴⁷.

Управлението на българския цар Йоан Александър (1331–1371) има привилегията да е период с най-много оцелели до днес писмени паметници, някои от които след османското нашествие проникват във влахо-молдовските земи, а оттам достигат Русия. В известните Йоан-Александрови сборници, въпреки различния им състав и предназначение, се повтарят текстове, чиято функция е да регламентират чистотата на православната вяра и да подплатят усилията по нейното съхранение с основополагащи догматически идеи. Открояват се някои тенденции: *енциклопедичната*, застъпена чрез повишения брой въпросо-ответни текстове в някои сборници (особено в Лаврентиевия

⁴⁷ Христова, Караджова, Икономова т. 1 1982, 55–56; *Архивски номоканон* 2007; Цибранска-Костова 2011, 280–292.; Constantinescu 1984, 37, 107; Атанасова 1984, 73; Куев 1974, 79–88.

от 1348 г.)⁴⁸; *монашеско-аскетическата*, покровителствана от силната подкрепа на самата царска институция за българското монашество и неговите исихастки практики. В обсега на текстовете, които се разпространяват в монашеска среда, попадат тези на църковното право. Досега най-голямо внимание са привличали различните редакции на вероизповедното определение *Символ на вярата* и *Изложението за вселенските събори*, които обикновено са задължителни в състава на славянските кормчии и номоканони. Те фигурират и в състава на BAR Ms. sl. 636. Към тях трябва да се включат и други текстове, които остават встрани от номерацията на ПсЗ, но се откриват както в BAR Ms. sl. 636, така и в българските църковноюридически сборници от типа на цитирания ЦИАИ 1160. Такива са въпросо-ответните текстове на св. Кирил Александрийски и на св. Атанасий Йерусалимски, слова на св. Василий Велики, извадките от Лествичника, от св. Епифаний Кипърски, Лапсаика и др. Текстовият блок от f. 198r в ЦИАИ 1160 насетне до f. 200r например е включен в същата последователност в BAR Ms. sl. 636, BAR Ms. sl. 692 и BAR Ms. sl. 726, като съдържа посочените вече ѿ житіа ст҃го никола, великаго Василиа, ст҃го Петра Александріискаго правила ѳ, ст҃го Игнатіа, ѿ лаусаика, ѿ житіа ст҃го пахоміа. Някои от изброени текстови микроединици в състава на ЦИАИ 1160, като например извадките от Житието на св. Пахомий и Лапсаика – книга с патерични разкази за източното монашество, се съдържат под формата на отделни ексерпти в Пандектите на Никон, където се оформят в отделни глави, затова източникът на заемането им в прототипния славянски сборник изисква самостоятелно проучване. В същото време в молдовските ръкописи липсват молитвите ст҃го Анастасіа мат҃вы раздрѣшати възсѣкж҃ клатвѣ (ЦИАИ 1160, f.201r–202r), които се поместват непосредствено след тези рубрики. От изложеното със сигурност може да се твърди, че един от възможните източници за състава на нашия ръкопис влияние са оказали българските по произход сборници от епохата на Второто българско царство, пренесени в Молдова. Подобен извод се потвърждава и от следващите две рубрики: f. 188r: *изложѣніе ѿ правослѣвнѣ вѣрѣ. ѿ ѿ ст҃би ѿ животвѣрацѣ ѿ єдиносѣщнѣ ѿ нераздѣлімѣи тр҃ци*; f. 194r: *изложѣніе другоє ѿ истиніа на изложено сѣдрѣжѣ*. Текстът свършва на f. 196r около средата на страницата, втората половина от която остава празна. Става въпрос за две вероизповедни формули,

⁴⁸ Кувев 1981, 27.

текстови варианти на Символа на вярата, поместени в идентичен вид в BAR Ms. sl. 692 и BAR Ms. sl. 726, както и в началото на f. 33v–34v в ЦИАИ 1160⁴⁹ с абсолютно идентични оглавления. Първата може да се идентифицира като компилация от тълкуванието на св. Григорий Богослов на Символа на вярата и Написанието за правата вяра на Михаил Синкел, което се помества и в Симеоновия изборник от 1073 г. Става въпрос за оригинален Символ на Григорий Богослов (330–390), създаден във връзка с тайнството кръщение и поместван в едно от словата му на тази тема. Идентификацията с Изборника от 1073 г. и съчинението на Михаил Синкел се установява чрез текстологични съпоставки⁵⁰. Втората редакция на Символа е именно посочената като Изложение на Юстиниан самодържец. Както е известно, меродавният Символ на вярата е така нареченият Никео-Цариградски от 12 члена. Но освен него са известни и редица други⁵¹. Някои от тях са създавани от частни лица, като основният двигател за възникването им е борбата с ересите. Отрицанието на съвременната за автора ерес обикновено се поставя в края на формуляра и е ориентир за времето на възникване. Докато първата вероизповедна формула поставя преди всичко езиково-текстологични въпроси, доколкото източниците за компилативния ѝ състав са ясни, така нареченият Юстинианов символ налага някои идентификационни проблеми. Ако се съди от оглавлението, той се датира от епохата на император Юстиниан I (527–565), характеризирана освен с много други неща и с така наречения догматичен спор за “трите глави”, по повод на което императорът свиква Петия вселенски събор в Цариград през 553 г. Богословският диспут е отглас от борбите между привържениците и противниците на Халкидонското верую и на Халкидонския, Четвърти вселенски събор от 451 г. Той постулира двете неразделни и неслитни природи на Иисус Христос – Бог и Човек. С това на практика се нанася удар срещу монофизитството, което защитава само божествената природа на Христос. От редица догматици обаче Халкидонският събор е приеман като проява на несторианство. Едиктът на Юстиниан от 544 г., наречен *Едикт за трите глави*, се намества в тези спорове с осъждането и предаването на анатема на Теодор Мопсуетски – учител на Несторий, както и на пронесторианските

⁴⁹ Архивски номоканон 2007, 12.

⁵⁰ Архивски номоканон 2007, 12.

⁵¹ Куев 1981, 143.

счинения на Теодорит Кирски и Ива Едески, от които самите автори са се отrekli. Независимо че във времето на издаването на императорския указ визираните личности вече не са между живите, Едиктът и последвалите решения на Петия вселенски събор по същество имат за цел да се произнесат срещу тези ереси. Това е и основното догматическо съдържание на Петия вселенски събор, който не формулира специални канони. На събора се осъждат още Ориген и Евагрий Понтиец. Връзката на Юстиниан с Петия вселенски събор обикновено се потвърждава в така наречената Хроника или Хронопис на вселенските събори – текст, който съпътства редица кормчии, юридически сборници и сборници със смесено съдържание в славянската ръкописна традиция. Според оглавлението на една от редакциите в славянските кормчии текстът уточнява: при оустѣианѣ велицѣмъ цѣри бѣс .ѣ.-и сворѣ въ Цѣрѣ градъ сѣтѣми ѿци...идеже са бѣ кака бладѣ оукрѣила изискавъше проклаша и правую вѣроу оутвѣрдиша⁵². От тази гледна точка Юстиниановият символ, зает от българските протографи за BAR Ms. sl. 636, фактически представлява утвърждение на каноничното учение за Светата Троица и за Иисус Христос като изцяло Бог “по божество” и изцяло човек “по човечество” (постулат за двете неразделни и неслитни природи, съвършен Бог и съвършен Човек), както и за Дева Мария като Богородица. От конкретните еретически водачи Символът споменава Несторий, осъден на Третия вселенски, Ефеския събор от 431 г.; Евтихий, осъден през 448 г. като монофизит; Аполинарий, осъден от първото правило на Втория вселенски събор в Цариград, 381 г., като изповядващ ерес, сходна с арианството и с неканонично виждане за Светия Дух. Следователно основните вероизповедни догмати са насочени срещу *традиционните ереси арианство, несторианство, монофизитство*. Така се задава антиеретическата рамка за ПсЗ, която се потвърждава от основното съдържание на сборника и която по същество е тринитарна ортодоксална вероизповедна формула. Що се отнася до това, че в ранните преписи на ПсЗ, като ГИМ Хлуд. 76 и РГБ 3169 той отсъства, а в молдовските преписи се явява отново извън номерацията на правилата, обяснението може да бъде само едно. *Молдовските преписи на ПсЗ възпроизвеждат търновски български протограф от типа на ЦИАИ 1160*. Този ръкопис стои най-близо до

⁵² Maksimović 1998, 494; Милтенова, Павлова 2003, 64; Максимович 1998; Aerts 2006, 125–145.

пълнотата на първичния църковноюридически състав и дава подтик за молдовската ръкописна традиция, в която BAR Ms. sl. 636 заема водещо място.

2. Полемическата антиеретическа част на ръкописа може да бъде поставена на второ място, доколкото представлява богословско-идеологическото оправдание за съществуването на сборника и за политиката, на която той е резултат. В нея по съвсем естествен начин са добре застъпени теми, които произхождат от тринитарните и христологически спорове от епохата на вселенските събори, избистрени и получили по-сетне ново значение в антииконоборческата полемика и особено добре застъпената в сборника антилатинска такава. Разполагаме с няколко текста, които се отнасят до споровете с привържениците на арианството. Те присъствуват тук по традиция, но също и като основа на по-сетнешните тринитарни и христологически дискусии. На тях няма да отделяме особено място в коментара си, а ще се спрем малко по-нашироко на антииконоборческото, антиарменското и антилатинското направление, чието присъствие сред текстовете оказва влияние на останалия състав на сборника.

Най-съществена изглежда *антилатинската* част от полемическите произведения. Към нея можем да включим няколко текста, които даже по разположението и групирането си в сборника образуват единен комплекс. От f. 232r до f. 272r е поместен много богат антиеретически цикъл, който включва в последователност споменатата вече *Повест полезна за латините*; w *frānsē* и w *prŭчий латїнѣ* – извадка от 51-а глава на Светисавското законоправило (Номоканона на св. Сава Сръбски или Южнославянския номоканон с тълкования) със същото оглавление; извадки от съчинения на Никон Черногорец срещу латините; на патриарх Калист за православната вяра и два антилатински наратива с оглавления *Слѡво ѿ нѣмѣчьскѡ прѣлѣщени. како наѡчи гѣгнивыи пѣтрѣ* и *Слѡво ѿца нашего ꙗѡвѣста пещѣскаго игѣмена. къ изаслѣвѣ кнѣзѣ*. Текстова версия на сказанието за Петър Гъгнивия – много ранен по произход антилатински текст – е обнародвана от А. Попов⁵³, а други допълнени и видоизменени редакции не престават да

⁵³ Попов 1875, 5–27. От по-старите изследвания заслужава да се споменат още Истомин 1904, 342–348. Авторът застъпва тезата за българския характер на превода на гръцки образец, разпространен през X в. в България в епохата на княз (цар) Симеон, когато се развива енциклопедичната тенденция за превеждане и обеди-

се разпространяват и през XVI в., откогато датира нашият молдовски ръкопис, като се използват за целите на антиуниатската пропаганда⁵⁴. Състоянието на този първи наративен текст свидетелствува в полза на много ранна версия с български езиков характер, докато вторият очевидно е бил доразвит на основата на първия в руска езикова среда. Съдържанието на f. 272r–f. 303r е продължение на горния антилатински цикъл, но вече съдържа общи антиеретически текстове, включително фрагменти от догматични антиеретически съчинения на св. Атанасий Александрийски, св. Атанасий Антиохийски, св. Кирил Александрийски, св. Василий Велики, св. Йоан Златоуст, св. Йоан Дамаскин, св. Григорий Нисски, св. Атанасий Синаит.

В последователност до края на сборника стоят още няколко забележителни текстови единици. Първата от тях е *Окръжното послание на източните патриарси на Александрия, Антиохия и Йерусалим* срещу решенията на Събора във Флоренция и срещу константинополския патриарх Митрофан, бивш митрополит на Кизик, когото Йоан Палеолог възкачва на патриаршеския престол като поддръжник на унията. Оригиналът му на гръцки език се датира от април, 1443 г. (f. 228v)⁵⁵. Включването на Окръжното послание в славянски превод подкрепя консолидирането на православието като основен идеен фокус на самия молдовски сборник, от една страна, а от друга се превръща във важен датиращ фактор. Неговото присъствие в сборника поставя terminus post quem за създаване на прототипа му годината 1443.

Макар и да не можем да обособим отделна *антипротестантска част на сборника*, смятаме, че до голяма степен такава тенденция е свързана с цялостното настроение срещу западното християнство. Самият ръкопис е изготвен около средата на XVI век и не бихме могли да очакваме, че през тази епоха и в тази част от Европа, при това в православна среда, би могло вече да съществуват – било то

няване на различни византийски съчинения с историко-летописен характер; вж. още Павлов 1878.

⁵⁴ Криза 2008, 397–405. За фигурата на Петър Гъгнивия като емблема на антилатинската линия във византийската и славянската книжнина и споровете около историческите идентификации и семантичните кодове на образа вж. също Ведюшкина 2004; A. Papadakis, Peter Mongos, in ODB 199, p. 1638.

⁵⁵ Славянският текст е издаден от А. И. Яцимирский (Яцимирский 1904, 276–277). Приведени са данни за гръцкото издание на текста у Leonis Allatii 1648, 939–947, достъпно на www.books.google.bg.

оригинални или преведени – някакви полемични антипротестантски трактати. Трябва да се има предвид също така, че в основата си съдържанието на сборника е оформено близо столетие преди това. Така за протестантите до голяма степен са били предназначени критиките, насочени срещу Запада, особено тези свързани с всекидневния живот. Тъкмо там могат да бъдат открити много общи „осъдителни“ елементи в това, което се пише срещу *латините*. Тук можем да изброим обвиненията в иконоборство, относно Символа на вярата, рутуалиите, както и на различните битови различия, които православните са склонни да приемат за отблъскващи и богумерзки. Към това трябва да се прибави и принадлежността към протестанството на узурпатора Йоан Иаков Хераклид, наречен Деспот, който заема молдовския княжески трон от 1561 до 1563 г.⁵⁶ Несъмнено, неговото присъствие като владетел на една традиционно православна страна е повод за голямо напрежение в обществото. По време на управлението си той очевидно пренебрегва православните традиции (или поне е упрекван за това), като довежда различни ненавистни лутерани за свои съветници⁵⁷. Тъкмо по време на управлението на Деспот в Молдова пристигат и се установяват известен брой немски и италиански протестанти, които са работели като занаятчии при двора и които са били изтребени в течение на размириците при падането на този владетел от трона⁵⁸. Особено внимание би трябвало да се отдели на една от проявите черти на протестантизма – иконоборството – и нейното възприемане в православна среда. Мария Крачун обръща внимание на това, че сред източните славяни влияние оказва силноизразеното иконоборство на протестантите в контактната зона между тях и Православната Църква, която реагира както с полемична литература, така и с помощта на владетелите, принадлежащи към нея⁵⁹. Може да се каже, че тъкмо

⁵⁶ Crăciun 2003–2004, 5–6. Мария Крачун е посветила цяла монография на отношенията между православни и протестанти в Молдова, която обаче за съжаление не ни бе достъпна (Crăciun 1996). По тези въпроси вж. и Miladinov 2008, 183–201.

⁵⁷ Bogdan-Panaitescu 1959, 132–133 (хроника на Азарий); Joudiou 2002, 252

⁵⁸ Crăciun 2003–2004, 5–6, 32.

⁵⁹ Crăciun 2003–2004, 16. Антииконоборческата тематика по отношение на протестантите е сред основните аргументи на пропагандата на Московията, особено след намесата на войски на Йоан IV Грозни в Ливония през 1558 г., последвало унищожаването на православни икони от местни протестанти – вж. Crăciun 2003–2004, 25–26, 29.

невъзприемането на светите образи и дълбоковкоренената иконофобия на евреи, юдействащи и протестанти е обединяващото звено в негативното отношение на Москва и на нейния политически и църковен елит към тях. То, разбира се, не би могло да не окаже влияние и върху други православни страни, включително в Молдова, където няма много засвидетелствувани иконофобски действия на протестантите, но разполагаме с данни за конфискация на утвар, обкови и други ценности от православните храмове⁶⁰.

Антииконоборческата тематика в полемичната част от сборника е представена от обвинения за изпадане в ереста срещу политически противници или при богословски спорове. Очевидно, че това се дължи на тежката рана, оставена от иконоборците в историческия спомен и в църковното учение. Що се отнася до ситуацията в Молдова около средата на XVI век, то трябва да се укаже, че такива обвинения намираме в хрониката на епископ Макарий, който ги отправя към Илиаш Рареш във връзка с приемането на Исляма⁶¹. Разбира се, обвинения в иконоборство не би могъл да избегне господарят Деспот, доколкото протестантите са измежду най-стриктните в подозрителността си към свещените изображения⁶². Сходни упреци има в хрониката на Азарий и срещу Йоан Храбри (Ioan cel Veteaz, 1572–1574), когото той е нарича „втори Копроним“⁶³. Както вече бе отбелязано, сборникът-обект на нашето изследване е съставен от текстове, повечето от които имат южнославянски произход, но част имат корените си сред източните славяни, въпреки че съставът като комплекс е възникнал в Молдова. В този смисъл антииконоборската тематика би могла да е предизвикана от големите богословски спорове и противопоставяне във връзка с исихазма и антиеретическите събори от XIV столетие⁶⁴. Същевременно антиеретическата политика на славянския Юг има своето продължение в Русия, където различни и понякога сходни с тези на Балканите секти развиват подчертано иконоборски

⁶⁰ Crăciun 2003–2004, 28–29.

⁶¹ Bogdan-Panaitelescu 1959, 111 ; Joudiou 2002, 250.

⁶² Bogdan-Panaitelescu 1959, 132.

⁶³ Bogdan-Panaitelescu 1959, 13717 ; Joudiou 2002, 253.

⁶⁴ М. Крачун изрично указва, че епископ Макарий, чиято роля в антиеретическата политика около средата на XVI век в Молдова е несъмнена, действа от позициите на исихаст: Crăciun 2003–2004, 14.

идеи⁶⁵. За влиянието на контакта с протестантите в това отношение вече стана дума. То е още един аргумент, основан на политическата ситуация в княжеството, в полза на включването на такава тематика в сборника. Не бива да се забравя също така, че антииконоборската тема присъствува и в контакта с мюсюлманите, още повече че Османската империя е сюзерен на Молдовското княжество. За разрушаване на свети образи от османската армия имаме достатъчно свидетелства и то точно през интересувания ни период⁶⁶.

Антиарменската полемика присъствува сред съдържащите се в сборника текстове основно в псевдо-Зонариния Номоканон, в Типика на Света Гора и по повод на арцивурския пост. Този вид антиеретически произведения бяха наскоро разгледани в специална статия на Д. Найденова, базирана върху материал от Румъния, макар и не от интересувания ни тук сборник⁶⁷. Авторката поставя акцента върху „Сказание за арменската ерес“, произведение, което не присъствува в нашия ръкопис, но което се разполага в същия контекст на правните текстове на псевдо-Зонариния Номоканон. В статията са разгледани произходът и разпространението на произведението, както и каноничните разпоредби, които стоят в основата на особеното отношение към арменците в православна среда (Империята и Русия). Трябва да се отбележи, че представителите на този етнос са критикувани, осмивани и представяни по най-отвратителен начин не само с аргументите на техните верски отклонения, но и на чисто битова основа⁶⁸. Разглежданият в цитираната статия препис на антиарменското Сказание е изготвен в Угровлахийското княжество, а не в Молдова, около средата на XVII век (1651–1652) по времето на митрополит Стефан, в манастира Бистрица⁶⁹. Д. Найденова обръща внимание на факта, че според румънските колеги е твърде вероятно първите преписи на *Сказанието* да са се появили в Молдова през XVI век и едва след това и от там да са пристигнали във Влашко⁷⁰. Разполагаме с няколко сведения за голения или поне притеснения на арменците в Молдова, и то още от XV

⁶⁵ Michałski 1993, 125–129; Crăciun 2003–2004, 16, 25–29.

⁶⁶ Crăciun 2003–2004, 30.

⁶⁷ Naydenova 2014, 82 sq.

⁶⁸ Всичко това е добре представено в статията на Д. Найденова, която цитира и богата литература по темата.

⁶⁹ Panaitescu 2003, No 461, 284–289; Naydenova 2014, 83–84.

⁷⁰ Naydenova 2014, 83, бел. 3.

век. Такива действия и опити за насилствено обръщане в православие има през 1479–1480 г.⁷¹ Една венецианска хроника ни съобщава, че по времето на Петру Ререш – на 3 януари 1534 г. – представители на арменското духовенство са били бичувани и принуждавани да ядат месо по време на постите⁷². Най-жестокото гонение обаче е било осъществено по време на управлението на Стефан Рареш (особено началото на събитията на 16 август 1551 г. и последвалите дни), организирано и проведено от самия владетел и продължено от Александру Лъпушнеану⁷³. То започва по особено свреп начин и се изразява в продължително преследване на клира и вярващите, разрушаване на храмове, книги, а също и на свещени предмети или на символни обекти като светите дарове, миро и др. Арменците са имали избор между преминаване в православието или прогонване от страната. По-късно непокорните са били избивани. Пострадала, по същество разрушена, е била цялата верска инфраструктура на Армено-грегорианската църква в Молдова. През 1554 и 1558 г. сходни действия предприема и Александру Лъпушнеану. Те несъмнено показват атмосферата в страната около и след средата на XVI век по отношение на изповедните малцинства. По същество става дума за събития, сходни със ситуацията в почти цяла Европа от същата епоха. Във всеки случай тя потвърждава характерните особености на нетолерантност на историческия контекст при създаването на интересуващия ни ръкопис и съотнася неговото съдържание със съвременните му събития. Едва ли е случайно, че изследваният ръкопис BAR Ms. sl. 636 завършва с извадки от Типика на Света гора, между които съкратен месецослов с типични атонски светителски памети, както и антиеретически фрагменти срещу арменците и арцивурския пост. Последният поместен текст е на f. 337r–f. 338r: ὁ μὲν γὰρ ἄββᾶ γριγώριᾶ σιναита.

3. Историческата част на сборника първа привлича внимание върху него и досега си остава най-популярна поне в румънската историография. В свое нарочно изследване за отношението към вероизповедните малцинства в Молдова през XVI век френският историк Беноа Жудиу казва: “ Nous croyons qu’il est nécessaire de réévaluer l’importance des chroniques moldaves du XVIe siècle en tenant compte

⁷¹ Crăciun 2003–2004, 10–11.

⁷² Crăciun 2003–2004, 11.

⁷³ Crăciun 2003–2004, 11–12, 13–14, 30–31.

de leurs fondements théologiques. Très longtemps considérées comme des chroniques princières par de simples imitateurs des chroniques byzantines, elles sont d'abord des témoignages de la vigueur d'un courant idéologique, qui s'affirma par réaction au sort subi par le pays, et au-delà par toute l'Orthodoxie"⁷⁴. Смятаме, че това дава добра отправна точка за осмисляне на присъствието на хрониките и на историческите елементи като цяло в сборника на митрополит Григорий II.

В ръкописа има няколко произведения, които могат да се причислят към историко-полемичната литература, но държим да отбележим, че такова значение имат и част от приписките. Те могат да бъдат разделени на два основни дяла: 1) текстове, представящи историята на отделни поместни православни църкви; 2) текстове, създадени в Молдова и представящи историята на княжеството. Първите са по-ранни и представляват превод от гръцки оригинали, докато вторите са местно творение. Преводните списъци и разкази вероятно са наследени от загубен за нас първоначален вариант на сборника, изготвянето на който можем да датираме малко преди и около средата на XV век (във всеки случай след Фераро-Флорентинския събор). От своя страна молдовските хроники са най-късните текстове в ръкописа, разказите в които достигат до 1512 г. Смятаме обаче, че те вероятно са прибавени по-сетне към съществуващо вече съдържание на сборника.

По-старите църковно-исторически текстове обхващат изложения за вселенските събори, както и двата списъка на йерусалимските и на константинополските патриарси. Всъщност самото подреждане на произведенията подсказва за наличието на исторически комплекс в сборника. Първият по важност и по структурно разположение на f. 206v се отнася до първите йерусалимски патриарси: *Ἰδὲ ὁ πρῶτος πατριάρχης ἑτοῖμος ἦν τῇ ἐκκλησίᾳ*. Текстът няма оригинално заглавие. Посоченото оглавление е добавено с червено мастило над текста по-късно от една от пишещите ръце, която е изписала някои от приписките. Следва Сказание за седемте вселенски събора на f. 207r и сл. и публикуваната от Й. Богдан молдовска хроника на f. 220v и сл., на f. 226r под оглавление *Патриарси ὡς συνέβη ἐν κῆστῇ τῇ γὰρ* е поместен списък на архиепископите на Константинопол и вселенските патриарси от Митрофан (306–314) до Филотей Коккинос (1354–1355, 1364–1376). Те са кратки и по-скоро представляват изреждане на имена на предстоятели

⁷⁴ Joudiou 2002, 254.

на съответните катедри или представят вселенските събори, като част от разясняването на техни решения и законодателство. И в двата случая обаче, тези текстове могат и трябва да бъдат разглеждани в специфичния църковен контекст на борба с различни догматични отклонения и обявяването им за ереси с механизмите на църковното право и власт. В този смисъл не би могло да се каже, че имаме пред очите си обикновен исторически разказ, а по-скоро осъзната идеологическа позиция, съвпадаща с цялостната насоченост на сборника.

Молдовските хроники са издадени още на времето от Йоан Богдан, те са подробно коментирани и поради това не представляват обект на особено внимание в това изследване. Смятаме, че точно в историческия контекст на създаването на сборника могат да бъдат вписани и историческите бележки-приписки, които намираме в ръкописа. Тези текстове са по-различни от вече посочените разкази и списъци, представящи историята на Църквата, ала имат същото или сходно идеологическо значение и изпълняват същата функция в самия сборник. Основният хронографски текст, наречен от Йоан Богдан „Сърбо-молдовска хроника“⁷⁵, е разположен на ff. 220v–225v. Изложението е кратко и напомня списък на имената на ромейските императори с броя години на царуване, но на места има и други добавки. Повечето от тях засягат богословски спорове и ереси (както и други важни верски събития като появата на исляма и проповедта на „лъжепророка“ Мохамед). В изложението винаги се указва свикването на вселенски събор и владетеля, при когото това е станало. Иконоборството си е заслужило особено внимание. Място в изложението намират и указания за покръстването на Киевска Рус и създаването на славянската писменост от св. Кирил. Под специално указаната година 961 се посочва началото на строителството на Великата Лавра от св. Атанасий Атонски. На завладяването на Цариград от латинците е отделено сравнително по-голямо място, като особено е подчертана промяната в църковното началство и споменаването на папата в литургията. Не е пропуснато и отвоюването на Константинопол от Михаил VIII Палеолог, макар и той по понятни причини да не е противопоставен на латинците. Списъкът завършва с Мануил II Палеолог и продължава с молдовските владетели, като специално са споменати две събития от историята на Балканските славяни: смъртта на цар

⁷⁵ Bogdan 1895, 80–102.

Урош и падането на Търновград в османски ръце. Последващото изложение следва царуванията на различните султани, като все пак се обръща особено внимание на събитията свързани с Влашко, Молдова и Унгария. Хронографът завършва със султан Селим I и събитията в Молдова при Богдан III през 1512 г. На f. 220r, т. е. преди основния текст на летописата, намираме още четири бележки, които имат характера на добавки и се отнасят изключително до църковната история на княжеството: относно архиепископа кир Йосиф от Нямц (1453 г.), за светителствуването и за кончината на митрополит Теоктист (1477 г.) и за смъртта на митрополит кир Георгий (1511 г.). Прави впечатление отново споменаването на манастира Нямц и особената връзка с него.

Съществуващите летописи не указват за някаква категорично изявена антиеретическа линия на изложението, макар и началната част от текста – тази, посветена на Империята и събитията в нея – да може да бъде разпозната като подчертано антилатинска със силни антиеретически (особено антииконоборски) елементи. Това впечатление отслабва с насочването на вниманието към събитията в Молдова. Трябва обаче да се подчертае, че несъмнено летописата присъединява историята на княжеството към общохристиянската история, представяйки я като продължение на византийската история и на традициите на южните славяни. Тук обаче верският акцент е поставен върху противопоставянето на османците и на Исляма, което очевидно съвпада с общите ни наблюдения за историческия контекст, в който е създаден/преписан ръкописът. Изглежда, че неколkokратните намеси на султана в молдовските дела и приемането на мохамеданството от Илияш Рареш поставят и тези задачи пред летописеца.

4. Апокрифите. Последната рубрика (f. 302v–303r) се отнася до приемствеността между Ветхия и Новия Завет, или между Стария и Новия закон, и е като анонс към апокрифите, които следват: f. 304r: ꙗвлѣніе ѿцѣ ꙗшѣмꙋ авраа́мъ ѿ за́вѣтъ архістрáтигꙋ михаїлꙋ (Заветът на Авраам) и f. 316r: о́укаꙋ ꙗ́ко сътвори́ гъ́ брáство крѣ́стное, препис една от главите на „Повест за Кръстното дърво” на презвитер Йеремия. Първият от текстовете е достатъчно популярен ветхозаветен апокриф, докато вторият е такъв, който по всяка вероятност представлява славянска компилация на различни по произход текстове. От една страна, те несъмнено представяват свидетелство за приемственост между Ветхия и Новия Завет, а от друга напълно се сходят с общата насока на съдържанието на ръкописа в неговата юридическа част. „Заветът на

Авраам“ е силно фокусиран върху идеята за Съда Божи и Спасението, което представлява есхатологична проекция на съда на владетеля и Църквата при определяне на верските отклонения и изкореняването на ересите и чуждата вяра, което е и основният патос в състава на ръкописа. За апокрифите в сборника има вече събрана литература, а тяхното публикуване и подробен коментар от един от авторите на настоящата студия предстои.

*

В заключение трябва да кажем, че разполагаме със сборник, богат не само на съдържание, но който очевидно има и бурна история. Запазените приписки потвърждават, че той е попадал в различни ръце, при това на хора от различни етнически среди. Забележителен е фактът, че в него са употребени няколко езика (славянски, румънски и гръцки), писани на три азбуки – кирилица, латиница (става дума за съвсем ранно употребяване на латинската азбука, преди въвеждането ѝ като официална в румънския език) и гръцка. Несъмнено този факт потвърждава значението на самия ръкопис като свидетелство за общността и сътрудничеството на балканските народи в зората на Новото време. Тъкмо в рамките на това сътрудничество и в съхраняването на общата православна идентичност трябва да оценяваме и факта, че сборникът е посветен на утвърждаването на Православието и борбата с различни верски отклонения в лицето на ересите и други различни религиозни системи. Това обяснява и активното участие на представители на църквата в сътрудничество с владетелската институция в борбата с вероизповедните малцинства. Форма на борба и противопоставяне са и книжовните процеси по обезпечаване с писмено *всeorъжие* за борбата в защита православната вяра срещу ересите. Молдовските земи са своеобразна *контактна зона* на книжовни влияния от юг и северозапад и североизток, което на практика означава, че тук, както изобщо в румънската средновековна книжнина на кирилица, се кръстосват южнославянско и руско влияние. Ктиторството на молдовските владетели за манастирите спомага да се съхранят забележителни произведения на среднобългарската писменост и книжнина. Тук процъфтява особено *културата на сборниците*, характерна като цяло за XV в. на Балканите.

На въпроса кога точно е бил компилиран прототипният състав за преписа, който ни интересува, то за *terminus post quem* би следвало

да се определи около средата на XV в. според датировката на един от най-злободневните текстове – *Окръжно послание на патриарсите на Александрия, Антиохия и Йерусалим* срещу унията между Западната и Източната църква, за което говорихме⁷⁶. Наистина, последните точно датирани събития са от 1512 г., но ни се струва, че те са добавени по-сетне към някой препис. Датиращата приписка от 1557 г. насочва само към конкретния препис. Според нас големите вълнения във връзка със съдбата на Православието са през първата половина и около средата на XV век, когато се провежда Флорентинският събор. Събитията на Балканите като отглас от неговото провеждане и решенията му дават допълнителен тласък за разрастването на антилатинската кампания и пряко засягат молдовските земи. Към всичко казано трябва да се прибави и стресът, предизвикан от падането на Константинопол през 1453 г. Това би означавало хипотетично да датираме възникването на архетипния образец към епохата на Стефан III Велики (1457–1504), известен между другото с ктиторството си за и закрилата над Православието. През средата на XVI в. се наблюдава ново струпване на кризисни събития, които изискват защита на вярата. В своята многократно цитирана от нас статия Мария Крачун предлага събитията в Молдова при наследниците на Петру Рареш и преследването на вероизповедните малцинства да бъдат разглеждани като политика на „конфесионализация на властта“ в княжеството. Несъмнено така те биха били поставени в европейски контекст. Не бихме тръгнали да отричаме изцяло тази теза, но би трябвало да имаме предвид, че ситуацията в югоизточната част от континента е различна от бушуващия конфликт около Реформацията и Католическата Реформа. Конфесионализацията на Запад през епохата се разбира в рамките на войната и сключването на мир между католици и протестанти. От своя страна, в православните страни властта винаги е била разбирана и обосновавана на верска основа и въпросът за този вид консолидация не стои по същия начин. Според нас, сходствата с Европа могат да бъдат търсени само въз основа на разколебаването на единството поради появата и разпространението на различни изповедания. Тъкмо заплахата от тях

⁷⁶ Всъщност, може да се каже, че най-късните текстове, които намираме в сборника от 1557 г. са молдовските хроники, които довеждат до второто десетилетие на XVI век, но смятаме, че те по всяка вероятност са добавени към състава, оформил се през втората половина на XV в.

и най-вече тази идеща от ислямския сюзерен на Модова – Османската империя – предизвиква силната ответна реакция след падането на Илияш Рареш от власт. Опазването на православната вяра в Молдова остава приоритет както за властите, така и най-вече за верните ѝ монашеските среди. Именно неин плод и неин инструмент е разглежданият в настоящото изследване сборник: славянският ръкопис № 636 от Библиотеката на Румънската академия (BAR Ms. sl. 636).

THE SLAVONIC MANUSCRIPT BAR MS.SL.636, 16TH CENTURY, FROM
THE LIBRARY OF THE ROMANIAN ACADEMY IN BUCAREST

IVAN BILIARSKY, MARIYANA TSIBRANSKA-KOSTOVA

The study is dedicated to one extremely rich in matter of content miscellany from the Library of the Romanian Academy, which is viewed in the context of the Slavonic-Romanian and Slavonic-Byzantines literary relationship during the Middle Ages. Despite BAR Ms.SL.636 has been already introduced to the scholarly community, the current research is the first in range to describe exhaustively its content. It comprises canon law, anti-heretic, historical-chorographical, apocryphal and other texts according to the notion of core and periphery of miscellanies of mixed content. The authors sustain the opinion that such a compilation was brought to life in Moldova, from where the manuscript comes, but substantial portion of texts were copied upon South-Slavonic protographs; some originated from Mount Athos, isolated texts had a Russian provenance. Those tendencies, especially the anti-heretical line, are analyzed in broad social and historical context with reference to processes and events in the principality of Moldova in the second half of the 15th –the 16th centuries, directed to the protection of the Orthodoxy. The manuscript is at the same time a result and an instrument for this policy from both the Ruler's institution and the devoted to the Orthodoxy monastic milieu.

Keywords: Slavonic juridical miscellanies, anti-heretic texts, Moldavian Cyrillic manuscripts

ЛИТЕРАТУРА

- Архивски номоканон 2007:** Архивски номоканон. Български ръкопис от XIV в. Фототипно издание. Подготвили А. Кръстев и Ц. Янакиева, Шумен 2007.
- Атанасова 1984:** Н. Атанасова. *Филиграноложки проблеми на български ръкописи от XIV–XV в. (запазени в България)*. Дисертация, София 1984.
- Ведюшкина 2004:** И. В. Ведюшкина, *Петр Гугнивый и Петр Монг*, Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории 12 (2004), вж. www.bogoslov.ru
- Белякова 2007:** Е. Белякова, О составе Хлудовского номоканона (к истории сборника “Зонар”), *Старобългарска литература* 37–38 (2007) 114–131.
- Истомин 1904:** К. Истомин, *Источник “Слово о немецком прелъщений, как научи их гугнивый Петр ереси”*, Христианское чтение 2 (1904).
- Куев 1974:** К. Куев, *Съдбата на Ловчанския сборник, писан преди 1331 г.*, в: Търновска книжовна школа, Т. 1, София 1974.
- Куев 1981:** К. Куев, *Иван Александровият сборник от 1348 г.*, София 1981.
- Криза 2008:** А. Криза, *Петр Гугнивый и Папесса: Антилатинская церковно-славянская полемическая литература в Центральной Европе*, *Studia Slavica Hungarica* 53/2 (2008) 397–405.
- Максимович 1998:** К. А. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII века (юридические тексты)*, Москва 1998.
- Милтенова, Павлова 2003:** А. Милтенова, Р. Павлова, *Пандекти*, в: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. III, София 2003, 64.
- Николов 2011:** А. Николов, *Повест полезна за латините. Паметник на средновековната славянска полемика срещу католицизма*, София, 2011.
- Павлов 1878:** А. С. Павлов, *Критические ответы по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян*, Санкт Петербург 1878.
- Павлов 1897:** А. С. Павлов, *Номоканон при Большом Требнике*, Москва, 1897.
- Попов 1875:** А. Попов, *Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян XI–XV вв.*, Москва 1875.
- Райкова 1997:** М. Райкова, *Един югозападнобългарски номоканон от втората половина на XV в.*, *Македонски преглед* XX/1 (1997) 69–92.
- Русев, Давидов 1966:** П. Русев, А. Давидов, *Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература*, София 1966.
- Станковић 2003:** Вл. Станковић, *Цариградски ѱаѱриајарси и цареви Македонске династије*, Београд 2003.
- Стоянов, Кодов т. 3 1964:** М. Стоянов, Хр. Кодов, *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*, Т. 3, София 1964.
- Христова, Караджова, Икономова т. 1 1982:** Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова, *Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България*, Своден каталог, Т. 1, София 1982.

Цибранска-Костова 2008: М. Цибранска-Костова, *Славянският Псевдозонар*, Palaeobulgarica XXXII/4 (2008) 25–52.

Цибранска-Костова 2011: М. Цибранска-Костова, *Покаяната книжнина на българското Средновековие IX–XVIII век. Езиково-текстологични и културологични аспекти*, София 2011.

Юфу 1970: З. Юфу, *За десеттомната колекция Студион (из архива на румънския изследвач Ион Юфу)*, Studia Balkanica 2. Проучвания по случай Втория конгрес по балканистика, София 1970, 299–343.

Яцимирский 1898: А. И. Яцимирский, *Из славянских рукописей. Тексты и заметки*, Москва 1898.

Яцимирский 1904: А. И. Яцимирский, Григорий Цамблак. *Очерк его жизни, административной и книжной деятельности*, Санкт Петербург 1904.

Яцимирский 1906: А. И. Яцимирский, *Из истории славянской проповеди в Молдавии*. Памятники древней письменности и искусства, ИОРЯС 163 (1906) електронен адрес www.knigafund.ru

Aerts 2006: W. J. Aerts, *Nikon of the Black Mountain, witness to the first crusade. Some remarks on his person, his use of language and his work, named Taktikon*, Orientalia Lovaniensia analecta. East and West in the Medieval Eastern Mediteranean, I. Edited by K. Ciggar, M. Metcalf. Leven – Paris, Dudley, MA, 2006, 25–145.

Andreescu 2009: Șt. Andreescu, *Presiune otomană și reacție ortodoxă în Moldova urmașilor lui Petru vodă Rareș*, Studii și materiale de istorie medie, vol. XXVII, 2009, p. 25–60.

Bogdan 1895: I. Bogdan, *Cronice inedite atingătoare la istoria românilor*, București, 1895.

Bogdan-Panaiteescu 1959: *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI, publicate de Ion Bogdan*, ed. P. P. Panaiteescu, (= Cronicile medievale ale României, vol. II), București, 1959.

Călători străini 2011: *Călători străini despre Țările Române- Supliment I. Forign travelers about the Romanian principalities* Șt. Andreescu and others. București, 2011.

Ciubotaru 2012: I. M. Ciubotaru, *Îndreptări și completări cu privire la situația Bisericii din Moldova în prima domnie a lui Alexandru Lăpușneanu*, Revista arhivelor, LXXXIX (2012) 1, p. 61–69.

Constantinescu 1984: R. Constantinescu, *Vechiul drept romanesc scris. Repertoriul izvoarelor 1340–1640*, București, 1984.

Corugă 1971: M. Corugă, *Gheorghe al II-lea și Grigorie de la Neamț, doi mitropoliți necunoscuți ai Moldovei din secolul al XVI-lea*, Biserica Ortodoxă Română, 89 (1971), 11–12 (noiembrie–decembrie), p. 1230–1243.

Cotelerius 1677: J.-B. Cotelerius, *Ecclesiae Graecae Monumenta*, T. I. Paris, 1677.

Crăciun 1996: M. Crăciun, *Protestantism și Ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Cluj: Cluj Presa Universitară Clujeană, 1996.

Crăciun 2003–2004: M. Crăciun, *Tolerance and Persecution. Political Authority and Religious Difference in Late Medieval Moldavia*, Colloquia. Journal of Central European History, vol. X–XI, no. 1–2, Cluj, 2003–2004, p. 5–58.

- Însemnări 2008:** *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din țara Moldovei. Un corpus*, ed. I. Caproșu, E. Chiaburu, vol. I (1429–1750), Iași, 2008.
- Joudiou 2002:** B. Joudiou, *La réaction orthodoxe face aux étrangers dans les principautés roumaines au XVIe siècle*, Migrations et diasporas méditerranéennes (Xe – XVIe siècles), éd. M. Balard et A. Ducellier, Paris, 2002, p. 243–255.
- Leonis Allatii 1648:** Leonis Allatii *De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua concensione, libri tres*, cap. IV, 1648, вж. на www.books.google.bg
- Maksimović 1998:** K. A. Maksimović, *Aufbau und Quellen des altrussischen Ustjurer Nomokanons*, In: *Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte*, Band 22. *Fontes Minores* 10. Frankfurt am Main, 1998, p. 477–508.
- Mareș 1987:** A. Mareș, *Filigramele hîrtiei întrebuintate în țările române în secolul al XVI-lea*, București, 1987.
- Michański 1993:** S. Michański, *The Reformation and the Visual Arts. The Protestant Image Question in Western and Eastern Europe*, London, New York, 1993.
- Miladinov 2008:** M. Miladinov, *Coluistis deos alienos: Authority of the Old Testament in the Early Protestant Polemics against the Veneration of Saints and Images*, The Biblical Models of Power and Law / Les modèles bibliques du pouvoir et du droit, ed. Ivan Biliarsky, Radu G. Păun, (= *Rechtshistorische Reihe*, 336), Peter Lang, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, 2008, p. 183–201.
- Naydenova 2014:** D. Naydenova, *Anti-Armenian Polemics in a Slavic Canon Law Miscellany (Ms. Slav. No 461 from the Manuscript Collection of the Romanian Academy)*, *Etudes balkaniques*, L/3, 2014, p. 82–95.
- ODB 1991:** *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I–III, Oxford, 1991.
- PMBZ 2000:** *Prosopographie der Mittelbyzantinischen Zeit*, Bd. I/2, Berlin–New York, 2000.
- Panaiteescu 2003:** P. P. Panaiteescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, București, 2003.
- Turdeanu 1965:** E. Turdeanu, *Le Sbornik dit 'de Bisericani' : identité d'un manuscrit remarquable*, *Revue des études slaves*, tom. 44, fasc. 1–4, 1965, p. 29–45.
- Ulea 1963:** S. Ulea, *Origines et signification idéologique de la peinture extérieure des églises moldaves*, *Revue roumaine d'histoire*, 1963, 1, p. 29–71.
- Zamfirescu 2013:** D. Zamfirescu, *O nouă viziune asupra istoriei culturii bulgare din secolele XIV–XVIII*, Editura Roza Vânturilor, București, 2013.

ЗБИРКА СТАРИХ ШТАМПЕНИХ КЊИГА НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ: ОБНОВА И РАЗВОЈ НАКОН 1941. ГОДИНЕ

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ*

Апстракт: Формирање постојеће Збирке старих штампаних књига Народне библиотеке Србије започето је убрзо након страдања старог библиотечког фонда у току немачког бомбардовања Београда, 6. и 7. априла 1942. године. Од укупно стотину једне библиотечке јединице (деведесет осам оригиналних и три фотографисана примерка), колико она сада броји, највећу скупину Збирке старих штампаних књига чине издања публикована ћирилским писмом на српскословенском језику, док је мањи број књига објављен на другим националним редакцијама старословенског. Од српскословенских ћирилских издања, поред цетињских инкунабула, највећи део Збирке чине књиге објављене у Венецији, пре свега издања Божидача Вуковића и његовог сина Вићенца, као и издања штампана на српском етничком простору под османском влашћу. Од осталих књига, које не припадају српском књижевном корпусу, претежно су заступљена влашка и руска ћирилска издања, а ту је и *Tractatus quidam de Turcis* (1481), једина латинска инкунабула у Збирци.

Кључне речи: Збирка старих штампаних књига, библиотечка грађа, библиотечки фонд, старе штампане књиге, ћирилске књиге, српскословенски језик, штампарство, инкунабуле, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије

Међу библиотечком грађом која се чува у Народној библиотеци Србије, посебно место припада старим штампаним књигама. Према пореклу и времену настанка, ова грађа је подељена у две велике скупине. Једна од њих се налази под окриљем Одељења за археографију и превасходно обухвата ћирилска богослужбена издања, штампана на српскословенском језику, од краја 15. до средине 17. столећа. Друга,

* Мирослав А. Лазич, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије, Београд, miroslav.lazic@nb.rs

која се чува у Одељењу посебних фондова, садржи српске књиге различитог садржаја из 18. и из 19. века (до краја 1867), као и старе штампане књиге страног порекла публиковане након 1638. године.¹

Старе штампане књиге из првобитног фонда Народне библиотеке, прикупљане више од једног столећа, у потпуности су страдале у пожару изазваном немачким бомбардовањем Београда, у ноћи између 6. и 7. априла 1941. године.² Том приликом је, уз најдрагоценију рукописну збирку, изгорело и око двеста тридесет примерака старих штампаних књига.³ Убрзо по уништењу зграде Народне библиотеке на Косанчићевом венцу, тадашња управа Народне библиотеке је, уз подршку државних органа и мобилизацију научне, културне јавности и ширих слојева друштва, покренула пројекат систематске обнове књижног фонда, у оквиру којег је посебна пажња посвећена прикупљању рукописних и старих штампаних књига. Иако је било немогуће да се у потпуности опорави од ненадокнадивих губитака, за више од седам деценија прикупљања, постојећа Збирка старих штампаних књига, највећим делом сачињена од ћирилских богослужбених издања штампаних српском редакцијом старословенског језика, достигла је број од стотину једне библиотечке јединице (деведесет осам оригиналних и три фотографисана примерка).

¹ Вукићевић 2012, 125–132; Вукићевић 2012, 69–78.

² Кићовић 1948, 8–18; Кићовић 1960, 164–171; Дурковић-Јакшић 1984–1985, 7–50; Ковијанић 1972, 106–123; Ковијанић 1992, 603–604.

³ Не зна се поуздано колико је у некадашњем фонду Народне библиотеке било библиотечких јединица, будући да, осим терминологије, и подаци у расположивим изворима значајно варирају. Тако, примера ради, у извештају управника Народне библиотеке Драгослава Илића, упућеном министарству просвете 11. марта 1938. године, пише да је 1937. године у фонду било 224 „штампарских првина“: Ковијанић 1992, 531. За разлику од тога, у извештају Комисије за процену вредности уништених збирки Народне библиотеке у Београду, од 16. јануара 1942. године, пише да се у Збирци налазило преко 290 књига: Ковијанић 1992, 617. Уп. Штављанин-Ђорђевић 1982, 2, где је наведено 236 примерака. Поред тога, треба узети у обзир и то да је, у извештају Народне библиотеке министарству просвете од 28. фебруара 1939. године, наведено да је инвентару старих штампаних књига „нађено пуно нетачности и недостатака“: Ковијанић 1992, 553.

*

Након разарања старе зграде Народне библиотеке на Косанчићевом венцу,⁴ убрзо по престанку ратних операција, маја 1941. године, пред проналажења привременог смештаја у згради Феријалног савеза у Француској улици,⁵ започета је и систематска обнова њеног књижног фонда,⁶ при чему је посебна пажња била посвећена рукописним и старим штампаним књигама. На апел управе, која је усменим путем, посредством штампе и других средстава информисања, позивала како интелектуалну и културну елиту,⁷ тако и шире слојеве друштва да узму учешћа у обнови њеног књижног фонда,⁸ одазвао се значајан број појединаца и институција, који су, подстакнути патриотским осећањима, прилагали књиге, периодичне публикације и другу библиотечку грађу.⁹ Остало је забележено да је, наводно, у склопу обнове библиотечког фонда, професор Радослав Грујић Народној библиотеци био наменио своју библиотеку која је садржала богату збирку старих штампаних књига.¹⁰ Из непознатих разлога, до реализације овог

⁴ У периодици која је излазила током окупације, повремено су објављивани текстови о страдању Народне библиотеке у којима је, између осталог, полемисано и о узроцима њеног страдања. Уп. Обнова I/11, 1941, 5; Обнова I/17, 1941, 5.

⁵ Обнова I/25, 1941, 5. О потоњој намери да се Народна библиотека пресели у зграду Правног факултета: Обнова I/65, 1941, 5; Обнова II/217, 1942, 5; Обнова II/390, 1942, 5. О нереализовању идеје о уступању једног дела зграде Правног факултета и намери да се Народна библиотека смести у Крсмановићеву задужбину на Теразијама: Обнова II/290, 1942, 4. У контексту актуелизовања питања о потреби подизања нове зграде, публиковани су у дневној штампи и текстови о предлогу Љубомира Ненадовића за изградњу првобитне Народне библиотеке: Обнова II/359, 1942, 6; Обнова II/372, 1942, 5; Обнова II/462, 1943, 6. Поред годишњег извештаја, о иницијативи да се за потребе Народне библиотеке уступи Дом Светог Саве у Душановој улици: Обнова III/484, 1943, 5; Обнова III/631, 1943, 4.

⁶ Кићовић 1948, 8–18. О збиркама које су страдале у пожару након бомбардовања, 6. и 7. априла 1941: Радојичић 1961, 374–377.

⁷ Обнова I/111, 1941, 5.

⁸ Обнова II/184, 1942, 5; Обнова II/189, 1942, 11; Обнова II/365, 1942, 7.

⁹ Ковијанић 1992, 638; На обнову фондова Народне библиотеке у току окупације указују и текстови из тадашњих дневних листова: Ново време I/89, 1941, 6; Ново време I/150, 1941, 6; Обнова II/247, 1942, 4; Обнова II/363, 1942, 4; Обнова II/371, 1942, 9; Обнова II/413, 1942, 5; Обнова II/375, 1942, 6; Обнова II/386, 1942, 4; Обнова II/395, 1942, 5; Обнова II/404, 1942, 5; Обнова II/405, 1942, 5; Обнова III/484, 1943, 5; Обнова III/510, 1943, 4; Обнова III/552, 24, 25. и 1943, 9; Обнова III/746, 1943, 5.

¹⁰ Кићовић 1960, 177, нап. 113. Уп. Ново време II/239, 1941.

поклона није дошло, а Грујићева Збирка ће тек касније бити завештана Музеју Српске православне цркве. Међутим, иако је у првој години обнове прикупљено доста књига од библиотечког значаја, готово да није било поклона када је реч о рукописној и старој штампаној књизи.¹¹ У намери да обнови и своје најстарије и најдрагоценије збирке, управа Народне библиотеке покренула је акцију откупа рукописних и старих штампаних књига које се појаве на тржишту, а које су биле најчешће у поседу приватних колекционара.¹² Управа је, уједно, указивала и на потребу доношења законских одредби на основу којих би било онемогућено изношење рукописа и старих штампаних књига из земље без знања и одобрења Народне библиотеке.¹³ Ограничена скромним материјалним средствима којима је располагала, с обзиром на то да је у буџету за откуп „стarih рукописа, инкунабула и других старина“ било предвиђено свега 40.000 динара, управа Библиотеке је до краја 1941. године, поред четири рукописне књиге, успела да набави и један непотпуни примерак цетињског *Окѣиоиха ѣрвоіласника* из 1494. године.¹⁴ Сudeћи по *Инвенѣарној књизи*, то није био онај „дивно очувани примерак“ који се исте године појавио на тржишту, а који је садржао и један залепљени лист из Црнојевићевог *Окѣиоиха ѣеѣіоіласника* из 1494. године.¹⁵

Незавидне материјалне прилике поновиле су се и наредне, 1942. године. У време обележавања сто десет година од оснивања Народне библиотеке,¹⁶ што се поклопило са стогодишњицом рођења Стојана Новаковића,¹⁷ угледног научника и њеног некадашњег управника, тадашњи председник владе, Милан Недић, поклатио је Народној

¹¹ Ковијанић 1992, 641.

¹² Обнова I/149, 1941, 5. У тексту је наведено да се, за разлику од Народне библиотеке која има само одломак од неколико листова, у Београду, у приватним рукама, налази „један лепо очувани примерак прве српске штампане књиге“.

¹³ Ковијанић 1992, 641.

¹⁴ Ковијанић 1992, 637, 649; Обнова I/149, 1941, 5.

¹⁵ Ковијанић 1992, 649. У питању је, свакако, примерак поменут у тексту у дневном листу *Обнова*: Обнова I/149, 1941, 5.

¹⁶ Обнова II/200, 1942, 5. Непосредно пред обележавање јубилеја, објављивани су и пригодни текстови о историјату развоја библиотечког фонда: Обнова II/198, 1942, 7; Обнова II/200, 1942, 5.

¹⁷ Ковијанић 1992, 695–696; Обнова II/419, 1942, 3; Обнова II/419, 1942, 3; Обнова II/432, 1942, 5. Обнова II/432, 1942, 5.

библиотеци две рукописне књиге.¹⁸ Није забележено да ли је том приликом дарован и неки примерак српскословенског ћирилског издања.¹⁹ С друге стране, скромне материјалне могућности нису дозвољавале обимније и значајније откупе. Према буџету из те године, за „набавку старих рукописа, писама знаменитих људи, аутографа, разних докумената и штампарских првина“, било је предвиђено свега 300.000 динара, што је, према речима тадашњег вршиоца дужности управника Народне библиотеке, Ђорђа Сп. Радојичића, представљало суму с којом су једва могле да буду откупљене три српске инкунабуле. У циљу прибављања средстава за откуп, он се у више наврата, писаним путем, обраћао појединим имућнијим трговцима и грађанима који су се до тада истакли у широј друштвеној заједници као добротвори и приложници. Тако је, почетком јула 1942. године, Радојичић упутио позив Славку Крагујевићу, трговцу из Београда, предложивши му да за Народну библиотеку откупи мркшиначко *Четвороројеванђеље* из 1562, које се налазило у поседу „једног старог директора“, а по цени од 10.000 динара. Овим чином, Крагујевић би, према Радојичићевим речима, „несумњиво учинио добро дело и у националном и у верском смислу“ и у исти мах постао „један од ктитора и приложника Народне библиотеке“.²⁰ Међутим, пошто Славко Крагујевић није откупио мркшиначко *Четвороројеванђеље*, већ једну другу рукописну књигу, заједно с трговцем Добрицом Вишњићем,²¹ Радојичић је, септембра исте године, предложио и београдском трговцу Љуби М. Сарачевићу да откупи ове књиге. Иако, за сада није познат документ који би то потврдио, изгледа да су на тај начин прикупљена средства за откуп ове књиге, будући да је, почетком децембра 1942. године, поменута сума исплаћена Душану Вуксану, „директору у пензији из Београда, за продато *Четвороројеванђеље*, штампано у Мркшиној цркви 1562. године (И 23)“.²² Од Вуксана су, исте године, према подацима из *Инвен-*

¹⁸ Обнова, II/421, 1942, 5; Обнова, II/ 422, 1942, 5.

¹⁹ У част стогодишњице Новаковићевог рођења, омладина из Националне службе за обнову Србије откупила је рукопис „Зборник црквених закона“ и приложила га Народној библиотеци: Обнова II/431, 1942, 8.

²⁰ АНБС – 1942, А23, 1327 (758). На предусретљивости и помоћи приликом истраживања архивских извора, захваљујем колегама Јадранки Божић и Ивану Обрадовићу.

²¹ Обнова II/371, 1942, 9

²² АНБС – 1942, А24, 1590 (1627).

ијарне књије, откупљена још два српскословенска ћирилска издања: *Окѣоих ѣѣѣоіласник* Божидача Вуковића из 1537 (И 5)²³ и *Зборник* (Молиѣвеник) Стефана од Паштровића, штампан у штампарији Антонија Рампацета 1597. године.²⁴ Из *Инвенѣјарне књије* је познато да је исте године, осим од Душана Вуксана, једно издање откупљено и од Адема Каменице – *Празнични минеј* Божидача Вуковића из 1538. године (И 9).²⁵

О до тада набављеним штампаним српскословенским ћирилским издањима говори и текст о обнови библиотечког фонда, штампан у дневном листу *Обнова*. Тамо је наведено да је Народна библиотека, почетком 1943. године, у свом фонду имала одломак цетињског *Окѣоиха ѣрвоіласника* (1494), *Окѣоих ѣѣѣоіласник* (1537) и *Празнични минеј* (1538) Божидача Вуковића, *Лиѣурѣјар* (*Служадник*) Вићенца Вуковића (1554), *Чѣѣворојеванђеље* из Мркшине цркве (1562) и „одломак *Молиѣвослова* из штампарије Антонија Рампацета“ (1597).²⁶

До краја окупације, Збирка старих штампаних књига је приметно увећана, захваљујући великом ангажовању управе, пре свега самог Ђорђа Сп. Радојичића, упркос томе што је 1943. године за набавку „старих рукописа, инкунабула, писама и других старина“ било издвојено скромних 300.000, а наредне године 500.000 динара.²⁷ Заједно с рукописним, највећи број очуваних примерака или фрагмената старих штампаних књига у ратном периоду откупљен је од приватних лица, колекционара и антиквара. Захваљујући новинском извештају, познато је да је Народна библиотека откупила *Лиѣурѣјар* (*Служадник*) Божидача Вуковића из 1519. године „од једне угледне издегличке породице“.²⁸ За овај примерак *Служадника* исплаћено је, извесној Зори Д. Ђорђевић из Пожаревца, 8.000 динара, 22. марта 1943. године.²⁹ Већ поменутом Славку Крагујевићу, трговцу из Београда, исплаћен је износ од 10.000 динара за примерак *Празничноі*

²³ У питању је, међутим, поновљено издање Божидача Вуковића које је, по свему судећи, штампао његов син Вићенцо око 1560. године.

²⁴ ИКЗСШК.

²⁵ ИКЗСШК.

²⁶ *Обнова* II/462, 1943, 6. Уп. Ново време II/239, 1941.

²⁷ Кићовић 1960, 179.

²⁸ *Обнова* III/552, 1943, 9.

²⁹ АНБС – 1943, А27, 1753 (357).

минеја Божидача Вуковића,³⁰ а од Адема Каменице, чиновника у руднику „Лазаревац“, набављен је *Триод цветни* Стефана од Скадра из 1563, за суму од 12.000 динара.³¹ Упола мањи износ исплаћен је Ивану Урсићу, чиновнику из Београда, за *Празнични менеј* Божидача Вуковића,³² док је исте године набављено и Загуровићево издање *Молићвеника (Тредника)* из 1570. године.³³ У *Инвентарној књизи* за 1943. годину, наведено је да је по два примерка старих штампених књига купљено од познатих колекционара уметничких и антикварних предмета, Станислава Кракова и Милана Јовановића Стојимировића. Од Станислава Кракова, великог библиофила,³⁴ књижевника, редитеља и новинара, набављени су *Окџоих њеџоџласник* из 1537 (И 4) и *Празнични менеј* Божидача Вуковића из 1538. године (И 7). На име откупа два примерака ових издања, Кракову је исплаћено 12.000 динара.³⁵ Према *Инвентарној књизи*, од Милана Јовановића Стојимировића, управника Државног архива у Београду у време окупације (1941–1944),³⁶ откупљени су *Служадник* Божидача Вуковића из 1519 (И 2) и *Псалтир с њоследовањем*, издање Божидаревог сина Вићенца из 1546. године (И 20).³⁷ Ови подаци се, међутим, не поклапају сасвим са архивским

³⁰ АНБС – 1943, А24, 1543 (1513).

³¹ АНБС – 1943, А29, 2088 (1208).

³² АНБС – 1943, А27, 1724 (262).

³³ АНБС – 1943, А27, 1737/10 (229).

³⁴ Занимљив податак у предговору књиге *Живот човека на Балкану* Станислава Кракова, износи његова ћерка, Милица Арсенијевић-Краков. Говорећи о свом оцу као колекционару и библиофилу, она наводи дискутабилан податак да је библиотека њеног оца бројала „десет хиљада књига“, од којих „две хиљаде инкунабула“. Уп. Краков 1997, 8.

³⁵ АНБС – 1943, А28, 1900 (772).

³⁶ Попут Кракова, који је морао да бежи у иностранство, и Милан Јовановић Стојимировић, признати књижевник и новинар пре Другог светског рата, као колаборациониста и рођак Милана Недића биће осуђен од стране новоформиране власти на дуготрајну робију. Извори за биографију Милана Јовановића Стојимировића, поред његових текстова, које је приредио Божидар Ковачевић, (Јовановић Стојимировић 1971), публиковани су у: Јовановић Стојимировић 2000. Највећи део ових текстова није објављен и налази се у рукописном фонду Милана Јовановића Стојимировића, у Рукописном одељењу Матице српске, у Новом Саду. Поред тога, богату колекцију уметничких, историјских и археолошких предмета, Милан Јовановић Стојимировић завештао је Уметничком одељењу Музеја у Смедереву. Уп. *Уздарје* 2002; Цветковић 2010.

³⁷ ИКЗСПК.

изворима у којима је, у исплатном рачуну, наведено да је Милану Јовановићу Стоимировићу исплаћено по 3.000 динара за „Божидара Вуковића Требник“ и „Виценца Вуковића Молитвеник“.³⁸

Како би што ажурније прикупила материјална средства намењена обнови најдрагоценије библиотечке грађе, управа Народне библиотеке је, о прослави Светог Саве 1944. године, основала истоимени фонд. Његова сврха је била да прикупља неопходна средства за хитан откуп рукописа, старих штампаних књига и друге највредније библиотечке грађе која би се изненада појавила на тржишту. Изузев тога, из средстава овог Фонда требало је да се финансира и Институт за проучавање српске народне поезије, који је основан при Народној библиотеци.³⁹ Међутим, тешко је рећи у којој мери је овај Фонд заиста заживео и испунио своју намену, будући да ће убрзо доћи до слома окупационих снага и формирања нових, комунистичких власти.

У годинама након завршетка Другог светског рата, дошло је до застоја у приливу рукописне и старе штампане библиотечке грађе, на шта указује одсуство архивских извора за период до почетка педесетих година 20. столећа. Упркос томе, захваљујући ретким поклонима и скромним материјалним средствима којима је Народна библиотека располагала у периоду окупације, а судећи по *Инвентарној књизи*, која се води од 1949. до краја четрдесетих година прошлог столећа, Збирка старих штампаних књига имала је око тридесет библиотечких јединица.⁴⁰

Судећи према расположивим изворима, прилив старих штампаних књига поново је интензивирао током педесетих година. До пресељења у нову зграду 1973. године,⁴¹ примерци ове библиотечке грађе пристизали су у библиотечки фонд углавном путем откупа од приватних лица, али било је и оних који су поклоњени. Не зна се поуздано када је Светозар Душанић, колекционар и дугогодишњи управник Музеја Српске православне цркве, Народној библиотеци даровао *Службеник Вићенца Вуковића* из 1554 (И 18), али је на основу *Инвентарне књиге* познато да је 1951. приложио одломак од шест листова

³⁸ АНБС – 1943, А27, 1775 (417).

³⁹ Обнова IV/849, 1944, 4.

⁴⁰ Уп. Кићовић 1948, 16.

⁴¹ Ђурић 1973, 133–134.

истоимене књиге (И 72).⁴² Нису, међутим, само појединци прилагали дарове Народној библиотеци. Чиниле су то и институције, попут Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне републике Србије, који је приложио цетињска издања *Окїѡиѡѡ ѡрвоїласнїка* (И 40) и *Псалїиѡѡ с ѡоследовањем* (И 41).⁴³ Путем откупа, углавном су набављена цетињска и венецијанска издања Божицара Вуковића, Вићенца Вуковића, Јеролима Загуровића и других, али и она која су штампана на српском етничком простору под османском влашћу. Познато је да је међу првим откупима, 1950. године, од Павла Ивића набављен *Служабник* Божицара Вуковића из 1519 (И 32). Занимљиво је, међутим, да је од Божицара Нешића, пензионера из Београда, 1954. откупљен и одломак од једног листа који припада непознатом издању из средине 16. столећа (И 43).⁴⁴ Према забележеном усменом саопштењу њеног дотадашњег власника, он је овај лист пронашао 1912. године у Сарајеву, у заоставштини хаџи-Риста Теодоровића.⁴⁵ Познато је, такође, да је *Буквар* Стефана од Паштровића управа Народне библиотеке, 1952, откупила од Милутина Димитријевића (И 37), „новицара и лектора Хумористичког позоришта у Београду“.⁴⁶ Према његовим наводима, овај примерак *Буквара* су он и његова мајка добили на поклон од брата Милорада који га је купио у Дубровнику 1921. године, „по савету свога рођака Драг. Костића“.⁴⁷

Од осталих колекционара од којих је откупљен извешан број старих ћирилских штампених књига у *Инвенћарној књизи* наведени су: Јован Петронић (И 36), Марко Опачић (И 38) Петар Момировић (И 44), Софија Шољевић (И 45, И 46), Душан Поповић (И 48), Петар Самарџија (И 49), Ђорђе Шојић (И 50), Милисав Протић (И 51, И 52), Татјана Ђукић (И 53), Максимилијан Зељајић (И 54, И 55, И 56), Блашко Војнић (И 66) и други.⁴⁸ Осим путем откупа од приватних и црквених лица, поједини примерци су доспели у фонд Народне библиотеке и набавком од антикварница и књижара. Тако је од „Просвете“ купљен Загуровићев *Псалћир с ѡследовањем*, који садржи

⁴² ИКЗСПК.

⁴³ ИКЗСПК.

⁴⁴ ИКЗСПК; Кићовић 1954, 86–90, где су публиковане и обе стране овог листа.

⁴⁵ Кићовић 1954, 86.

⁴⁶ Кићовић 1954, 98.

⁴⁷ Кићовић 1954, 98.

⁴⁸ ИКЗСПК.

и рукописни додатак (И 60), док су од Српске књижевне задруге набављени Загуровићев *Молићвеник (Тредник)* (И 61), *Зборник* Јакова од Камене Реке и *Триод йосни* (И 62), издање Стефана од Скадра из 1561. године.⁴⁹

У оквиру плана реконституције старе рукописне збирке и старих штампаних издања,⁵⁰ управа Народне библиотеке се старала да прикупи фотографске снимке страдалих примерака, уколико су они постојали.⁵¹ Као резултат тога, од Милорада Винлића су откупљене и фотографије *Буквара инока Саве* (И 57),⁵² уништеног примерка који је припадао старом књижном фонду (бр. 185).⁵³ Такође, у немогућности да се дође до оригиналних, издвојена су и извесна средства за фотографисање ретко очуваних примерака из других збирки. На основу тога, од Дубравке Гароње откупљене су фотографије грачаничког *Окѣоиха љеѣоїласника* из 1539 (И 31), док су од Софије Шољевић набављени снимци дечанског примерка цетињског *Окѣоиха љеѣоїласника* (И 47).⁵⁴

Изузев *Инвенѣарне књиѣе*, о приливу старих штампаних књига сведоче и извештаји с краја педесетих и почетка шездесетих година прошлог столећа, публиковани у *Библиоїѣкару*, званичном гласилу Друштва библиотекара Србије. Они су садржали основне податке о издањима, као и о њиховом физичком стању, с тим што најчешће није наведено на који начин су доспели у збирку. У броју из 1959, поменути су примерак *Псалѣира с љоследовањем*, издање Вићенца Вуковића из 1561, и милешевски *Псалѣир с љоследовањем* из 1544. године. За прву књигу је наведено да је скоро потпуна,⁵⁵ за разлику од *Псалѣира*, којем „недостаје почетак и крај и по који лист из средине“.⁵⁶ Од принова које су доспеле у Народну библиотеку у периоду од јануара до јуна 1961, наведено је седам старих штампаних књига: *Триод йосни* Стефана од Скадра (1561), *Четворојеванђеље* (1562) и *Триод цветїни* (1566) јеромонаха

⁴⁹ ИКЗСПК.

⁵⁰ О плану реконституције библиотечких збирки Народне библиотеке: Радојчић 1954, 65–71; Богдановић 1974, 37–42.

⁵¹ Ковијанић 1992, 690.

⁵² ИКЗСПК.

⁵³ *Каталої* 1982, 412.

⁵⁴ ИКЗСПК.

⁵⁵ Митровић 1959, 123.

⁵⁶ Митровић 1959а, 268.

Мардарија из Мркшине цркве, *Зборник* Јакова од Камене реке (1566), *Молишвеник (Требник)* Јеролима Загуровића (1570), *Библија* Ивана Фјодорова (1581) и *Буквар* Јеромонаха Стефана од Паштровића (1597).⁵⁷

До 1961. године, старе штампане књиге чуване су у Одељењу посебних фондова, заједно с ретким домаћим и страним издањима.⁵⁸ Након тога, бригу о овој врсти библиотечке грађе, штампане до 1638. године, када је публикована последња књига на српскословенском језику, преузело је новоформирано Археографско одељење, произашло из Археографске комисије.⁵⁹ Остали део збирке, старе српске штампане књиге објављене до 1867. године, као и старе иностране књиге, остао је под окриљем Одељења посебних фондова, где се чува у оквиру Збирке старих и ретких књига.⁶⁰ Изградњом нове зграде Народне библиотеке Србије на Врачарском платоу, Археографско одељење је добило и сопствени трезор намењен чувању рукописних и старих штампаних књига. Дан свечаног пресељења у нову зграду је, истовремено, и један од битнијих датума за развој Збирке старих штампаних књига, будући да је том приликом Народној библиотеци, поред остале библиотечке грађе,⁶¹ поклоњено и неколико значајних примерака српскословенских ћирилских издања. Тада је примерак *Служабника*, издање Вићенца Вуковића из 1554. године, који је припадао породичној архиви Јанка Шафарика, даровала Ружа Шафарик (И 67), док је чак три књиге поклонио Душан Глумац. Били су то одломак од једног листа Црнојевићевог *Псалтира с иоследовањем* из 1495. (И 68), *Окљоих њејоіласник* Божидача Вуковића из 1537. (И 68), и *Триод цвейни* из 1566, штампан у манастиру Мркшина црква (И 70). Пригодни поклон, у виду *Празничној минеја*, издање Божидача Вуковића из 1538, тада је фонду Народне библиотеке даровала Универзитетска библиотека у Београду (И 71).

Средином осамдесетих година претходног столећа, управа Народне библиотеке је од потомака Љубомира Ковачевића откупила и два одломка ћирилских старих штампаних књига, заједно са четрдесет и два фрагментарно сачувана рукописа. У питању су два листа *Псалтира*

⁵⁷ Стошић 1961, 170–171.

⁵⁸ Вукићевић 2008, 125; Вукићевић 2012, 69.

⁵⁹ Лазаревић 1959, 254–255.

⁶⁰ Вукићевић 2008, 125–132; Вукићевић 2012, 69–78; <https://www.nb.rs/collections/index.php?id=759>.

⁶¹ Брковић 1973, 157.

с иоследовањем из 1546. (И 95) и двадесет шест пергаментних листова *Молийѣвеника* (*Зборника за ѣуѣйники*) из 1560. године (И 94).⁶² Такође, претходних година је, путем откупа, у Збирку доспео и непотпуни примерак *Зборника* Стефана од Паштровића из 1597, (И 88), откупљен преко Нолитове антикварнице од „Олге Авдејев, ћерке Ј. Михаиловића“, а потом и *Служабник* Вићенца Вуковића из 1554. године (И 89).⁶³

Највећи број преосталих библиотечких јединица које припадају Збирци старих штампаних књига, а које се налазе у недавно реконструисаном и адекватно опремљеном трезору Одељења за археографију, преузет је из Збирке старих књига Одељења посебних фондова Народне библиотеке Србије (И 73, И 74, И 75, И 76, И 77, И 78, И 79, И 80, И 81, И 82, И 83, И 84, И 85, И 86, И 87, И 91, И 92, И 93, И 96, И 100, И 101), док је неколико њих откупљено од, за сада, непознатих колекционара, будући да њихова имена нису наведена у *Инвентарној књизи* (И 97, И 98, И 99).⁶⁴

*

Постојећа Збирка старих штампаних књига Народне библиотеке Србије садржи сто једну библиотечку јединицу. Оне представљају потпуне или фрагментарно очуване примерке оригиналних издања, с једним или већим бројем листова. Главни део Збирке чине издања штампана ћирилским писмом на српскословенском језику, док је мањи број објављен на другим националним редакцијама старословенског. Изузев ћирилских, у Збирци се чува и једна латинска инкунабула, *Tractatus quidam de Turcis*, нирнбершко издање Конрада Ценингера из 1481. године (И 30), која уједно представља и најстарију књигу у Збирци. Међутим, поред оригиналних егземплара, Збирци су прикључени и фотографски снимци несталих или ретких и тешко доступних примерака, у складу с тада важећим принципима и за чију набавку су издвојена посебна средства. Реч је о аналогним фотографијама грачачичког *Окѣоиха ѣѣѣоїласника* (И 31), цетињског *Окѣоиха ѣѣѣоїласника* (И 47) и четири листа *Буквара инока Саве* (И 57), који су физички уништени априла 1941. године.

⁶² Станојловић 2015, 49–50.

⁶³ ИКЗСШК.

⁶⁴ ИКЗСШК.

С аспекта националне библиографије и историографије, највећу и најзначајнију целину у оквиру Збирке старих штампаних књига Народне библиотеке Србије чине ћирилска српскословенска издања литургијских и верско-дидактичких састава публикованих од 1494. до 1638. године. У том периоду, дугом готово једно и по столеће, објављено је преко четрдесет што нових, што поновљених и измењених издања, штампаних на Цетињу, у Венецији или на српском етничком простору под османском влашћу.

Од четири позната издања цетињских инкунабула⁶⁵ штампаних у престоници Ђурђа Црнојевића од 1494. до 1496. године, непосредно пред турско освајање Зете,⁶⁶ заступљени су само *Окѣоих ѣрвоіласник* (И 1, И 40, И 64)⁶⁷ и *Псалѣир с ѣоследовањем* (И 41, И 45, И 68).⁶⁸ Прва литургијска књига из Црнојевићеве штампарије, *Окѣоих ѣрвоіласник*, завршена је 4. јануара 1494. године; судећи по броју сачуваних примерака, она представља и најбројније ћирилско српскословенско издање. До сада је познато више од сто кодекса или фрагмената⁶⁹ ових издања, о чијем се штампању, под покровитељством зетског владара Ђурђа Црнојевића, старао јеромонах Макарије.⁷⁰ Попут већине примерака из осталих збирки,⁷¹ ни три егземплара цетињског *Окѣоиха ѣрвоіласника* који се налазе у фонду Народне библиотеке Србије нису потпуна. Од укупно 270 листова, фолио формата, књижни блок кодекса И 40 има 239 листова,⁷² а књизи И 64 недостају почетне и завршне стране, тако да има 267 листова, док је од првог заведеног примерка у *Инвенѣарној књизи* (И 1) сачуван само четврти лист трећег кватерниона.⁷³

Псалѣир с ѣоследовањем је друго цетињско издање које се чува у Збирци.⁷⁴ Завршено је с његовим штампањем 22. септембра 1495. године; садржи укупно 348 листова средњег формата (4°).⁷⁵

⁶⁵ Немировски 1996, 351–462.

⁶⁶ Руварац 1893, 30–31; Чурчић 1989, 33–47; Немировски 1989, 91–148; Немировски 1996, 235–254; Пузовић 2014, 13–16.

⁶⁷ Nemirovskij 1996a, 189–190, бр. 5.12, 5.13, 5.14.

⁶⁸ Nemirovskij 1996a, 234, бр. 7.5, 7.6, 7.7.

⁶⁹ Немировски 1989, 91–148; Немировски 1996, 254; Nemirovskij 1996a, 167–217.

⁷⁰ Чурчић 1996, 129–142.

⁷¹ Немировски 1989, 91–148.

⁷² Мано–Зиси 1979, 191.

⁷³ Мано–Зиси 1979, 191.

⁷⁴ Немировски 1996, 380–441; Nemirovskij 1996a, 225–243.

⁷⁵ *Лексикон* 1994, 165–166; Nemirovskij 1996a, 225–243.

Карактеристично је по графичком украсу, где се истичу уоквирени иницијали с многобројним ренесансним мотивима, од пута и фантастичних животиња до стилизованих листова и цветова.⁷⁶ Поред два фрагмента, који се састоје од првог и последњег листа овог издања – први, са заставицом унутар које је угравиран грб Црнојевића (И 68) и други, с колофоном, у којем су подаци о издавачима и месту публиковања (И 45) – у Збирци се налази и један потпун и доста добро очуван примерак повезан у кодекс (И 41).⁷⁷

Највећи део Збирке из корпуса ћирилских српскословенских књига обухватају издања публикована у Венецији, у то време водећем штампарском центру у Европи, који је имао и одлучујућу улогу у настанку и каснијем развоју српског штампарства. Међу венецијанским издањима, најбројнија су она Божидача Вуковића и његовог сина Вићенца, најзначајнијих издавача српскословенских књига у 16. веку, који су, захваљујући добро организованом трговинској мрежи, остварили и најобимнију продукцију,⁷⁸ а чији се утицај простирао чак до Русије.⁷⁹

Што се тиче *Служадника*, прве објављене литургијске књиге Божидача Вуковића,⁸⁰ штампане заслугом јеромонаха Пахомија 1519. (1520) године, на 240 листова формата 4^о,⁸¹ у Збирци се налази укупно пет егземплара (И 2, И 32, И 36, И 73, И 90).⁸² Само један од њих је потпун, док је књижни блок примерка И 36 повезан заједно са одломком *Служадника* Божидача Горажданина, штампаног готово у исто време када и Вуковићев.⁸³ Остали примерци садрже веће одломке, док И 90 има свега један лист. Од другог Вуковићевог издања, *Псалтира с њоследовањем* из 1520, штампаног на 308 листова формата 4^о,⁸⁴ сачуван

⁷⁶ О пореклу ренесансних мотива у цетињским издањима: Лазич 2014а, 25–37.

⁷⁷ Мано-Зиси 1979, 195–196.

⁷⁸ Ковијанић 1986, 173–175; Момировић 1986, 195–210; Лазич 2013, 79, 84–87.

⁷⁹ Медаковић 1958, 172–181; Петковић 1986, 83–105; Петковић 1994, 49–51.

⁸⁰ О два различита варијантама *Служадника*, в. Грбић 1993, 51–64.

⁸¹ *Лексикон* 1994, 193–195. Уп. Немировски 1993, 19–25.

⁸² Nemirovskij 2001, 268–270, бр. 26.17, 26.18, 26.19, 26.20, 26.21. Уп. *Кашало* 1973, 385–386, бр. 2475. Овде је наведено да Народна библиотека поседује три примерка овог издања, сигнирана са И 2, И 32 и И 36.

⁸³ Уп. Nemirovskij 2001, 235–298.

⁸⁴ Немировски 1993, 15–19, 30–39; *Лексикон* 1994, 167–168; Nemirovskij 2001, 307–340, бр. 26. За прецизно датовање штампања *Псалтира с њоследовањем* Божидача Вуковића, в. Чурчић 1974, 463–486.

је само одломак од два листа (И 74).⁸⁵ Насупрот томе, *Молићвеник* (*Зборник за љућнике*) из 1520. године,⁸⁶ објављен на формату 8° у две варијанте, сажетој и обимнијој,⁸⁷ у Збирци није заступљен ниједним егземпларом. Од ове књиге, првенствено намењене приватној побожности православних хришћана, чува се свега један лист (И 75), али он припада издању из 1536,⁸⁸ које заправо представља поновљену развијену варијанту издања из 1520. године.⁸⁹ Од *Окѣоиха љејѣоѣласника*, објављеног 1537. године на фолио формату,⁹⁰ у Збирци су похрањена четири егземплара (И 4, И 13, И 69, И 77).⁹¹ Нажалост, ниједан примерак ове значајне химнографске књиге,⁹² коју су штампали монаси Теодосије и Ђенадије, није потпун. Међу њима, најочуванији је кодекс И 4, који садржи 156 од укупно 162 листа, док је од примерка И 77 сачуван само фрагмент од четири листа. У Збирци старих штампаних књига, налазе се и три примерка *Молићвеника* (*Требника*), последњег издања Божидача Вуковића,⁹³ за које се, због несачуваног колофона, не зна поуздано које је године објављен, па се обично сматра да је то било непосредно пред његову смрт, 1538/1539. године. Примерци овог издања у Збирци, формата 4°, које има 280 листова, нису у потпуности очувани. Тако примерак И 34 садржи 146, И 52 – 239 листова, док фрагмент И 82 чини свега један лист.⁹⁴

По бројности примерака који се чувају у Збирци, најзаступљеније је најобимније и најрепрезентативније издање Божидача Вуковића,

⁸⁵ Nemirovskij 1996a, 321, бр. 38.8.

⁸⁶ Новаковић 1887, 129–167. Уп. Немировски 1993, 26–29; *Лексикон* 1994, 121–122.

⁸⁷ Мано-Зиси 1986, 151–171. Уп. Nemirovskij 2001, 301–306.

⁸⁸ У фонду Петра Колендића, у оквиру Одељења посебних фондова Народне библиотеке Србије, чува се један примерак овог издања. О Легату Петра Колендића, в. Бојовић 2014.

⁸⁹ Немировски 1993, 40–43; *Лексикон* 1994, 122; Nemirovskij 2003, 197–266, бр. 65.

⁹⁰ Немировски 1993, 44–59.

⁹¹ Nemirovskij 2003, 225–226, бр. 65.30. Уп. *Каѣалоѣ* 1973, 294, бр. 1875. У *Каѣалоѣ* је наведено да Народна библиотека поседује три примерака овог издања са сигнатурама И 4, И 5 и И 13. Међутим, примерак И 5 припада, по свему судећи, поновљеном издању Вићенца Вуковића, публикованом око 1560. године.

⁹² Трифуновић 1990, 221–222.

⁹³ Немировски 1993, 95–102; *Лексикон* 1994, 147–148; Nemirovskij 2003, 387–415, бр. 68.

⁹⁴ Nemirovskij 2003, 400, бр. 68.10, 68.11. Уп. *Каѣалоѣ* 1973, 247, бр. 1592. У *Каѣалоѣ* је наведено да Народна библиотека поседује два примерка овог издања са сигнатурама И 34 и И 52.

*Празнични минеј (Садборник)*⁹⁵ (И 6, И 7, И 8, И 9, И 10, И 11, И 12, И 35, И 71, И 78, И 79),⁹⁶ чије је штампање започето 11. јуна 1536, а завршено 19. јануара 1538. године, под руководством дечанског јерођакона Мојсија, родом из Будимље.⁹⁷ Ово, најраскошније опремљено српско-словенско ћирилично издање, Вуковић је штампао и у мањем броју библиофилских примерака, на пергаменту, од којих су поједини примерци и колорисани,⁹⁸ а познат је и примерак отиснут на плавој хартији.⁹⁹ У Божидаревом *Празничном минеју* постоји велики број илустрација израђених ксилографском техником. Међу илустрацијама изведеним у традицији источнохришћанске иконографије,¹⁰⁰ извесне националне особености показују представе утемељивача српске државе и цркве, Светог Симеона и Светог Саве, као и композиција на којој Свети Никола Христу приводи Стефана Дечанског.¹⁰¹ Ова композиција је убрзо постала иконографски предлог како за израду монументалног зидног сликарства,¹⁰² тако и за богослужбене предмете и дела примењене уметности.¹⁰³ Судајући по укупном броју сачуваних егземплара, *Празнични минеј* је штампан у великом тиражу, на 432 листа фолио формата; у Збирци старих штампаних књига Народне библиотеке Србије сачувано је укупно дванаест примерака, међу којима се неколико њих састоји се од читавог књижног блока, али са значајно обрезаним маргинама због накнадних преповезивања.

Када је реч о издањима Божидаревог сина Вићенца Вуковића, у Збирци се налази већи број примерака *Псалтира с њоследовањем* из 1546. и *Служадника* из 1554. године. Прво његово издање, *Псалтир с њоследовањем*, штампано на 308 листова средњег формата (4°)¹⁰⁴

⁹⁵ Немировски 1993, 60–94; *Лексикон* 1994, 144–145, бр. 67.

⁹⁶ Nemirovskij 2003, 323–326, бр. 67.29, 67.30, 67.31, 67.33, 67.34, 67.35, 67.36, 67.37. Уп. *Каталој* 1973, 125, бр. 789. У *Каталоју* је наведено да се у фонду Народне библиотеке чува седам примерака ове књиге, означене као *Зборник* (И 6, И 7, И 8, И 9, И 10, И 11, И 12).

⁹⁷ Текст колофона са преводом на савремени језик публикован је у: *Издавачи* 1996, 65–80.

⁹⁸ Радојичић 1950, 355–356; Љубинковић 1967, 25–29.

⁹⁹ Чурчић 1991, 161–164; *Српске рукописне и штампане књиге* 1990, XIV.

¹⁰⁰ Петковић 1976, 121–135; Petković 1995, 12–15.

¹⁰¹ Петковић 1990, 141–151.

¹⁰² Кајмаковић 1966, 233–242; Петковић 1994, 48; Вујичић 1986, 107–116.

¹⁰³ Радојковић 1967, 59–73.

¹⁰⁴ Немировски 1993, 103–110; *Лексикон* 1994, 170–172.

– карактеристично по отиснутим украсним вињетама које уоквирују текст, грбу и епистоли Вићенца Вуковића¹⁰⁵ – чува се у пет примерака (И 15, И 20, И 76, И 95, И 96), од којих ниједан није потпун. Међу њима, најцеловитији су одломци са сигнатурама И 15 и И 20, чији се књижни блокови састоје од 289, односно 106 листова, док су остали сачувани само у облику фрагмената од по неколико листова. Тако, примера ради, примерак И 76 има пет листова, док И 95 садржи два, а И 96 три листа. Ово издање, Вићенцо Вуковић је поновио 1561. године, али без карактеристичног оквира, сачињеног од украсних вињета. То ће бити, уједно, и његова последња потписана књига; штампана је на 282 листа формата 4°, ¹⁰⁶ од које се у Збирци старих штампаних књига чува свега један примерак од 273 листа (И 51).

Треће датирано издање Вићенца Вуковића, *Служабник* из 1554. године, постоји чак у седам примерака (И 16, И 17, И 18, И 42, И 67, И 72, И 89).¹⁰⁷ Штампана у две верзије, према Божидаревом издању *Служабника* из 1520. године, ова књига садржи укупно 240 листова средњег формата (4°).¹⁰⁸ У њој је готово у потпуности понављен и поговор из Божидаревог издања; измењена је једино датација, при чему је, уместо године 1520, наведено да је књига завршена „у лето од рођења Христовог 1554, у Венецији“.¹⁰⁹ Од седам егземплара заступљених у Збирци, једино је кодекс И 16 потпун, док остали представљају мање или веће одломке. После овог, најочуванији примерак је И 42, којем недостају четири листа (236), док одломци И 17 и И 18 садрже 193, односно 64 листа. Примерак И 89 је повезан у један кодекс заједно с рукописним одломком и садржи 179 листова, а фрагменти са сигнатуром И 67 и И 72 имају по један, односно по шест листова.

Издање *Молићвеника (Зборника за ђушнике)* Вићенца Вуковића из 1547. године¹¹⁰ није заступљено у Збирци. Оно је препознатљиво по особеном графичком украсу, који чине оквир од вињета с многобројним фигуралним и аниконичним мотивима преузетим из ренесансних књига и западноевропских иконографских предлогака. Међу њима,

¹⁰⁵ Новаковић 1887, 200–213.

¹⁰⁶ *Лексикон* 1994, 172–173.

¹⁰⁷ Уп. *Кашалој* 1973, 386–387, бр. 2476. Овде је наведено да Народна библиотека поседује четири примерка: И 16, И 17, И 18 и И 42.

¹⁰⁸ Немировски 1993, 121; *Лексикон* 1994, 195; Немировский 2011, 89–98.

¹⁰⁹ *Издавачи* 1996.

¹¹⁰ Немировски 1993, 111–120; *Лексикон* 1994, 123–124.

издваја се шеснаест композиција које илуструју најзначајније догађаје из Христовог и Богородичиног живота.¹¹¹ У Збирци се чувају два примерка издања поменуте књиге из 1560. године (И 3, И 94),¹¹² у којем је у највећој мери понављен слог претходног издања. Одштампан на 311 листова¹¹³ малог формата (8°), али без оквира с вињетама, поред примерака отиснутих на папиру, *Молийвеник* (*Зборник за љуџинике*) из 1560. је у мањем броју примерака одштампан и на пергаменту. На то указује и постојећи пергаментни одломак од 26 листова у Збирци (И 94), доспео откупом, а који је првобитно припадао приватној колекцији Љубомира Ковачевића.¹¹⁴ Други релативно добро очуван примерак из Збирке (И 3), мада не и потпун, јесте издање штампано на папиру чији се књижни блок састоји од 284 листа.

У Збирци старих штампаних књига Народне библиотеке Србије, поред датираних, налазе се и поједина издања за која није поуздано утврђено када су штампана. Једно од таквих је и прештампано издање *Окѣоиха љеѣоїласника* Божицара Вуковића из 1537. године (И 5).¹¹⁵ Судећи према филигранолошкој анализи, ова књига је публикована око 1560. године и највероватније представља издање његовог сина Вићенца.¹¹⁶ Она је, у погледу типографских одлика, копија првог издања, и у њој је у потпуности поновљен текст колофона са записом штампара Теодосија и Генадија и старом датацијом. Поред ситнијих типографских неусаглашености, ово издање се од Вуковићевих разликује и по појединим решењима ликовно-графичког украса. Најкарактеристичније је оно на листу 1а, на којем је, уместо заставице с грбом Божицара Вуковића, отиснута заставица с представом *Imago pietatis*. Примерак из Збирке није сачуван у потпуности и садржи укупно 158 листова. У Збирци се налази и осми лист осмог кватерниона, који припада непознатом издању *Псалѣира* (И 43). Поред овог фрагмента, за сада је познат само још један сачувани одломак истог

¹¹¹ Петковић 1969, 253–265.

¹¹² Уп. *Каталоѣ* 1973, 248, бр. 1595. У *Каталоѣ* је погрешно наведено да је И 3 издање *Молийвослова* Божицара Вуковића из 1536. године, док други примерак није означен.

¹¹³ Немировски 1993, 122–135; *Лексикон* 1994, 124; Немировский 2011, 124–130; Немировский 2011, 148–152.

¹¹⁴ Мано-Зиси 1994, 57–66.

¹¹⁵ Чурчић 1986, 192–194.

¹¹⁶ Немировски 1993, 142; *Лексикон* 1994, 161–162.

издања, с којим је можда некада био повезан у исти кодекс. Састоји се од четрдесет листова и припада фонду Библиотеке Матице српске, која га је откупила од књижаре и антикварнице „Нолит“ у Београду 1975. године.¹¹⁷ Судећи по филигранолошкој анализи Матичиног одломка, реч је о венецијанском издању из средине 16. века, које највероватније припада издавачком опусу Вићенца Вуковића.¹¹⁸ У Каталогу Библиотеке Матице српске, овај одломак је датиран у средину 16. века године, а посебна испитивања његовог слога и ортографије указују на то да он највише сличности има са *Псалтиром* Божицара Вуковића; близак је, такође, и *Псалтиру* Вићенца Вуковића из 1546. и *Псалтиру* милешевском из 1544, који копирају Божицарево издање.¹¹⁹

У Збирци су похрањене и књиге Вуковићевих следбеника који су највећим делом користили и њихову штампарску опрему. Међу њима, издвајају се издања Стефана од Скадра, *Триод њосни* и *Триод цвешни*, као и *Молићвеник (Зборник)* Јакова од Камене Реке. Завршен 6. јануара 1561. године у штампарији Вићенца Вуковића, *Триод њосни* је књига фолио формата, с текстом отиснутим у два ступца.¹²⁰ На извесну, мада нејасно дефинисану Вићенцову улогу у публиковању ове књиге, указује запис испод заглавне заставице: „Виценце де господин Божицара Вукове од Старца“. Од овог издања, у Збирци старих штампених књига налази се један примерак (И 62)¹²¹ који садржи 254 од укупно 256 листова. *Триод цвешни* Стефана од Скадра јавља се у три егземплара (И 24, И 25, И 91). Иако у колофону пише да је штампање ове књиге завршено 24. децембра у Скадру, у питању је, по свему судећи, издање публиковано у Венецији;¹²² његов обим износи 223 (224) листа фолио формата.¹²³ Један од три наведена примерка релативно је добро очуван и садржи 223 листа (И 24), другом примерку недостаје један лист (И 25), док се одломак са сигнатуром И 91 састоји од само два листа. Посебно је драгоцен примерак *Молићвеника (Зборника)* Јакова од Камене Реке (И98), који се надовезује на традицију вуковићких *Зборника за њушнике*. Књига

¹¹⁷ Грбић, Минчић-Обрадовић, Шкорић 1994, 76–77; Грбић 2008а, 135.

¹¹⁸ Медаковић 1958, 232–233.

¹¹⁹ *Лексикон*, 175–177.

¹²⁰ Немировски 1993, 123–135; *Лексикон* 1994, 198–199; Немировский 2011, 132–137.

¹²¹ Уп. *Кашалој* 1973, 420, бр. 2717.

¹²² Чурчић 1986, 192–194.

¹²³ Немировски 1993, 143–160; Немировский 2011, 170–174. Уп. *Лексикон* 1994, 199–201, где је наведено да је издање штампано у Скадру.

је малог формата (8°), а од укупно 268 листова,¹²⁴ колико износи њен обим, примерак из Народне библиотеке Србије садржи 189 листова. Одликује се богатством илустрација, које су највећим делом преузете из Божидаревог *Празничној минеја*, што ову књигу чини једним од најлепших српскословенских ћирилских издања.¹²⁵

У Збирци старих штампаних књига Народне библиотеке Србије чувају се и примерци сва три издања угледног которског племића Јеролима Загуровића, штампана у Венецији – *Псалтир с њоследовањем* из 1569, и *Служадник* и *Молићвеник (Тредник)* из 1570. године.¹²⁶ Пошто углавном понавља Вуковићеве истоимене наслове, велика је вероватноћа да је Загуровић ове литургијске књиге штампао у некој врсти нагодбе с Вићенцом Вуковићем, којем је у то време још увек важила привилегија на публикување српскословенских ћирилских књига.¹²⁷ Међутим, подражавајући Вуковићеве књиге, Загуровић је унео и извесне типографске и иконографске иновације које се првенствено огледају у нешто другачијем сигнирању табака и отискивању његовог књижарског амблема. Његово прво издање, *Псалтир с њоследовањем*, штампано 1569, на 275 листова средњег формата (4°),¹²⁸ заступљено је у Збирци у највећем броју примерака. Има их укупно четири и сви су, иако непотпуни, повезани у кодекс (И 33, И 48, И 54, И 61). Загуровићева друга књига, *Молићвеник (Тредник)* из 1570, која садржи 281 лист средњег формата (4°),¹²⁹ чува се у три непотпуна примерка (И 21, И 60 и И 65).¹³⁰ Од његовог последњег издања, *Служадника*, штампаног 1570, на 240 листова средњег формата (4°),¹³¹ у Збирци се налазе три кодекса (И 19, И 44, И 97), од којих је И 44 најочуванији и има 238 листова.¹³²

¹²⁴ Немировски 1993, 161–167; *Лексикон* 1994, 124–125; Немировский 2011, 218–222.

¹²⁵ Чурчић 1986, 193; *Лексикон* 1994, 124.

¹²⁶ Чурчић 1985, 54–73.

¹²⁷ Оригинални текстови молбе и одлуке млетачког Сената публиковани су и преведени у: Синдик 1996, 94–98. Уп. Пантић 1967, 52–53.

¹²⁸ Немировски 1993, 168–174; *Лексикон* 1994, 173–174; Немировский 2011, 247–250.

¹²⁹ Немировски 1993, 175–182; *Лексикон* 1994, 148–149; Немировский 2011, 257–260.

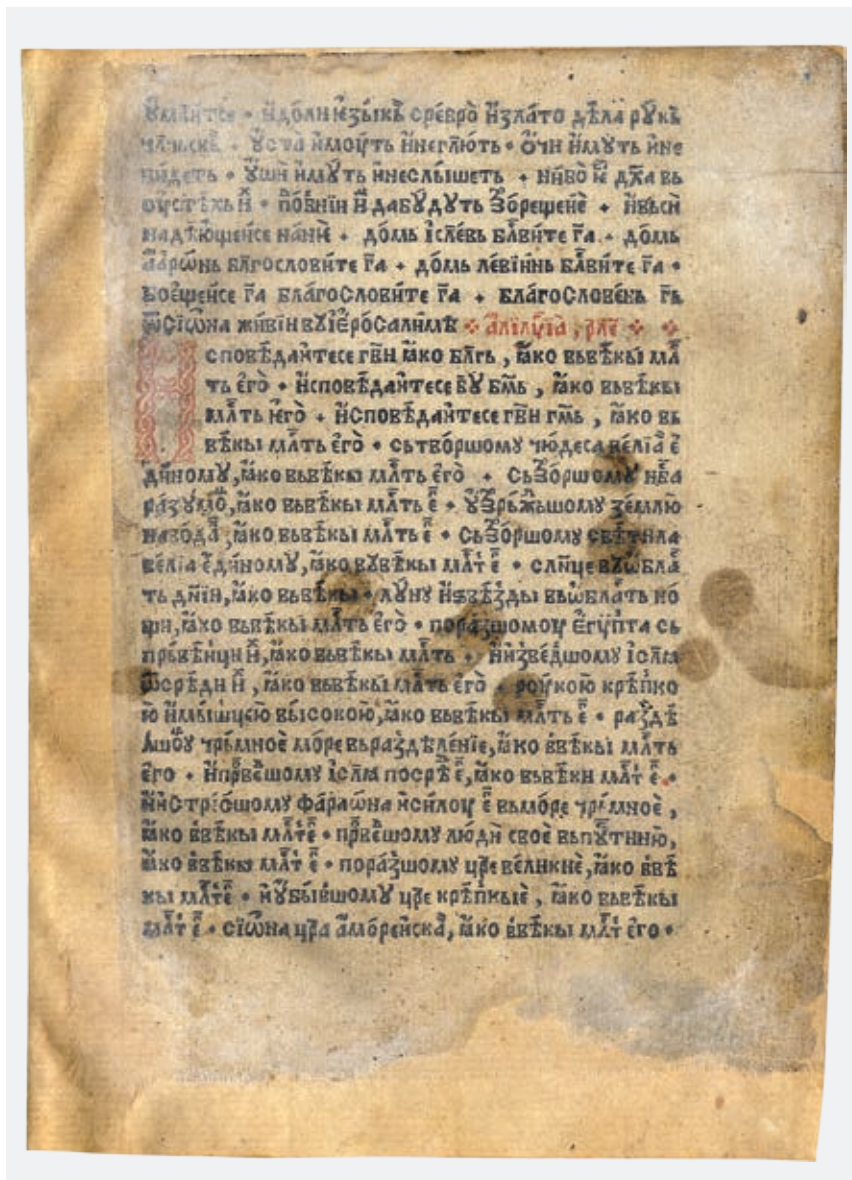
¹³⁰ Уп. *Кайало* 1973, 447–248, бр. 1594. Овде је наведено да Народна библиотека поседује три примерка – И 21, И 60 и И 65.

¹³¹ Немировски 1993, 186–187; *Лексикон* 1994, 196; Немировский 2011, 262–264.

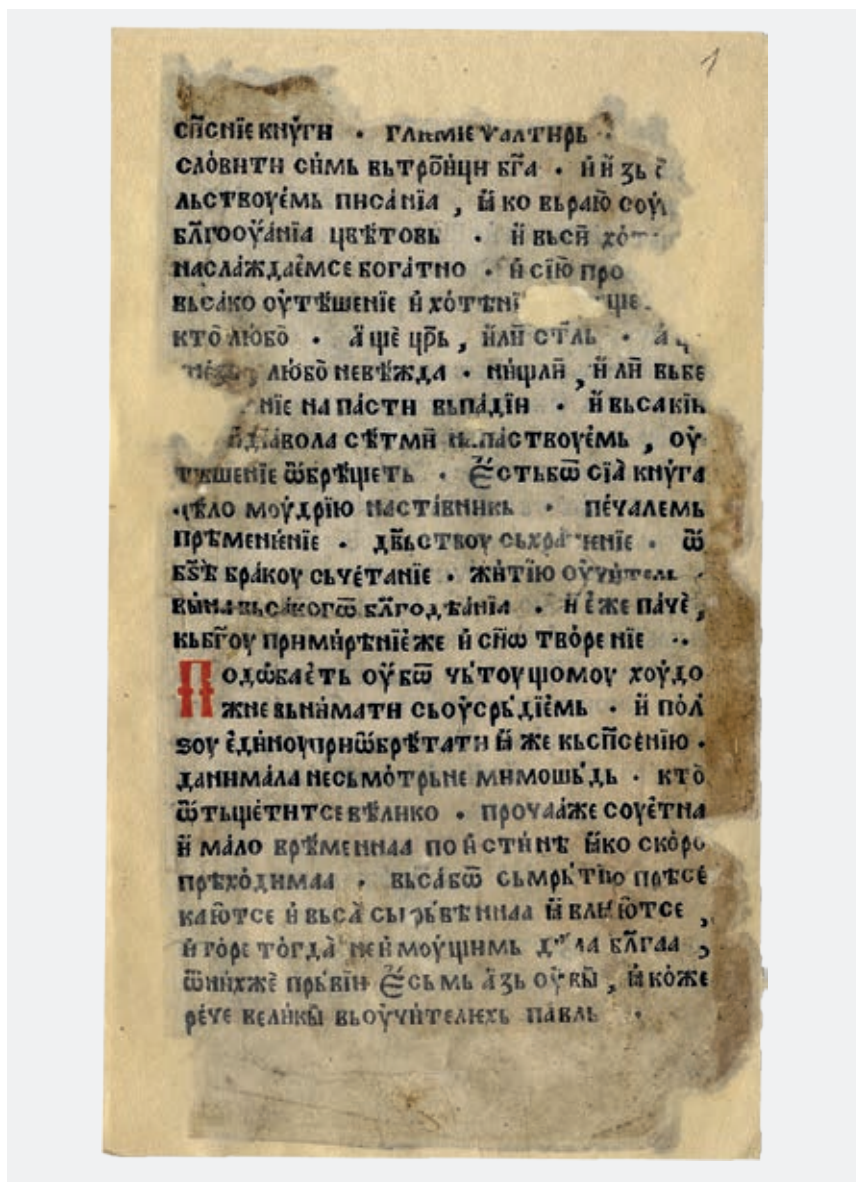
¹³² Уп. *Кайало* 1973, 387, бр. 2477, где је наведено да се у библиотечком фонду чувају два примерка овог издања – И 19 и И 44.

Сл. 1. *Окїѡих ѱейѡїласник*, око 1560, И 5, л. 1а

Сл. 2. Псалтирь, середина 16. века, И 43, л. 1а

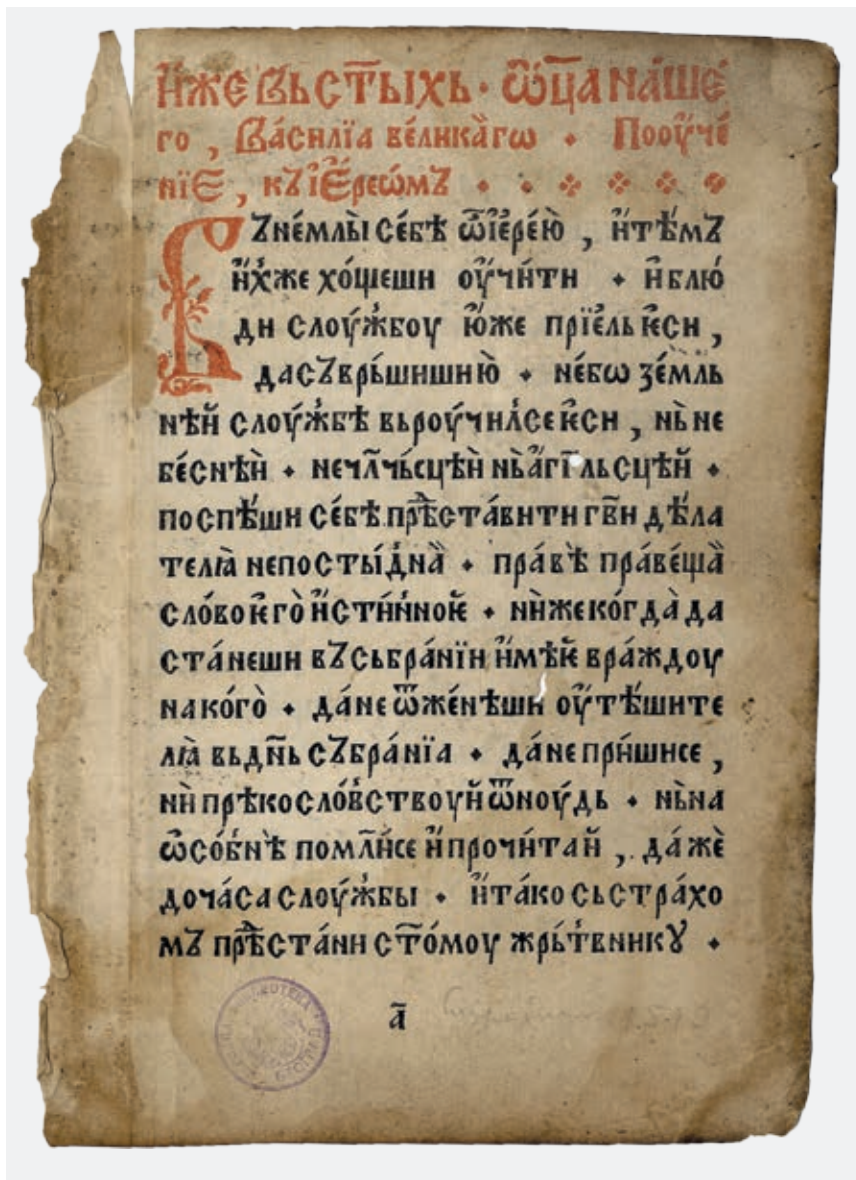
Сл. 4. Псалтир с исследованием, 1495, II 45, л. 1а

Сл. 5. Псалтир с ѱоследовањем, 1495, И 45, л. 1б

Сл. 6. Триод цвейни, 1566, И 46, л. 1а

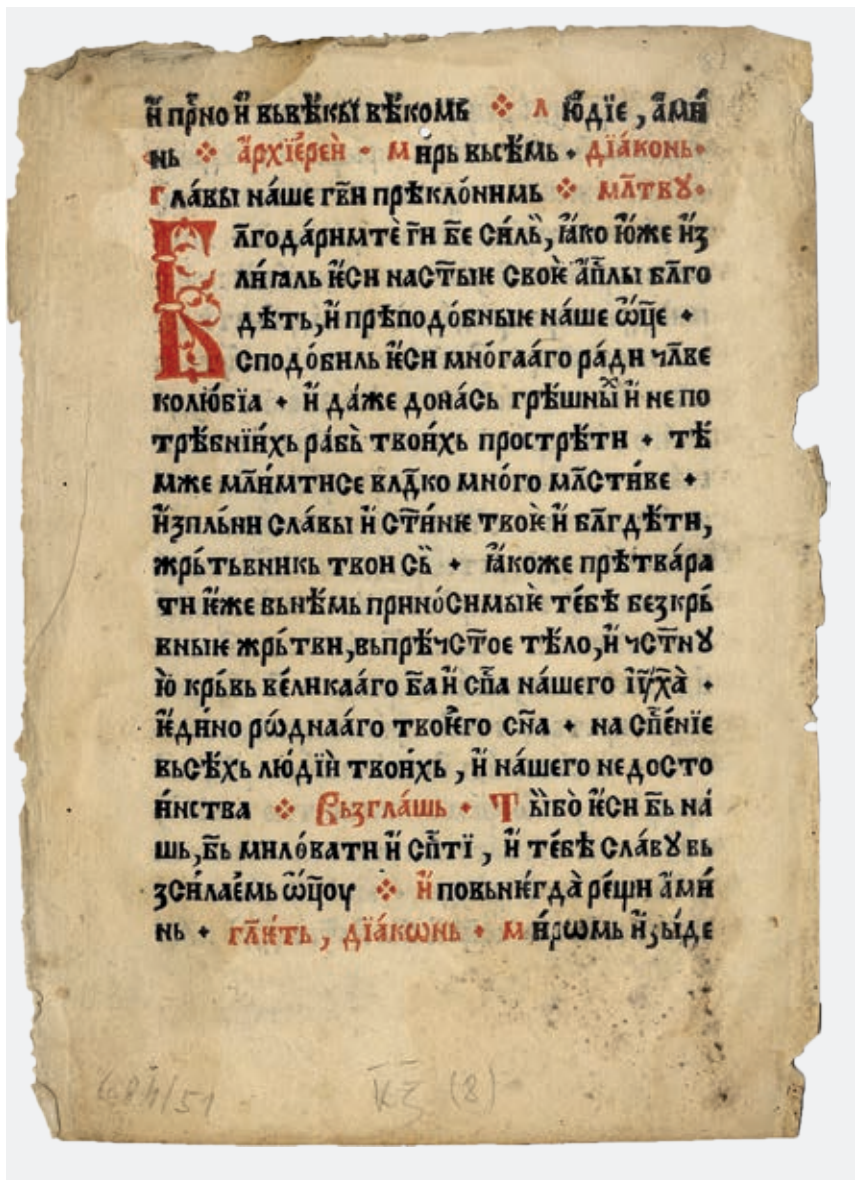
Сл. 7. Служадник, око 1519, И 73, л. 1а

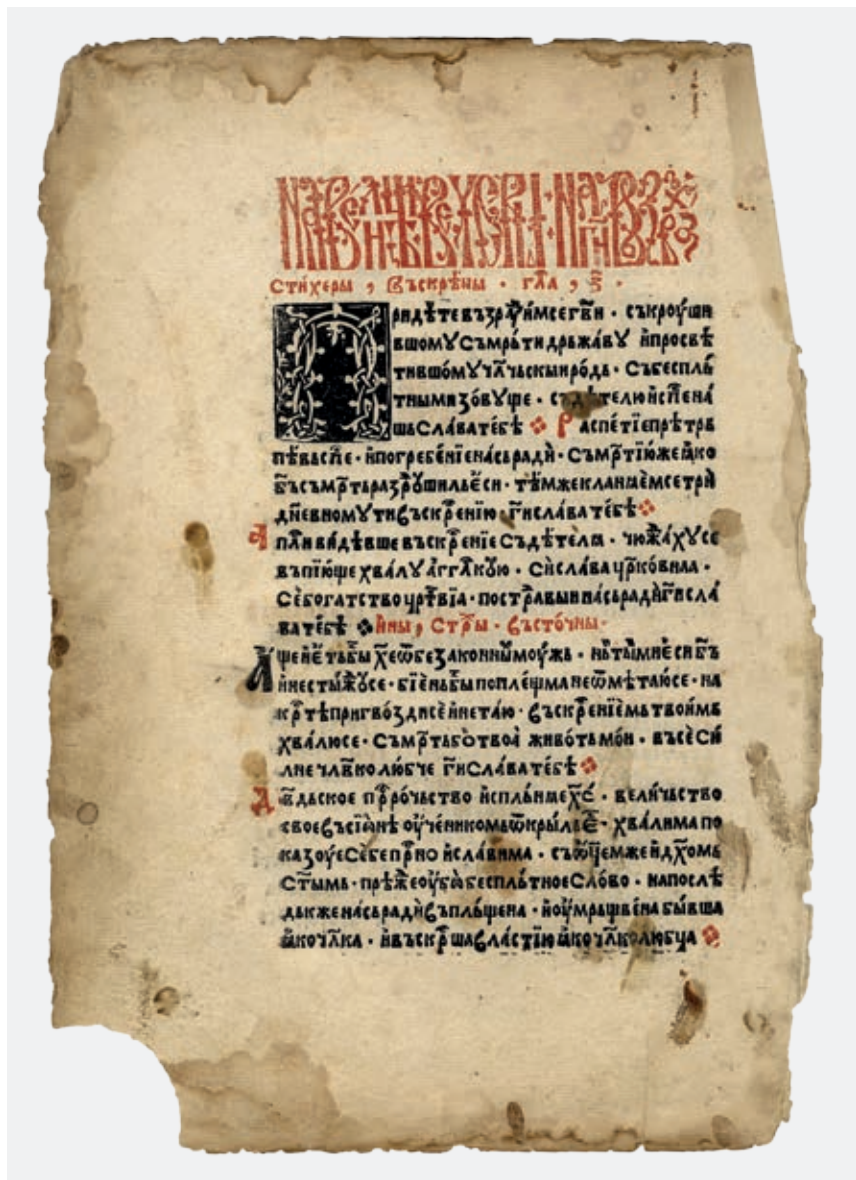
Сл. 8. Псалтирь с ѿслогоуаньемъ, 1546, И 76, л. 1а

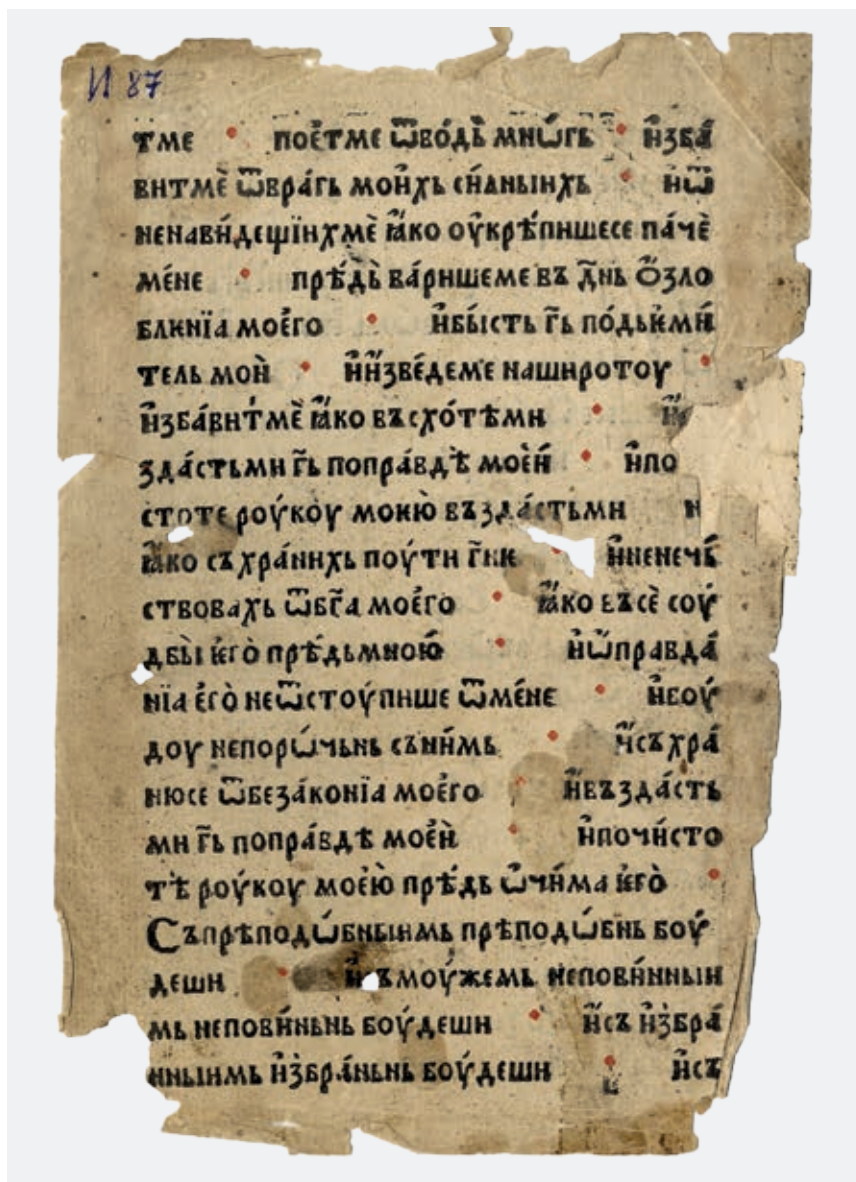
Сл. 9. Празнични минеј, 1538, И 78, л. 1а

Сл. 10. Моли́твенник (Тре́бник), око 1538/1539, И 82, л. 1а

Сл. 11. Окноу иѣиоуласник, око 1539, И 84, л. 3б

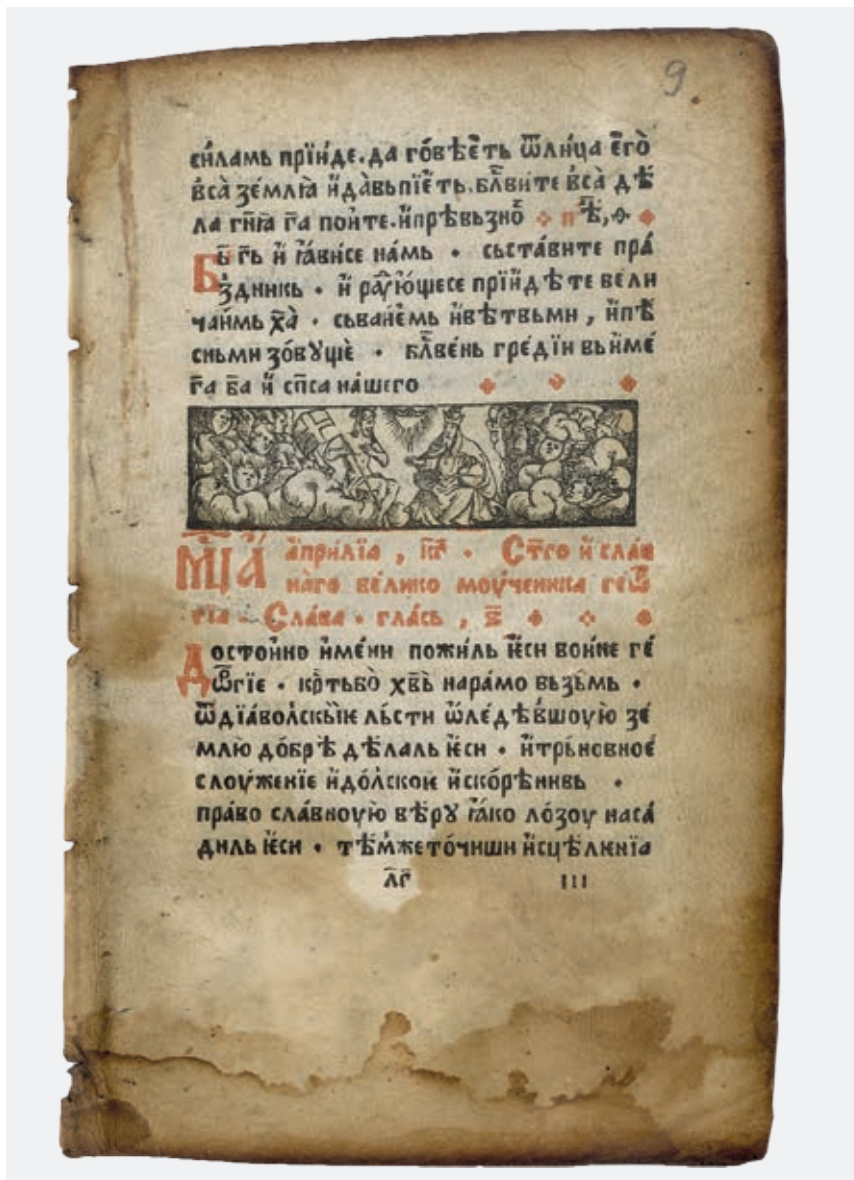
Сл. 12. Псалтир с последованем, 1521, И 87, л. 1а

Сл. 13. Молићвеник (Зборник) Јакова Крајкова, 1566, И 98, л. 52б

Сл. 14. Молийвеник (Зборник) Јакова Крајкова, 1566, И 98, л. 76б

Сл. 15. Молийвеник (Зборник за ѿуїїнїкє), 1560, И 94, л. 9а

Сл. 16. Молийвеник (Зборник за йуїїнике), 1560, И 94, л. 15а

Од преосталих шеснаестовековних српскословенских ћирилских издања објављених у Венецији, у Збирци старих штампаних књига Народне библиотеке Србије налазе се још две књиге – мали *Молићвеник* (*Зборник*) и *Буквар* Стефана од Паштровића из 1597. године. Формата 16°, *Молићвеник* (*Зборник*) штампан је у типографији Ђованија Антонија Рампацета, под руководством јеромонаха Стефана, родом од Паштровића, и трудом јеромонаха Саве из Дечана.¹³³ Ова књига следи традицију Вуковићевих зборника, с тим што се форматом и обимом више ослања на *Зборник Различније ѿићреди* Јакова Крајкова из 1572. године. Поред фрагмента од једног листа (И 88), у Збирци се чува и већи одломак (И 27), који садржи 117 од укупно 151 листа, колико има комплетни примерак.¹³⁴ Када је реч о *Буквару*, публикованом у истом формату као и *Зборник*, а по узору на лавовско издање Ивана Фјодорова из 1574. године,¹³⁵ овде се налази друга верзија, штампана на четири листа, 25. маја (И 37),¹³⁶ пет дана након прве, која је била упола мањег обима.¹³⁷

Народна библиотека Србије поседује и примерак последњег венецијанског издања из корпуса ћирилских српскословенских књига, *Псалтир с ѿследовањем* Бартола Ђинамија из 1638. године, чији књижни блок садржи 273 листа (И 28). Недостају му само два листа, будући да се потпун примерак састоји од 275 листова, штампаних на средњем формату (4°).¹³⁸ Карактеристично за овај *Псалтир с ѿследовањем* јесте да у потпуности понавља текст истоимене књиге Јеролима Загуровића из 1569, а посредно и Вуковићевог издања из 1519. године. Ипак, копирајући Загуровићев *Псалтир*, приликом уобличавања Ђинамијевог издања, унете су значајне типографске иновације. Оне се, пре свега, огледају у увођењу насловне стране и у фолијацији листова арапским бројевима (број се налази у горњем десном углу предње стране листа).¹³⁹

За разлику од Вуковићевих књига, које се у Збирци старих штампаних књига чувају у великом броју примерака, издања горажданске

¹³³ Немировски 1993, 188–191; *Лексикон* 1994, 126.

¹³⁴ Уп. *Кашалої* 1973, 248, бр. 1596.

¹³⁵ Чурчић 2010, 39–41.

¹³⁶ Уп. *Кашалої* 1973, 35, бр. 244.

¹³⁷ Немировски 1993, 192–194; *Лексикон* 1994, 127; Мано-Зиси 2010, 13–25.

¹³⁸ Немировски 1993, 195–196; *Лексикон* 1994, 175.

¹³⁹ *Лексикон* 1994, 175; Медаковић 1958, 83.

штампарије нису заступљена ниједним целим егземпларом, већ најчешће мањим фрагментима. Објављиване у периоду од 1519. до 1523. године,¹⁴⁰ упоредо са издањима Божицара Вуковића, књиге горажданске штампарије публиковане су, по наруџбини „старца и родитеља Божицара Горажданина“, трудом браће Ђурђа и Теодора Љубавића. Тако у колофону *Служабника*, након „моленија Ђура Љубавића,¹⁴¹ првом горажданском издању, „мних и свештеник“ Теодор наводи да је штампарске форме „правио у туђим странама талијанским“ заједно с рођеним братом Ђуром, који је изненада преминуо, због чега је започети посао морао сам да доврши. Њихова најстарија књига, *Служабник*, штампана 1519. године, највероватније у Венецији, у средњем формату (4°), чији обим износи 101 лист,¹⁴² јесте ретка, сачувана у малом броју примерака.¹⁴³ Стога не чуди што се у Збирци чувају само два одломка, од којих је један повезан заједно са *Служабником* Божицара Вуковића (И 36) и састоји се од 102 листа, док књижни блок другог примерка садржи 76 листова (И 66).¹⁴⁴ Друго горажданско издање, *Псалтир с њоследовањем* из 1521. године,¹⁴⁵ штампан при Храму Св. Ђорђа „на реце Дрине“, како је наведено у колофону књиге,¹⁴⁶ чува се у Збирци само у виду два фрагмента од по једног листа (И 83, И 87). Обим овог *Псалтира с њоследовањем*, штампаног, као и остале горажданске књиге, у средњем формату (4°), износи највероватније 352 листа,¹⁴⁷ док годину његовог објављивања сазнајемо посредно, на основу записа из колофона. У њему се говори о освајачким походима турског султана Сулејмана Величанственог и о паду Београда и Купиника који су се, што је познато из других извора, одиграли 1521. године. Попут *Псалтира с њоследовањем*, и трећа књига горажданске

¹⁴⁰ Медаковић 1958, 44–15; Чурчић 2002, 41–53; Бараћ 2008, 27–62; Немировски 2008, 97–129; Мано-Зиси 2008а, 163–224; Мано-Зиси 2008б, 287–308.

¹⁴¹ Трифуновић 1967, 55–57.

¹⁴² *Лексикон* 1994, 192.

¹⁴³ Nemirovskij 2001, 235–250, бр. 25.

¹⁴⁴ Nemirovskij 2001, 235–250, бр. 26.19 (Божицар Вуковић), бр. 25.9 (Божицар Горажданин), бр. 25.10. Уп. *Катало* 1973, 385, бр. 2474. Поред нетачности у атрибуцији издања, овде је наведено да се у библиотечком фонду чувају два примерка сигнирана са И 36 и И 66. Међутим, за разлику од примерка И 66, који припада горажданском издању, И 36 је повезан у исти кодекс с Вуковићевим.

¹⁴⁵ Nemirovskij 2001, 257–373, бр. 38.

¹⁴⁶ О ортографским одликама *Псалтира*: Грбић 2008, 225–264.

¹⁴⁷ *Лексикон* 1994, 168.

штампарије, *Молийвеник (Требник)*, о чијем су се штампању старали Теодор Љубавић и Ђакон Радоје, сачувана је у Збирци само у виду фрагмента од по једног листа (И 85). Иако се поуздано не зна, будући да ниједан познати примерак није сачуван у целини, сматра се да је ова књига средњег формата (4°), публикована на 296 листова.¹⁴⁸

У Збирци старих штампаних књига Народне библиотеке Србије се, од најстаријих издања објављених на српском етничком подручју под османском влашћу, поред горажданских, чува и фрагмент од четири листа грачаничког *Окѣоиха ѡеѣѡѡласника* из 1539. године (И 84).¹⁴⁹ Ову књигу је, по налогу митрополита новобрдског Никанора, штампао „Христу раб Димитрије“¹⁵⁰ у фолио формату, чији обим без колофона износи 224 листа.¹⁵¹ Иако је публикована само две године након Вуковићевог издања, она није штампана по узору на њега, као ни на раније Црнојевићево издање. Овде се, у односу на њих, уочавају значајне редакцијске разлике које се огледају како у преводилачким решењима, тако и у другачијој структури текста и решењима графичког украса.

У Збирци се налазе и примерци сва три издања манастира Милешеве, значајног црквеног и штампарског средишта током 16. века.¹⁵² Томе је, поред угледа овог манастира као чувара моштију Светог Саве, доприносио и његов повољан географски положај, на раскрсници трговачких путева који су водили од приморја ка унутрашњости српских земаља. Од најстаријих милешевских издања, која су у време „смерног игумана Данила“ штампали „смерни свештеноиноци“ и јеромонаси Мардарије и Теодор,¹⁵³ у Збирци се чувају свега два примерка *Псалтира с ѡоследовањем* (И 38, И 53)¹⁵⁴ и један *Молийвеник (Требник)* који има сигнатуру И 14.¹⁵⁵ Милешевски *Псалтир с ѡоследовањем*, штампан од 1. јануара до 30. октобра 1544. године, представља верну, мада у

¹⁴⁸ Лексикон 1994, 146; Nemirovskij 2001, 377–387, бр. 62.

¹⁴⁹ Грујић 1936, 81–96; Nemirovskij 2007, 218, бр. 69.4; Немировский 1995, 52. Уп. *Кашалої* 1973, 294–295, бр. 1876. У *Кашалоїу* је наведено да Народна библиотека поседује један примерак са сигнатуром И 31, иако су, заправо, у питању фотографисане копије.

¹⁵⁰ Медаковић 1958, 52; Лексикон 1994, 160.

¹⁵¹ Лексикон 1994, 98; Nemirovskij 2007, 200–223, бр. 69.

¹⁵² Медаковић 1958, 52–53; Радојичић 1967, 35–39.

¹⁵³ Лексикон 1994, 143, 169.

¹⁵⁴ Nemirovskij 2007, 235–236, бр. 70.4, 70.5; Немировский 1995, 85–86.

¹⁵⁵ Nemirovskij 2007, 264, бр. 73.4; Немировский 1995, 101–102; Немировский 1995, 66–86. Уп. *Кашалої* 1973, 247, бр. 1593.

техничком погледу знатно лошије изведену копију издања Божидача Вуковића из 1520. године. Поред формата (4°), у овој књизи је у потпуности поновљен слог Вуковићевог издања, док је због изостављања првог поговора,¹⁵⁶ њен обим за два листа мањи у односу на предло-жак.¹⁵⁷ И друго издање милешевске штампарије, *Молићвеник (Треб-ник)*, у свему понавља типографске одлике *Псалтира с њоследовањем*, без обзира на то што су, уместо Мардарија и Теодора, као штампа-ри потписани „богати грехми а убоги добрими дели дијак Дамјан и Милан“.¹⁵⁸ Књига је, како је наведено у колофону, започета 26. јануара а завршена 30. септембра 1546. године, а објављена је, по свему судећи, на 360 листова.¹⁵⁹

Након паузе дуже од једне деценије, у манастиру Милешеви објављено је још једно издање *Псалтира с њоследовањем*. Како сведочи поговор књиге, такође је штампано заслутом игумана Данила, 1557, с тим да је као узор овом издању послужио цетињски *Псалтир с њоследовањем* из 1495. године.¹⁶⁰ Поред типографских сличности, утицај Црнојевићевог издања на милешевско нарочито се испољио у копирању уоквирених иницијала, чији мајстори ипак нису успели да понове финоћу реза и веш-тину штампања цетињског *Псалтира с њоследовањем*. С друге стране, у милешевском *Псалтиру с њоследовањем* нису дословно копирани ни слог ни садржај, тако да је његов обим знатно мањи, па уместо цетињског издања од 348 листова, садржи 290 или који лист више.¹⁶¹ Од издања ми-лешевског *Псалтира с њоследовањем* из 1557. године, у Збирци се налазе само два примерка који имају сигнатуре И 55 и И 56.¹⁶²

У Збирци се налази и један примерак књиге објављене у Београду, из корпуса српскословенских ћирилских књига: то је *Четиворојеванђеље* из 1552. године,¹⁶³ штампано на фолио формату, који од укупно 212, сад-ржи 211 листова (И 22).¹⁶⁴ Из поговора *Четиворојеванђеља* сазнаје се да је, након смрти кнеза Радише Дмитривића, рад на публиковању ове књиге

¹⁵⁶ Чурчић 1974, 471–472.

¹⁵⁷ *Лексикон* 1994, 168; Nemirovskij 2007, 224–246, бр. 70.

¹⁵⁸ *Лексикон* 1994, 146; Nemirovskij 2007, 249–272, бр. 73.

¹⁵⁹ *Лексикон* 1994, 146. Уп. Немировский 1995, 86–108

¹⁶⁰ *Лексикон* 1994, 170; Немировский 1995, 109–121.

¹⁶¹ *Лексикон* 1994, 170.

¹⁶² Немировский 1995, 116–117.

¹⁶³ *Лексикон* 1994, 212–213; Немировский 2011, 75–80. Уп. Медаковић 1958, 53–54.

¹⁶⁴ Уп. *Кайалої* 1973, 460, бр. 2931.

преузео Тројан Гундулић „от великаго града Дубровника“; у његовој кући у Београду, *Четворојеванђеље* је одштапао јеромонах Мардарије из манастира Мркшина црква.

Десет година касније, 1562, јеромонах Мардарије „од реке зване Дрина“ у Мркшиној цркви, свом матичном манастиру који се, највероватније, налазио у околини Ваљева,¹⁶⁵ публиковао је још једно српскословенско издање *Четворојеванђеља*.¹⁶⁶ Копирајући том приликом београдско *Четворојеванђеље*, страну за страну, на 211 листова, мада са извесним ортографским одступањима, Мардарије је понавдио и његов формат (2°).¹⁶⁷ Недуго након *Четворојеванђеља*, 1566. године, јеромонах Мардарије, на истом формату штампа и *Триод цветини* који садржи 218 листова.¹⁶⁸ У Збирци старих штампаних књига Народне библиотеке Србије, чувају се примерци оба поменута издања. Од *Четворојеванђеља* је сачувано три (И 23, И 59, И 80),¹⁶⁹ а од *Триода цветиног* пет примерака (И 46, И 49, И 58, И 70, И 81),¹⁷⁰ док су примерци *Четворојеванђеља* са сигнатуром И 23 и И 59 скоро у потпуности очувани. Првом недостаје један а другом два листа, док И 80 представља фрагмент од осам листова. С друге стране, ни *Триод цветини* није сачуван у целини.¹⁷¹ Најпотпунији је примерак са сигнатуром И 58, коме недостаје свега један лист. Следи И 49, са 215 листова. Примерак И 70 има 186 листова, док су И 46 и И 81 сачувани у виду фрагмената од по једног, односно два листа.

Изузев хомогене целине коју чине ћирилска српскословенска издања објављена у Венецији или на српском етничком и духовном простору под османском влашћу у периоду од 1494. до 1638. године, у Збирци се налазе и књиге које су посредно имале додирних тачака са старим српским штампарством, а које припадају румунском

¹⁶⁵ Медаковић 1958, 55; *Лексикон* 1994, 149.

¹⁶⁶ Уп. *Београдско четворојеванђеље* 2000. Фототипско издање је приредила Катарина Мано-Зиси, која је написала и студију о београдском *Четворојеванђељу*, у поговору књиге.

¹⁶⁷ *Лексикон* 1994, 214. Уп. Немировский 2011, 158–161.

¹⁶⁸ *Лексикон* 1994, 201.

¹⁶⁹ Немировский 1995, 139. Уп. *Каталоги* 1973, 461, бр. 2932. Овде је наведено да Народна библиотека поседује два примерка – И 23 и И 59.

¹⁷⁰ Немировский 1995, 161–163. Уп. *Каталоги* 1973, 420–421, бр. 2719. Овде је наведено да Народна библиотека поседује три примерка – И 46, И 49 и И 58.

¹⁷¹ Немировский 2011, 223–226.

или руском књижевном корпусу.¹⁷² Једно од таквих издања је и *Айосиол* Димитрија Љубавића, унука Божидача Горажданина, од којег се у Збирци налази фрагмент од два листа (И 86). Ову књигу, штампану у Трговишту, Димитрије Љубавић је објавио у два издања која су се једино разликовала по садржају колофона и графичкој опреми првог кватерниона. Једно је било намењено влашком војводи Мирчи, док је друго штампано под покровитељством молдавског војводе Илијашка.¹⁷³ Изузев овога, у Збирци се чува још једно издање које има везе са историјом старог српског штампарства – Коресијев *Празнични минеј* из 1580. године (И 26). Он представља поновљену верзију издања Божидача Вуковића из 1538. године што, осим текста, потврђује и Коресијев запис у колофону „колико нађох у изводу Божидарову“. Независно од тога што је ова књига штампана са ортографском слободом, без прештампавања слово за слово, њен текст је ипак у највећој мери задржао облик српскословенске редакције.¹⁷⁴

Остала издања из Збирке старих штампаних књига не представљају хомогену целину, већ су у новије време повремено пристизала у њу из Одељења посебних фондова Народне библиотеке Србије. Изузев латинске инкунабуле Конрада Ценингера, *Tractatus quidam de Turcis*, углавном је реч о ћирилским издањима штампаним на другим националним редакцијама старословенског језика, најчешће руској и бугарској. Од публикација које припадају овој скупини, у Збирку су, у највећем броју, доспела руска и румунска издања, међу којима се издваја острошка *Библија* (И 63), издање првог руског штампара Ивана Фјодорова из 1581. године.¹⁷⁵ Од каснијих, најчешће су у питању издања Кијево-печерске лавре из 17. столећа, попут *Књије о вери* (И 100) и *Служабника* Петра Могила из 1629. године (И 29). Међутим, у овој хетерогеној скупини богослужбених и верско-дидактичких састава намењених православној цркви, има и оних издања која су штампана за римокатолике, као што је *Беседа* босанског фрањевца Матије Дивковића из 1616. године, од које је у Збирци похрањен један примерак (И 50).

¹⁷² Медаковић 1958, 172–181; Чурчић 2008, 335–361.

¹⁷³ Лазић 2014б, 93–113.

¹⁷⁴ *Лексикон* 1994, 145.

¹⁷⁵ Немировский 2011, 381–413.

ИНВЕНТАР ЗБИРКЕ СТАРИХ ШТАМПЕНИХ КЊИГА
НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ*

1. И 1 – *Окѣоих ѣрвоіласник*, издање Ђурђа Црнојевића, Цетиње, 1494, српскословенски језик, папир, 1. л, 225 × 170 мм.
2. И 2 – *Служадник*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1519, српскословенски језик, папир, 101 + 2 л., 197 × 150 мм, повез кожни, нови.¹⁷⁶
3. И 3 – *Молићвеник (Зборник за ѣућнике)*, издање Вићенца Вуковића, Венеција, 1560, српскословенски језик, папир, 284 л., 130 × 90 мм, повез кожни.¹⁷⁷
4. И 4 – *Окѣоих ѣетѣоіласник*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1537, српскословенски језик, папир, 156 + 1 л., 290 × 195 мм, повез кожни, нови.¹⁷⁸
5. И 5 – *Окѣоих ѣетѣоіласник*, издање Вићенца Вуковића, Венеција, око 1560, српскословенски језик, папир, I + 158 + 2 л., 270 × 195 мм, повез кожни.¹⁷⁹
6. И 6 – *Празнични минеј*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1538, српскословенски језик, папир, I + 433 л., 273 × 190 мм, повез кожни.
7. И 7 – *Празнични минеј*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1538, српскословенски језик, папир, 432 + 2 л., 177 × 190 мм, повез картонски, нови.¹⁸⁰
8. И 8 – *Празнични минеј*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1538, српскословенски језик, папир, 431 + 1 л., 260 × 185 мм, повез кожни.
9. И 9 – *Празнични минеј*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1538, српскословенски језик, папир, I + 396 + 1 л., 295 × 190 мм, повез кожни.¹⁸¹
10. И 10 – *Празнични минеј*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1538, српскословенски језик, папир, II + 415 + 1 л., 250 × 185 мм, повез кожни, нови.

* Због ограниченог обима рада, у списку су назначени само основни каталошки подаци библиотечких јединица, без њиховог детаљног физичког описа и анализе стања по свешчицама, као и без навођења маргиналних записа. У напоменама су донети подаци о начину на који су књиге доспеле у Збирку, првенствено преузети из *Инвентарне књиге* и каталошких листића које су сачинили Мираш Кићовић и Катарина Мано-Зиси.

¹⁷⁶ Откупљено од Милана Јовановића Стојимировића, рач. бр. 417/1943: ИКЗСШК.

¹⁷⁷ Откупљено, рач. бр. 1231/1943: ИКЗСШК.

¹⁷⁸ Откупљено од Станислава Кракова, рач. бр. 772/1943: ИКЗСШК.

¹⁷⁹ Откупљено од Душана Вуксана, рач. бр. 1663/1942: ИКЗСШК.

¹⁸⁰ Откупљено од Станислава Кракова: ИКЗСШК.

¹⁸¹ Откупљено од Адема Каменице из Београда, рач. бр. 1513/1942: ИКЗСШК.

- ¹⁸² Откупљено, рач. бр. 6051/1943: ИКЗСПШК.
¹⁸³ Откупљено од Станислава Кракова, рач. бр. 772/1943: ИКЗСПШК.
¹⁸⁴ Надаваљено по Списку приновљених књига, бр. 6120/1943: ИКЗСПШК.
¹⁸⁵ Поклон проф. Светозара Душанића: ИКЗСПШК.
¹⁸⁶ Откупљено од Милана Стојимировића Јовановића, рач. бр. 417/1943: ИКЗСПШК.
¹⁸⁷ Откупљено – рач. бр. 6049/1943: ИКЗСПШК.
¹⁸⁸ рач. бр. 21109/1942: ИКЗСПШК. Књига је откупљена од Душана Вуксана, в. НБС – 1942, А24, 1590 (1627).

24. И 24 – *Триод цвейни*, издање Стефана од Скадра, Венеција, 1563, српско-словенски језик, папир, 223 л., 295 × 200 мм, повез кожни.
25. И 25 – *Триод цвейни*, издање Стефана од Скадра, Венеција, 1563, српско-словенски језик, папир, II + 222 + 1 л., 280 × 190 мм, повез кожни.
26. И 26 – *Празнични минеј*, издање Ђаконa Коресија, Себеш, 1580, српско-словенски језик, папир, I + 393 + 1 л., 275 × 175 мм, повез кожни.
27. И 27 – *Молийвеник (Зборник)*, издање Стефана од Паштровића, Венеција, 1597, српскословенски језик, папир, 117 л., 83 × 65 мм, повез платнени, нови.¹⁸⁹
28. И 28 – *Псалтир с њоследовањем*, издање Бартоломеа Ђинамија, Венеција, 1638, српскословенски језик, папир, I + 273 + 1 л., 187 × 135 мм, повез кожни.¹⁹⁰
29. И 29 – *Служедник Пејтра Моїиле*, издање Кијево-печерске лавре, Кијев, 1629, рускословенски језик, папир, 234 л., 267 × 175 мм, повез кожни.
30. И 30 – *Tractatus quidam de Turcis*, издање Конрада Ценингера, Нирнберг, 1481, латински језик, папир, I + 23 + 1 л., 215 × 150 мм, повез картонски, нови.
31. И 31 – *Окѡиох ѡейѡїласник*, издање манастира Грачанице, Грачаница, 1539, српскословенски језик, фотографија, 35 л., 305 × 210 мм.¹⁹¹
32. И 32 – *Служадник*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1519, српско-словенски језик, папир, 240 л., 180 × 135 мм, повез кожни.¹⁹²
33. И 33 – *Псалтир с њоследовањем*, издање Јеролима Загуровића, Венеција, 1569, српскословенски језик, папир, IV + 285 (рукописни додатак л. 271–285) + 1 л., 180 × 130 мм, повез кожни.¹⁹³
34. И 34 – *Молийвеник (Требник)*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1538/1539, српскословенски језик, папир, 146 л., 195 × 140 мм, повез кожни.
35. И 35 – *Празнични минеј*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1538, српскословенски језик, папир, 431 + 1 л., 295 × 195 мм, повез кожни.
36. И 36 – *Служадник*, издање Божидача Вуковића + издање Божидача Горжанина, Венеција, 1519, српскословенски језик, папир, 34 + 102 л., 183 × 135 мм, повез кожни.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Откупљено од Душана Вуксана, рач. бр. 1663/1942: ИКЗСШК.

¹⁹⁰ рач. бр. 749/1945: ИКЗСШК.

¹⁹¹ Фотокопија купљена од Дубравке Гароње: ИКЗСШК.

¹⁹² Откупљено од Павла Ивића, рач. бр. 1708/1950: ИКЗСШК.

¹⁹³ Откупљено од *Просвјете*, рач. бр. 1588/1950, 2 бр. 708/1950: ИКЗСШК.

¹⁹⁴ Откупљено од Јована Петронића из Београда, рач. бр. 1130/1951: ИКЗСШК.

37. И 37 – *Буквар инокa Саве*, издање Стефана од Паштровића, Венеција, 1597, српскословенски језик, папир, 4 л., 100 × 80 мм.¹⁹⁵
38. И 38 – *Псалтир*, издање манастира Милешева, манастир Милешева, 1544, српскословенски језик, папир, II + 277 + 1 л., 175 × 120 мм, повез кожни.¹⁹⁶
39. И 39 – *Требник*, издање Јована Матије Басарабе, Дуго Поље, 1635, бугарскословенски језик, папир, 220 л., 175 × 130 мм, повез картонски, нови.
40. И 40 – *Окѣоих ѣрвоіласник*, издање Ђурђа Црнојевића, Цетиње, 1494, српскословенски језик, папир, 239 л., 285 × 205 мм, повез кожни.¹⁹⁷
41. И 41 – *Псалтир с ѣоследовањем*, издање Ђурђа Црнојевића, Цетиње, 1495, српскословенски језик, папир, I + 348 + 1 л., 202 × 140 мм, повез кожни.¹⁹⁸
42. И 42 – *Служадник*, издање Вићенца Вуковића, Венеција, 1554, српскословенски језик, папир, 236 л., 195 × 135 мм, повез кожни, нови.
43. И 43 – *Псалтир*, непознато издање, Венеција?, средина XVI века, српскословенски језик, папир, 1 л., 195 × 140 мм.¹⁹⁹
44. И 44 – *Служадник*, издање Јеролима Загуровића, Венеција, 1570, српскословенски језик, папир, 238 л., 195 × 140 мм.²⁰⁰
45. И 45 – *Псалтир с ѣоследовањем*, издање Ђурђа Црнојевића, Цетиње, 1495, српскословенски језик, папир, 1 л., 210 × 120 мм.²⁰¹
46. И 46 – *Триод цвейни*, издање манастира Мркшина црква, манастир Мркшина црква, 1566, српскословенски језик, папир, 1 л., 300 × 205 мм.²⁰²
47. И 47 – *Окѣоих ѣѣіоіласник*, издање Ђурђа Црнојевића, Цетиње, 1494, српскословенски језик, фотографије.²⁰³
48. И 48 – *Псалтир с ѣоследовањем*, издање Јеролима Загуровића, Венеција, 1569, српскословенски језик, папир, II + 281 л., 273 × 190 мм.²⁰⁴

¹⁹⁵ Откупљено од Милутина Димитријевића из Београда, рач. бр. 1435/1952: ИКЗСШК. Уп. Кићовић 1954, 98.

¹⁹⁶ Откупљено од Марка Опачића (Ољачића), рач. бр. 1500/1952: ИКЗСШК.

¹⁹⁷ Добијено од Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије актом бр. 127 од 18. 02. 1954: ИКЗСШК.

¹⁹⁸ Добијено од Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије актом бр. 127 од 18. 02. 1954: ИКЗСШК.

¹⁹⁹ Откупљено од Божидача Нешића из Београда, дел. бр. 1284/1954: ИКЗСШК. Уп. Кићовић 1954, 86–90.

²⁰⁰ Откупљено од Петра Момировића, професора из Краљева: ИКЗСШК.

²⁰¹ Откупљено од Софије Шољевић из Београда: ИКЗСШК.

²⁰² Откупљено од Софије Шољевић из Београда: ИКЗСШК.

²⁰³ Откупљено од Софије Шољевић из Београда: ИКЗСШК.

²⁰⁴ Откупљено од Душана Поповића из Вршца: ИКЗСШК.

49. И 49 – *Триод цветни*, издање манастира Мркшина црква, манастир Мркшина црква, 1566, српскословенски језик, папир, I + 215 + 2 л., 285 × 205 мм, повез кожни.²⁰⁵
50. И 50 – *Бесједе Матије Дивковића*, издање Матије Дивковића, Венеција, 1616, „словински језик како се у Босни говори“, папир, III + 455 + 2 л., 173 × 115 мм, повез кожни.²⁰⁶
51. И 51 – *Псалтир с њоследовањем*, издање Вићенца Вуковића, Венеција, 1561, српскословенски језик, папир, I + 273 + 1 л., 180 × 125 мм, повез кожни, нови.²⁰⁷
52. И 52 – *Молићвеник (Требник)*, издање Божицара Вуковића, Венеција, 1538/1539, српскословенски језик, папир, 239 л. (л. 1, 49–55, 72–73, 75, 204–217 рукописни одломци), 175 × 130 мм, повез кожни.²⁰⁸
53. И 53 – *Псалтир с њоследовањем*, издање манастира Милешева, манастир Милешева, 1544, српскословенски језик, папир, 289 л. (рукописни додатак л. 265–289), 190 × 140 мм, повез кожни.²⁰⁹
54. И 54 – *Псалтир с њоследовањем*, издање Јеролима Загуровића, Венеција, 1569, српскословенски језик, папир, III + 266 л. (212–266 л. рукописни додатак), 185 × 130 мм, повез кожни.²¹⁰
55. И 55 – *Псалтир с њоследовањем*, издање манастира Милешева, манастир Милешева, 1557, српскословенски језик, папир, 32 л., 190 × 135 мм.²¹¹
56. И 56 – *Псалтир с њоследовањем*, издање манастира Милешева, манастир Милешева, 1557, српскословенски језик, папир, 317 + 1 л., 197 × 135 мм, повез кожни.²¹²
57. И 57 – *Буквар инокa Саве*, издање Стефана од Паштровића, Венеција, 1597, српскословенски језик, фотографије, 4 снимка.²¹³
58. И 58 – *Триод цветни*, издање манастира Мркшина црква, манастир Мркшина црква, 1566, српскословенски језик, папир, 217 л., 285 × 190 мм, повез кожни.²¹⁴
59. И 59 – *Четвороеванђеље*, издање манастира Мркшина црква, манастир Мркшина црква, 1562, српскословенски језик, папир, I + 209 л., 280 × 180 мм, повез кожни.²¹⁵

²⁰⁵ Откупљено од Петра Самарције из Остров-Винковца: ИКЗСПК.

²⁰⁶ Откупљено од Ђорђа Шојића из Београда: ИКЗСПК.

²⁰⁷ Откупљено од Милисав Протића из Београда: ИКЗСПК.

²⁰⁸ Откупљено од Милисав Протића из Београда: ИКЗСПК.

²⁰⁹ Откупљено од Татјане Ђукић из Београда: ИКЗСПК.

²¹⁰ Откупљено од Максимилијана Зељајића из Сремских Чаковаца: ИКЗСПК.

²¹¹ Откупљено од Максимилијана Зељајића из Сремских Чаковаца: ИКЗСПК.

²¹² Откупљено од Максимилијана Зељајића из Сремских Чаковаца: ИКЗСПК.

²¹³ Откупљено од Милорада Винлића из Београда: ИКЗСПК.

²¹⁴ Откупљено од СКЗ: ИКЗСПК.

²¹⁵ Откупљено од СКЗ: ИКЗСПК.

60. И 60 – *Молићвеник (Требник)*, издање Јеролима Загуровића, Венеција, 1570, српскословенски језик, папир, 84 л., 190 × 135 мм, повез кожни.²¹⁶
61. И 61 – *Псалићир с њоследовањем*, издање Јеролима Загуровића, Венеција, 1569, српскословенски језик, папир, I + 141 + 2 л., 185 × 130 мм. Рукописни додатак л. 130–141, повез кожни.²¹⁷
62. И 62 – *Триод њосни*, издање Стефана од Скадра, Венеција, 1561, српскословенски језик, папир, I + 254 л., 270 × 182 мм, повез кожни.²¹⁸
63. И 63 – *Библија*, издање Ивана Фјодорова, Острог, 1581, рускословенски језик, папир, II + 623 + 2 л., 295 × 185 мм, повез кожни, нови.²¹⁹
64. И 64 – *Окњоих њрвојласник*, издање Ђурђа Црнојевића, Цетиње, 1494, српскословенски језик, папир, 310 + 1 л. (л. 267–310 рукописни одломак), 270 × 190 мм, повез кожни.
65. И 65 – *Молићвеник (Требник)*, издање Јеролима Загуровића, Венеција, 1570, српскословенски језик, папир, III + 307 + 3 л. (л. 258–307 рукописни одломак), 188 × 140 мм, повез кожни.
66. И 66 – *Служадник*, издање Божицара Горацданина, Венеција?, 1519, српскословенски језик, папир, 76 л., 180 × 125 мм, повез кожни, нов.²²⁰
67. И 67 – *Служадник*, издање Вићенца Вуковића, Венеција, 1554, српскословенски језик, папир, 1 л., 185 × 140 мм.²²¹
68. И 68 – *Псалићир с њоследовањем*, издање Ђурђа Црнојевића, Цетиње, 1494, српскословенски језик, папир, 1 л., 225 × 142 мм.²²²
69. И 69 – *Окњоих њејњојласник*, издање Божицара Вуковића, Венеција, 1537, српскословенски језик, папир, 131 л., 285 × 185 мм, повез кожни, нов.²²³
70. И 70 – *Триод цвејњни*, издање манастира Мркшина црква, манастир Мркшина црква, 1566, српскословенски језик, папир, 186 л., 290 × 196 мм, повез кожни, нов.²²⁴

²¹⁶ Откупљено од СКЗ: ИКЗСПШК.

²¹⁷ Откупљено од СКЗ: ИКЗСПШК.

²¹⁸ Откупљено од СКЗ: ИКЗСПШК.

²¹⁹ Откупљено од СКЗ: ИКЗСПШК.

²²⁰ Откупљено од Блашка Војнића из Суботице: ИКЗСПШК.

²²¹ Поклон Руке Шафарик – из породичне архиве Јанка Шафарика: ИКЗСПШК.

²²² Поклон Душана Глумца из Београда, поводом отварања нове зграде Народне библиотеке: ИКЗСПШК.

²²³ Поклон Душана Глумца из Београда, поводом отварања нове зграде Народне библиотеке: ИКЗСПШК.

²²⁴ Поклон Душана Глумца из Београда, поводом отварања нове зграде Народне библиотеке: ИКЗСПШК.

71. И 71 – *Празнични минеј*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1538, српскословенски језик, папир, 432 л., 256 × 190 мм, повез кожни.²²⁵
72. И 72 – *Служабник*, издање Вићенца Вуковића, Венеција, 1554, српскословенски језик, папир, 6 л., 195 × 163 мм.²²⁶
73. И 73 – *Служабник*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1519, српскословенски језик, папир, 1 л., 190 × 130 мм.²²⁷
74. И 74 – *Псалтир с њоследовањем*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1520, српскословенски језик, папир, 2 л., 193 × 145 мм.²²⁸
75. И 75 – *Молишвеник (Зборник за њушнике)*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1536, српскословенски језик, папир, 1 л., 137 × 92 мм.²²⁹
76. И 76 – *Псалтир с њоследовањем*, издање Вићенца Вуковића, Венеција, 1546, српскословенски језик, папир, 5 л., 193 × 137 мм.²³⁰
77. И 77 – *Окњоих њејџојасник*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1537, српскословенски језик, папир, 4 л., 290 × 195 мм.²³¹
78. И 78 – *Празнични минеј*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1538, српскословенски језик, папир, 1 л., 250 × 160 мм.²³²
79. И 79 – *Празнични минеј*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1538, српскословенски језик, папир, 1 л., 285 × 190 мм.²³³
80. И 80 – *Четворџеванђеље*, издање манастира Мркшина црква, манастир Мркшина црква, 1562, српскословенски језик, папир, 8 л., 315 × 216 мм.²³⁴
81. И 81 – *Триџд цвейни*, издање Манастира Мркшине цркве, Манастир Мркшина црква, 1566, српскословенски језик, папир, 2 л., 265 × 180 мм.²³⁵
82. И 82 – *Молишвеник (Треџник)*, издање Божидача Вуковића, Венеција, 1538/1539, српскословенски језик, папир, 1 л., 195 × 142 мм.²³⁶
83. И 83 – *Псалтир с њоследовањем*, издање Божидача Гџражџанина, Гџражде, 1521, српскословенски језик, папир, 1 л., 175 × 138 мм.²³⁷

²²⁵ Поклон Универзитетске библџотеке у Бџграду, повоџом отварања нове зграџе Народне библџотеке: ИКЗСШК.

²²⁶ Поклон Светџзара Душанића џд 26. 11. 1951: ИКЗСШК.

²²⁷ Преузџто џд ОПФ: ИКЗСШК.

²²⁸ Преузџто џд ОПФ: ИКЗСШК.

²²⁹ Преузџто џд ОПФ: ИКЗСШК.

²³⁰ Преузџто џд ОПФ: ИКЗСШК.

²³¹ Преузџто џд ОПФ: ИКЗСШК.

²³² Преузџто џд ОПФ: ИКЗСШК.

²³³ Преузџто џд ОПФ: ИКЗСШК.

²³⁴ Преузџто џд ОПФ: ИКЗСШК.

²³⁵ Преузџто џд ОПФ: ИКЗСШК.

²³⁶ Преузџто џд ОПФ: ИКЗСШК.

²³⁷ Преузџто џд ОПФ: ИКЗСШК.

84. И 84 – *Окѣиох ѡейюіласник*, издање манастира Грачанице, манастир Грачаница, 1539, српскословенски језик, папир, 4 л., 310 × 215 мм.²³⁸
85. И 85 – *Молићвеник (Требник)*, издање Божицара Горажанина, Горажде, 1523, српскословенски језик, папир, 1 л., 182 × 120 мм.²³⁹
86. И 86 – *Ајосїол*, издање Димитрија Љубавића, Трговиште, 1547, српскословенски језик, папир, 2 л., 205 × 150 мм.²⁴⁰
87. И 87 – *Псалтир с ѡследовањем*, издање Божицара Горажанина, Горажде, 1521, српскословенски језик, папир, 1 л., 182 × 120 мм.²⁴¹
88. И 88 – *Молићвеник (Зборник) Стефана од Паштровића*, издање Стефана од Паштровића, Венеција, 1597, српскословенски језик, папир, VI + 117 + 7 л., 88 × 68 мм, повез кожни.²⁴²
89. И 89 – *Служабник*, издање Вићенца Вуковића, Венеција, 1554, српскословенски језик, папир, V + 179 + 23 л. (л. 171–174 рукописни одломак), 190 × 137 мм, повез кожни.²⁴³
90. И 90 – *Служабник*, издање Божицара Вуковића, Венеција, 1519, српскословенски језик, папир, III + 63 л., 170 × 130 мм. Рукописни додатак 1–17 + 35 + 42–63.²⁴⁴
91. И 91 – *Триод цвейни*, издање Стефана од Скадра, Венеција, 1563, српскословенски језик, папир, 2 л., 300 × 193 мм.²⁴⁵
92. И 92 – *Чейворојеванђеље*, издање Тројана Гундулића, Београд, 1552, српскословенски језик, папир, 1 л., 300 × 195 мм.²⁴⁶
93. И 93 – *Правила Свеїих ајосїола*, издање манастира Говоре, манастир Говора, 1640, румунски језик, папир, 2 л., 340 × 200 мм.²⁴⁷
94. И 94 – *Молићвеник (Зборник за ѡуїники)*, издање Вићенца Вуковића, Венеција, 1560, српскословенски језик, пергамент, 26 л., 145 × 958 мм.²⁴⁸
95. И 95 – *Псалтир с ѡследовањем*, издање Вићенца Вуковића, Венеција, 1546, српскословенски језик, папир, 2 л., 195 × 145 мм.²⁴⁹

²³⁸ Преузето од ОПФ: ИКЗСШК.

²³⁹ Преузето од ОПФ: ИКЗСШК.

²⁴⁰ Преузето од ОПФ: ИКЗСШК.

²⁴¹ Преузето од ОПФ: ИКЗСШК. Лист се у *Инвентарној књизи* водио као непознато издање. Његову идентификацију је недавно извршио аутор овог текста.

²⁴² Откупљено од Олге Авдејев: ИКЗСШК.

²⁴³ Откупљено од Војиславе Розић: ИКЗСШК.

²⁴⁴ Откупљено од непознатог лица: ИКЗСШК.

²⁴⁵ Преузето од Одељења посебних фондова Народне библиотеке Србије: ИКЗСШК.

²⁴⁶ Преузето од Одељења посебних фондова Народне библиотеке Србије: ИКЗСШК.

²⁴⁷ Преузето од Одељења посебних фондова Народне библиотеке Србије: ИКЗСШК.

²⁴⁸ Откупљено 1987. године из заоставштине Љубомира Ковачевића: ИКЗСШК.

²⁴⁹ Откупљено 1987. године из заоставштине Љубомира Ковачевића: ИКЗСШК.

96. И 96 – *Псалтир с њоследовањем*, издање Вићенца Вуковића, Венеција, 1546, српскословенски језик, папир, 3 л., 195 × 130 мм.²⁵⁰
97. И 97 – *Служадник*, издање Јеролима Загуровића, Венеција, 1570, српскословенски језик, папир, 223 + 1 л., 183 × 133 мм.²⁵¹
98. И 98 – *Зборник Јакова од Камене Реке*, издање Јакова од Камене Реке, Венеција, 1566, српскословенски језик, папир, I + 189 л., 273 × 190 мм, повез кожни, нови.²⁵²
99. И 99 – *Четвороеванђеље*, издање Манастира Светог Јована Крститеља код Букурешта, штампар јеромонах Лаврентије, 2. изд., после 1582, средњобугарска редакција, папир, 213 л., 300 × 190 мм.²⁵³
100. С II 505 – *Књига о вере, јединој, свјатој соборној апостолској цркви*, Кијев, најраније 1619, украјински и рускословенски језик, папир, 1 л., 273 × 190 мм.
101. С II 3291 – *Сумма Наука хришћанскога сложена частним научитељем Богословцем Петром Канисијем, тумачена из Латинскога јазика у Словински, и утиштена по заповеди пресветога Оца Папе Грегорија Тринадестога*, Рим, 1583, папир, I + 189 л., 273 × 190 мм.

²⁵⁰ Преузето од ОПФ: ИКЗСПК.

²⁵¹ Откупљено од непознатог приватног лица: ИКЗСПК.

²⁵² Откупљено од непознатог приватног лица: ИКЗСПК.

²⁵³ Откупљено од непознатог приватног лица: ИКЗСПК. Уп. Мано-Зиси 2003, 239–258.

THE COLLECTION OF OLD PRINTED BOOKS OF THE NATIONAL LIBRARY
OF SERBIA: RENEWAL AND DEVELOPMENT AFTER 1941

MIROSLAV LAZIĆ

Shortly after the destruction of old printed books from the original fund in the fire caused by the German bombing of Belgrade on 6 April 1941, a project of systematic renewal of the library's book fund was launched; special attention was given to collecting manuscript and old printed books. Accumulated over more than seven decades, the present Collection of Old Printed Books in the National Library of Serbia contains 101 library units. Almost the entire collection is comprised of editions printed in the Cyrillic script and the Serbian Church Slavonic language, while books published in other national recensions of Old Church Slavonic comprise a smaller group. As regards Serbian Church Slavonic editions, printed in the period spanning from the last decade of the 15th century to the mid-17th century, the Collection includes the oldest Cyrillic books, which are also the only incunables printed in the South Slavic area. These are Đurađ Crnojević's editions printed at Cetinje shortly before the Turkish conquest of Zeta. Most of the books in the Collection were published in Venice, where the printing production was at its most extensive. Among the Venetian publications in Serbian Church Slavonic, the books by Božidar Vuković and his son Vincenzo are most numerous; however, the collection also features Cyrillic publications of their successors and followers: Stefan of Scutari (Stefan of Skadar), Jerolim Zagurović, Stefan of Paštrovići and Bartolomeo Gnammi. Besides Venetian publications, the Collection also includes editions printed in cities and monasteries in the Serbian ethnic space under Ottoman rule: Goražde, Mileševa, Gračanica, Belgrade and Mrkšina crkva. The books that do not belong to the Serbian recension of Old Church Slavonic are mostly Wallachian and Russian Cyrillic editions, such as Koresije's Festal Menaion (1580), John Matthew Basaraba's Euchologion (1635), the Ostrog Bible by Ivan Fyodorov (1581), Peter Mogila's Hieratikon (1629) and others. In addition to the Cyrillic editions, the collection also includes *Tractatus quidam de Turcis* (1481) – the only incunable printed in the Latin alphabet and the oldest book in the collection.

Keywords: Collection of old printed books, library materials, library fund, old printed books, Cyrillic books, Serbian Church Slavonic, printing, incunables, Archaeography Department, National Library of Serbia

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АНБС: Архива Народне библиотеке Србије

ИКЗСПК: Инвентарна књига Збирке старих штампаних књига, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије

ОПФ: Одељење посебних фондова, Народна библиотека Србије

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Београдско четворорођеванђеље 2000: Београдско четворорођеванђеље 1552., фото-типско издање, прир. К. Мано-Зиси, Београд 2000.

Кићовић 1961: М. Кићовић, *Извештај Јована Томића о Народној библиотеци од 1918. до 1922. године*, Библиотекар XIII, 4 (1961) 286–291.

Ковијанић 1990: Г. Ковијанић, *Архивска грађа о ојројасици и обнови Народне библиотеке*, Библиотекар XXIV, 1–2 (1972) 106–123.

Ковијанић 1990: Г. Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821–1944*, књ. 1: 1821–1881, Београд 1990.

Ковијанић 1991: Г. Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821–1944*, књ. 2: 1881–1918, Београд 1991.

Ковијанић 1992: Г. Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821–1944*, књ. 3: 1919–1944, Београд 1992.

Лазаревић 1959: Н. Лазаревић, *Новооснована археографска комисија и њени задаци*, Библиотекар XI, 3–4 (1959) 254–255.

Митровић 1959: Ј. Митровић, *Принове у Народној библиотеци*, Библиотекар XI, 1–2 (1959) 123–124.

Митровић 1959а: Ј. Митровић, *Принове у Народној библиотеци*, Библиотекар XI, 3–4 (1959) 267–268.

Стошић 1961: Д. Стоишић, *Принове у Одељењу рукописа, старе и реике књије Народне библиотеке у периоду јануар–јуни 1961. године*, Библиотекар XIII, 1–3 (1961) 169–171.

НОВИНЕ

Ново време I/89, 1941: Д. Аћ., *У једној београдској антикварници пронађена је грађа књија украдена из Народне библиотеке*, Ново време I/89, 16. VII 1941, 6.

Ново време I/150, 1941: Ђ. И., *Народна библиотека прикупила је прилично докумената из српске прошлости*, Ново време I/150, 26. X 1941, 6.

Ново време II/239, 1941: Ђ. И., *Народна библиотека обнавља и збирку старих српских штампаних књија*, Ново време II/239, 11. II 1942, 6.

- Обнова I/11, 1941: М. Ј, Културна хроника. Народна библиотека, Обнова I/11, 17. VII 1941, 5.
- Обнова I/17, 1941: Д. Илић, Зашио је изјорела Народна библиотека, Обнова I/17, 24. VII 1941, 5.
- Обнова I/25, 1941: С., Народна библиотека још нема своју зграду!, Обнова I/25, 2. VIII 1941, 5.
- Обнова I/65, 1941: Где смесити народну библиотеку, Обнова I/65, 18. IX 1941, 5.
- Обнова I/111, 1941: Ајел Народне библиотеке, Обнова I/111, 11. XI 1941, 5.
- Обнова I/149, 1941: Народна библиотека има само неколико листова прве српске књије..., Обнова I/149, 25. XII 1941, 5.
- Обнова II/170, 1942: Да ли су, заиста, јројали сви сјари рукописи Народне библиотеке, Обнова II/170, 23. I 1942, 5.
- Обнова II/184, 1942: Како да обновимо Народну библиотеку, Обнова II/184, 9. II 1942, 5.
- Обнова II/189, 1942: Блаодарећи знајним јрилозима, Народна библиотека јолако обнавља своју књијницу, Обнова II/189, 14. II 1942, 11.
- Обнова II/198, 1942: Од Возаревића до Цвијановића, Обнова II/198, 25. II 1942, 7.
- Обнова II/200, 1942: Први јриложници Народне библиотеке, Обнова II/200, 27. II 1942, 5.
- Обнова II/200, 1942: Дан српске књије, Обнова II/200, 27. II 1942, 5.
- Обнова II/217, 1942: Невоље једне наше културне установе, Обнова II/217, 19. III 1942, 5.
- Обнова II/247, 1942: Народна библиотека има велику збирку сјарих новина и листова, Обнова II/247, 25. IV 1942, 4.
- Обнова II/290, 1942: Хоће ли Народна библиотека најзад добити своју сјалну зграду?, Обнова II/290, 17. VI 1942, 4.
- Обнова II/363, 1942: Леја књијница јрофесора Милујина К. Драјујиновића јокољена је Народној библиотеци, Обнова II/363, 11. IX 1942, 4.
- Обнова II/365, 1942: Књије јојшредне Народној библиотеци, Обнова II/365, 13. IX 1942, 7.
- Обнова II/371, 1942: Два деојрадска шрјовца ојкујила су за Народну библиотеку рукописни Србљак из 1524 јодине., Обнова II/371, 20. IX 1942, 9.
- Обнова II/375, 1942: Један лей јример јривржености Народној библиотеци, Обнова II/375, 25. IX 1942, 6.
- Обнова II/390, 1942: Кроз обновљену Народну библиотеку, Обнова II/390, 12. X 1942, 5.
- Обнова II/359, 1942: Како се јрадило јрво „зданије“ Народне библиотеке у Беојраду, Обнова II/359, 6. IX 1942, 6.
- Обнова II/372, 1942: Родојудиво сјарање Ђуре Даничићада се српске књије сачувају од јројаси, Обнова II/372, 22. IX 1942, 5.

- Обнова II/386, 1942: *Стари наши професори имали су лепе стичне књижнице*, Обнова II/386, 7. X 1942, 4.
- Обнова II/395, 1942: *Нове тековине Народне библиотеке*, Обнова II/395, 18. X 1942, 5.
- Обнова II/404, 1942: *Народна библиотека је добила зборник из 1808 година који није забележен у српској библиографији*, Обнова II/404, 28. X 1942, 5.
- Обнова II/405, 1942: *Рукописна збирка Народне библиотеке добила је Беседу презвитера Косме против бојума*, Обнова II/405, 29. X 1942, 5.
- Обнова II/413, 1942: *Рукопис учитеља и проповедника Василија Крижановског из 1749 године*, Обнова II/413, 7. XI 1942, 5.
- Обнова II/419, 1942: *Министарство просвете организује прославу стогодишнице рођења Стојана Новаковића*, Обнова II/419, 14. XI 1942, 3.
- Обнова II/419, 1942: *Стојан Новаковић, научник и државник*, Обнова II/419, 14. XI 1942, 3.
- Обнова II/421, 1942: *Дар председника владе Народној библиотеци*, Обнова II/421, 17. 11 1942, 5.
- Обнова II/422, 1942: *Ђ. Радојичић, Захвалност Народне библиотеке Председнику владе*, Обнова II/422, 19. 11 1942, 5.
- Обнова II/431, 1942: *Омладина из Националне службе помаже обнову Народне библиотеке*, Обнова II/431, 28. XI 1942, 8.
- Обнова II/432, 1942: *Свечана академија на Коларчевом универзитету*, Обнова II/432, 30. XI 1942, 5.
- Обнова II/432, 1942: *Ђ. Слијепчевић, Један животи у служби отаџбине*, Обнова II/432, 30. XI 1942, 5.
- Обнова II/462, 1943: *Двадесет месеци рада на обнови Народне библиотеке*, Обнова II/462, 6, 7. и 8. I 1943, 6.
- Обнова III/484, 1943: *Прослава оснивања Народне библиотеке*, Обнова III/484, 8. II 1943, 5.
- Обнова III/484, 1943: *Цела књижница једног старог учитеља поклоњена Народној библиотеци*, Обнова III/484, 8. II 1943, 5.
- Обнова III/510, 1943: *Још један леп дар Народној библиотеци*, Обнова III/510, 5. III 1943, 4.
- Обнова III/552, 1943: *Нови поклон Народној библиотеци*, Обнова III/552, 24, 25. и 26. IV 1943, 9.
- Обнова III/631, 1943: *Обновљена Народна библиотека сели се у Дом св. Саве*, Обнова III/631, 29. VII 1943, 4.
- Обнова III/746, 1943: *Досадашњи успех Народне библиотеке на прикупљању књига, часописа и новина*, Обнова III/746, 10. IV 1943, 5.
- Обнова IV/849, 1944: *Фонд св. Саве за обнову Народне библиотеке*, Обнова IV/849, 13. IV 1944, 4.

ЛИТЕРАТУРА

Бараћ 2008: Д. Бараћ, *Горажданска шtamпарија – прва међу шtamпаријама у Херцеговини и српским земљама у 16. веку, Графика горажданских књига, Горажданска штампарија 1519–1523, Београд – Источно Сарајево 2008, 27–62.*

Богдановић 1970: Д. Богдановић, *Однос библиотеке према културном наслеђу, Библиотекар XXII, 5 (1970) 490–500.*

Богдановић 1974: Д. Богдановић, *Стара српска рукописна књига и проблем реконструкције њених фондова, Споменица Библиотеке САНУ, Београд 1974, 37–42.*

Бојовић 2014: З. Бојовић, *Лејлаи Пејра Колендића. Каталог изложбе, Београд 2014.*

Брковић 1973: Љ. Брковић, *Дарови Народној библиотеци, Библиотекар XXV, 2 (1973) 156–157.*

Вујичић 1986: Р. Вујичић, *О неким иконографским особеностима илустрација Божидара Вуковића и њиховим одјецима у нашем сакралном сликарству, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 107–116.*

Вукићевић 2008: Д. Вукићевић, *Концепција збирки Фонда старе, рејке и минијатурне књије Народне библиотеке Србије, Колекције у библиотекама: формирање, заштита, богаћење, одржавање, ревизија и коришћење, Крушевац 2008, 133–139.*

Вукићевић 2012: Д. Вукићевић, *Реорганизација фонда старе, рејке и минијатурне књије Народне библиотеке Србије у светлу Закона о старој и рејкој библиотечкој грађи, Глас библиотеке 19 (2012) 69–78.*

Грбић 1993: Д. Грбић, *Две варијанте Службеника Божидара Вуковића из 1519. године, Годишњак Библиотеке Матице српске за 1992. (1993) 51–64.*

Грбић 2008: Д. Грбић, *Орфографске одлике горажданској Псалтири, Графика горажданских књига, Горажданска штампарија 1519–1523, Београд – Источно Сарајево 2008, 225–264.*

Грбић 2008а: Д. Грбић, *Збирка шtamпаних Србуља у Библиотеци Матице српске, Колекције у библиотекама: формирање, заштита, богаћење, одржавање, ревизија и коришћење, Крушевац 2008, 133–139.*

Грбић, Минчић-Обрадовић, Шкорић 1994: Д. Грбић, К. Минчић-Обрадовић, К. Шкорић, *Тирилицом шtamпане књије 15–17. века Библиотеке Матице српске, Нови Сад 1994.*

Грујић 1936: Р. Грујић, *Прва шtamпарија у Јужној Србији, 1539. Године, на Косову Пољу у манастиру Грачаници, Гласник Скопског научног сруштва XV–XVI (1936) 81–96.*

Дурковић-Јакшић 1984–1985: Љ. Дурковић-Јакшић, *О пројаси Народне библиотеке у Београду 1941. и судбини њених рејкосија, Археографски прилози 6–7 (1984–1985) 7–50.*

Ђурић 1973: С. Ђурић, *Обнова и изградња Народне библиотеке СР Србије*, Библиотекар XXV, 2 (1973) 127–139.

Издавачи 1996: *Издавачи, шtamпари, преписивачи*, прир. Н. Синдик, Цетиње 1996.

Јовановић Стојимировић 1971: М. Јовановић Стојимировић, *Силуете старог Београда*, Београд 1971.

Јовановић Стојимировић 2000: М. Јовановић Стојимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000.

Кајмаковић 1966: З. Кајмаковић, *Утицаји старе српске графике на живопис зографа Василија*, Зборник за ликовне уметности 2 (1966) 233–242.

Каталог 1973: *Каталог књига на језицима југословенских народа 1519–1867*, Београд 1973.

Каталог 1982: *Каталог Народне библиотеке у Београду*, IV, прир. Љ. Стојановић, Београд 1982.

Кићовић 1948: М. Кићовић, *Пројаси и обнова Народне библиотеке у Београду*, Библиотекар I, 1 (1948) 8–18.

Кићовић 1952: М. Кићовић, *Први српски буквар*, Библиотекар IV, 3–4 (1952) 97–108.

Кићовић 1960: М. Кићовић, *Историја Народне библиотеке у Београду*, Београд 1960.

Ковијанић 1986: Р. Ковијанић, *Неколико података о распуштању књига Божидара Вуковића*, Штампарска и књижевна делатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 173–175.

Краков 1997: С. Краков, *Живот човека на Балкану*, Београд 1997.

Лазих 2013: М. Лазих, *Између преривине, подожности и преривине: мотиви издавачке делатности Божидара Вуковића*, Археографски прилози 35 (2013) 49–101.

Лазих 2014а: М. Лазих, *Издања цетињске штампарнице: између традиције и иновације, функције и форме*, Између традиције и иновације: 520 година од прве ћирилске књиге штампане на српскословенском језику. Каталог изложбе, Београд 2014, 25–37.

Лазих 2014б: М. Лазих, *Прилог познавању штампарства Димитрија Љубавића. Издања Апостола из 1547. Године у светлу примерака из Библиотеке манастира Хиландара*, Археографски прилози 36 (2014) 93–113.

Лексикон 1994: *Лексикон српскословенског штампарства*, Пет векова српског штампарства 1494–1994, Београд 1994, 75–218.

Љубинковић 1986: М. Љубинковић, *Бојени дрворез у књигама штампарнице Божидара Вуковића*, Зборник Музеја примењене уметности 11 (1967), 25–29.

Мано-Зиси 1979: К. Мано-Зиси, *Српске инкунабуле из београдских збирки*, Археографски прилози 1 (1979) 189–199.

Мано-Зиси 1986: К. Мано-Зиси, *Зборници за љуџинике Божидара Вуковића у свейлу сачуваних љимерака*, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 151–171.

Мано-Зиси 1994: К. Мано-Зиси, *Періаменіни одломак Зборника за љуџинике Вићенца Вуковића из 1560. љодине*, Црнојевића штампарија и старо штампарство, Подгорица 1994, 57–66.

Мано-Зиси 2003: К. Мано-Зиси, *Шіаміано „Четворојеванђеље“ монаха Лаврентија*, Археографски прилози 25 (2003) 239–258.

Мано-Зиси 2008а: К. Мано-Зиси, *Књије љоражданске шіаміарије*, Горажданска штампарија 1519–1523, Београд – Источно Сарајево 2008, 163–224.

Мано-Зиси 2008б: К. Мано-Зиси, *Графика љоражданских књија*, Горажданска штампарија 1519–1523, Београд – Источно Сарајево 2008, 287–308.

Мано-Зиси 2010: К. Мано-Зиси, *Први шіаміани срјски буквар из 1597. љодине*, *Буквари и букварска настава код Срба*, Београд 2010, 13–25.

Медаковић 1958: Д. Медаковић, *Графика срјских шіаміаних књија XV–XVII века*, Београд 1958.

Момировић 1986: П. Момировић, *Расіросірањеносі издања Божидара Вуковића на садањем љодручју Војводине*, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 195–210.

Немировски 1989: Е. Љ. Немировски, *Црнојорска библіоірафија, I/1, Издања Ђурђа Црнојевића 1494–1496*, Цетиње 1989.

Немировски 1993: Е. Љ. Немировски, *Црнојорска библіоірафија, I/2, Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Сіефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Заіуровића, Јакова Крајкова, Ђованиа Аніјониа Раміаеціа, Марка и Баріоломеа Ђинамиа*, Цетиње 1993.

Немировский 1995: Е. Л. Немировский, *Сербские монастырские типографии 16. века*, Москва 1995.

Немировски 1996: Е. Љ. Немировски, *Почеци шіаміарсіва у Црној Гори*, (1492–1496), Цетиње 1996.

Nemirovskij 1996a: E. L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der frühdrucke in kyrillischer schrift*. Bd. I, *Inkunabeln*, Baden–Baden 1996.

Nemirovskij 2001: E. L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der frühdrucke in kyrillischer schrift*. Bd. IV, *Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig. Die erste Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*, Baden–Baden 2001.

Nemirovskij 2003: E. L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*. Bd. 6, *Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*, Baden–Baden 2003.

Nemirovskij 2007: E. L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*. Bd. 7, *Die Klosterdruckereien in Rujno und Gračanica. Die erste Druckerei im Kloster Mileševa*, Baden–Baden 2007.

Немировски 2008: Е. Љ. Немировски, *Књије браће Љубавића*, Горажданска штампарија 1519–1523, Београд – Источно Сарајево 2008, 97–129.

- Немировский 2011: Е. Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491–2000*, II/1, Москва 2011.
- Новаковић 1887: С. Новаковић, *Божидара Вуковића Зборници за љуџнике*, Гласник српског ученог друштва XLV (1877) 129–167.
- Новаковић 1887а: С. Новаковић, *Псалтир и еџистџола Виџенџа Вуковића ог 1546 џодине*, Годишњиџа Николе Чуџића IX (1887) 200–213.
- Пантић 1967: М. Пантић, *Прилози за иџторију сџаре срџске књиџе*, Зборник Музеја примењене уметности 11 (1967) 51–54.
- Петковић 1969: С. Петковић, *Илустџраџије Meditationes vitae Christi ог Псеуџо-Бонавенџуре у једној срџској шџамџаној књиџи XVI века*, Зборник Светозара Радојџића, Београд 1969, 253–265.
- Петковић 1976: С. Петковић, *Порекло илустџраџија у шџамџаним књиџама Божидара Вуковића*, Зборник за ликовне уметности Матиџе српске 12 (1976) 121–135.
- Петковић 1986: С. Петковић, *Божидар Вуковић и илустџраџије руских и ууџрајинских шџамџарских књиџа XVI и XVII века*, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгорџанина, Титоград 1986, 83–105.
- Петковић 1990: С. Петковић, *Ликови Срба светџиџеља у срџским шџамџаним књиџама XVI века*, Зборник Матиџе српске за ликовне уметности (1990) 139–158.
- Петковић 1994: С. Петковић, *Илустџраџије и књиџни украс у срџским шџамџаним књиџама XV–XVII века*, Пет векова српског штампарства 1494–1994, Београд 1994, 25–52.
- Petković 1995: S. Petković, *Greek Influence on Illustrations in Serbian Books Printed in Venice in the 16th Century*, *Metabyzantina Charakterika* (1995) 11–20.
- Пузовић 2014: Љ. Пузовић, *Почеџи срџској шџамџарсџива: изџања шџамџарије Ђурђа Црнојевића*, Између традиџије и иновације: 520 година од прве ћирилске књиџе штампане на српскословенском језику. Каталог изложџе, Београд 2014, 9–21.
- Радојџић 1950: Ђ. Сп. Радојџић, *Књиџе на џерџаменџу из шџамџарије Божиџара Вуковића*, Историјски записи III, VI/7–9 (1950) 355–356.
- Радојџић 1961: Ђ. Сп. Радојџић, *Сџаљене зџбирке Народне дџблиџеке у Беоџраду*, Бџблиџекар XIII, 5 (1961) 373–377.
- Радојџић 1967: Ђ. Сп. Радојџић, *Манасџир Милешева и сџаро срџско шџамџарсџиво џрве џоловине XVI века*, Зборник Музеја примењене уметности 11 (1967) 35–39.
- Радојџковић 1967: Б. Радојџковић, *Илустџраџије срџских шџамџаних књиџа XVI века као џируџници сџарих срџских злаџара*, Зборник Музеја примењене уметности 11 (1967) 59–73.
- Радојџић 1954: Н. Радојџић, *Реконсџиџуџија зџбирке руџоџиса Народне дџблиџеке у Беоџраду*, Бџблиџекар VI, 2 (1954) 65–71.

Руварац 1893: И. Руварац, *О цетињској шtamпарији пре четири стогодине* година, Глас СКА XL (1893) 30–31.

Српске рукописне и шtamпране књиге 1990: Српске рукописне и шtamпране књиге у Славонији од XV до XVIII века. Капало, Пакрац – Београд 1990.

Станојловић 2015: Ј. Станојловић, *Атрибуција рукописних фрагмената из заоставштина Љубомира Ковачевића*, Археографски прилози 36 (2014) 49–70.

Трифунровић 1967: Ђ. Трифунровић, *Мољеније Теодора Љубавића*, Зборник Музеја примењене уметности 11 (1967) 55–57.

Трифунровић 1990: Ђ. Трифунровић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова. Друго допуњено издање*, Београд 1990.

Удипарип 2014: М. Удипарип, *Петоголасник Ђурђа Црнојевића*, у: Октоих петоголасник: издање Ђурђа Црнојевића, Цетиње – Београд – Дечани 2014, 21–31.

Уздарје 2002: Уздарје Милану Јовановићу Стојимировићу, Смедерево 2002.

Цветковић 2010: С. Цветковић, *Оставштина Милана Јовановића Стојимировића у Уметничком одељењу Музеја у Смедереву*, Смедерево 2010.

Чурчић 1974: Л. Чурчић, *Псалтир Божидара Вуковића из 1519–1520. године*, Зборник Матице српске за књижевност и језик XXII/3 (1974) 463–486.

Чурчић 1985: Л. Чурчић, *Псалтир из 1569. и Трбник из 1570. Јеролима Зајуровића*, Сусрети библиографа '84 (1985) 54–73.

Чурчић 1986: Л. Чурчић, *Неки проблеми преписаних издања Божидара и Вићенца Вуковића*, Штампарска и књижевна делатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 181–194.

Чурчић 1989: Л. Чурчић, *Иларион Руварац о првој шtamпарији у Црној Гори*, Црнојевића штампарија и старо штампарство, Подгорица 1994, 33–47.

Чурчић 1991: Л. Чурчић, *Сборник – Празнични минеј Божидара Вуковића из 1536–38. на њавој хартији*, Зборник Матице српске за славистику, 41 (1991), 161–164.

Чурчић 1996: Л. Чурчић, *Удео јеромонаха Макарија у шtamпрану цетињских инкунабула*, Пет векова Октоиха, прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, Подгорица 1996, 129–142.

Чурчић 2002: Л. Чурчић, *Књиге шtamпарије браће Љубавића у библиографијама и историографији*, Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића, Инђија 2002, 41–53.

Чурчић 2008: Л. Чурчић, *Горажданска шtamпарија у Трговишту у Румунији*, Горажданска штампарија 1519–1523, Београд – Источно Сарајево 2008, 335–361.

Чурчић 2010: Л. Чурчић, *Словенски њавољчки и ћирилички буквари 16. века*, Буквари и букварска настава код Срба, Београд 2010, 27–42.

Штавланин-Ђорђевић 1982: Љ. Штавланин-Ђорђевић, *Појвор*, у: Каталог Народне библиотеке у Београду, IV, прир. Љ. Стојановић, Београд 1982, 1–23.

РУСКИ НЕУМСКИ СТИХИРАРИ ТИПА ДИЈАКОВО ОКО ИЗ XVI И XVII ВЕКА КАО ГЛАВНИ ИЗВОРИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ СЛУЖБИ СРПСКИМ СВЕТИМА У РУСКИМ РУКОПИСИМА

АНА РАШКОВИЋ*

Апстракт: Овај рад презентује најновија открића аутора из области служби српским светима у руским нотираним (али и ненотираним) рукописима. Стихирар типа *Дијаково око* дефинише се и позиционира као најзначајнији рукописни извор за проучавање српске химнографије нотираним руским знаменем појањем. У раду се разматра шест стихирара овог типа, показује се присуство српских богослужбених химни у њима и издвајају се зборници најпотпунијег састава који представљају типичне варијанте, кључне за разумевање, транскрибовање и анализу служби српским светима у руским рукописима.

Кључне речи: стихирар, *Дијаково око*, српски свети, рукопис, химнографија

Службе српским светима у руским рукописима су велика и значајна тема не само за музикологе, већ и за филологе, историчаре, теологе и културологе. Оне до сада нису биле предмет проучавања српских музиколога и тек однедавно проналазе своје место у нашој науци.¹ Изучење Елене Чижковске², која је у својој дисертацији само делимично обухватила службе Светом Сави и Светом Арсенију, у мањем броју рукописа, наша тема ни у руској науци није нашла своје истраживаче.

У раду ће бити приказани нови резултати нашег истраживања из ове области, а у центру пажње ће се наћи руски неумски стихирари типа *Дијаково око* као најважнији извори за проучавање српске химнографије у руским музичким рукописима. Показаћемо меру заступљености српских химнографских текстова у њима, констатовати који су од њих

* Ана Рашковић, независни истраживач, Београд, a.rashkovich@gmail.com

¹ Рашкович 2013, 385–392; Рашковић 2013, 9–24; Рашковић 2015, 507–522.

² Чижковская 2002.

нотирани и колико их има, а на крају и дефинисати значај ових зборника за изучавање нотираних химнографије српским светима.

После пет година истраживања (2010–2015) по рукописним одељењима највећих и најзначајнијих руских библиотека – Руске државне библиотеке (Российская государственная библиотека), Државног историјског музеја (Государственный исторический музей), Руског државног архива древних списа (Российский государственный архив древних актов) у Москви, Руске националне библиотеке (Российская национальная библиотека), Библиотеке академије наука (Библиотека академии наук) у Санкт Петербургу, као и Обласне научне библиотеке у Нижњем Новгороду (Нижегородская областная научная библиотека), дошли смо до великих и значајних открића рукописа до сада мало или нимало познатих у нашој науци.

Обрађене су десетине рукописних фондова и збирки, међу којима су најзначајније некадашње (и садашње) библиотеке великих руских манастира, међу којима су најбитније библиотеке Тројице-Сергијеве лавре, Кирило-Белозерског, Савино-Сторожевског и Соловјецког манастира, Цркве Свете Софије у Великом Новгороду, Успенског саборног храма у Кремљу у Москви са царским преписивачким радионицама, али и Московске синодалне библиотеке и Императорског Румјанцевског музеја. Велики број рукописа је припадао приватним колекцијама учених људи, професора, академика и колекционара из XIX века, међу којима су најзначајније збирке Разумовског, Строганова, Уварова, Погодина, Бољшакова, Хлудова, Ундолског. Такође, изузетно значајан материјал пружају збирке старовераца, међу којима су најзначајније Јединоверска збирка и библиотека Рогошког гробља.

После више десетина хиљада прегледаних наслова и преко хиљаду прегледаних рукописа – стихирара, минеја и других богослужбених зборника сродне садржине – дошло се до открића која се први пут објављују у овом раду. У руским рукописима који су настајали од краја XIV до прве деценије XX века, откривене су службе, делови служби (поједине богослужбене химне) или помени следећих српских светих: Светог Симеона Мироточивог, светитеља Саве, светитеља Арсенија, Светог краља Милутина и Светог мученика кнеза Лазара. Сви остали српски свети које прославља Руска црква ушли су у савремене минеје тек 1901. године. Дела химнографске књижевности у част Светог Симеона постоје у 39 рукописа, од којих су два нотирана. Текстови посвећени светитељу Сави налазе се у 164 рукописа, од

којих 36 садрже руску знамену (неумску) нотацију³. Црквена поезија посвећена светитељу Арсенију заступљена је у 126 рукописа, од којих је 30 музичких. Једанаест рукописа садржи химнографске текстове у част Светог краља Милутина, од којих је осам неумских. У седам рукописа пронашли смо црквену поезију посвећену Светом мученику кнезу Лазару, од којих три садрже знамену нотацију. У коначном резултату, из корпуса који се састоји од око хиљаду рукописа, установили смо да се у 218 руских рукописа, односно у 175 текстуалних и 43 нотираних, налазе службе или помени српских светих.

Када говоримо о знаменим, односно неумским рукописима који изнад текста садрже руску знамену нотацију, најважнији извор за проучавање служби српским светима је рукописна књига стихирар или, прецизније, *минејни* стихирар. Минејни (месечни) стихирар је богослужбена рукописна књига стабилног састава која садржи дела једног поетско-музичког жанра – стихире на празнике календарског круга црквене године, од 1. септембра до 31. августа. Овај тип богослужбене књиге се формирао у Византији, а већ у X–XI веку бива прихваћен у Русији као основа циклуса литургијских химни. Стихирар, као тип књиге, у руској богослужбеној традицији пролази дугачак развојни пут од скоро једног миленијума. Међутим, као што је познато, у нашој рукописној традицији стихирар се, као књига, никада није формирао. Не рачунајући први сачувани појединачни запис једне стихире Светом Сави средњевизантијском нотацијом,⁴ руски стихирари представљају изворе са најстаријим нотираним записима богослужбених химни, али и целих служби српским светима, који у потпуности могу да се реконструишу. Они датирају из средине XVI века, а откривени су и у нашу научну праксу уведени од стране ауторке ових

³ У руској медијевистици, као и у досадашњим радовима аутора, термин „знамена нотација“, који потиче од термина „знамено појање“ (најстарија руска појачка традиција), представља синоним за термин „неумска нотација“. На старословенском језику, *знамя* значи „знак“, као и *неита/неите* у латинском и грчком, што је код нас усвојено као званични термин. О овоме више у раду: Рашковић 2012, 259–271.

⁴ Најстарији нотни запис химнографије српским светима налази се у рукопису манастира Лавре Е-108 из XIV–XV века; у њему постоји само једна стихира-славник на помазању, из *Службе Светиом Сави бгдѣ ваперникѣ*, о чему је писао Андрија Јаковљевић. Видети: Јаковљевић 2004.

редова.⁵ Поређења ради, богослужбене химне светим Србима постоје и у грчким неумским стихирарима, али тек од краја XVIII и током XIX века, о чему је у својим радовима говорио академик др Димитрије Стефановић.⁶ Код нас је тек у XX веку протојереј Бранко Цвејић у ноте ставио стихире и тропаре српским светима,⁷ и то не све, пошто многе од тих химни још увек живе у усменој традицији.

У медијевистичкој грани руске музикологије, изучавање стихирара као типа богослужбене књиге започело је тек у последњој деценији прошлог века. Наталија Серјогина (Наталия Семёновна Серёгина) је, 1994. године, спровела темељно истраживање рукописних стихирара, трагајући за службама руским светима које је описала и систематизовала.⁸ Њена драгоценост открића, анализе и поставка читаве проблематике, постали су основа за разумевање стихирара, за текстолошко и музичко проучавање служби код потоњих истраживача на овом пољу.

Наталија Серјогина објашњава развој стихирара који се у Русији одвија у три правца: по месецослову, по књижевном и музичком садржају. Друга етапа развоја по месецослову (од друге половине XV до краја прве половине XVI века) подудара се са временом јужнословенског утицаја и делатности Пахомија Логотета, а како потврђује и ово истраживање, и појаве најранијих записа богослужбених химни српским светима у руским неумским стихирарима. Средином XVI века, одржана су два помесна сабора Руске православне цркве које је сазвао митрополит Макарије (1547. и 1549. године). На њима су канонизовани многи руски, али и јужнословенски свети⁹ који у то време улазе у руски месецослов; већ у другој половини века, химнографија у част свих пет раније наведених српских светаца заступљена је у руским стихирарима.

Пошто се кроз развојне етапе константно обогаћује у књижевном и музичком смислу, стихирар постаје нека врста појачког летописа који у себи чува многобројне странице историје која се понавља у годишњем кругу црквених служби. Његова унутрашња структура,

⁵ Рашкович 2013, 385–392; Рашковић 2013, 9–24.

⁶ Стефановић 1979, 427–441; Стефановић 1995, 403–418.

⁷ Србљак 1970.

⁸ Серегина 1994.

⁹ О овоме је писао руски литургичар Ф. Г. Спаски (Спасский 2008, 13–30). Аутор говори о јужнословенским светима, њиховој канонизацији у РПЦ и увођењу у руске минеје, али не помиње ни Светог краља Милутина ни Светог кнеза Лазара.

односно поредак богослужбених химни у оквиру празника, зависила је од типика, односно црквеног устава. Стихирари од XII до XV века су били усклађени са Студијским, а од XVI века – са Јерусалимским богослужбеним уставом.

Тек средином XVI века, усталио се тип појачке књиге са празницима који садрже *ѿун сасѣав* богослужбених песама. Може се, са великом сигурношћу, рећи да је на то утицао Стоглави црквени сабор, одржан 1551. године у Москви. Поред многих питања која су решавана, регулисани су богослужбени типик и појање, као и исправност богослужбених књига. Стихирар пуног састава, под утицајем одлука Сабора, крајем XVI века еволуирао је у посебан, али редак тип стихирара који, поред максималног броја стихира као основног жанра, садржи и тропаре, кондаке, светилне, седалне, величанија, богородичне, понекад чак и нотиране каноне. Он се, током свог историјског развоја, појављује у две етапе: осамдесетих година XVI века и педесетих година XVII века. Дакле, дотични тип стихирара настаје после Стоглавог сабора и доживљава врхунац развоја пред сâм почетак реформи патријарха Никона (1652–1654), у чијем вихору су немилосрдно уништене многе драгоцене књиге.

Овакви стихирари пуног састава названи су *Дијаково око*, о чему сведоче веома опширни наслови који их, заправо, дефинишу и казују њихов састав. У заглављу књиге обично стоји: Книга гл(аголем)аа стихиралъ еже естъ дѣѣѣе око, бес тоа бо мнѣшеа пѣнѣа исправлати ѣко во (тѣ)мѣ шатютса. Имѣ(т) сѣа (книга) на всак пра(зд)никъ вл(ады)ч(е)н і б(о)городичны і в(ѣ) пмѣатъ с(ва)ты(хъ) нже и по(дѣ) тѣмн велики(хъ) прочи(хъ) с(ва)ты(хъ) мѹжей и женѣ. Бо все лѣто пра(з)днѣмъ(хъ) с(ва)ты(хъ) ст(ихи)ры і по(до)бны і самогл(ас)ны на вл(ады)чни пра(зд)ники на сл(а)ва(хъ) же і нынѣ мнозѣ по чести ради с(ва)ты(хъ) пѣвае(мъ) ѿ(тѣ) начала сѣнтѣ(б)ра до конца августѣ.¹⁰

Изучавање стихирара типа *Дијаково око*, у периоду после 2000. године, детаљно спроводи др Наталија Рамазанова (Наталия Васильевна Рамазанова). Она тврди да је термин *Дијаково око* настао по угледу на назив Јерусалимског богослужбеног устава – *Око црквено*.¹¹ Онако како је *Око црквено* било водич свештенослужитељима у

¹⁰ Овај натпис је, заједно са ортографијом, преузет из једног од стихирара о коме ће бити речи – РГБ ф. 379, № 63, XVII век, л. 7–7'.

¹¹ Рамазанова 2004, 34–35.

вршењу црквених обреда, тако је *Дијаково око* указивало на прави пут појцима у богослужбеном појању.

Управо руски неумски стихирари типа *Дијаково око*, како је истраживање и изучавање ових рукописних књига показало, садрже максималан број и пун састав служби за читаву црквену годину, те су шансе за проналажење служби српским светима у њима много веће неголи у другим типовима стихирара. Рамазанова у својој монографији наводи и датује најважније руске неумске стихираре овог типа и наводи шест рукописних књига, од којих се, како је у овом истраживању откривено, службе српским светима налазе у њих пет. Том корпусу рукописа ће бити придружен још један стихирар који Н. Рамазанова у својој књизи није разматрала. На тај начин, долазимо до *шест* руских неумских стихирара типа *Дијаково око*, односно до осам рукописних књига (пошто последњи рукопис има три тома) које садрже нотирану химнографију српским светима.

Дакле, хронолошки гледано, новооткривене службе и богослужбене химне српским светима налазе се у следећим неумским стихирарима типа *Дијаково око*:

- Стихирар ГИМ Единоверч. 37,¹² из последње четвртине XVI века (према датовању Рамазанове, 1552–1580), данас се чува у Јединоверској збирци Рукописног одељења Државног историјског музеја у Москви.
- Стихирар БАН Строг. 44,¹³ с краја XVI века (1589–1598), настао највероватније у московским царским преписивачким радионицама, а касније доспео у приватно власништво грофовске породице Строганових. Данас се чува у Строгановској збирци Рукописног одељења Библиотеке академије наука у Санкт Петербургу.
- Годишњи стихирар РНБ Кир.-Бел. 586/843,¹⁴ настао осамдесетих година XVI века (према Рамазановој, 1588–1591) у Кирило-Белозерском манастиру, у чијој се библиотеци дуго чувао. Данас се налази у Кирило-Белозерској збирци Рукописног одељења Руске националне библиотеке у Санкт Петербургу.

¹² ГИМ Единоверч. 37, XVI век. Датовање је преузето из описа, иако је тачно време настанка 1588/91. година.

¹³ БАН Строг. 44, XVI/XVII век.

¹⁴ РНБ Кир.-Бел. 586/843, осамдесете године XVI века. У опису је нетачно датовање – XVII век.

- Стихирар РГБ ф. 304. I, № 427,¹⁵ настао у XVI веку у Тројице-Сергијевој лаври, а данас се чува у Главној збирци библиотеке Тројице-Сергијево лавре у Одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви.
- Стихирар ГИМ Син. певч. 123,¹⁶ из последње четвртине XVI века (мада код Н. Рамазанове стоји 1606–1610), некада је припадао Московској синодалној библиотеци, а данас се чува у Синодалној појачкој збирци Рукописног одељења Државног историјског музеја у Москви.
- Три тома четворотомног Минејног стихирара: I том за, септембар–новембар, РГБ ф. 379, № 63;¹⁷ II том, за децембар–фебруар, РГБ ф. 379, № 64;¹⁸ IV том, за јун–август, РГБ ф. 379, № 66,¹⁹ из педесетих година XVII века (1652). Овај четворотомни стихирар био је део приватне збирке Дмитрија Разумовског (Дмитрий Васильевич Разумовский), са којом је најпре доспео у Императорски Румјанцевски музеј, а затим и у Одељење рукописа Државне библиотеке у Москви.

Укратко ћемо размотрити сваки од рукописних стихирара према критеријуму заступљености химнографије у част српских светих. Кренућемо од зборника који садрже најмање стихира, ка онима који садрже целе службе.²⁰

Стихирари ГИМ Единоверч. 37 и БАН Строг. 44 су најстарији, а у погледу служби српским светима, истоветног садржаја. Обе рукописне

¹⁵ РГБ ф. 304. I, № 427, XVI век.

¹⁶ ГИМ Син. певч. 123, XVI век.

¹⁷ РГБ ф. 379, № 63, педесете године XVII века, у каталогу има наслов *Минея служебная на сентйябрь-ноябрь на крюковых ношах*. Назив „минеј“ није одговарајући, пошто се ради о минејном стихирару. Како потврђују и руски научници, каталог је писан у првој половини прошлог века и сличне грешке су врло честе. У раду се користи назив „минејни стихирар“, али ће у изворима и напомени бити наведен назив под којим се овај и остали томови истог стихирара срећу у каталозима, како би било јасно да су нотирани „минеји“, у ствари, минејни стихирари.

¹⁸ РГБ ф. 379, № 64, педесете године XVII века (1652).

¹⁹ РГБ ф. 379, № 66, педесте године XVII века.

²⁰ Када говоримо о потпуном тексту службе у стихирару, подразумевамо све стихире, богородичне, тропаре, кондаке, светилне, али не и канон! Канони се, иако су велики и веома значајни делови служби, готово никада не налазе у стихирару из простог разлога – уштеде простора. Појци су ирмосе знали напамет или су их, уколико се ређе певају, појали из ирмолога. Тропари канона су увек читани из минеја. У стихирарима се за појање канона само дају кратка упутства о томе који канон (са којим крајегранесијем, односно акростихом) фигурира у служби и који се ирмоси певају.

књиге су изузетно вредне, одлично очуване и, у естетском смислу, изванредно оформљене. Поред тога што су богате илустрацијама, заставицама, иницијалима и везом, богате су и својим садржајем, односно бројем служби. Обе рукописне књиге садрже рускословенски текст који се одликује раздељноречјем²¹ и знамену нотацију без киноварних помета²². Не постоји податак где је Стихирар ГИМ Единоверч. 37 настао, што би било веома занимљиво знати, будући да се налази у Јединоверској рукописној збирци²³. Са друге стране, истражујући стихирар БАН Строг. 44, Флорентина Панченко (Флорентина Викторовна Панченко) је установила да је у њему коришћен папир истоветан ономе који се налази у Руском царском летопису. Полазећи од тога, она не само да је одредила време настанка рукописа, већ је претпоставила и да је књига писана у московским царским преписивачким радионицама; касније је доспела у колекцију грофа Строганова (сл. 1).²⁴

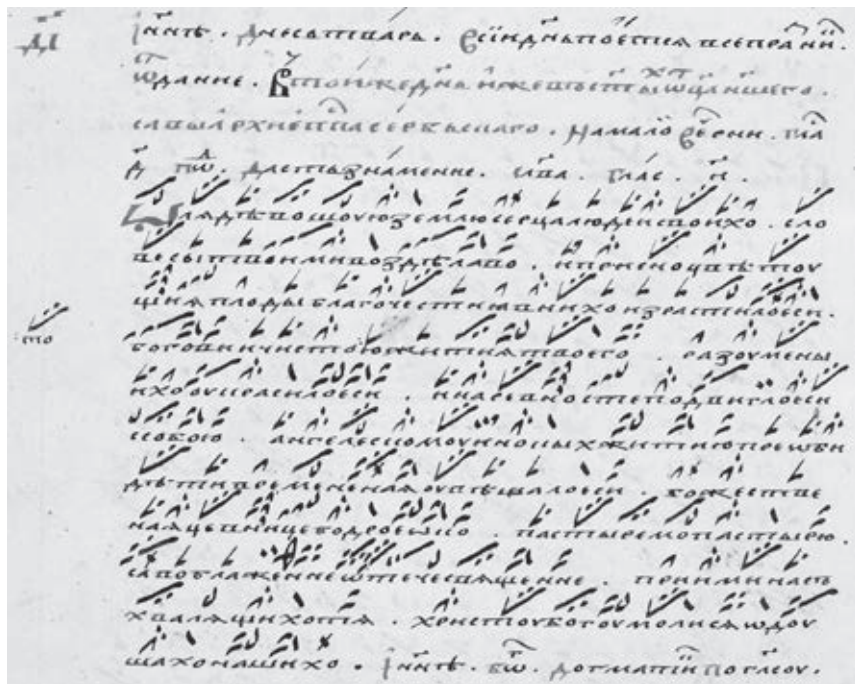
У оба рукописа постоје нотиране богослужбене химне српским светитељима, Арсенију (28. октобар) и Сави (14. јануар). У свакој од књига налазимо по три нотиране стихире Светом Арсенију, са детаљним упутствима за службу (ГИМ Единоверч. 37, л. 381–381';

²¹ Раздељноречје (хомонија) је вокализација полугласника (и у јаком и у слабом положају) која се јавља из потребе да се испева сваки слог у појаној речи руског знаменог појања. Доживљава врхунац у XVI и половином XVII века, а укида се и преправља на ново истиноречје у доба реформи патријарха Никона. У старом истиноречју, најстаријем типу правописа рускословенског језика, полугласници њ и њ нису имали звучну вредност, те се нису могли певати уколико у слогу стоје уз сугласник. Стога они добијају нову вредност, као самогласници *е* и *о*.

²² Киноварне помете су словне ознаке изнад основних неума, написане црвеним мастилом. Слова означавају конкретан тон руског црквеног модуса који је највиши у напеву и на тај начин се прецизно лоцира тонска висина, захваљујући чему је могуће, са великом прецизношћу, транскрибовати запис. Термин је из руског језика дословно пренет, пошто се „помета“ (што значи „ознака“) искључиво односи на ознаку у овој функцији. О овоме више у радовима: Рашковић 2012, 265–266 и Рашковић 2012, 19–24.

²³ Јединоверци су једна од грана старовераца која се најкасније формирала; одликују се тиме што узимају епископе из званичне Руске православне цркве који, потом, рукополажу њихово свештенство. Због овог компромиса, који је, узгред, немислив за остале струје старообредника, прозвани су јединоверцима, пошто су најближи званичној цркви, односно са њом су јединствени, а само служе по старом обреду.

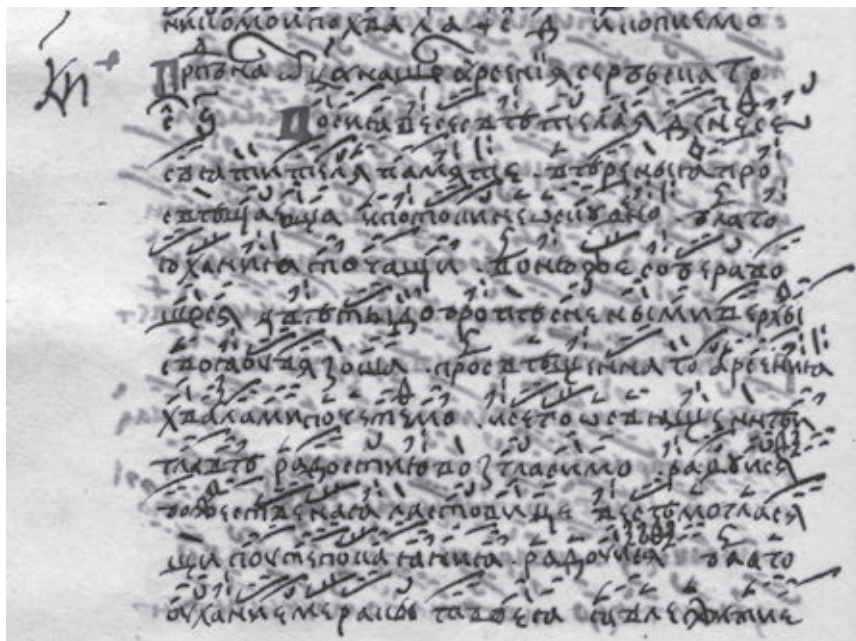
²⁴ Панченко 2006, 206–305.

Сл. 1. Стихирар БАН Струг. 44, л. 383'. Почетак Службе Свѣтом Сави

БАН Струг. 44, л. 146'–147), и 18 стихира, од којих је 16 нотирано, из Службе Свѣтом Сави (ГИМ Единоверч. 37, л. 550–553; БАН Струг. 44, л. 383'–387', 976–976'). Служба Свѣтом Сави садржи инваријанте²⁵ једне од стихира, што ће бити случај и у већини других рукописа. Варијантност у руском знамену појању није ретка и представља више разних тумачења једног текста. У овом раду варијантност неће бити разматрана, пошто излази из оквира дате теме.

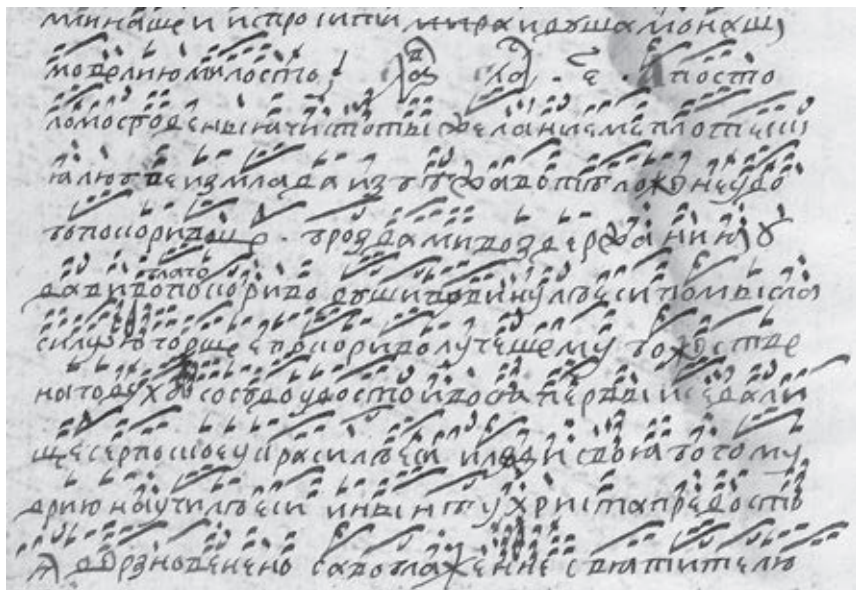
²⁵ Инваријанте су различите мелодијске варијанте истог богослужбеног поетског текста у некој литургијској химни. Ова појава је карактеристична за стихире из служби значајнијим светима, а појављује се, конкретно, у разним неумским рукописима Службе Свѣтом Сави.

Сл. 2. Стихирар РГБ ф. 304. I, № 427, л. 48'. Почетак Службе Свешом Арсенију

Стихирар РГБ. ф. 304. I, № 427 из Тројице-Сергијеве лавре писан је брзописом на раздельноречју и нотиран знаменом беспометном нотацијом, а садржајем се приближава обичним стихирарима који садрже само стихире *на слава* сваке службе. Од нотираних богослужбених химни српским светима, овде налазимо две стихире поменутог типа Светом Арсенију (л. 48'–49) и 14 стихира Светом Сави (л. 107'–112'), од којих су већина славници, изузев стихира *на њодобен* на литији и *на сѣиховње* (сл. 2).

Стихирар ГИМ Син. певч. 123 има веома детаљан месецослов и у њему запажамо проширење садржаја у односу на три претходно наведена рукописа. У њему налазимо све стихире служби у част четири српска свеца: светитеља Арсенија (28. октобар, л. 139–142), Светог краља Милутина (30. октобар, л. 156–161'), светитеља Саве (14. јануар, л. 369'–375') и Светог мученика кнеза Лазара (15. јун, л. 597'–601').

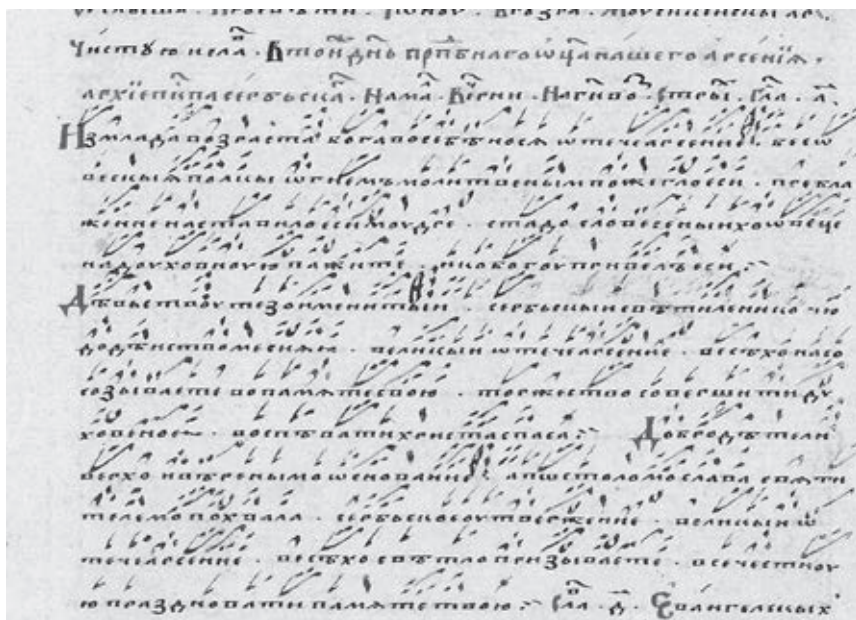

Сл. 3. Стихирар ГИМ Син. певч. 123, л. 372'. Стихира на слава на литији,
5. гл. из Службе Святом Сави

Присуство текстова свих стихира изузетно је значајан корак у ширењу химнографских садржаја у част српских светих; међутим, велики број стихира не садржи нотацију изнад текста. Као и у случају две стихире из БАН. Строг. 44, овде је текст само припремљен за нотирање. Тако читаве службе Светом краљу Милутину и Светом кнезу Лазару не садрже нотацију, док су у част Светог Арсенија нотиране свега две стихире, а у част Светог Саве – њих 19 (сл. 3).

Стихирари РНБ Кир.-Бел. 586/843 из осамдесетих година XVI века и три од четири тома Стихирара РГБ ф. 379, № 63, 64 и 66 из педесетих година XVII века, кључни су извори када су у питању службе српским светима у руским рукописима. Они су најкомплетнији по садржају, имају најпотпунији месецослов и, као књижевни споменици, представљају врхунац у развоју овог типа богослужбеног зборника.

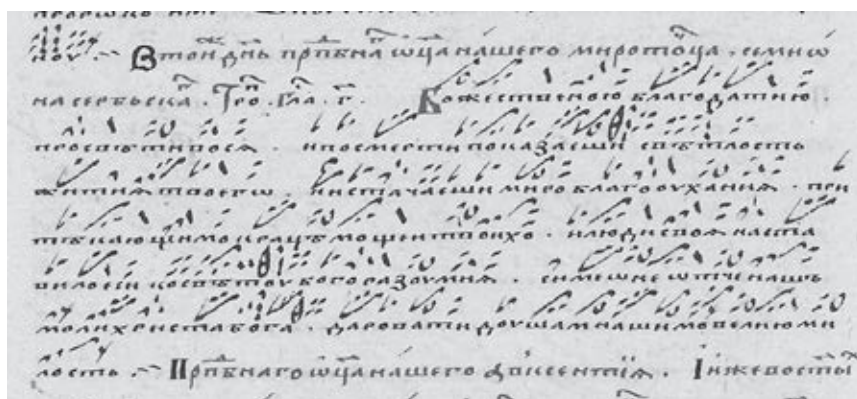
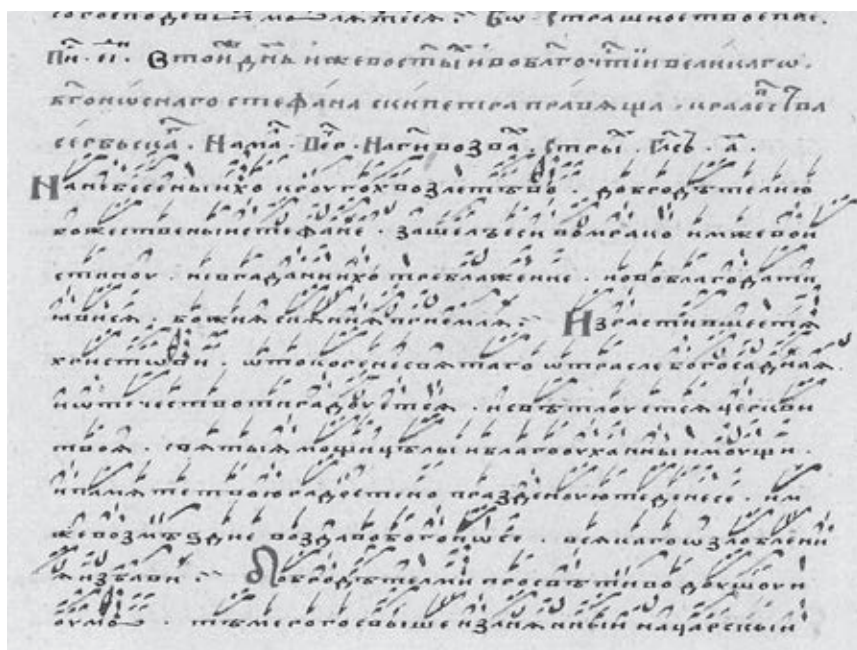
Стихирар РНБ Кир.-Бел. 586/843 је добро очуван, по садржају изузетно опширан и илустрацијама богато украшен рукопис, настао

Сл. 4. Стихирар РНБ Кир.-Бел. 586/843, л. 304'. Почетак Службе Светом Арсенију

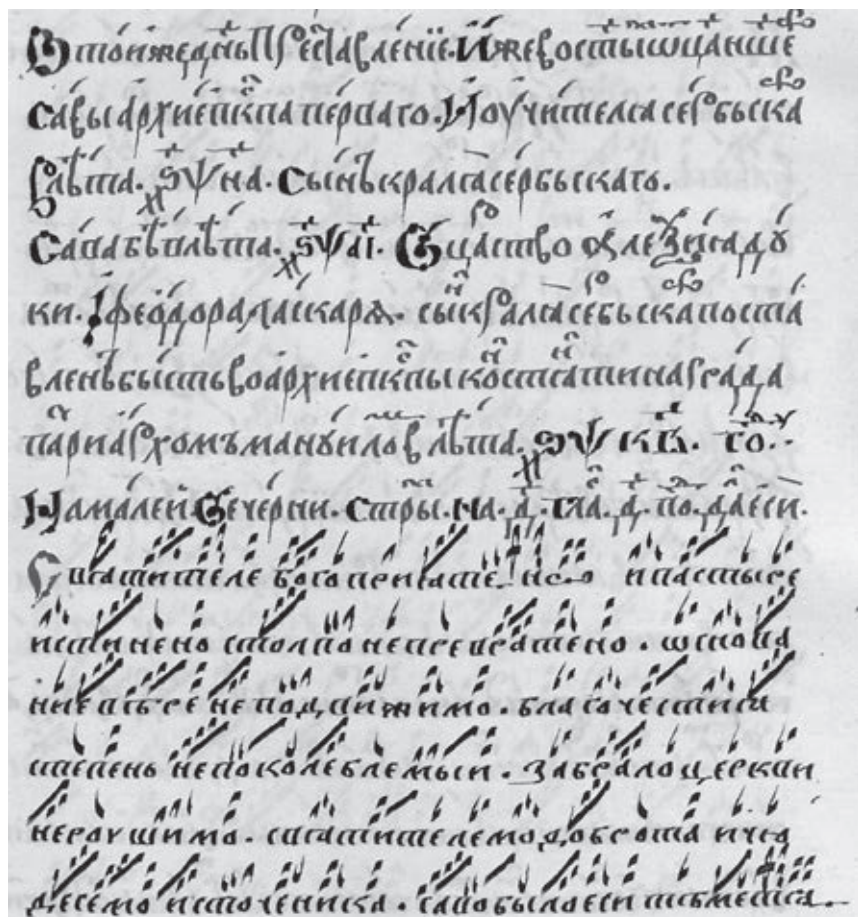
у Кирило-Белозерском манастиру, једном од највећих преписивачких центара не само руског севера, већ и читаве Руске цркве. Он је једини који садржи химнографију у част свих пет српских светаца, и то комплетне нотиране службе Светом Арсенију (л. 304'–306'), Светом краљу Милутину (л. 310–313'), Светом Сави (л. 451–455), Светом кнезу Лазару (л. 613–616), као и нотирани тропар Светом Симеону Мироточивом (л. 493') – једини пример нотиране химнографије овом свецу у руским изворима.²⁶ За разлику од горе наведених стихирара, у оквиру служби српским светима, овде проналазимо и друге просте химнографске жанрове, као што су топари, богородични и светилни. Текст се одликује раздельноречјем, а нотација је знамена, без киноварних помета. Овај рукопис има изузетан значај због пуноће састава и

²⁶ Рашковић 2015, 507–522.

Сл. 5. Стихирар РНБ Кир.-Бел. 586/843, л. 310. Почетак Службе Свѣтлоу краљу Милушину

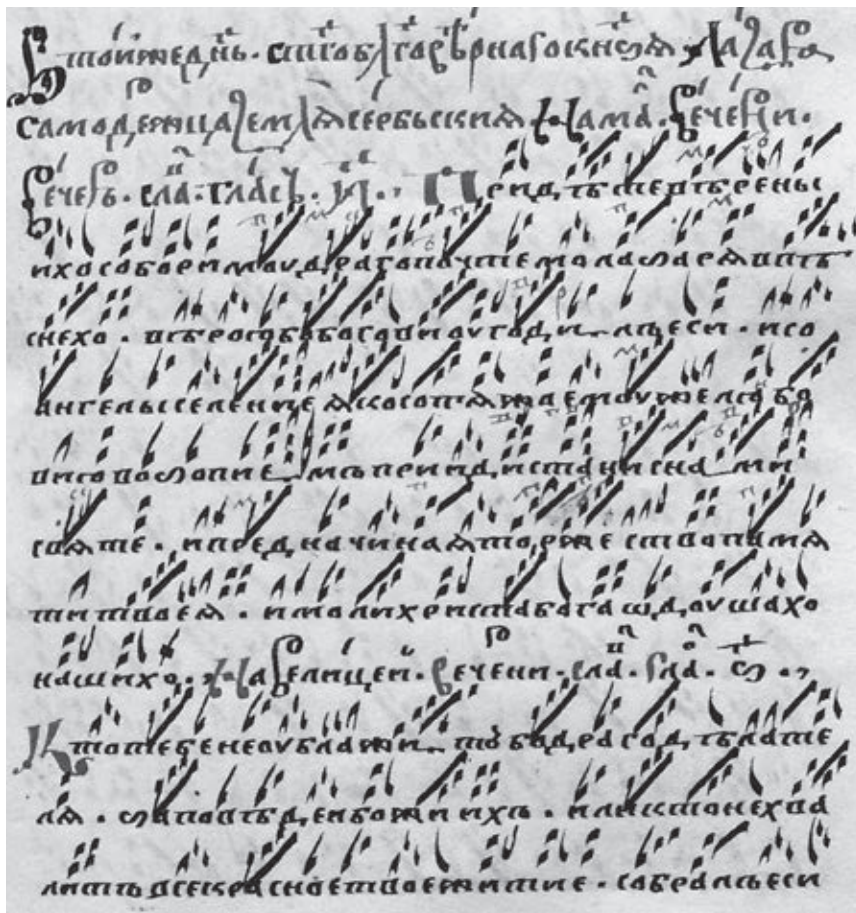
Сл. 6. Стихирар РНБ Кир.-Бел. 586/843, л. 394. Тројар Свѣтлоу Симеону

Сл. 7. Минејни стихирар РГБ. ф. 379, № 64, л. 408'. Почетак Службе Свѣйом Сави са кратким житијем

представља типичну текстуално-мелодијску варијанту која служи као полазна тачка сваке анализе (сл. 4, 5, 6).

Овај рукопис, и у текстуалном и у музичком смислу, допуњује још један стихирар максималног (али не тако детаљног) састава. То је четворотомни Минејни стихирар, односно његова три тома, РГБ

Сл. 8. Минејни стихирар РГБ. ф. 379, № 66, л. 124^в. Почетак Службе Свѣйом кнезу Лазару

ф. 379, № 63, 64 и 66, који садрже нотирану химнографију српским светима. Према истраживањима Н. Рамазанове, овај рукопис има најпотпунији месецослов,²⁷ што је у начелу тачно, али не и када је реч о српским светима. Текст садржи раздѣлноречје са елементима

²⁷ Рамазанова 2004, 52.

истиноречја²⁸, а знамена нотација делимично садржи киноварне помете, што је од кључног значаја за веродостојно транскрибовање напева, пошто је ово једини рукопис са пометном нотацијом.

Од служби српским светима, овде налазимо потпуне службе Светом Арсенију (РГБ ф. 379, № 63, л. 403–409'), Светом краљу Милутину (РГБ ф. 379, № 63, л. 437–440'), светитељу Сави (РГБ ф. 379, № 64, л. 290–290', 408–419) и непотпуну *Службу Светиом кнезу Лазару* (РГБ ф. 379, № 66, л. 124–126). Овај рукопис допуњује горе поменути стихирар РНБ Кир.-Бел. 586/843, који смо одредили као типичну текстуално-музичку варијанту богослужбених химни у част српских светих, и као такав се сматра другим најзначајнијим извором за проучавање ове теме (сл. 7, 8).

У даљем излагању ће табеларно бити приказано присуство српске богослужбене химнографије у горе наведеним руским стихирарима, изузимајући црквену поезију у част Светог Симеона, од које постоји само тропар у Стихирару РНБ Кир.-Бел. 586/843 (л. 394'). Инципит сваке од присутних химни у свакој од служби дат је у раздельноречној фонетској редакцији, према ортографији из рукописа РНБ Кир.-Бел. 586/843, што је, понегде, у загради допуњено преписом из Стихирара РГБ. ф. 379, № 63, 64 и 66.

СЛУЖБА СВЕТОМ САВИ

На Мѣлѣи вѣчерни, стѣхирѣ на *Господи возвах*, глас *Д*, подобен *Дал еси знаменни*

Свѣтителе богопрѣтено	РНБ. Кир.-Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, №64
Солн(ѣ)ца (прѣ) свѣтѣлѣиши	РНБ. Кир.-Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, №64
(Ѧ)благословѣте рака	РНБ. Кир.-Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, №64

²⁸ Ново истиноречје – писање онако како се чита, без вокализације полугласника – карактеристично је за рукописе настале од средине XVII века, али и за старије, који су били преправљани од стране разних црквених комисија.

Слава, глас *И̇*

Сладѣ(не)вошоую землю	РНБ. Кир.-Бел. 586/843	ГИМ. Син. печ. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. №427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, №64

И ныне, Богородицѣн, *Крѡк твоѡ Богородице*

Стихиры на *стиховне*, гл. *Б̇*, подобен *Доме вѣрафов*

Оумла владыкоу	РНБ. Кир.-Бел. 586/843	ГИМ. Син. печ. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, №64
Бладыка сын своеплеценнымю	РНБ. Кир.-Бел. 586/843	ГИМ. Син. печ. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, №64
Стадо свое (си) словесеное	РНБ. Кир.-Бел. 586/843	ГИМ. Син. печ. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, №64

Слава, глас *Д̇*

Ото пелено любашихо та	РНБ. Кир.-Бел. 586/843	ГИМ. Син. печ. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. № 427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, №64

И ныне, Богородицѣн *ИЗБАВИ НАСЪ ОТЪ БЕДЪ НАШНХЪ*

На Велицен вѣчерни, стихиры на *Господи воззвах*, глас *Д̇*, подобен *Яко добля*

От(е)ца иже на небеси	РНБ. Кир.-Бел. 586/843	ГИМ. Син. печ. 123	РГБ. ф. 379, №64
Ап(о)слолом(о) равно проповѣдателя	РНБ. Кир.-Бел. 586/843	ГИМ. Син. печ. 123	РГБ. ф. 379, №64
Словеса твоѡхѡ оутѣненіе	РНБ. Кир.-Бел. 586/843	ГИМ. Син. печ. 123	РГБ. ф. 379, №64

Ины стихиры, глас *Д̇*, подобен *Все упование*

Всесошвѣщено и богоносено	РГБ. ф. 379, №64
Ото юности просвѣтисѧ	РГБ. ф. 379, №64
Оумло твоѡ иже божественнымъ	РГБ. ф. 379, №64

Слава, глас *Б̇*

Славы оубо всѣхѡ	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. печ. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. № 427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, №64

Инваријанта 1	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123			БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, №64
Инваријанта 2						РГБ. ф. 379, №64

И ныне, Богородице *Пренде сень законная*
 Бход. Проклиден дне и чтення
На литии стихиры самогласны, глас Ъ

Оумо преподобено	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. № 427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, № 64
гл. ДѢвangelескихо источенико	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. № 427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, № 64
Сербская великая церкви	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. №427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, № 64

Слава, гл. Ъ

Апостолюмо сроденых	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. № 427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, № 64

И ныне, Богородице, глас тонже

Радостна, дверн Божия	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. № 427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, № 64

На стиховне стихиры, глас Ъ, подобен Книди похвалеными венцы

Книди похвалеными вѣнцы	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. № 427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, № 64

Книги доуховенных пѣсней (пѣний)*	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. № 427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, № 64
Книги пѣсней и доброты*	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. № 427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, № 64

* Друга и трећа стихира су замениле места у Стихирарима РНБ. Кир. Бел. 586/843 и РГБ. ф. 304. I. № 427.

Слава, глас *Д̇*

Божественго Духа благодатию	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. № 427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, № 64

И ныне, Богородице *Подан же утешение*
Тропарь, глас *Г̇*

Поуті вѣдоущаго в(о) жизни	РНБ. Кир. Бел. 586/843	РГБ. ф. 379, № 64

На *Оутрени*, стихира по *П̇* *Псалмѣ*, глас *Б̇*

Духа святаго благодате	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. № 427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, № 64

Свѣтилен, глас *Г̇*

Свѣтиленнико мѡногосвѣтелыи	РНБ. Кир. Бел. 586/843

Други свѣтилен. Слава, глас и подобен тонже

Ото востока мысленаго солнца	РНБ. Кир. Бел. 586/843

На *Хвалитех* стихирь, глас *П̇*, подобен *О преславнаго чудесе*

Гдѣ съшѣше/богомоудре слово	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 64
Пороученный ти талантѡ	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 64
Приидоше твоа честныа мѡщи	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 64

СЛАВА, ГЛАС Ъ

Бо(з)на нащо солн(е)це	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. № 427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, № 64
Инваријанта		ГИМ. Син. певч. 123				

И ныне, Богородице *Богородице ты еси лоза*
стихиры на помазанни, глас Ъ самогласен

Придете веси христолюбиви	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37 без нотације	БАН. Строг. 44 ез нотације	РГБ. ф. 379, № 64
Радоуица благовѣрна наставенице	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37 без нотације	БАН. Строг. 44 без нотације	РГБ. ф. 379, № 64

СЛАВА, ГЛАС Њ

Оумо коперико	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, № 64

И ныне, Богородице *Крок твои Богородице**

*У српским рукописним минејима²⁹ и свим штампаним Србљацима, овде стоји Богородичен *Дз Дѣво святая*.

СЛУЖБА СВЕТОМ АРСЕНИЈУ

На Милѣи вѣтерни, стихиры на *Господи воззвах*, глас Ы, подобен *Небесныхъ чиновъ*

Из млада возраста	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Дѣвствоу тезоименитын	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

²⁹ Ово важи за све српске рукописе од XV века надаље које смо имали прилике да видимо. Навешћемо само два примера из XVI века: Јануарски минеј из 1529. године (ПБ, др. 228) и Минеј за децембар, јануар, фебруар и јули из 1520–1525. године (Дечани 45а).

Добродѣтели верхо	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

* На Малѣн вѣчерни, стихиры на *Господи воззвах*, глас *Д̃*, подобен *Дал еси знаменне*

Святитель богоприятъ	РГБ. ф. 379, № 63
Солнца светлѣиши	РГБ. ф. 379, № 63
Благоухаетъ рака	РГБ. ф. 379, № 63

Слава, глас *Д̃*

Евангелескѣхъ источенико	РНБ. Кир. Бел. 586/843 само наведена	ГИМ. Син. певч. 123 Само упут. на св. Саву	РГБ. ф. 379, № 63

И ныне, Богородичен

Стихиры на *стигивѣ*, глас *Б̃*, подобен *Доме вфрафов*

1. Оумъ владыкоу	РНБ. Кир. Бел. 586/843	РГБ. ф. 379, № 63	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
2. Святителею похвала	РНБ. Кир. Бел. 586/843		ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
3. Оуслыши моление	РНБ. Кир. Бел. 586/843		ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

*

2. Владыка сын	РГБ. ф. 379, № 63
3. Стадо свое словесное	РГБ. ф. 379, № 63

Слава, глас *Д̃*

Подобаетъ сръбскомоу граду	РНБ. Кир. Бел. 586/843 само навод.	РГБ. ф. 379, № 63

И ныне, Богородичен *ИЗБАВИ НАСЬ ОТ БѢД*

На Велицен вѣчерни, стихиры на *Господи воззвах*, глас *Е̃*

Радонса, пресвященне(ын) святителю	РНБ. Кир. Бел. 586/843	РГБ. ф. 379, № 63	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Радонса, святителю освященне / освященне святителю	РНБ. Кир. Бел. 586/843	РГБ. ф. 379, № 63	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

Глагољска, богославоује	РНБ. Кир. Бел. 586/843	РГБ. ф. 379, № 63	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

Слава, глас Ъ

Возсия всесветлаа денесе	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. № 427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, № 63

И ныне, Богородице *Кто тебе не убожит*

Вход. Проклиен дне и чтення

На литии стихиры самогласны, глас Ъ

1. Сербская престельная цркви	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	
2. Изволи(во) логтешаа	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 63
3. гл. Ъ свѣтлоа церковное	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	

* На литии стихиры самогласны, глас Ъ самогласен

1. Преславно прослависа	РГБ. ф. 379, № 63
3. Сербская великаа цркви (глас Ъ)	РГБ. ф. 379, № 63

Слава, глас Ъ

Преславно прослависа	РНБ. Кир. Бел. 586/843 само навод.	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 63

И ныне, Богородице, глас тойже *Безвестная дѣво*

На стиховне стихиры, глас Ъ, подобен *Книжи похваленииди*

Книжи пѣсненииди добротиди	РНБ. Кир. Бел. 586/843	РГБ. ф. 379, № 63	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Книжи похваленииди вѣнецы	РНБ. Кир. Бел. 586/843	РГБ. ф. 379, № 63	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

Киди оукрашеници гласы	РНБ. Кир. Бел. 586/843	РГБ. ф. 379, № 63	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

Слава, глас $\bar{\text{И}}$

Небеснаго царствна	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123	ГИМ. Единоверч. 37	РГБ. ф. 304. I. № 427	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, № 63

И ныне, Богородице *Безвестная двѣ*

Тропарь, глас $\bar{\text{И}}$

Милости наставниче	РНБ. Кир. Бел. 586/843	РГБ. ф. 379, № 63

Кондак, глас $\bar{\text{Б}}$

Во пици словеса твоѣхѡ	РГБ. ф. 379, № 63

На *оутрени*, стихира по $\bar{\text{И}}$ *ѱсалѣ*, глас $\bar{\text{Д}}$

Преподобене треблаженне	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	ГИМ. Единоверч. 37	БАН. Строг. 44	РГБ. ф. 379, № 63

Светилен, глас $\bar{\text{И}}$, подобен *Иже небо звездам*

Скатицею быкошоу	РНБ. Кир. Бел. 586/843

И ныне, Богородице *Державным си покровом*

На *Хвалитех* стихирѣ, глас $\bar{\text{Д}}$, подобен *Яко добя*

Милотече зем(л)енал	РНБ. Кир. Бел. 586/843	РГБ. ф. 379, № 63	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Чювьствна на небесѣхѡ (небеса)	РНБ. Кир. Бел. 586/843	РГБ. ф. 379, № 63	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Нантнемѣ Доуха сватаго/ сватаго Доуха	РНБ. Кир. Бел. 586/843	РГБ. ф. 379, № 63	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

СЛАВА, ГЛАС Ъ

Прекозыде паццате твоа	РНБ. Кир. Бел. 586/843 само навод.	РГБ. ф. 379, № 63	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

И ныне, Богороди́чен *Богородице, Ты еси лоза*

У овој служби видимо разилажење текстова из Стихирара РГБ ф. 379, № 63 са онима из осталих рукописа. Реч је о седам стихира – пет из малог вечерњег (три пододна на *Господи возвах* и два на *сѣиховне*) и два пододна на литији из великог вечерњег, који су, заправо, преузети из *Службе Свѣтѣом Сави*. Ово није усамљен случај. Овом преписивачком „линијом“, са стихирама које су „позајмљене“ из *Службе Свѣтѣом Сави*, кренуло је и неколико каснијих стихирара. Да ли се ради о случајној грешци преписивача која се понављала у каснијим рукописима или о свесном „руском“ одабиру богослужбених химни и новој текстуалној верзији *Службе Свѣтѣом Арсенију*, показаће наша даља истраживања.

СЛУЖБА СВЕТОМ КРАЉУ МИЛУТИНУ

На Милѣн вѣтерни, стѣхирѣ на *Господи возвах*, глас Ѣ

На небесныхъ кроутохъ	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Израстѣхше та Христови	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Добродѣтели просвѣтѣно доушоу	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

СЛАВА, ГЛАС Ѓ

Свѣщюу доушевеноую	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 63

И ныне, Богороди́чен

стѣхирѣ на *стѣховне*, глас Ђ

Долю было еси	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Совокупѣса со бесплатеныици	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

Любовию и совершению любования	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

Слава и ныне, глас тонже, Богороди́тен

Радостна е же радости цию	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

На Велицен вѣтерни, стихирь на Господи възвах, глас Б̃, подобен ѿгда от древа

ѿгда цар(е)ство недвижно(е)	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 63
ѿгда продолженіе выш(е) наго	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 63
ѿгда ко Христу любовию	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 63

Слава, глас Б̃

Слав(е)ною палате	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 63

И ныне, Богороди́тен

Вход. Проклиен дне и чтення

На лѣтнихъ стихирь садогласны, глас А̃

Сѣ вышнѣа благодати	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	
Свѣтло ндыи житиѣ	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	
гл. Г̃ Истекаете ѿко лироположница	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	
гл. А̃ Божественнаго Дюха собранныи	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	

Слава, глас Б̃

Свѣтлоосенѣа твоѣ палате/ (палате твоѣ)	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 63

И ныне, Богороди́тен

На стѣхонѣ стихирь, глас А̃

Вышннихъ вожделѣо еси	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	

Прекбезначалене царю	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Ћудостомло еси њеловѣколюбѣте	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

Слава, глас Ы̃

Снѣнне пресвѣтело	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 63

И ныне, Богородицѣн

Тропарь, глас Г̃

Ты на земли	РНБ. Кир. Бел. 586/843

На ѡутрени, стихира по ѡ ѡсалѣѣ, глас Д̃

Придѣте денесе христоденнтин	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 63

Светнаен, глас Ы̃, подобен Женѣ ѡслышите

Ѥко маслина цнѣлость истачаѣ	РНБ. Кир. Бел. 586/843

Слава и ныне, Богородицѣн, глас тонже, подобен тонже

Гласо ти вѣрении приношаемо	РНБ. Кир. Бел. 586/843

На Лѣалитѣх стихирѣ, глас Д̃

Славлено во моужестве ѡвнѣса	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Ѥко благаѣ побѣреника	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Ѥко оутро ѡко солнце	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

Слава, глас Б̃

Приидѣте (приидитѣ) вѣрениѣхѣ составлениѣ	РНБ. Кир. Бел. 586/843	РГБ. ф. 379, № 63	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

И ныне, Богороди́тен, глас той же

Гадоу́нса вesa тва́рь	РГБ. ф. 379, №63

СЛУЖБА СВЕТОМ МУЧЕНИКУ КНЕЗУ ЛАЗАРУ

На Мaлѣн вeтeрни, cтихирь на *Господи воззвах*, глас *Ѧ*

Нeкeсeныцo тинoцo радoваннe	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Корeнe благагo*	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Дaнныи ты тaлaнтo*	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

* Друга и трећа стихира су замениле места у односу на преписе из свих штампаних Србљака.

Слaвa, глac *Ѧ*

Пpидѣ́тe вѣ́рeныиxо coбopи	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 66

И ныне, Богороди́тен

Стихирь на *стиховне*, глас *Б*

Пpидѣ́тe людиe	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Дoбpoтaци дoбpoдѣ́тeлeн	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Пpавeдникoцo и мoлчѣ́тникoцo yкpaшeниe	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

Слaвa, и нyнe, Бoгopoди́тeн

Дoдo тa пpѣ́тинcтo	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

На Бeлицeн вeтeрни, cтихирь на *Господи воззвах*, глас *Б*

Ѧгдa вѣ́рoи и лoбoвнoю	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Ѧгдa пpoдoлжeниeмe	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

ѿгда безбоженое нашество	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

Ины стихиры, глас Ъ

С преславнодоу чюдеси ликовствоујете	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Ѿ дивнодоу чюдеси	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
С преславнодоу чюдеси ѿ дивнодоу преденению	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

Слава, глас Ъ

Кто тебе не оублажитъ	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 66

И ныне, Богородице
Вход. Проклиен дне и чтення
На литии стихиры глас Я

Собою празднолюбныхо	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
гл. Ъ Ышенала возжелало еси	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Благодарителю добродетели	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

Слава, глас Ъ

Востроубило трубогласныи пѣсныи	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 66

И ныне, Богородице, глас тойже, *Воструби трубою песнеи*
На стиховне стихиры, глас Ъ, подобен *Кии похвальныи*

Кии похвалаи воспоио	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Кии ѡзыки брении оукраио	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Кое по достоинни пѣние	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

Слава, глас *Д̣*

Денесе црковне православенал	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 66

И ныне, Богороди́тен

Тропарь, глас *Г̣*

Красотоу вожделѣво славы Божна	РНБ. Кир. Бел. 586/843

На Оутрени, стихира по н̣ *Ѹсалѣѣ*, глас *Б̣*

Иже благодатию Свѣтаго Дю҃ха	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 66

Светилен, глас *А̣*, подобен *Со оутенники възидеи*

Оутѣство ти еже тебе израстившее	РНБ. Кир. Бел. 586/843

Слава и ныне, Богороди́тен, глас тонже, подобен тонже

Принди доление весѣистаа Мати	РНБ. Кир. Бел. 586/843

На *Хвалитѣх* стихирѣ, глас *Д̣*

Доблаго исполнителя	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Доблаго и доу҃жественаго по бранѣхо	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације
Крокну новозданною твоєю	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације

Слава, глас *И̣*

Начало добродѣтел(ь)наго (ти) житна	РНБ. Кир. Бел. 586/843	ГИМ. Син. певч. 123 без нотације	РГБ. ф. 379, № 66

И ныне, Богороди́тен *Чистая Дѣво*

Из наведених табела се јасно види да текстуално-музичку основу српске химнографије нотирани руским знаменем појањем чине преписи из Стихирара РНБ Кир.-Бел. 586/843 и РГБ ф. 379, № 63, 64 и 66 који су најсадржајнији, а самим тим и најзначајнији. Они се узајамно допуњавају како текстуално, тако и музички, и управо захваљујући

њима могуће је реконструисати напеве којима је српски поетски бого-службени текст био тумачен.

Стихирари типа *Дијаково око* су најзначајнији, али не и једини извори за проучавање служби српским светима. Они су били нека врста *образаца* или *уџбеника*, према којима су се формирали каснији преписи, али и они ближи по времену настанка. Тако, захваљујући овом типу стихирара, настаје читав низ других минејних стихирара који им се садржајно и квалитативно приближавају и за ову студију, свакако, представљају веома значајну грађу.

Стихирари типа *Дијаково око* већ четири века сведоче о нераскидивом савезу српске богослужбене поезије и руског знаменог појања. Ова студија, поред осталих научних циљева, има задатак и да покаже како је и где руска традиција сачувала неке од најлепших српских богослужбених поетских текстова и уткала их у себе, оденувши их у ангелогласне знамене мелодије, одајући им на тај начин огромну по-част. Захваљујући ревнитељима на саборима и зналцима појања, под чијим утицајем настају ови стихирари, службе српским светима остају забележене и до наших дана сачуване у сестринској Руској цркви. Тако *Дијаково око*, гледајући из дубина векова, осветљава пут до великог српског химнографског наслеђа које се дуго скривало далеко од нас.

RUSSIAN NEUMATIC STICHERARIONS NAMED *DIAK'S EYE*
OF 16TH AND 17TH CENTURY AS THE MAIN SOURCE
FOR STUDYING THE SERVICES TO SERBIAN SAINTS
IN RUSSIAN MANUSCRIPTS

ANA RAŠKović

This paper represents a new author's discoveries of services to Serbian saints in Russian neumatic and textual manuscripts. Sticherarion of a special type, which named *Diak's eye* (diak was clerk, lector and singer in Russian church), is explained and defined as the main source for studying Serbian hymnography in Russian manuscripts which contain znameny notation. The six manuscripts of this type were explained and author showed a presence of Serbian hymnography in them. The most significant collections were selected and defined as typical variants of transcripts, which are crucial for understanding, reconstructing and analyzing the texts and melody of liturgical hymns to Serbian saints in Russian manuscripts.

Keywords: Sticherarion, *Diak's eye*, Serbian saints, manuscript, hymnography

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

ГИМ Единоверч. 37: Отдел рукописей Государственного исторического музея в Москве. *Единоверческое собрание*, ед. хранения № 37, *Стихирарь*, последняя четверть XVI века.

БАН Строг. 44: Отдел рукописей Библиотеки Академии наук в Санкт-Петербурге. *Строгановское собрание*, ед. хранения № 44, *Стихирарь* конца XVI / начала XVII века.

РНБ Кир.-Бел. 586/843: Отдел рукописей Русской национальной библиотеки в Санкт-Петербурге. *Собрание библиотеки Кирилло-Белозерского монастыря*, ед. хранения № 584/843, *Стихирарь годовой*. Осамдесете године XVI века (неточно датовање у каталогу – XVII век).

РГБ ф. 304. I, № 427: Научно-исследовательский отдел рукописей в Российской государственной библиотеке в Москве. Фонд 304. I: *Главное собрание библиотеки Троице-Сергиевой лавры*, ед. хранения № 427. *Стихирарь* XVI века.

ГИМ Син. певч. 123: Отдел рукописей Государственного исторического музея в Москве. *Синодальное певческое собрание*, ед. хранения № 123. *Стихирарь*, посл. четверть XVI века.

РГБ ф. 379, № 63: Научно-исследовательский отдел рукописей в Российской государственной библиотеке в Москве. Фонд 379: *Собрание Д. В. Разумовского*, № 63. *Минея служебная на сентябрь-ноябрь на крюковых нотах*, XVII век.

РГБ ф. 379, № 64: Научно-исследовательский отдел рукописей в Российской государственной библиотеке в Москве. Фонд 379: *Собрание Д. В. Разумовского*, № 64. *Минея служебная на декабрь-февраль на крюковых нотах*, XVII век (1652).

РГБ ф. 379, № 66: Научно-исследовательский отдел рукописей в Российской государственной библиотеке в Москве. Фонд 379: *Собрание Д. В. Разумовского*, № 66. *Минея служебная на июнь-август на крюковых нотах*, XVII век.

ЛИТЕРАТУРА

Јаковљевић 2004: А. Јаковљевић, *Анџолоџија са неумама из доба кнеза и десјоџа Сшефана Лазаревића*, Крагујевац 2004.

Панченко 2006: Ф. В. Панченко, *Стихирарь конца XVI века из собрания С. Г. Строганова*, Материалы и сообщения по фондам отдела рукописей БАН, Санкт-Петербург 2006.

Рамазанова 2004: Н. В. Рамазанова, *Московское царство в церковно-певческом искусстве XVI–XVII веков*, Санкт-Петербург 2004.

Рашковић 2012: А. Рашковић, *Поимање іласа у старој руској црквено-іојачкој ірадицији*, Традиција као инспирација, Бања Лука 2012.

Рашковић 2012: А. Рашковић, *Лесѣвична основа іласова рускої знаменої йојања*, Мокрањац, часопис за культуру, број 14, Неготин 2012.

Рашкович 2013: А. Д. Рашкович, *Култ и службы сербским святым в русской церковной музыке*, Сербские научные исследования, Москва 2013.

Рашковић 2013: А. Рашковић, *Службе св. Сави, Арсенију, Милуѣину и Лазару у новооткривеним руским знаменем рукописима XVI–XIX века*, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику, Нови Сад 2013.

Рашковић 2015: А. Рашковић, *Тройар светом Симеону Мироточивом из неумскої стихирара РНБ Кир.-Бел. 586/843 у контексту новооткривених руских рукописа XV–XVII века*, Ниш и Византија, Зборник радова са XIII међународног научног скупа 2014, Ниш 2015.

Серегина 1994: Н. С. Серегина, *Песнопения русским святым. По материалам рукописной певческой книги XI–XIX вв. „Стихирарь месячный“*, Санкт-Петербург 1994.

Спасский 2008: Ф. Г. Спасский, *Русское литургическое творчество*, Москва 2008.

Србљак 1970: Карловачко йојање. Србљак. Извори нојни записи Бранка Цвејића, Предговор Димитрије Стефановић, Београд 1970.

Стефановић 1979: Д. Стефановић, *Св. Сава у црквеној музици*, Материјал са научног скупа САНУ „Сава Немањић – Свети Сава – историја и предање“, књига VII, Председништво књ.1, Београд 1979.

Стефановић 1995: Д. Стефановић, *Стихире у часті српских светителја у хиландарским неумским рукописима*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995.

Чижевская 2002: Е. В. Чижевская, *Службы сербским святым по русским рукописам XVI–XIX вв. (Свв. Сава и Арсений)*, Диссертация кандидата искусствоведения, Москва: РАМ им. Гнесиных, 2002.

СЛОВО О ДУХУ СВЕТОМЕ У ВРХОБРЕЗНИЧКОМ ЛЕТОПИСУ

ЗОРАН РАНКОВИЋ*

Айспиракѝ: У раду се разматра српскословенски препис сложеног састава *Слова о Духу Светоме*, сачуваног у Врхобрезничком летопису. Гаврило Тројичанин је исписао *Слово*, састављено од три целине: од прва три поглавља *Исјоведања вере* Григорија Паламе, проширеног *Одјовора* од Германа II Цариградског и од одабраних текстуалних делова из осмог поглавља *Тачној изложења љавославне вере* Јована Дамаскина, као и од кратких прелаза између ових делова. У прилогу, аутор доноси препис *Слова о Духу Светоме*.

Кључне речи: српскословенски језик, Врхобрезнички летопис, *Filioque*, Григорије Палама, Герман II, Јован Дамаскин

Један од најтрагичнијих догађаја у историји Цркве јесте раскол који је, 1054. године, Тело Христово поделио на два дела: на Источну и Западну Цркву. Одвајање Источне и Западне Цркве не може се идентификовати ни са једним посебним догађајем, нити се може тачно датирати. Водеће личности источнога хришћанства сматрале су да је латински додатак Никео-цариградском Символу вере, *Filioque*, тј. формулација да Дух Свети исходи од Оца „и Сина“, која се јавља као интерполација још у VI веку у Шпанији а коначно је прихваћена у Риму и на читавом Западу вероватно 1014. године, основна тачка неслагања између Истока и Запада.¹ Проблем око *Filioque* потезан је при сваком сусрету представника Источне и Западне Цркве, било да се радило о полемичком или неформалном сусрету. И једни и други су сводили спор на бескрајна набрајања светописамских и патристичких текстова у корист својих тврдњи. Током времена, заоштравањем црквене и политичке проблематике, овај и други спорови учинили су да се Исток

* Зоран А. Ранковић, Православни богословски факултет, Београд, zrankovic@bfspc.bg.ac.rs

¹ Мајендорф 2008, 130–133; Х-Г. Бек 1998, 236–239.

и Запад међусобно све више удаљавају, па и да, после Другог лионског, а затим и Флорентинског сабора, раскол постане већи него што је био.²

Сачувани текстови полемичке и догматске садржине одраз су ове црквене проблематике. Један од таквих текстова, настао на простору Православне цркве, јесте и *Слово о Духу Светијоме* из Врхобрезничког летописа, који се чува у Народном музеју у Прагу, у Шафариковој збирци, под сигнатуром IX G 6 (§ 29).³ Према запису писара Гаврила Тројичанина на листу 329б, главни део кодекса исписан је 1650. године у Манастиру Свете Тројице у Врхобрезници крај Пјеваља. По садржини, кодекс представља компилацију хронографско-космографских и догматских састава. На листовима 310а–318б исписан је састав о Духу Светоме који се, у описима овога рукописа и у студијама о рецепцији наслеђа Григорија Паламе у српској средини, сматра одломком *Исјоведанја вере* Григорија Паламе⁴ или се само, уз навођење заглавља, инципита и завршних речи, приписује Паламином стваралаштву, и то или као *Беседа о Духу Светијоме*⁵ или као *Исјоведанје вере*.⁶ У најновијем каталогу српских рукописа у Чешкој, овај састав се одређује као трактат *О Духу Светијоме*, компилација почетног дела *Исјоведанја вере* Григорија Паламе и одломака из дела других отаца Цркве.⁷ На горњој маргини, на листовима који садрже текст овога састава, на *verso* страни исписано је: бѣседа ѿ (кѣ)тѣмъ дѣсѣ., а на *recto* страни: ѿко ѿ (тѣ)ца нсходит[ѣ] а не н ѿ (ы)на; на маргини последње стране састава, 318 *verso*, стоји: бѣседа ѿ (кѣ)тѣмъ д(с)сѣ съ латини.

У наставку преписа у Врхобрезничком летопису стоји, као поднаслов: григоріа, архіеп(н)ск(с)па солѣн'скаго новаго б(о)гослова; следи део текста *Исјоведанја вере* Григорија Паламе. Од Паламиног *Исјоведанја вере* у Врхобрезничком летопису преписан је само део – прва три става у којима је изложена тријадологија, то јест православно учење о Светој Тројици. Састављач или редактор *Слова* завршава преписивање Паламиног *Исјоведанја* речима: ѿко патѣ вѣсакого именованіа свѣце і из'явленіа и причестіа и прочаа.

² Мајендорф 2008, 154–160.

³ *Српске рукописне књије у Чешкој* 2015, 69–72.

⁴ Радуновић 1984, 87.

⁵ Vašica – Vajs 1957, 265–266.

⁶ M. Scarpa 2012, 124.

⁷ *Српске рукописне књије у Чешкој* 2015, 71.

У наставку Паламиног *Исїоведања*, исписани су стихови из Светога писма Новог завета, односно из Дела апостолских (2, 16–18, 32–33), Посланице ап. Јакова (1, 17) и Јеванђеља по Јовану (15, 26), а који говоре о улози Духа Светога у Цркви. Следе краћи или дужи одломци са цитатима или доказима из дела Светих отаца Цркве, у прилог православном поимању тријадологије или пневматологије, са навођењем, на почетку текстовних целина, имена оног оца Цркве од кога се преузима делимични текст.

Светописамски и патристички одломци сабрани на једном месту као у Гавриловом препису, у више или мање истом поретку и обиму, под насловом (према рукопису бр. 75 Дечанске збирке, л. 302а) ѿвѣщанїе с(в)е(т)аго и вселенскаго патріарха германа. и с(в)ещеннаго събора кѣ(о). къ посланыиѣ ѿ папы римскаго фремениуїиѣ(ѣ) и прочиии. иже съ нимѣ латїном(ѣ), јављају се у више српских рукописних књига. Српски преписи *Огїовора* Германова углавном су сачувани у зборницима догматско-полемичке садржине (нпр. Дечани 75, НБС 11, ЈАЗУ III а 47) или су укључени у саставе *Синѣаїме Майїије Власїара* (нпр. УБ Ђоровић 28, НБС 43), а могу се наћи и у оквиру требника.⁸ У Врхобрезничком летопису, у наслову наведенога текста, не стоји име Германа патријарха.

У наставку Германова *Огїовора*, састављач *Слова* исписује одломке из списка Јована Дамаскина, познатог као *Тачно изложење ѣравославне вере*. Он од Дамаскина преузима оно што му је потребно да укомпонује у свој текст. Наиме, вешто изабирајући реченице или одељке из осмог поглавља Дамаскинова списка посвећеног богословљу о Светој Тројици, састављач – редактор ствара нову текстуалну целину која верно преноси основе тријадологије Дамаскинове и, уопште, источноправославнога хришћанства.

На крају текста, у Врхобрезничком летопису стоји један навод из Павлове Посланице Титу (3, 4–6), једна реченица из дела Светога Атанасија Великог, којом он сажима православни став о исхођењу Светога Духа, следе речи самога састављача или Гаврила, којима се прави прелаз од светоотачких цитата ка завршетку преписа: прочее же ѿ б(о)гоносных[ъ] ѿ(ѣ)цѣ о семѣ свѣд[ѣ]тельствованнаа, кто можетъ въ такы малы вѣмѣстити книжки, тѣмъ же тако самѣ г(оспод)ѣ съпославшѣствет[ъ] г(лаго)люѣ, и завршне речи, преузете из општег завршетка Германовог *Огїовора*: горе хваленииѣ на д(с)х[ъ] с(в)етын тако не ѿпвститсе грѣх[ъ] ихъ [...] аминѣ.

⁸ Попов 1875, 151–154.

Слово о Духу Свјетоме представља, дакле, вешто укомпоновану компилацију, састављену од прва три поглавља *Исјоведања вере* Григорија Паламе, проширене, вероватно, од стране самога састављача, од прерађене редакције саборног *Одговора* цариградског патријарха Германа II и од одабраних делова текста из осмог поглавља *Тачној изложени* православној вери Јована Дамаскина, као и кратких прелаза између ових делова.⁹

Гаврило Тројичанин испишује *Слово* полууставним писмом, ситним и уједначеним, са елементима брзописа. Језик је српскословенски, правопис је ресавски, једнојеров – у употреби је само њ.¹⁰ Међутим, као манир писара, ретко се јавља и писање љ на крају реда. Има примера вокализације полугласника у а (такѡ, васеленскы). У неколико примера, именица оѣац исписана је без титле (ѿца), односно у могућем изговорном облику (оѣн (с)нѣ, ѿ оца). Надредно исписивање секвенце –дї у предлогу рѣдї, обележавање везника и са і испред речи која почиње истим гласом (і источникъ, і нс(ра)ню, і нстекат[ъ]), удвајање а у имену Јован (юанна), такође се могу убројати у манере писара.

У прилогу доносим препис *Слова о Духу Светоме*. Приликом приређивања текста, држао сам се следећих принципа: скраћене речи разрешене су тако што су изостављени делови стављани у обле заграде уколико је таква реч обележена титлом, а у угласте заграде уколико титла над њима не постоји; натписана слова спуштана су у ред, на одговарајуће место; задржана је изворна интерпункција; велика слова исписивана су на местима на којима постоје у рукопису.

⁹ О сродном саставу, можда и Гавриловом предлошку, одштампаном у украјинском Острогу 1598. године, види: Kakridis 1992, 128–149.

¹⁰ Стојановић 2010, 159–170.

ПРИЛОГ I

оуказ[а]ніе ѿ б(о)гословскихъ[ъ] писъмъ въселенскихъ[ъ] оуѣнтелъ. іак(о) д(с)хъ
с[вє]тъи ѿ єдиног(о) ѡ(тѣ)ц(а) нсхожденіе имат[ъ], а не ѿ с(ы)на іак(о) нѣцѣи ѿ своего
высокооуміа прѣлѣстившесе оумышляютьъ.

григоріа, архієп(и)ск(с)па солѣн'скаго новаго б(о)гослова. єдинъ б(ог)ъ прѣжде въсѣхъ[ъ]
и над[ъ] въсѣмъ и въ въсѣхъ[ъ] и патє всєго. въ ѿ(тѣ)цѣи и с(ы)нѣ и с(вє)тѣмъ д(с)сѣ,
ѿ нас(ъ) вѣрѣемъ и покланіемъ. єдинница въ тронци несъланно съєдиніемъ, и
нераздѣлно раздѣляемъ. єдинница тѣжде тронца въссил'на. ѿ(тѣ)цѣ безначелнъ, не
тѣію іак(о) безлѣтнъ. нъ по въсакомъ образѣ неповиннъ. єдинъ вына и корѣнъ і
источникъ, нж[є] въ с(ы)нѣ и с(вє)тѣмъ дсѣ зримаго б(о)ж(ъ)ства. єдинаа сила
прѣдначинателна бывшихъ[ъ]. ни єдинъ съдѣтелъ, нъ єдинъ єдинома с(ы)нъ ѿ(тѣ)цѣ,
и єдинома д(с)хъ с(вє)т(о)ма прѣдложителъ, боаши с(ы)на и д(с)ха, тѣію іак(о) симъ
вынов'нъ. нна ж[є] въсє тожде и тѣма, єдиноч(ъ)ст(ъ)нъ, єгож[є] с(ы)нъ єдинъ
безначелнъ оубо іак(о) безлѣтнъ. небезначелнъ же сын іак(о) начело и корєнъ, і источ-
никъ имѣи ѿ(тѣ)ца. ѿ негож[є] єдиног(о) прєжде въсѣхъ[ъ] въсѣхъ, безплѣтнъ и нетѣнне,
бєстр(а)стнє рожденне, пронсходнъ. не раздѣли се б(ог)ъ си ѿ б(ог)а. не инъ оубо по
ємоуж[є] б(ог)ъ ннж[є] по ємъже с(ы)нъ. нъ пр(ы)сно с(ы)нъ сын. а не вына и начело,
єже въ тронци разсмѣваемаго б(о)ж(ъ)ства. нъ іак(о) ѿ выни и нач(є)ло сы ѿ о(тѣ)ца.
вына ж[є] и нач(є)ло бывшимъ[ъ] въсѣмъ[ъ] с(ы)нъ іак(о) тѣмъ въса быше. нж[є] въ
зрацѣ б(о)жїи сын. не въсхнщеніемъ[ъ] непшева рав'нъ быти б(ог)ъ. нъ на кончинѣ
вѣковъ себѣ истѣцин, зрак нж[є] по нас(ъ) нас(ъ) радї прїемъ[ъ] ѿ пр(ы)снод(ѣ)вы марїє.
бл(а)говолєніемъ[ъ] ѿ(тѣ)ца и съдѣнствїемъ[ъ] с(вє)т(а)го д(с)ха, рожд[ъ] се закономъ[ъ]
ис(тѣ)ства. рожд[ъ] се б(ог)ъ въквпѣ и чл(овѣ)къ. іак(о) понстинъ въл(овѣ)тъ се быс(тѣ)
подобнъ намъ[ъ] по въсѣмъ[ъ] кроми грѣха. прѣбываетъ же б(ог)ъ истиннъ, съєдиннъ
се несъліаннъ. и непрѣврати двѣ ис(тѣ)ствѣ и хотѣніи и дѣнствѣ. прѣбываетъ єдинъ
с(ы)нъ въ єдинѣмъ съставѣ и по въл(овѣ)чєніи. дѣнствуетъ же въса б(о)ж(ъ)ствнаа
іак(о) б(ог)ъ, и чл(овѣ)чѣскаа въса іак(о) чл(овѣ)къ. и неоукорнымъ[ъ] чл(овѣ)чѣскимъ[ъ]
подлеже стр(а)стемъ. безстр(а)ст(ъ)нъ и безсмѣртнъ сын прѣбываетъ[ъ] іак(о) б(о)гъ.
волюю ж[є] плѣтію пострада[а] іак(о) чл(овѣ)къ, и распет[ъ] быс(тѣ), и оумре. и погреб-
енъ бывъ, и тридневнъ въскр(ъ)се. нже и оученикомъ[ъ] по въскр(ъ)сенїи явлъ се. и
юже съвыше слъзъ обѣщаваъ, и заповѣдаваъ оучити въсє языки, и кр(ѣ)щати въ нме
ѿ(тѣ)ца и с(ы)на и с(вє)т(а)го д(с)ха. и съблюдати и наоучати єлика заповѣда тѣмъ.
и възнес(є) се на н(є)бо и седе одєсною б(о)га и ѿ(тѣ)ца єдиноч(ъ)стно и єдинопрѣстолно,
въквпѣ и б(о)ж(ъ)ствно сътворивъ наше въмѣшенїе. съ тѣмъже пакы въмѣшенїемъ[ъ]
прїити съ славою хоцет[ъ] сѣднѣ живымъ[ъ] и мѣртвымъ[ъ], и въздати комъждо

по дѣломъ[ъ] его. тогда же кѣ ѿ(ъ)цѣ вѣз'шѣд[ъ] посла на (свѣ)тые свое оученики и ап(о)с(то)лы д(с)хъ (свѣ)тын иж[е] ѿ ѿ(ъ)ца исходит[ъ]. събезначална сѣца ѿ(ъ)цѣ и (сѣ)нѣ іако безлѣтна. небезначалнѣ же іак(о) и тѣи корѣнѣ і источникъ и вынѣ нмѣи ѿ ѿ(ъ)ца, не іако рожденна нѣ исходна. ѿ ѿ(ъ)ца бо и тѣ прежде вѣкѣ нетлѣнно и безстр(а)стно. нерожденне нѣ исходнѣ прондѣ. нераздѣлна сѣца ѿ(ъ)ца и (сѣ)на, іако ѿ ѿ(ъ)ца пронсходѣща и на (сѣ)нѣ почивающа. несълѣанне съединеніе нмѣе, и нераздѣлно раздѣленіе. б(о)гъ сын, и тѣ оубо ѿ б(о)га. не ннѣ оубо по емѣже б(о)гъ, ннѣ же оутѣшителъ. нѣ по емѣж[е] д(с)хъ (свѣ)тын самосъставнѣ. ѿ ѿ(ъ)ца исходецъ, и (сѣ)номъ послаемъ[ъ], си реч(ъ) обявляемъ[ъ]. выновнѣ и тѣ бывшимъ[ъ] вѣсѣмъ[ъ] іако въ томъ[ъ] свѣршенѣ дѣнствемъ[ъ]. тѣже и рав'ноч(ъ)ст(ъ)нѣ ѿ(ъ)цѣ же и (сѣ)нѣ. кромѣ нероженіа и роженіа. послан же быс(тѣ) ѿ (сѣ)на кѣ своимъ[ъ] емѣ оученикомъ[ъ]. сиреч(ъ) обявленнѣ быс(тѣ). како оубо инако ѿ него посланѣ бѣдет[ъ] иже неразлѣчет се его. како ли бо инако прѣидет[ъ] гдѣ, иж[е] вѣздѣ си. тѣмъже нѣ тѣкмо ѿ (сѣ)на нѣ и ѿ ѿ(ъ)ца, и (сѣ)номъ посилает се. и ѿ сѣбѣ приходити являемъ[ъ]. обѣще бо дѣло посланіе, іакѣ іако обявленіе ѿ(ъ)ца и (сѣ)на и (свѣ)таго д(с)ха. являет же се не по сѣш'ствѣ. никтож[е] бо когда б(о)жїе іс(тѣ)с(тѣ)во или виде или изреч(е). нѣ по бл[а]г[о]д[а]ти и силѣ и дѣнствѣ іаж[е] обѣщаа сѣт[ъ] ѿ(ъ)ца и (сѣ)на и (свѣ)т(а)го д(с)ха. особнѣ оубо коемъждо ѿ снхъ[ъ] коегождо съставѣ, и елика простирают се к томѣ. обѣще ж[е] непресѣш'ствнѣ нѣ и сѣш'ство тѣію. еже ѿноу[д]оу[ъ] вѣсѣмъ безимен'но, и неизъявленно, и непрічестно. іако пате вѣсакое именованіа сѣце і из'явленіа и прічестіа и прочаа.

Брѣховны ж[е] ап(о)с(то)ломъ бл(а)женны петръ г(лаго)летъ. Се іс(тѣ) реч(е)нное прор(о)комъ(ъ) іонаемъ[ъ]. и бѣдет[ъ] въ послѣднѣе д(ъ)ни г(лаго)летъ г(оспод)ъ. излѣю ѿ д(с)ха моего на вѣсакѣ плѣтѣ. и прорекѣт[ъ] (сѣ)нове ваши, и дѣщере ваши, юноше ваши виденіа оузрет[ъ], и старци ваши саніа видетъ. не бо рабы мое и на рабиніе мое, въ д(ъ)нїи онїи излѣю ѿ д(с)ха моего. сего і(с)са вѣскр(ъ)си б(о)гъ ѿ мртѣвыхъ[ъ], емоуж[е] вѣси мѣ есмѣ свѣдѣ[ѣ]телѣ. десницею оубо б(о)жїею вѣзнесе се. обѣтованіе же (свѣ)т(а)го д(с)ха приемъ[ъ] ѿ ѿ(ъ)ца излѣа.

бл(а)женны ж[е] іаковъ ап(о)с(то)лъ, г(лаго)летъ. Вѣсакѣ дааніе бл(а)го и вѣсакъ даръ свѣршенѣ свѣыше іс(тѣ) съходен ѿ ѿ(ъ)ца свѣтомъ[ъ], си реч(е)хомъ. ѿ негож[е] нѣс(тѣ) измѣненіа или преложенію осѣненіе. вѣсхотѣв бо породе насъ(ъ) словомъ[ъ] истинны.

іо(а)н(а) б(о)гослова. Ѵгда реч(е) прѣидет[ъ] оутѣшителъ егѣж[е] азъ[ъ] послю вамъ[ъ] ѿ ѿ(ъ)ца д(с)хъ истинныи иж[е] ѿ ѿ(ъ)ца исходит[ъ], тѣ свѣдѣ[ѣ]телствует[ъ] о мнѣ.

дїоннїа ареопагїта. Ѵстѣ оубо источникъ б(о)ж(ъ)ства ѿ(ъ)цѣ. (сѣ)нѣ же и д(с)хъ б(о)госѣмненна(о) б(о)ж(ъ)ства. или сице подобает[ъ] рещи, ѿ(ъ)раслы б(о)госадны, и

іако цвѣты пр(ы)сносѣшны. ѿ с(в)ещенных[ъ] словесъ ап(о)с(то)ла павла тако наоучен[ъ], приехом[ъ] сице нарицати. како ж[е] ли соут[ъ] сїи, ниже[е] рещи ниже[е] оубѣд[ѣ]ти възможно.

григорїа чюд[о]творца. Б(о)гъ ѿ(ъ)цъ свѣршенъ сын образ[ъ], свѣршенно слово илат[ъ] ѿ него рожденное въ истинѣ. не іако слово г(лаго)люемое ниже[е] по с(ы)носъставляенію ис(тъ) б(о)гъ. іакоже[е] бо агг(е)лы и ч(л)овѣци с(ы)новѣ б(о)жїи нарицают се, нъ ис(тес)твом[ъ] с(ы)нъ б(о)жїи ис(тъ). свѣршенъ же б(о)гъ и д(с)хъ с(в)етын ис(тъ), ѿ б(о)га ѿ(ъ)ца исхоще и с(ы)номъ подаваем[ъ]. живъ и животворещъ, с(в)етъ и ос(в)ещен прїемлющїи[ъ] его.

тогожде. Исповѣдаем[ъ] единого б(о)га истинна едино начело. и единого с(ы)на, и б(о)га изъ истиннаго б(о)га. ис(тес)твно ѿ(ъ)цѣ б(о)ж(ъ)ство иже(ъ) единосѣща ѿ(ъ)цѣ. и единъ д(с)хъ с(в)етъ ис(тес)твом[ъ] і истинною, въсѣтскым[ъ] с(в)етителънъ и б(о)готворикъ ѿ свѣства б(о)жїа свѣ. тогожде. Единъ б(о)гъ ѿ(ъ)цъ слова живаго премудрости исплънилъ еси, образ[ъ] пр(ы)сносѣща свѣршенъ. ѿ(ъ)цъ с(ы)на единого, и единъ б(о)гъ, единъ ѿ единого б(о)гъ ѿ б(о)га, подобїе и образ[ъ] б(о)ж(ъ)ства. и слово дѣйствиое. премудрость съдръжавша въсѣх[ъ] съставъ, и сила творителънаа въсеи твары. с(ы)нъ истиннын истиннаго ѿ(ъ)ца, невидимъ невидимаго, неслѣненъ неслѣннаго, безсѣмьртнъ безсѣмьртнаго. пр(ы)сносѣщнъ пр(ы)сносѣщаго. единъ д(с)хъ с(в)етъ ѿ б(о)га бытїе имѣе, и с(ы)номъ являем[ъ] ч(л)овѣкомъ. образ[ъ] с(ы)на свѣршенъ, свѣршеннаго жива, животъ вина. с(в)еты с(в)ет(и)ни подател[ъ].

а-анасїа алеѡандрскаго. Что оубо бѣдет[ъ] ино зловѣрненїе и нечѣстивненїе. паче(е) еже рещи іако тваръ ис(тъ) д(с)хъ с(в)еты. г(лаго)люеть бо с(ы)нъ іак(о) не вы г(лаго)лющен, нъ д(с)хъ ѿ(ъ)ца г(лаго)люи въ вась. с(ы)нъ свѣдѣ(ѣ)телствующъ іако д(с)хъ ѿ(ъ)цѣвъ ис(тъ), ты же како г(лаго)люши іако тваръ ис(тъ) д(с)хъ, не слышиши ѿ(ъ)ца г(лаго)люща прор(о)ком[ъ], іако въ послѣднее д(ъ)ни излѣе ѿ д(с)ха моего на всахъ плѣтъ, и пакы с(ы)нъ мон възлюбленны на н' же бл(а)говолн д(с)ша моя, положъ д(с)хъ мон на нѣм[ъ]. тогожде. Прже оубо петра и павла и тїмофеа ч(л)овѣци были свт[ъ]. и прже онѣх[ъ] дрзсїи, прже адама нѣс(тъ) былъ дрзгын, тѣїю самъ б(о)гъ. прже бо ѿ(ъ)ца и с(ы)на и с(в)ет(а)го д(с)ха никтоже[е] быс(тъ), нъ ѿ ѿ(ъ)ца с(ы)нъ роди се и д(с)хъ исхощитъ.

тогожде. Въ б(о)ж(ъ)ствѣ единъ ѿ(ъ)цъ, въ истинѣ единъ сын ис(тъ) и бѣ и пр(и)сно ис(тъ). и с(ы)нъ въ истинѣ единъ с(ы)нъ ес(тъ). и д(с)хъ с(в)етын въ истинѣ единъ д(с)хъ ес(тъ). и о сих[ъ] прѣбываше еже ѿ(ъ)цъ пр(и)сно ѿ(ъ)цъ, и еже с(ы)нъ пр(и)сно с(ы)нъ быти и славитисе. и д(с)хъ же с(в)етын пр(и)сно д(с)хъ с(в)етын, и томъ ж[е] б(о)ж(ъ)ствомъ быти, и ѿ о(ъ)ца даватисе і исхощити вѣровахом[ъ].

тогожде. Їакож[е] нѣс(тъ) нитѣж[е] посрѣд[ѣ] оумѣ и слова и дѣхновенїа. так(о) нѣс(тъ) нитѣж[е] междѣ ѿ(ъ)цемъ, и с(ы)номъ, и с(вѣ)тимъ д(с)хомъ, разымѣти ж[е] подобает[ъ] д(с)хъ с(вѣ)тынъ свѣршенъ, и свѣршеннымъ[ъ] съставомъ[ъ] ѿ о(тъ)ца нс-ходе.

тогожде. Иже оубо г(лаго)летъ, іако дѣнѣвъ реч(е) оученикомъ[ъ] своимъ[ъ] х(рнсто)с(ъ), прїимете д(с)хъ с(вѣ)тъ. сего ради прѣдставляють[ъ], іако нсхожденїе и ѿ с(ы)на д(с)хъ с(вѣ)тынъ имат[ъ]. да разымѣт же прежде како г(лаго)летъ самъ х(рнсто)с(ъ). пол'зно ис(тъ) вамъ да азъ нѣх. аще бо аз[ъ] не нѣх оутѣшитель къ вамъ[ъ] не прїидет[ъ]. тѣмъ же оубо іавѣ ис(тъ), іак(о) х(рнсто)с(ъ) не бѣ еще ѿ[ъ]шълъ. не бѣше дѣхновенїе се пришѣствїе оутѣшителя, нѣ даръ бл(а)г(о)д(а)ты д(с)ховныѣ. рекшѣ оубо емѣ прїимете д(с)хъ с(вѣ)тъ, приложи и се, аще кымъ[ъ] оставите грѣхы оставет се имъ. аще кымъ[ъ] оудръжните оудръжаны бѣдѣтъ. іавѣ ис(тъ) іако безати и раздрѣшати грѣхы, дарованїе д(с)ховно бѣше оно. обычан бо бѣше писанїю д(с)хомъ нарицати и д(с)ховнаа дарованїа. іакоже і нѣде пишеть[ъ]. почитють[ъ] на нѣмъ[ъ] .ѣ. д(с)ховъ си реч(ъ) седмъ дарованїи д(с)ховныхъ(ъ).

Васнїа великаг(о) о томъ же. Нѣсть оубо ѿ себѣ с(ы)новнїе бытїе, нѣ вѣсѣавшѣ ѿ ѿ(ъ)ца, съ тѣмъ же оубо и д(с)хъ с(вѣ)тынъ ѿ негож[е] вѣсако даанїе бл(а)го на тварн съдѣлокает се. с(ы)номъ оуб(о) іавляет се. съ нимъ же несамнѣнно познавает се. ѿ ѿ(ъ)це же выны нсхожденїе имат[ъ] по съставномъ свонствѣ, еже с(ы)номъ познавает се іако ѿ о(тъ)ца нсходит[ъ]. нсходѣши ж[е] с(ы)нъ собою и съ нимъ[ъ] іавляє, єдинъ єдинороднѣ ѿ нерожденна свѣта вѣсѣавъ. такожде и д(с)хъ с(вѣ)тынъ ѿ о(тъ)ца, нѣ нсходѣ прѣдреченнымъ свонствы єдинъ познавает се.

тогожде. ѿ(ъ)цъ оубо раждаетъ си реч(ъ) іак(о) родилъ ис(тъ). с(ы)нъ же раждает се си реч(ъ) іако родилъ се ис(тъ). іако самъ ѿ(ъ)цъ поснлает[ъ] д(с)ха, си реч(ъ) іако послаалъ ис(тъ). и д(с)хъ нсходитъ си реч(ъ) іако нз'шълъ ис(тъ). сїе оубо разнѣство ис(тъ) ѿ євномїе, ѿ(ъ)ца и с(ы)на и с(вѣ)таго д(с)ха. ѿ(ъ)цъ оубо нѣс(тъ) с(ы)нъ, и с(ы)нъ нѣс(тъ) ѿ(ъ)цъ. тогожде ис(тес)тва ѿ(ъ)ца ис(тъ). такожде и д(с)хъ с(вѣ)тынъ нѣс(тъ) ѿ(ъ)цъ ни с(ы)нъ, нѣ д(с)хъ с(вѣ)тъ иже ѿ о(тъ)ца нсходит[ъ]. іако свое быти ѿ(ъ)цѣ нерожденїе. с(ы)нъ же рожденїе, и д(с)хъ с(вѣ)томъ нсхожденїе. єдинъ же б(о)гъ въ трехъ[ъ] познаваемъ и покланїемъ[ъ] ис(тъ).

тогожд[е]. Да не раздѣлиши ѿ о(тъ)ца и с(ы)на д(с)ха с(вѣ)таго. да прѣприт те прѣданїе, г(оспод)ъ тако наоучи, ап(о)с(то)ли проповѣдаше ѿ(тъ)ци съблюдоше. м(с)ч(е)нници оукрѣпише і нзвѣстише. доколѣвни г(лаго)лати іако се наоучиналъ єси. и негли мѣдрѣствѣ тако. аще нерожденъ ѿ(ъ)цъ аще нерожденъ с(ы)нъ. аще никоеж[е] ѿ сихъ[ъ] тварь, азъ бо єго съ ѿ(ъ)цемъ вѣмъ. а не ѿ(ъ)ца и г(лаго)лю, и съ с(ы)номъ приихъ[ъ] и а не с(ы)номъ нарицаю. нѣ еже оубо къ ѿ(ъ)цѣ свонство разымѣю, понїеж[е] ѿ о(тъ)ца

[illegible]

грнгорїа б(о)гослова єже на б(о)гогавленїє. ѿ(ъ)цѣ кс(тъ) и безначелнъ нѣ бо ѿ кого. с(ы)нѣ, с(ы)нѣ кс(тъ) и небезначелнъ, ѿ о(тъ)ца бо. аще ли ж[е] нат(е)ло лѣтноє ишеши. и събезначелнъ оубо(о) кс(тъ), творѣцъ бо лѣтом[ъ] кс(тъ) а не под лѣтом[ъ]. кс(тъ) же неподлѣтнъ и д(с)хъ с(вѣ)тын, вѣнстинъ кс(тъ) д(с)хъ. исходѣ оубо ѿ о(тъ)ца, нѣ не так(о) с(ы)нѣ рожд[ъ]ствѣнѣ, нѣ исходѣ. обѣще оубо ѿ(ъ)цѣ и с(ы)нѣ и с(вѣ)т(о)мъ д(с)хъ б(о)ж(ъ)ство. с(ы)нѣ же и с(вѣ)т(о)мъ д(с)хъ єже ѿ о(тъ)ца. особѣно же ѿ(ъ)цѣ оубо нерожденїе. с(ы)нѣ же рожденїе, а с(вѣ)т(о)мъ д(с)хъ исхожденїе. аще же образ[ъ] ишеши, то остави єдиннел[ъ] онѣм[ъ] знающим[ъ] дрѣгъ дрѣга, и познаватисє дрѣгъ ѿ дрѣга свѣдѣтелствованнѣ.

ТОГОЖДЕ. ЕДИННЕМ[Ъ] СЛОВОМ[Ъ] И САМИ КЪ СЕБѢ, И КЪ НАМ[Ъ] ТРОНИЯ ДРЪЖЕШЕ. А ЕЖЕ ПО КОЕЛЖДО ДА ИДЪ ВЪСКОРѢ. БЕЗНАЧ(Е)ЛНО И НАЧ(Е)ЛНО, И СЪ НАЧ(Е)ЛОМ(Ъ) ЕДИННЪ БО(Г)Ъ. ИМЕ ЖЕ БЕЗНАЧЕЛНОМЪ (Ѡ)(Ъ)ЩЪ, НАЧЕЛЪ ЖЕ С(Ы)НЪ. А ЕЖЕ ПО НАЧ(Е)ЛЪ Д(Ъ)ХЪ С(В)ЕТЫН.

ис(тъс)тво ж[е] трѣм[ъ] едно б(ог)ъ. единненіе же ѿ(ъ)цъ ѿ него бо и къ нѣмъ възводит се. и прочаа не так(о) славовати се, нъ так(о) съдръжати се.

тогожде. Іѡко триши х(ресто)с(ъ) даде д(с)хъ ап(о)с(то)ломъ. дваши оубо бл(а)г(о)д(а)тъ третѣе же свѣстѣнѣ самого посла. д(с)хъ дѣаше прежде въ агг(е)лскихъ(ъ) н(е)б(е)сныхъ(ъ) силахъ[ъ]. потомъ же въ ѿ(ъ)цехъ и прор(о)цѣхъ. по семъ же въ оученицехъ[ъ] х(ресто)внхъ. и симъ триши іако быше мошны вѣнѣти. и по три годн прежде прославленіа стр(а)ст(ъ)наг(о) х(ресто)ва. по прославленіи ж[е] въскр(ъ)сеніемъ(ъ), и по вѣшѣстѣи на н(е)бо или оустр(о)еніи¹¹ или іакож[е] под[о]баетъ[ъ] г(а)голати. сказаетъ[ъ] же прѣвое ѿ недѣгъ оищеніе. не кромѣ д(с)хъ іавѣ бываемо. и еже по съмотреніи вѣдновеніе. іавѣ се вѣдновеніе б(о)ж(ъ)ствнѣнше. и еже н(ы)ниа раздѣленіе огньныхъ[ъ] езыкъ, еже и праздннмъ. нъ прѣвое не іавѣ, второе же нзобразненіе, а еже съврѣшенненше. не съдѣаніемъ[ъ] приходѣ іакож[е] прежде, нъ ис(тъс)твомъ(ъ). іакож[е] реч(е)тъ кто приидѣша се и въ кѣпѣ ходе. лѣпо бо бѣ с(ы)нъ тѣлесне къ намъ[ъ] пришѣд[ъ]шъ, и томъ іавити се тѣлесне. и х(рист)ъ къ себѣ вѣшѣд[ъ]шъ, ономъ къ намъ[ъ] сънити.

іоанна злат(о)устаго, на евноміа. Іѡкож[е] оубо въздѣ ис(тъ) б(ог)ъ вѣмъ, и іако вѣстѣ васъ(ъ), како ж[е] ис(тъ) не вѣмъ. поніеж[е] безначелнъ ис(тъ) и пр(и)сносѣи¹²нъ. нбо немошно въ помышленіи разѣмѣти, како ж[е] и каковаго свѣстѣи томъ быти. ни ѿ кого ж[е] бытіа нмѣща. вѣмъ іако с(ы)на родн, како ж[е] родн не разѣмѣю вѣмъ іако д(с)хъ ѿ него како же ѿ него не знаю.

тогоже о с(в)ѣтѣмъ[ъ] д(с)сѣ. слыши б(ог)а г(а)голюща прор(о)комъ(ъ) ісанемъ проповѣдникомъ[ъ] бл(а)говѣрїа. слыши реч(е) мене іакоже і нс(ран)лю, ег(о)ж[е] азъ[ъ] призываю. азъ[ъ] б(ог)ъ испрѣва азъ[ъ] б(ог)ъ и по сыхъ[ъ], и разъе мене б(ог)а нѣс(тъ). азъ[ъ] основахъ[ъ] землю и д(с)хъ мой оутвѣрдн н(е)бо. виждѣ како ти сыждителъ г(а)голюетъ. азъ[ъ] свѣздамъ повелѣхъ[ъ]. азъ вѣзавнгохъ[ъ] правдою ц(а)ре, и вѣси пѣтїе мой правїи. рекъ(ъ) себѣ сыждителя творца н(е)бъ и земли. прочее бо несѣкрѣвенно г(а)голахъ(ъ) вамъ сїа, ни въ тѣмнѣ мѣсте рѣхъ[ъ] іако азъ основахъ[ъ] землю и сътворихъ[ъ] н(е)бо, и егда сътворише се тамо бѣхъ[ъ], и н(ы)ниа г(оспод)ъ посла ме и д(с)хъ его. сїа вѣса ѿ лица с(ы)на г(а)голюетъ прор(о)къ. словомъ бо г(оспод)нмъ н(е)б(е)са оутвѣрдише се, и д(с)хомъ[ъ] оустъ его вѣса сила нхъ[ъ]. и н(ы)ниа г(оспод)ъ посла ме. іакож[е] реч(е) д(с)хъ б(о)жїи, и навѣд[ѣ] въ писанїихъ[ъ] еже ѿ б(ог)а. такожде пакы реч(е)нноє д(с)хъ ѿ(ъ)тъ. и да не мниши пособствъ се г(а)голюет се, сп(а)сѣ оутѣсняетъ г(а)голюе, егда прїидетъ[ъ] параклитъ[ъ]. д(с)хъ истиннын нж[е] ѿ ѿ(ъ)ца исходитъ[ъ]. тамо ѿ б(ог)а здѣ ѿ о(тъ)ца. нж[е] г(а)гола себѣ нже ѿ ѿ(ъ)ца

¹¹ Дуж десне маргине листа 313а, дописана је реченица: Къ томъ ж[е] и о адамѣ, так(о) нерождѣнъ, снѣ: же ѿ адам(а) и евы, нъ нж[е] оны ис(тъс)твомъ(ъ) разликуютъ, кромѣ сътавѣмн.

изыдохъ]. тож[е] и с(в)т(о)мъ д(с)хъ, нж[е] ѿ о(тъ)ца исходитъ]. не реч(е) раждает се, ꙗже бо неписанна не подобаетъ мѡдрѣствовати; с(ы)нъ ѿ о(тъ)ца роди се и д(с)хъ исходитъ]. въпросиши а(н) ѿ мене разлѣчїа въсако, како роди се сын, и како исходитъ тѣ. ꙗкож[е] оубо(о) роди се наоучи се еси, и образъ] позналъ еси. егда оубо проповѣдаема слышиши, развѣеши ли и рождєніа образъ], иже на бо тѣю сѣтъ] вѣроу почитаема. и бл(а)гоу(ъ)стивымъ] помышленїемъ] съблюдаема. ꙗже ли сїа еже исходитъ]. и рождєніе нѣ, минаетъ] писанїе. нѣ да не реч(е)тъ кто с(ы)номъ д(с)ха. того радї г(ла)голетъ, д(с)хъ с(в)етын, нж[е] ѿ ѿ(ъ)ца исходитъ]. въводитъ бо о д(с)хъ нсхожденїи. ꙗко ѿ нсточ(ъ)ника вода текъша. по сѣмъ г(ла)гола рѣка исходитъ] нзъ едема, исходитъ] і истекаетъ]. по сѣмъ нсточникъ животныя воды ѿ о(тъ)ца ꙗкож[е] б(о)ж(ъ)ствєное слово въвѣд[ѣ]. ѿ животнаго бо нсточника вода истекаетъ] нсходнаа нж[е] ѿ о(тъ)ца исходитъ]. что исходитъ]; д(с)хъ с(в)етын. и како, ꙗко ѿ нсточника вода. ѿкоуд[оу] се вѣдомо, ꙗко д(с)хъ с(в)етын вода нарицает се. г(ла)голетъ бо сп(а)съ, вѣрєн въ мѣ ꙗкож[е] писанїе, рѣкы нзъ чрѣва его истекътъ] воды животныя. тѣмъ же єв(а)г(е)листъ вода сїю наводитъ г(ла)гола, сїа реч(е) о с(в)ѣтѣмъ д(с)хѣ егож[е] хотѣхъ прїемати вѣрѡущи въ нѣ. еше бо єв(а)г(е)листъ юааннъ тѣмъ д(с)ха с(в)етаго вода животнаа. ѿ(ъ)цъ же г(ла)голетъ, мене оставише нсточника воды живїе. нсточникъ оубо ѿ(ъ)цъ д(с)ха с(в)етаго, того радї ꙗко ѿ о(тъ)ца исходитъ]. г(ла)голет се оубо д(с)хъ божїи, и д(с)хъ нж[е] ѿ б(о)га. д(с)хъ ѿ(ъ)ца, и д(с)хъ нж[е] ѿ о(тъ)ца.

тогоже ѿ єв(а)г(е)лскихъ] словєсъ. Тако оубо г(ла)гола, аще оубо азъ] не ѿндъ оутѣшителъ не прїидетъ] къ вамъ]. не оубо бо д(с)хъ даетъ]. ꙗко нѣцїи нещѡютъ] ꙗко д(с)хъ дасть нмъ. ни, нѣ до(сто)нныхъ] на приманїе д(с)ха с(в)ета дѡновенїемъ] прїетова. аще бо агг(е)ла видѣвъ данїла оубоже се. что быше не прѣтрѣпєли нечреч(е)ннѡ оны бл(а)гоу(а)дѣ прїемлюще. еше не би оученикы прѣдоуговарь. того радї не реч(е) нмъ прїесте д(с)хъ с(в)етъ. нѣ прїимѣте д(с)хъ с(в)етъ. не погрѣшитъ же и то еже прїети нмъ г(ла)гола, властъ бо. кѡю властъ, властъ д(с)ховнѡю. не ꙗко мрътвыє въскр(ъ)сшати, и силы творити. нѣ съгрѣшенїа оставляти, разлѣчїа бо дарованїа д(с)ховнаа. тѣмъ же и навѣд[ѣ], нмъ же оставитє грѣхы оставет се. ꙗвляетъ] кы образъ] съдѣлає даетъ] нмъ. прїимѣте бо реч(е) сласъ нашъ д[ѣ]шъ с(в)етомъ д(с)хъ на вы, и вѣдете ли свѣд[ѣ]телє. Повелѣ нмъ ѿ іер(с)с(а)л(и)ма не ѡлѣчїати се. нѣ ждѣти обѣтованїа ѿ(ъ)ца, еже слышастє ѿ мене. и когда слышастє, реч(е), ꙗко подобаетъ] да азъ] ндѣ. аще бо азъ не ѿндъ оутѣшителъ не прїидетъ] къ вамъ]. и пакы испрошъ ѿ(ъ)ца нного параканта прїишетъ] вамъ да прѣбываетъ] съ вами. и что радї самоу еше свѣа а не ѿ[ѣ]шъ д[ѣ]шъ, а вѣ д(с)хъ с(в)етын не прїиде. нѣ самъ въ чєтиридєс(є)тын д(ъ)нъ по въскр(ъ)сенїи своємъ] възнесе се, а д(с)хъ с(в)етын въ .н.тїи д(ъ)нъ прїиде. г(ла)голаше бо прїимѣте д(с)хъ с(в)етын, того ради. да прїетивыхъ]

нхъ сътворит[ъ] и довол'ных[ъ] на прїиманїе. аще б(о) агг(е)ла хотѣн видѣти оустраши се данїилъ, колѣни паѣ(е) сїн хотѣще толїкѡ прїети бл(а)г(о)д(а)тъ. нли се оубо рещи їс(тъ), нли іако боуд[оу]ще іако оубе бываемое рет(е).

григорїа нискаго. Д(с)хъ с(в)е)тынъ вѣса въ вѣсѣх[ъ] съдѣвает[ъ] іакож[е] хошет[ъ]. светъ, и владеет[ъ], простъ, и правъ, и истиннъ. глѣбнны испытѡе б(о)жїе. ѿ о(тъ)ца нсходе, и с(ы)ном[ъ] прїемаемы.

тогоже. ѿз' же наказзем[ъ] ѿ с(в)е)тыных(ъ) писанїи, пою ѿ(ъ)ца иже пр(и)сно ѿ(ъ)ца свѣа. пою с(ы)на, иж[е] ѿ о(тъ)ца свѣ)ства безлѣтно вѣз'сїавшаа. пою д(с)хъ с(в)е)тын, иж[е] ѿ о(тъ)ца нсходѣши, и на с(ы)не почивающїи. исповѣдаю х(р)ст)а б(о)га свѣршенна, и чл(овѣ)ка свѣршенна тогоже. проповѣдаю б(о)ж(ъ)ства его высокаа. не стыжае с чл(овѣ)тства его смѣренным. нъ съ петром[ъ] вѣпїю къ немѡ. ты еси х(р)сто)с(ъ) с(ы)нъ б(о)га живаго. и тебѣ подобаетъ вѣсакаа слава ч(ъ)стъ и поклонїанїе съ ѿ(ъ)цемъ и с(в)е)тыным(ъ) д(с)хомъ, и н(ы)ниа.

тогоже. Д(с)хъ же нз' ѿ(ъ)цаа състава нсходит[ъ]. се ж[е] оубо(о) їс(тъ) и д(с)хъ оустъ его. тѣмже не рет(е) и слово оустъ его, іако да покажетъ іавѣ и оубѣрит[ъ] вѣсходное єдинствїе. іак(о) ѿ о(тъ)ца єдиногo нсходит[ъ]. По нас(ъ) їс(тъ) еже развѣити ѿ нас(ъ). нбо вѣтхїи завет[ъ] єдиногo б(о)га проповѣдает[ъ], кѣпно съ словомъ и д(с)хомъ. г(ла)го)лет бо словом[ъ] г(о)спoд)ниѣ н(е)б(е)са оутвѣрдише се, и д(с)хомъ оустъ его вѣса сила нх[ъ]. ѿсздѡ тронца познавает се. ѿ показанїа нашего їс(тъ) показати глѣбoч)ишаа. г(ла)го)летъ бо въ бытїи б(о)гъ, сътворим[ъ] чл(овѣ)ка по образъ нашѣмъ и подобїю. не о вѣнѣшнїем[ъ] видѣнїи чл(овѣ)ка г(ла)го)летъ, нъ о невннмѣмъ. нбо вѣнѣшнїе чл(овѣ)ка сложно їс(тъ). б(о)гъ же простъ. простъ їс(тъ) и несложенъ. іакож[е] оумъ слово и д(с)хъ невннма свт[ъ], и сїа трїи равна свт[ъ] въ чл(овѣ)цѣ. нбо оумъ раждаетъ слово, слово ж[е] подвнзаетъ оумъ, ннж[е] їс(тъ) оумъ без слова, ннж[е] слово без оума. також[е] и слово д(с)хомъ свѣїим[ъ] въ нас(ъ) нсходит[ъ] ѿ оума. сїа трїи равна свт[ъ] въ нас(ъ), и раздѣлнті се дрѡгъ ѿ дрѡга не может[ъ]. оумъ оубо прѣбывает[ъ] и раждаетъ слово. и слово прѣбывает[ъ] пронзноснмо д(с)хомъ, и прѣбывает[ъ] д(с)хъ. тако оубо и б(о)ж(ъ)ственомъ свѣ)ствѡхъ подобает[ъ] развѣити се. іако ѿ(ъ)цъ прѣбывает[ъ] ѿ(ъ)цъ, и с(ы)нъ прѣбывает[ъ] с(ы)нъ, и д(с)хъ прѣбывает[ъ] д(с)хъ. с(ы)нъ же не бывает[ъ] ѿ(ъ)цъ, а нн д(с)хъ. такожде и д(с)хъ с(в)е)тын, не бывает[ъ] ѿ(ъ)цъ ннж[е] с(ы)нъ. раждает[ъ] оубо ѿ(ъ)цъ с(ы)на, и їс(тъ) ѿ(ъ)цъ. и с(ы)нъ роднв се їс(тъ) слово, и прѣбывает[ъ] с(ы)нъ. такожде и д(с)хъ с(в)е)тын иже нз' ѿ(ъ)ца нсходит[ъ], и їс(тъ) д(с)хъ с(в)е)тын, нмже вѣсатъскаа ѡс(в)ѣшают се. и їс(тъ) тронца єдиносвѣишаа, ѿ(ъ)цъ и с(ы)нъ и с(в)е)тын д(с)хъ.

тогоже. єдино лице ѿ(ъ)нєе ѿ нєгож[е] слово раждает се, и д(с)хъ с(в)е)тын нсходит[ъ]. тѣмже оубо вѣннннн єдиновннна съ выновным[ъ], и еже ѿ нєго єдиногo б(о)га

г(лаго)лѣмъ. понѣж[е] съпр(ы)сносѣщныи сѣт[ъ] ема. ниж[е] оубо лѣтом[ъ] разлѣаютъ се дрѣгъ ѿ дрѣга лица б(о)ж(ъ)ствѣнаа. ни нравом[ъ] ни хотѣнїем[ъ], ни начинанїем[ъ] ни дѣнствомъ ни стр(а)стїю. никондѣже ѿ сицевых[ъ] ѣаж[е] въ ч(л)овѣцѣ видима сѣт[ъ]. такомо ѣако ѿ(ъ)цѣ ѿ(ъ)цѣ ис(тъ) а не с(ы)нѣ. и с(ы)нѣ с(ы)нѣ ис(тъ) а не ѿ(ъ)цѣ. такожде и д(с)хъ с(вѣ)тын ни ѿ(ъ)цѣ ис(тъ) ни с(ы)нѣ, нѣ д(с)хъ с(вѣ)тын.

епифанїа кѹпрѣскаго. б(о)га ѿ(ъ)ца, б(о)га с(ы)на, б(о)га д(с)ха с(вѣ)т(а)го именѣем[ъ]. а не б(о)гы. нѣс(тъ) бо многобожїе въ б(о)гѣ. въ трех[ъ] именех[ъ] єдино б(о)жѣство. ѿ(ъ)цѣ и с(ы)нѣ и с(вѣ)тын д(с)хъ. ниж[е] два с(ы)на сѣтъ, єдинород[ъ]нѣ оубо с(ы)нѣ. д(с)хъ же с(вѣ)тын д(с)хъ с(вѣ)тъ, д(с)хъ б(о)жїи, пр(и)сно сынъ съ ѿ(ъ)цемъ и съ с(ы)номъ. не южад[ъ] бо ис(тъ) ѿ б(о)га, ѿ б(о)га бо ис(тъ) ѿ о(тъ)ца нсходѣщъ, и с(ы)новне възымае и ѣвляє. нѣ с(ы)нѣ оубо єдинород[ъ]нѣ ѿ ѿ(ъ)ца, неслѣд[ъ]нѣ, ѿ б(о)га же ѿ(ъ)ца нсходѣщъ. и нѣс(тъ) ѣжадъ ѿ(ъ)ца и с(ы)на. не съмѣшенїе ис(тъ) ѿ(ъ)цѣ и с(ы)нѣ. нѣ троица єдиносѣннаа и єдиноис(тъ)ствѣнаа. нѣс(тъ) оубо дрѣгое сѣщѣство въ б(о)ж(ъ)ствѣ. ниж[е] бо дрѣгое б(о)ж(ъ)ство въ сѣщѣствѣ. нѣ то самое б(о)ж(ъ)ство. и ѿ того самого б(о)ж(ъ)ства с(ы)нѣ, и д(с)хъ с(вѣ)тын. с(ы)нѣ же, с(ы)нѣ ѿ ѿ(ъ)ца, и д(с)хъ ѿ ѿ(ъ)ца нсходен, и ѿ с(ы)на възымае. испытѣтъ глѣбнны б(о)жїе. възвѣщае с(ы)новне въ мирѣ. и ос(вѣ)щае с(вѣ)тыных[ъ] тронцею триниен[ъ]ною. ѿ(ъ)цѣ и с(ы)нѣ и с(вѣ)тын д(с)хъ, шѣд[ъ]ше оубо реч(е) наоучитѣе въсе єзыкы, кр(ъ)стѣще их[ъ] въ нлѣ ѿ(ъ)ца и с(ы)на и с(вѣ)таго д(с)ха, и тако вѣрѣем[ъ] ѣако д(с)хъ с(вѣ)тын ис(тъ) д(с)хъ б(о)жїи, д(с)хъ съврѣшенѣ. оутѣшителнѣ несѣзданѣ. ѿ ѿ(ъ)ца нсходим[ъ], и ѿ с(ы)на възымае и мирѣ ѣвляє. ѿ с(ы)на же възымает[ъ] понѣж[е] с(ы)нѣ ѿ мира пренде къ ѿ(ъ)цѣ. ѿ(ъ)цѣ же д(с)хъ посла въ нлѣ с(ы)на. и с(ы)новниа дѣла въз[ъ]мъ въ мирѣ оукрѣпи и ѣсно проповѣда.

анастасїа и кѹрїала. По чѣмъ познавае се д(с)хъ с(вѣ)тын ѿ о(тъ)ца и с(ы)на. по съставох[ъ], понѣж[е] ис(тъ) нсходѣщъ. вѣрѣю къ єдиног(о) б(о)га, и въ єдинѣ д(с)хъ с(вѣ)тын ѿ ѿ(ъ)ца нсходѣщъ.

с(вѣ)щенном(с)т(е)ника істин(а) философа о вѣрѣ. Єдинѣ вѣистинѣ б(о)гъ ис(тъ), нж[е] въсѣх[ъ] б(о)гъ. въ ѿ(ъ)ци и с(ы)нѣ и с(вѣ)тѣмъ д(с)сѣ разлѣѣваемыи. понѣж[е] бо ѿ своего сѣщѣства ѿ(ъ)цѣ с(ы)на роди, и с(вѣ)таго д(с)ха пронзведе. подобна оубо ѣаж[е] тогожде и єдиног(о) сѣщѣства причѣстна. тогожде и єдиног(о) съ подобїемъ неразлѣчна. вѣтъ же ѿ(ъ)цѣ оубо нерожденѣ. ѿ негож[е] с(ы)нѣ родисе, и д(с)хъ изыде.

тогожде. ѣако оубо с(ы)нѣ ѿ о(тъ)ца, тако и д(с)хъ. обач(е) образом[ъ] бытїа разлѣкѣют[ъ]. овѣ оубо свѣтъ ѿ свѣта рожденно въз[ъ]сїа. овѣ такожде свѣтъ ѿ свѣта не рожденно, нѣ нсходно.

с(вє)т(а)го кѹрила. Како нѣс(тъ) д(с)хъ б(ог)ъ, въсе нмѣе въ себѣ собѣство б(ог)а и ѿ(ъ)ца. и с(ы)номъ тѣвары дарѣемьин.

тогожде. Ёланко намъ[ъ] чл(овѣ)колюбїе сътвори въсѣхъ[ъ] вл[а]д[ы]ка. оу҃че ап(о)с(то)лъ павлѣ рєч(є). іако любовъ б(о)жїа нзлїа се въ срѣ]дца наша с(вє)тыимъ(ъ) д(с)хомъ дан'нымъ[ъ] намъ[ъ]. аще бо х(р)исто)с(ъ) любовъ ис(тъ) по іоанн'новѣ гл(а)сѣ; а не инно еже самъ[ъ], і инно еже въ нємъ[ъ]. простъ бывъ и не сложъ[ъ]нъ. нзлїа же въ срѣ]дца наша прѣбывающимъ[ъ] въ нас(ъ) д(с)хомъ с(вє)тыимъ(ъ). б(ог)ъ ис(тъ) оубо д(с)хъ, нже чинномъ[ъ] б(о)жїимъ прѣбывае въ нас(ъ). и да не смѣе рекъ, ѿ въсѣхъ[ъ] вышнѣаго нсходѣ свѣшства. особ'но ж[е] сын бытїемъ, и ѿ о(тъ)ца мыслѣно с(ы)номъ же, тѣвары подаваемьин.

Ѳєод[ω]ритъ. Подобаєтъ[ъ] разымѣвати, іако) бл(а)женнын Ѳєод[ω]ритъ зловѣрнымь нарицаєтъ, г(ла)голющихъ(ъ). іако д(с)хъ с(вє)тын и ѿ с(ы)на нсходєшъ. г(ла)голетъ(ъ) бо смѣ. свои же д(с)хъ с(ы)новн. аще оубо іако кѣпно ис(тъ)с(ъ)твнъ и ѿ ѿ(ъ)ца нсходѣ і нзыде исповѣдаєтъ кто. того іако бл(а)гоу)стива да прїимемъ гл(а)сѣ. аще ли ж[е] іако ѿ с(ы)на, или с(ы)номъ бытїе нмѣща, іако похвѣно се и нечѣстиво да ѿвѣржет се. Вѣрѣемъ[ъ] б(ог)ъ г(ла)голющѣ, д(с)хъ нж[е] ѿ ѿ(ъ)ца нсходнтъ. и б(о)ж(ъ)ствномъ павлѣ такожде г(ла)голющѣ. мы ж[е] не д(с)хъ мира сего прїєхомъ[ъ]. нъ д(с)хъ нж[е] ѿ б(ог)а.

с(вє)т(а)го мѣзїма. Ёдинъ б(ог)ъ єдино) с(ы)на роднтєль. и д(с)ха с(вє)та)го источникъ. єдинница несмѣснаа, и тронца нераздѣлнаа. оумъ безначєлнъ, єдино) єдино)сѣщнъ. безначєлнаго слова роднтєль. єдинъ пр(ы)сносѣшствнаго живота іако д(с)ха с(вє)та источникъ.

дамас(а) папы римс(ка)го. Нже не рєч(є)тъ, с(вє)тын д(с)хъ іако ѿ о(тъ)ца свѣшн ис(тъ). іакож[е] и с(ы)нъ ѿ б(о)ж(ъ)ствнаго свѣшства, и ѿ б(ог)а б(ог)ъ слово. да ис(тъ) проклетъ. Аще кто ѿ о(тъ)ци и с(ы)не добрѣ вѣрѣєтъ. а ѿ с(вє)тѣмъ д(с)хъ неправѣ иматъ[ъ], єрєтнкъ ис(тъ). занє въси єрєтици о с(ы)не б(о)жїи и о с(вє)тѣмъ д(с)сѣ зловѣрюще, въ іоуденскомъ[ъ] и въ иноезычномъ[ъ] невѣрїи прѣбывають[ъ]. сн дамась прѣдстатєль быс(тъ) с(вє)щеннаго втораго събора.

кєлєстїна папы римскаго, прѣдстатєля третїаго събора. Кто оубо когда осѣжденъ и проклетїю бѣдетъ[ъ] дос(то)инъ. тѣйю тѣ, нж[е] ѿемлетъ[ъ] и прилагаетъ[ъ] вѣрѣ. нео исплнъ іавѣ прѣданна намъ[ъ] ѿ с(вє)тыихъ(ъ) ѿ(ъ)цѣ. ннж[е] приложєніє, ннж[е] оу҃чїованїє примѣють, іакож[е] писанно обрѣтаємъ[ъ] въ с(вє)щенныхъ(ъ) книгахъ[ъ] нашихъ[ъ]. Кєлїа бо мѣка оу҃готованна ис(тъ), прилагающымъ или ѿемлющымъ. тѣмъ же и мы смѣваго ѿсѣцаємъ[ъ] ѿ с(вє)тые цр(ъ)квє, пониж[е] ненсѣлны сѣтъ раны єго.

григоріа папы римскаго. сын по шестомъ[ъ] с(вѣ)томъ[ъ] въселиенскомъ[ъ] съборѣ быс(тъ). онъ же римскимъ[ъ] языкомъ[ъ] и писмены б(о)гослови. еже ѿ ѿ(ъ)ца единого прѣдлагает се д(с)хъ с(вѣ)тъ.

захаріа папа. оутѣшительны д(с)хъ ѿ о(тъ)ца исходитъ[ъ] и на с(ы)нѣ починаетъ[ъ]. ѿ пр(е)д(е)те се навикъ видѣвша д(с)хъ сходещъ яко голубъ, и пребывающъ на немъ[ъ].

иоан(нъ) папа римскыи. При василіи ц(а)ри константинопол'скомъ[ъ] прозываемомъ[ъ] макіедоніанинѣ. съборѣ васеленскы събравъ, быс(тъ) въ константинополю повелѣніемъ[ъ] ц(а)ревемъ[ъ], и с(вѣ)тыхъ[ъ] патріархъ. къ оутврѣ[ъ]жденію с(вѣ)т(а)го седмаго събора, и къ разоренію нововъзвышенны латинскы ереси. которю с(вѣ)тын съборѣ осочилъ, и доводне облычилъ. и оукрѣпляющихъ[ъ] тью анафемъ прѣдалъ. и таковое повелѣніе оуставилъ г(ла)голю снцѣ. ест ли кто о кромѣ сего с(вѣ)щеннаго, иже смѣетъ[ъ] иное писати, или что приложити, или ѿнѣти. и то повелѣніемъ[ъ] съборовымъ[ъ] дрѣзнетъ[ъ] именовати да бѣдетъ осужденъ. и въсакого съжитіа хр(ъ)стіанскаго ѿ[ъ]тврѣженъ. тѣмъж[е] бл(а)женныи іоаннъ папа пише, до с(вѣ)тѣншаго фотіа патріарха ц(а)риградскаго, снцѣ г(ла)голетъ. ибо твоѣ братство добръ вѣстъ. яко егда мало прѣжде сего дошло нас(ъ) посланіе, о с(вѣ)тѣн вѣрѣ нас(ъ) испитѣе. обрѣте нас(ъ) съблюдающихъ[ъ] цѣло, якож[е] изначела намъ[ъ] прѣданно быс(тъ). ниж[е] прилагающихъ[ъ] что, ниж[е] ѿемляющихъ[ъ] что. извѣстно бѣдѣше яко таковаа дрѣзѣющіи теш'кое осужденіе ж[ъ]дѣше съблюдают се. и сего раді пакы оукрѣпленіа своего се творити, съ юдою съчиняемъ[ъ]. яко прѣстѣпникомъ[ъ] б(о)жїихъ[ъ] словесъ. и прѣтворителен феологію г(оспод)а і(со)у(са) х(рист)а, и противъ[ъ] б(о)гоносныхъ[ъ] ѿ(ъ)цъ. иже съборне събрани прѣдаше намъ[ъ] с(вѣ)тое исповѣданіе вѣры. прѣтворити ж[е] и дрѣзопрѣстѣпници, еже тожде яко юда сътворише. не тѣло г(оспод)нѣ на съмрътъ вѣдали. нъ вѣрныхъ[ъ] иж[е] сѣтъ[ъ] члѣн'кы тѣла того ѿ[ъ]секли, и разлзчили единыхъ[ъ] ѿ дрѣгыхъ[ъ], и тако оу вѣтѣню съмрътъ послали, пат(е) же самыхъ[ъ] себѣ. так(о) якож[е] и рѣ(е)ннїи оу'еникъ тѣ неправѣ сътворилъ.

иоан(на) дамаскіна. Въ б(о)ж(ъ)ствнемъ[ъ] свѣствѣ простомъ[ъ] и несложнѣмъ[ъ]. д(с)ха б(о)жїа быти бл(а)гоч(ъ)стне исповѣдовати подобаетъ[ъ]. самую силѣ свѣствѣнню въ себѣ въ своен іес(тъ)ствнен в(о)постаси зримю. ѿ о(тъ)ца исхощѣшю и на словѣ починающю, и его обывляющю. а ни ѿ[ъ]дѣлти се ѿ б(о)га, въ немъже іес(тъ). а ни ѿ слова о немъже свѣдѣ[ъ]тел'ствуетъ[ъ] мощ'но іес(тъ).

тогож[е] о вѣрѣ. Вѣрѣмъ въ единого б(о)га, въ едино начело. едино ж[е] безначелно. не ѿ иного быти идѣщаа. аще что іес(тъ) еже іес(тъ). нъ самъ источникъ бытіа

тѣх[ъ] ѡбж[е] свѣтъ, и животъ нх[ъ] кон свѣтъ. Въ единого ѿ(ъ)ца въсѣх[ъ] нач(е)ло и вынъ, ни ѿ когож[е] родивша се, ни ѿ когож[е] рожденна. с(ы)нъ божїи нж[е] ис(тъ) сїанїе славы. и образ[ъ] о҃иїи впо́стаси. жива мѡдрост(ъ) и сила и слово съсвѣтъствное. и свѣршенъ образ[ъ] невнѡ(и)маго ѿ(ъ)ца.

тогоже о ѿ(ъ)ци и с(ы)не. с(ы)нъ образ[ъ] о(тъ)ца свѣства. понїеж[е] и свѣршенъ ис(тъ), и въ своен впо́стаси, и въ въсѣмъ равнъ оцъ кроуѣ нерожденїа. аще бо и д(с)хъ с(ве)тын ѿ о(тъ)ца исходитъ. нъ не рожденїем[ъ]. нъ исхожденїем[ъ]. и ни здѣ състава образ[ъ], непостыжим[ъ] и недовѣдом[ъ]. такъ тако и с(ы)новне рожденїе недовѣдомо ис(тъ). також[е] и адам[ъ] нерожденъ ис(тъ), създанїе бо ис(тъ) б(о)жїе. а снѡъ рожденъ тако с(ы)нъ ис(тъ) адамовъ. и ева ѿ адамова ребра нзъшѣа не родила б(о) се нта. ниж[е] бо они ис(тъ)с(ъ)твом(ъ) разлїчны свѣтъ сами въ себѣ. тѣмлю образом[ъ] състава разлїкуютъ. неѡ единъ ѿ(ъ)цъ нерожденъ не оубо здѣшго впо́стаси свое впо́стаси, свѣство имѣет[ъ]. и единъ с(ы)нъ рожденъ ѿ о(тъ)ца бо свѣства безъ начела и безъ лѣта роди се. и единъ д(с)хъ с(ве)тын ѿ о(тъ)ца свѣства происходеши, не рожденъ бо нъ исходенъ. образъ же рожденїа і исхожденїа никакож[е] постыжим[ъ] ис(тъ). и сїе подобает[ъ] вѣдети нмѣ ѿ(ъ)тства, и с(ы)новства, і исхожденїа. не ѿ нас(ъ) къ прѣбл(а)женїюмъ б(о)ж(ъ)ствъ прѣносимо быти. нъ ѿ[ъ]тоу[оу] нам[ъ] прѣдано.

тогоже. Такоже въ единого с(ве)таго д(с)ха вѣрвемъ, г(спода) животворещаго ѿ о(тъ)ца исхощаго. и на с(ы)нѣ почивающаго. съ ѿ(ъ)цемъ и съ с(ы)номъ кѣпно покланїемаго и славиаго. въ въсѣх[ъ] ѿ(ъ)цъ и с(ы)нъ равнаго. ѿ о(тъ)ца исхощаго и с(ы)номъ подаваемаго. и собою творещаго и въ свѣство приводещаго въ въсѣх[ъ]. неѡлїчнаго неѡходещаго ѿ о(тъ)ца и с(ы)на. и въсе имѣющаго еинко нмѣт[ъ] ѿ(ъ)цъ и с(ы)нъ развѣ нерожденїа и рожденїа. ѿ(ъ)цъ бо безъ выни и нерожденъ, неѡ не ѿ много ис(тъ). самъ же пач(е) нач(е)ло ис(тъ) и вына бытїю с(ы)нъ же ѿ о(тъ)ца рожд[ъ]ствнѣ, а д(с)хъ с(ве)тын самъ ѿ о(тъ)ца, вѣстинъ нерожд[ъ]ствнѣ нъ исходнѣ сын. въсе бо еже имѣетъ с(ы)нъ и д(с)хъ с(ве)тын, ѿ о(тъ)ца имѣют[ъ]. и самое то еже быти. аще нѣс(тъ) ѿ(ъ)цъ, то ни с(ы)нъ ис(тъ) ни д(с)хъ. единъ поистинѣ б(о)гъ ис(тъ) ѿ(ъ)цъ и слово и д(с)хъ.

тогоже. всего радї не три боги г(лаго)лемъ нмѣнюще ѿ(ъ)ца и с(ы)на с(ве)т(а)го д(с)ха, нъ пач(е) единого. тронцъ с(ве)тѣю, б(о)г(а) с(ы)на и с(ве)т(а)го д(с)ха. въ единой выне сирец[ъ] въ ѿ(ъ)ци. а ни сложных[ъ], а ни сдѣшенных[ъ] по савелнѣхъ злооумїю. единъ ѿ(ъ)цъ нж[е] ис(тъ) ѿ(ъ)цъ безъ начела, сирец[ъ] безъ выни ни ѿ кого бо. единъ с(ы)нъ нж[е] с(ы)нъ сын. и не безъ начела рекше не безъ выны, неѡ ѿ о(тъ)ца сын. аще ли вѣмѣ начелъ ищешн, и онъ безначелнъ. творѣцъ бо лѣтом[ъ] а не под[ъ] лѣты. единъ д(с)хъ с(ве)тын исхощѣ вѣстинъ ѿ о(тъ)ца, не с(ы)новскы нъ исходнѣ. не ѡстѣплѣшъ ѿ(ъ)цъ нерожденїа понїеж[е] родилъ. а ни с(ы)нъ рожденїа, понїеж[е] ис(тъ)

ѿ нерожденнаго. а ни д(с)ха въ ѿ(ъ)ца и въ с(ы)на претварающа се, того радѣ нж[е] исходитъ, ни еже б(ог)ъ ис(тъ), нбо сконства неподвижнии прѣбываютъ[ъ]. Вѣдети подобаетъ[ъ] яко не исповѣдаемъ[ъ] ѿ(ъ)ца быти ѿ иного. нъ его ѿ(ъ)ца с(ы)новниа. а с(ы)на не г(лаго)лемъ безъ выны, нж[е] ѿ(ъ)ца его нменемъ. нъ г(лаго)лемъ его быти ѿ о(тъ)ца, и с(ы)на о(тъ)ца. а д(с)ха с(ве)т(а)го ѿ о(тъ)ца, и д(с)ха ѿ(ъ)ца нарицаемъ[ъ]. а ѿ с(ы)на не г(лаго)лемъ д(с)ха с(ве)т(а)го. нъ д(с)ха с(ы)новниа нарицаемъ[ъ]. с(ы)на же д(с)ха быти не г(лаго)лемъ, а ни пакы ѿ д(с)ха.

тогож[е]. Я когда зрѣ яко тые впостасы къ себѣ имѣютъ[ъ]. вѣмъ нж[е] ѿ(ъ)цъ ис(тъ) свѣтъное сл(ъ)нце источникъ бл(а)гости. глѣбниа бездна свѣства. свѣства ис(тъ) г(лаго)лъ. слова мѣдрости, силн света б(о)ж(ъ)ства. источникъ родещи и производещи скръвеннаго къ немъ[ъ] бл(а)га. онъ оубо ис(тъ) разума и слова бездна глѣбниа, слова родителъ, и словомъ[ъ] с(ве)т(а)го д(с)ха производителъ. нѣсть ѿ(ъ)цѣ слово, мѣдрость силн воля, тѣмю с(ы)нъ, нж[е] ис(тъ) единая сила ѿ(ъ)ца, мѣщаа въса сътворити нж[е] свѣтъ[ъ]. такъ яко съвршенное свѣство за съвршеннаго свѣства рожденно нж[е] с(ы)нъ ис(тъ) и г(лаго)лет се. д(с)хъ же оубо с(ве)тын обѣмляющая сила скръвеннаго б(о)ж(ъ)ства о(тъ)ца. ѿ о(тъ)ца вѣстниихъ словомъ[ъ] исхоща. нерожденне яко самъ[ъ] вѣсть. ѿ(ъ)тоуд[оу] же д(с)хъ с(ве)тын въсего сътворенїа вѣшемъ[ъ] създатель г(лаго)лет се. въсе оубо елнци дос(т)онтъ яко вынѣ ѿ(ъ)цѣ, источникъ и родителю, тые единомъ ѿ(ъ)цѣ оускают се. ѿ(ъ)цъ источникъ и вына ис(тъ) с(ы)на и д(с)ха. ѿ(ъ)цъ же единого с(ы)на производителъ, и с(ве)т(а)го д(с)ха. с(ы)нъ сы слово мѣдрость, сила образъ[ъ] и снѣе о(тъ)чее, и ѿ о(тъ)ца. д(с)хъ с(ве)тын нѣс(тъ) с(ы)нъ ѿ(ъ)тъ, въсакъ ж[е] д(с)хъ ѿ(ъ)тъ, иже ѿ о(тъ)ца исхощѣ. нбо несѣтъ[ъ] ника ж[е] движенїа безъ д(с)ха. нъ и с(ы)новнъ д(с)хъ ис(тъ). не иже бы ѿ него нъ имъ ѿ о(тъ)ца исхощѣ. единъ бо ѿ(ъ)цъ вына ис(тъ). тогож[е] о о(тъ)ци и с(ы)нѣ и с(ве)тѣмъ д(с)сѣ. Образъ[ъ] ис(тъ) оѣи с(ы)нъ, и с(ы)на д(с)хъ с(ве)тын. имъ же х(ристо)с(ъ) въ чл(овѣ)кѣ прѣбывающе. дактъ[ъ] ема что ис(тъ) по образъ. б(ог)ъ д(с)хъ срѣдныи, нерожденнаго и рожденнаго, и с(ы)номъ ѿ(ъ)цѣ снѣенїи. д(с)хъ б(о)жїи г(лаго)лет се. д(с)хъ х(рист)а. разумъ х(ристо)въ д(с)хъ г(оспод)нъ. самъ г(оспод)ъ, д(с)хъ въс(ы)новенїа. б(ог)ъ и с(ы)нъ ис(тъ). онъ же въсегда сы съ о(тъ)цемъ. безлѣтнѣ, вѣне, неистъщенне, неизменнѣ, и ѿ него рожденныи. б(ог)ъ и д(с)хъ с(ве)тын ис(тъ). сила ос(ве)щающая, къ сконствѣнои впостаси свѣа. нераздѣлане ѿ о(тъ)ца исхощѣ, и въ с(ы)нѣ почивающѣ. съис(тъ)ствнъ ѿ(ъ)цѣ и с(ы)нѣ.

тогожде. Вѣрю въ единого б(ог)а ѿ(ъ)ца въсѣдръжителѣ, творца н(е)бѣз и земли, и вѣсѣмъ[ъ] вид(н)имъ(ъ) и невид(н)имъ(ъ). и въ единого(о) г(оспод)а н(со)у(са) х(рист)а с(ы)на б(о)жїа единороднаго, ѿ оца рожденнаго прѣжде вѣсѣхъ[ъ] вѣкъ. и въ прѣс(ве)таго д(с)ха г(оспод)а животворещаго нж[е] ѿ о(тъ)ца исхощаго. съ ѿ(ъ)цемъ и съ с(ы)номъ покланѣмаго и славимаго. имъ же въса ос(ве)щают се. Въ с(ве)тѣю къ с(ве)тѣю (*sic!*)

тросницъ нераздѣланю, несъзданю, и равносил'нню, и безначеланю и единонат(е)ланю, и трісѣставнню. въ ѿ(ъ)ца б(ог)а рождшаго. въ с(ы)на б(ог)а рождѣннаго. д(с)хъ бо бѣше пр(и)сно съ ѿ(ъ)цемъ и съ с(ы)номъ. ни бо єдинъ ѿ єдиног(о) раздѣлан се ког-да. бѣше б(о) ѿ(ъ)цъ пр(и)сно, и пр(и)сно съ синомъ[ъ]. и с(ы)нъ бѣше съ ѿ(ъ)цемъ и д(с)хомъ вѣквпѣ. сице покланіаю с(е) и славаю с(вє)тъю тронцъ. нераздѣланое въ трѣх[ъ] съставех[ъ] єдино б(о)ж(ъ)ство. самъ[ъ] же г(оспод)ъ н(а)шъ и с(с)с(ъ) х(рист)с(ъ) с(ы)нъ и слово б(о)жїе г(лаго)летъ. аще любите мн и заповѣдн мое съблюдете. и азъ[ъ] оум(о)лю ѿ(ъ)ца і много оутѣшителя дас(тъ) вамъ[ъ]. да прѣбываетъ[ъ] съ вами д(с)хъ истин-нын. ꙗ рѣх[ъ] вамъ' свѣѣи съ вами. ег[а]а ж[е] прїидетъ[ъ] д(с)хъ истиннын, егож[е] послетъ[ъ] ѿ(ъ)цъ въ нме мое, и онъ наоучитъ[ъ] васъ о вѣсѣмъ[ъ]. егда же прїидетъ[ъ] оутѣшитель, егож[е] послаю вамъ[ъ] ѿ о(тъ)ца. д(с)хъ истиннын иж[е] ѿ(ъ)ца исходитъ[ъ], тъ свѣдѣ[ѣ]тельстветъ[ъ] о мнє.

ап(о)с(то)лъ павълъ къ титъ пишетъ[ъ] г(лаго)ла сице(е). ѿгда же бл(а)г(о)д(а)тъ и чл(овѣ)колюбїе яви с(е) сп(а)са нашего б(ог)а. не ѿ дѣлъ праведныхъ[ъ] єже сътворихомъ[ъ] мы, нъ по своен его м(и)л(о)сти сп(а)се насъ(ъ) банією пакыбытіа, и обновиленїемъ[ъ] д(с)ха с(вє)т(а)го егож[е] излїа на насъ[ъ] ѡбычно, і(с)с(с)с(ъ) х(рист)омъ сп(а)сителямъ[ъ] нашимъ[ъ].

и великын афанасїе г(лаго)летъ сице. И кс(тъ) оубо ѿ(ъ)цъ свѣршєнъ. єже быти имѣе и неоскѣдно, корѣнь і источникъ с(ы)на и д(с)ха.

прочее же ѿ б(о)гоносныхъ(ъ) ѿ(ъ)цъ о семъ свѣдѣ[ѣ]тельствованнаа, кто можетъ къ такы малы вѣмѣстити кнжкы, тѣмъже тако самъ г(оспод)ъ съпославшѣтъ[ъ] г(лаго)ле.

горе хвалєшмъ на д(с)хъ с(вє)тын тако не ѡпастит се грѣхъ[ъ] ихъ, ни въ сын вѣкъ ни въ боуд[оу]щїи. д(с)хомъ бо с(вє)тыиъ вѣси оучителїе наоучише и оувѣрише православнню вѣрѣ. мы же ап(о)с(то)лъское православіе тако ц(а)ръское одѣанїе носєще. н(е)б(е)сноиъ ц(а)рствїю наслѣдници вѣдема. бл[а]г[о]д[а]тїю и чл(овѣ)колюбїемъ несъзданыє и єдиносвѣнїе тронце, аминъ:~

THE HOMILY ON THE HOLY SPIRIT IN THE VRHOBREZNICA CHRONICLE

ZORAN RANKOVIĆ

The essay deals with the complex structure and the basic characteristics of the script and the characteristics of the orthography of *The Homily on the Holy Spirit* preserved in the Vrhobreznica Chronicle. The *Homily* consists of three parts: the first three chapters of the *Confession of Faith* of Gregory Palamas, the expanded *Answer to the Latins* by Germanus II of Constantinople and selected chapters from the eight chapter of *An Exact Exposition of the Orthodox Faith* by John of Damascus. The author also encloses the transcript in Serbian Church Slavonic of the *Homily on the Holy Spirit*.

Keywords: Serbian Church Slavonic language, the Vrhobreznica Chronicle, Filioque, Gregory Palamas, Germanus II, John of Damascus

ЛИТЕРАТУРА

- Бек 1998: Х.-Г. Бек, *Византијски миленијум*, Београд – Бања Лука 1998.
- Мајендорф 2008: Ц. Мајендорф, *Византијско богословље*, Крагујевац 2008.
- Попов 1875: А. Попов, *Историко-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латинян (XI–XV в.)*, Москва 1875.
- Радуновић 1984: В. Радуновић, „Исповедање православне вере“ светог Григорија Паламе, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 47–48/1–4 (1984) 85–95.
- Стојановић 2010: Ј. Стојановић, *Писар Гаврило Тројичанин и правописно-језичке особености Врхобрезничког летописа*, Зборник радова са научног скупа: Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове (Плужине, 24–25. септембар 2006), Беране – манастир Заграђе 2010, 159–170.
- Српске рукописне књиге у Чешкој 2015: И. Шпадијер – В. Тријић – З. Ракић – З. Ранковић, *Српске рукописне књиге у Чешкој*, Београд 2015.
- Kakridis 1992: I. Kakridis, *Byzantinische Unionspolemik in den Ostroger Drucken des ausgehenden 16. Jahrhunderts*, Zeitschrift für slavische Philologie 52 (1992) 128–149.
- Scarpa 2012: M. Scarpa, *Gregorio Palamas Slavo. La tradizione manoscritta delle opere. Recensione dei codici*, Milano 2012.
- Vašica – Vajs 1957: J. Vašica – J. Vajs, *Catalogus codicum palaeoslovenicorum Musaei Nationalis Pragae*, Pragae 1957.

ЈЕДАН ЗАБОРАВЉЕНИ РУКОПИС КОЈИ СЕ ЧУВА У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ ЦРНЕ ГОРЕ НА ЦЕТИЊУ

МИЛЕНА МАРТИНОВИЋ*

Айспракѝ: У Народном музеју Црне Горе на Цетињу чува се један заборављени рукопис занимљиве садржине, писан у Москви 1753. године, по наруџбини црногорског митрополита Василија Петровића. Рукопис носи назив *Синодик*, а митрополит Василије га је добио од Илариона, епископа сарског и подонског, приликом свог боравка у Москви поменуте године, о чему свједочи запис на последњем листу књиге. Први дио рукописа (37 листова) сачињава *Чин сѣрављања и освећења свейоѝа мира*, а други дио, занимљив за нашу историју, чини последњих 13 листова који, уствари, представљају синодик. Поред имена руских црквених и свјетовних великодостојника, по жељи владике Василија, дописана су имена из српске, тачније, црногорске историје која се, по његовом виђењу историјске улоге у којој су се нашла, благосиљају или проклињу (анатемишу). Могло би се рећи да је овакав садржај *Синодика*, претходно његовој *Истѝорији Црне Горе*, штампаној у Москви, 1754. године.

Кључне речи: Цетиње, Москва, *Синодик*, владика Василије, рукопис

У Архивско-библиотечком одјељењу цетињског Музеја налази се једна рукописна књига из средине XVIII вијека о којој има врло мало података. Рукописна књига није археографски обрађена нити је забиљежено којим је путем доспјела у Народни музеј. Подаци којима располажемо садржани су у попратном листу уз књигу на којем је, у новије вријеме, записано да се ради о *Синодику* у коме се помињу руски, српски и црногорски црквени и свјетовни великодостојници. Књига има сигнатуру, чува се у сефу Архивско-библиотечког одјељења, и то су сви подаци о њој који се, у првом моменту, могу добити. Међутим, ако заваримо мало боље у рукопис, видјећемо да први листови упућују

* Милена Н. Мартиновић, Народни музеј Црне Горе на Цетињу, 65mmartinovic@gmail.com

на један препис и исправку грчког текста чина справљања и освећења светог мира, насталог 1662. године, на рускословенском језику. Препис и превод је, како се наводи на крају рукописа, настао благословом патријарха московскога кир Јоакима, двадесет година после грчког издања, односно 1683. године. Наш рукопис могао је настати 1709. године, јер је приликом помена једног руског великодостојника забиљежена 1708. година, како се види из текста на листу 42а – *ѿ прошломъ лѣтѣи — мѣ годѣ въ мѣсѣцѣ октоврѣи малороссѣискихъ городѣвъ бывшѣи гетманъ Ивашка Мазепка, забывъ страхъ божѣи и престное цѣлованіе презрѣвъ*. Међутим, по садржају другог дијела књиге и запису на последњем листу, сазнајемо да је рукопис настао много касније, тј. да је преписан 1753. године у Москви, а по наруџбини црногорског митрополита Василија Петровића. Рукопис се састоји из два дијела – од *Чина сѣрављања и освећења свейоїа мира*, који је исписан на првих 37 листова, и другог дијела или додатка, на преосталих 13 листова које сачињавају поменик, односно синодик. О овом рукопису нема много података у литератури, сем код Душана Вуксана, који је објавио краћи текст, под називом *Вѣчноїамјайник и анаїема*¹. Приликом проучавања садржаја другог дијела књиге, у којем се заједно помињу руски и српски великодостојници из црквеног и свјетовног живота, осврнућемо се на личност и столовање Василија Петровића на катедри цетињских митрополита, као и на историјске прилике у Црногорској митрополији у времену у којем је Василије живио.

Митрополит Василије Петровић Његош родио се 1709. године, у селу Његуши. Отац му се звао Радуде Петровић и био је брат владике Данила. Прву младост провео је код својих родитеља, на Његушима, а онда је прешао на Цетиње, код свог стрица, митроплита Саве Петровића. У Цетињском манастиру, гдје је добио и прво образовање, живио је до 1743. године. Као што је митрополит Данило још за живота назначио за свога помоћника синовца Саву, тако је и Сава учињено са Василијем; назначио га је за помоћника и свога насљедника. Како Сава није могао дати Василију образовање какво се тражило за будућег владика, послао га је у Пећ, код српског патријарха Атанасија II, гдје је Василије продужио учење до 1750. године. Атанасије II је, 22. августа 1750. године, у Пећи посветио Василија Петровића у чин епископа, давши му при томе титулу *еїзарха* светог пријестола пећког

¹ Вуксан 1930, 234–237.

– патријаршије славеносрпске, налажући да свуда, у сваком мјесту, буде приман са почастима које приличе патријарху, као и да у свим епархијама Пећке патријаршије може читати молитве и давати благослов свима који би га жељели примити од самог патријарха.²

По повратку у Црну Гору, Василије је постао сауправитељ митрополита Саве. Првих година своје владе, Василије се особито трудио да уведе земљу у ред, да прекине међусобне свађе. Такође је успоставио власт губернатора, давши ово звање Станиславу Радоњићу. Задатак губернатора је био да помаже митрополиту у грађанској управи народом.

Митрополит Василије је желио да оде у Русију да се лично упозна са царицом Јелисаветом и моли је за потребе свога народа. У исто вријеме кад се спремао за пут у Русију, искрсао му је други важан задатак у вези са заштитом Пећке патријаршије. У вријеме пресељења Срба у Мађарску, које се догодило под патријархом Арсенијем Чарнојевићем 1690. године и под патријархом Арсенијем IV Шакабентом 1737, многи црквени предмети Пећке патријаршије били су понети у Мађарску. Они су, по праву, припадали Пећкој патријаршији, због чега је патријарх Атанасије радио да се ове ствари врате одакле су и донете. Опуномоћио је митрополита Василија да, у његово име, тражи однете ствари, преко аустријске владе, од Српске митрополије у Мађарској. Осим тога, патријарх је препоручивао Василију и да моли руску царицу за помоћ Патријаршији коју су „богомрски Агарјани Турци“ опустошили и разграбили. О томе свједочи *Грамаѝа* коју је патријарх послао митрополиту Василију:

Атанасије, Божјом милошћу православни архиепископ пећки и све Србије, Бугарске, Далмације, Босне, страна дунавских и свега Илирика патријарх:

Неиспитанијем и праведнијем допуштењем Сведржитеља Бога народи Свете јерусалимске цркве који се налазе у земљама нашега српскога царства, за велике њихове грехове потпали су под агријански јарам. Особито свакога сажалења достојна српска земља која, не само да је свако право и слободу изгубила, него и непрестано под ногама противника лежи и трпи таква страдања да их није могуће ни описати. Једна је још надежда која подржава трпљење овдашњега народа хришћанскога: то су мошти

² Вуксан 2007, 148–149; Милутиновић Сарајлија 1835, 78–80. Ова грамата о рукоположењу митрополита Василија Петровића данас се налази у изложбеном простору Историјског музеја Народног музеја Црне Горе на Цетињу.

светијех царева и архиепископа овога дубоко падшега царства, који су праведноме Богу угодили и који својим заступништвом бране људе Божје од коначне погидије. Кад је био посљедњи рат турски, тада је овај богомрски род агрјански пограбио и оплијенио овдашњу Патријаршију, тако да ништа није остало осим неколико светих моштију које су биле сакривене. Осим тога, они су од Патријаршије узимали велики данак што је ову свету обитељ метнуло у велике дугове, тако да смо ми на крају пропасти, ако нам се помоћ не учини. Зато ми учинисмо савјет и договор са својима митрополитима и нађосмо за потребно к Двору рускоме посланство послати и поклонити се. На овоме светоме сабору једногласно изабрасмо ове славеносрпске патријаршије и престола пећкога патријарха и катедралнога слободнога принципата књажевине, црногорскога Манастира цетињскога преосвећенога митрополита скендеријскога и приморскога, господина Василија Петровића, који га свијема високијема достојанственицима и свакога чина господи препоручујемо, и молимо да му се даде слободан пролазак, као и повјерена му прошења гдје треба предати, као што то би учињено и нама самима. Ми ћемо бити свијема и свакоме за то благодарни. Из резиденције Патријаршије пећке мјесеца 25. године 1751.

На овој граматии су својеручно потписани, осим патријарха Атанасија Гавриловића, Викентије Стефановић – митрополит биоградски, Филотеј Рацановић – митрополит херцеговачки и Гаврило Ђорђевић – митрополит рашки.³

Василије Петровић је отпутовао у Беч да врати црквене утвари. Он се царици Марији Терезији пожалио да му митрополит Ненадовић није предао све предмете из Пећке патријаршије. По повратку у Срем, по налогу митрополита Ненадовића, Василије је приворен у манастиру Крушедолу. Како се испоставило да Василијева тужба против митрополита Ненадовића није истинита, царица је наредила да се Василије задржи у затвору док не дође одговор од пећког патријарха.⁴

Свој боравак у Бечу, Василије је искористио да се обрати царици Марији Терезији, тражећи заштиту за Црну Гору од аустријског двора. Пошто је дошао у сукоб са митрополитом Ненадовићем, његова молба Марији Терезији није наишла на разумијевање. Послије неколико

³ Драговић 1884–1885, 14–15; Вуксан 2007, 147. *Граматија* је изложена у Историјском музеју Народног музеја Црне Горе.

⁴ Станојевић 1975, 327; Руварац 1898, 28, 31, 35.

мјесеци проведених у притвору, пошто је добио све утвари Пећке патријаршије, почетком јула 1751. године, Василије је напустио Срем и, преко аустријских и млетачких земаља, кренуо у Црну Гору. По повратку у Црну Гору, већ наредне, 1752. године, по препоруци митрополита Саве и црногорских главара, отпутовао је за Русију. У Москви је Василије развио живу активност, обилазио је истакнуте руске личности, писао многобројна писма, молбе и меморандуме, са циљем да упозна руску владу и одговорне политичке кругове са тежњама народа Црне Горе. Настојао је да увјери Русе да Црна Гора није никоме потчињена осим руској царици и предлагао је да се у руску царску титулу унесу Црна Гора, Брда и Приморје.⁵ Владици Василију је указана велика почаст – био је позван да служи Литургију у дворској цркви у присуству царице Јелисавете и престолонаследника Петра; царица је, чак, примила причешће из Василијевих руку.

За вријеме боравка у Москви, Василије је покренуо питање сеобе Црногораца у Русију, што је руска влада прихватила. Том приликом, поставило се питање о међународно-правном положају у односу на Турску. Руска влада је подлегла утицају владике Василија и прихватила да је црногорски народ слободан и да, као такав, не плаћа харач Турцима. До сеобе Црногораца тада није дошло, иако су чак формиране и неке комисије са задатком да је организују.⁶

У Русији је Василије остварио свој давнашњи сан, те је у Москви, 1754. године, штампао *Историју Црне Горе*. Овај пригодни спис, у којем се није водило рачуна о историјским чињеницама, у ствари су историјско-политички мемоари којима је Василије настојао да постигне непосредне политичке циљеве. Дјело је посветио Михаилу Иларионовичу Воронцову, вицеканцелару. То је прва штампана историја Црне Горе и она ће одиграти значајну улогу у формирању свијести црногорског народа о вјековној независности под управом цетињских владика.⁷ Василијева *Историја Црне Горе* наишла је на критике његовог савременика и саборца, игумана Теодосија Мркојевића, који је оспорио валидност историјских података које је Василије навео у своме дјелу.

⁵ Драговић 1884–1885, 14–15.

⁶ Станојевић 1975, 346.

⁷ Станојевић 1975, 20.

Непосредни Василијејев политички циљ био је да себе прикаже као јединог аутентичног представника једне слободне земље на Балкану. Према Василијејевом писању, само су Црногорци достојни пажње Руског двора. Написао је: „Да се Црногорци нијесу тако храбро с оружјем бранили, то би они потпуно у невољу запали као и сва Србија.“⁸ Он је одлучно устао против доласка у Русију Срба из Херцеговине и Босне који себе представљају грофовима и сл.⁹

Готово сви Василијејев захтјеви у Москви били су испуњени. Добио је помоћ од руске владе у црквеним књигама, утварима, као и новац за путне трошкове и за Цетињски манастир. Пут за Црну Гору из Русије водио га је преко Беча, гдје се задржао неколико дана, хвалећи се како је од Руског двора добио више него што је тражио.¹⁰ Из Беча је кренуо за Трст, у намјери да посјети Венецију, али је продужио за Црну Гору, стигавши средином септембра 1755. године. Тако је прва Василијејева мисија у Русији прошла успјешно.

Према Турцима, које је сматрао главним непријатељима, Василије је повео још одлучнију политику. Када су се, на Госпофиндан 1755. године, појавили Турци на Цетињу да, према договору, узму харач, већина Црногораца је устала на њих, тако да су Турци једва извукли живу главу. Одбијање Црногораца да плате харач Турци су оцијенили као отворено непријатељство и провокацију. Оваква Василијејева политика испровоцирала је напад Турака на Црну Гору 1756. године. У то вријеме је Василије тражио од руске царице да се код Порте заложу да престану напади на Црну Гору, али је до њих ипак дошло. Василије је тајно напустио Црну Гору и отишао у Русију. Касније, историчари му неће опростити овај корак, називајући га кукавичким, јер се уплашио за сопствену безбједност. Међутим, тада је то био једини паметан и политички промишљен потез. Турско-црногорски рат завршио се уговором, у Никшићу, почетком јануара 1757. године. Црногорци су се обавезали да више неће четовати у Црној Гори и да ће убудуће плаћати харач, као и да неће примати стране изасланике.

Напад Турака на Црну Гору увјерио је Црногорце да само од Русије могу очекивати помоћ у борби против Турске. Зато се до краја живота Василије још чвршће везује за Русију и још два пута посјећује

⁸ Петровић 1756, 26.

⁹ Петровић 1756, 9–10.

¹⁰ Драговић 1884–1885, 20.

Санкт Петербург. Његове посјете Русији допринијеће учвршћивању међусобног пријатељства и стварању руског култа у Црној Гори.

Током боравка у Русији, Василије развија, тумачи и допуњава своју омиљену тезу о историјској мисији Црне Горе на Балкану. У писму с почетка априла 1758. године, Василије још једном моли руску царицу да Црну Гору узме у заштиту. У Русији, Василије води главну ријеч као човјек који је лично познавао најистакнутије руске личности и био стварни вођа црногорске делегације. Међутим, други чланови делегације, губернатор Радоњић, Стефан Шаровић и Теодосије Мркојевић, трудили су се да Василија оклеветају пред Руским двором. Упркос оптужбама и интригама са разних страна, Василије је успио да увјери руску владу у исправност своје политике и успјешно заврши своју мисију у Русији по други пут. Руска влада ни овог пута није ускратила помоћ Црној Гори: народу Црне Горе је упућен новац, Цетињски манастир је добио шестогодишњу новчану помоћ, а све путне трошкове владике Василија и његове делегације платила је руска влада. По повратку митрополита Василија у Црну Гору 1759, побољшавају се његови односи са Млечанима и Турском.

Трећи и посљедњи одлазак Василијев у Русију био је 1765. године. Крајем маја, владика Сава препоручује Василија да, у име црногорског народа, поздрави царицу Катарину Алексејевну, а такође га препоручује Колегији иностраних послова, са жељом да царица изда нову грамату народу Црне Горе.¹¹ Сава је написао посебно писмо за руску царицу Катарину II и сходно томе се Василије упутио у Санкт Петербург, да се поклати царском величанству и покаже царске грамате Петра Великог и Јелисавете Петровне. Поред молбе за помоћ у новцу и црквеним утварима, Сава је, вјероватно на Василијево инсистирање, покренуо питање новчане помоћи Црној Гори. Одласком у Русију, Василије је издејствовао да га посебно прими руска царица. Тада је Василије искористио тренутак да поздрави царицу у име црногорског народа поводом њеног ступања на руски престо.¹² Крајем јануара 1766. године, Василије је упутио представку Колегији иностраних послова, изражавајући дубоку приврженост црногорског народа Руском двору и упозоравајући на опасност која пријети од Турске. У очекивању одговора, Василије се изненада разболио. Издиктиравши

¹¹ Драговић 1844–1885, 31.

¹² Драговић 1884–1885, 35.

тестament у присуству јерођакона Петра Петровића и јеромонаха Јосифа Вукићевића, дана 10/21. марта 1766. године, заувјек је склопио очи у земљи за коју су били везани сви његови планови и наде. Тестament, нажалост, није успио да потпише. У њему пише посљедњу поруку руској царици да, кад он умре, заштити црногорски народ. Уједно, то је била посљедња потврда његових политичких концепција и порука народу. Сахрањен је у Благовјештењској цркви у Санкт Петербургу. На надгробној плочи, урезан је грб Црне Горе, са натписом да је ту сахрањен митрополит црногорски, приморски, скендеријски и егзарх пећког трона, Василије Петровић.¹³

Митрополит Василије Петровић био је љубитељ књиге, бавио се писањем и сакупљањем књига, уосталом као и сви митрополити из куће Петровић – Његош. Његов први спис је *Књига за Чернојорце – Ва сенат Венетски* (1744). У тој књизи, која није била по вољи владики Сави, он предочава венетском сенату своју замисао о Црној Гори као о „општем збору народа“ који живи „у турској граници и не признаје Турчина за господара“. Он се управља по праву и по суду „светопочившијех краљевах србскијех“.¹⁴ Већ 1747. године, сакупља преписе, почев од Повеље Ивана Црнојевића и његових синова, као и владика из XVI и XVII вијека, и обједињује их у рукопис, познат као *Цетински љетопис*. Поред бављења имовином манастирских посједа, дјелови овог рукописа послужиле му за *Историју Црне Горе*, штампаној у Москви 1754. године. Његова заслуга у Црној Гори је била та што је манастире и цркве снабдијевао руским књигама; за његовог живота, манастир Стањевићи је био центар, односно расадник руске агитације. Од новца донијетог из Русије, исплатио је манастирске дугове, подигао нову цркву у Мајинама, купио нешто земље на млетачкој територији и дијелио новац млетачким поданицима.¹⁵

Боравећи у Москви 1753. године, у посјети Илариону, епископу сарском и подонском,¹⁶ предложио је да се у руским синодима,

¹³ Станојевић 1975, 368.

¹⁴ *Предњеиошевско доба* 1966, 178.

¹⁵ Томић 67–73.

¹⁶ Митрополит Иларион је рођен 20. децембра 1696. године у Соснији, у Чернишевској области, а умро је 3. децембра 1760. године у Москви. Слави се у оквиру Сабора светогорских светитеља, 11. септембра. Завршио је Кијевску духовну академију 1721. године и исте године се замонашио у Братско-кијевском манастиру. Предавао је на Кијевској академији, а касније на Харковском универзитету.

поред руских имена, допишу и имена Срба заслужних за очување праве вјере и борбу против свих врста јереси. Тако је настао наш рукопис који се данас налази у Народном музеју на Цетињу, а назван је *Синодик*. Пошто смо рукопис пажљиво прегледали, дајемо следећи опис: сигнатура – 16835, папир, 310 × 200 мм, 50 листова. Број редова на страници је неуједначен, од 21 до 26 или 28. Рукопис је датиран записом на последњем листу, у којем се наводи 1753. година. Рукопис је писан лијепим, крупним писмом. Први дио је писала једна рука, други дио књиге друга. Књига је писана типографским полууставом. Писмо, као и страница у цјелини, подражава штампану књигу. Текст је рускословенске редакције. На почетку је врло лијеп и правилан орнамент у црно-жутој боји. Рукопис нема украса, осим поменуте орнаменталне траке на првом листу; текст је писан црним и црвеним мастилом. Рукопис је конзервиран 1966. године, методом ламинације, у некадашњем Републичком заводу за заштиту споменика културе на Цетињу. Првобитни кожни повез је уклоњен и замијењен пластицираним смеђим картонским повезом који ни по чему не одговара времену настанка књиге нити задовољава етичке принципе конзервације. Због избора конзерваторско-рестаураторске методе, ламинације полиетиленском фолијом, нијесмо, нажалост, били у могућности да урадимо филигранолошку анализу хартије. Садржај књиге је следећи:

Први дио – *Чин сїрављања и освєћења свєїїїа мира*

лист 1а – Подани г(оспо)ди д(оу)ши оуспшнхъ рабъ свонхъ с(вє)тѣнишхъ Патріарховъ московскихъ Іова. Ермогена. Філарета. Іосафа. Іосифа. Никона. Іосафа. Птирица. Іоакима. Адріана.

Бл(а)гоч(є)стивѣишнхъ г(оспо)дарен ц(а)рен и великнхъ князєн. Іоанна Васильевича. Фєодора Іоановича Мнѣхана Теодоровича. Алєксѣя Мѣханловича. Фєодора Алєксєєвича. Иоанна Алєксєєвича.

Г(осоу)д(а)рѣ Імператора Петра Втораго.

Био је реторичар, филозоф, бавио се науком, због чега је долазио у Москву, а 1744. године, као члан комисије, радио је на исправци словенског превода Библије. За епископа крутинскога, сарскога и подонскога изабран је у мају 1748. године. У Москви је сматран великим подвижником и духовником. Сахрањен је у Москви, у двору епископа крутинског. Канонизован је 5. октобра 1987. године (*Православна енциклопедия*, XII, 583–592).

Бл(а)гоу(е)стикѣишихъ г(осоу)д(а)рннъ їмператорицъ Екаторіны Алеѣевны. Яннї Іоанновны.

Бл(а)говѣрныхъ г(осоу)д(а)рннъ ц(а)р(и)цъ и великихъ княгїнь. Евдокїи Явкїановны. Марїи Ілычны. Ягафїи Сїдесоновны. Наталїи Киїловны. Монахини Елены. Марфы Матѣевны. Парастевы Феодоровны. Великїа Старицы Іокинии Марфы Іоанновны.

Бл(а)говѣрныхъ г(осоу)д(а)рен ц(а)р(е)внчєи и великихъ князєи Алеѣїа Алеѣевнїа. Алеѣїа Петровнїа.

Бл(а)говѣрныхъ г(осоу)д(а)рннъ цесар(е)внъ Янны Петровны. Наталїи Петровны.

Бл(а)говѣрныхъ г(осоу)д(а)рннъ ц(а)р(е)внчєи и великихъ княжнъ.

Татїаны Мїханловны. Иринны Мїханловны.

Схиомонахини Янфнсы Мїханловны. Схиомонахини Софїи Алеѣевны. Іокинии Маргарїты Алеѣевны. Феодосїи Алеѣевны. Евдокїи Алеѣевны. Наталїи Алеѣевны. Екаторіны Алеѣевны. Марїи Алеѣевны. Екаторіны Іоанновны. Параскевїи Іоанновны.

Бл(а)говѣрныхъ г(осоу)д(а)рннъ великїа княжны Наталїи Алеѣевны.

Лист 2а – Изъ кн(и)ги

Православное исповѣданїе, кафолическїа, и ап(о)столскїа цї(е)ркве восточныа, зарєкаци. Парфенїа Константинопольскаго селенскаго патріарха. Іоаннїкїа Алеѣандрїискаго папы и партїарха. Макаріа антїохїискаго партїарха. Павсїа нер(оу)с(а)ндїискаго патріарха.

И прочїихъ кѣ архїереевъ потписанное.

Кн(и)га печатныа тїснєдїєдъ в[ъ] константїнополѣ изданнаа, лѣта г(оспо)дна, ахѣв. На копрость, рє. Ѡтвѣтъ сїце.

Лист 3а – 6б – Чинъ, сочинєнїа и с(вє)щенїа с(вє)тагѡ мїра: Изъ кїнхъ же вєщен поставлєтсѧ, и како стронтсѧ, и кое времѧ, и како стица оноє прєдрагоє великое МѢРО, и то вєсє порѧдѧ полагаєтсѧ...

Од листа 6б до листа 33б налази се тумачєње значєња ријєчи „миро“ и његовог састава. Слијєдє упутства о тродневном справљању мира за вријємє Четрдєсєтнице и цијєла служба са упутствима, тропарима и молитвама за вријємє справљања светога мира, затим чин освєћєња масла у сријєду вєчє са припремама, на Велики четвртак ујутру са службом.

На листу 33б налази се податак о преводу текста о справљању светога мира са грчког јєзика на руски:

Ко нномъ же преводѣсє грєцскаго ѧзыка в' сочинєнїи с(вє)тагѡ мїра виды вєщен ѡкрѣтаютсѧ, и колико в' сїнхъ подобаєтъ класти мѣрою, сїце: Яцє варєнїа вѣдєтъ масла и вина мєтръ (илинѣрь) мѧтнатцѧтъ...

Завршава се на листу 34б – ... Иже со родостолюю нѣколико, растворенны, влагаетъ сіа на конецъ варенїа, іакѡ оуставъ повелѣваетъ.

На истом листу је податак о датуму превода са грчког језика на руски: предшешаго же, 3 роє лѣта. Марта въ ке днь. С(вє)тѣншіа патріархи, кѣрѣ павѣсін александрінскїн. Кѣр Макарін Янтїнскїн, и кѣрѣ Иѡасаф Московскїн и всеа Россїи: сватилн МѢРѢ, и сочиненїи с(вє)таго мѣра было всакихъ вешен мѣрою и вѣсолѣ толнко.

Завршетак чина о справљању светого мира је на листовима 35б и 36а: В прешедшемъ же во ро-ѡмъ, лѣтѣ, априлїа м(ѣ)с(є)ца, .н. днь, всчиненїе с(вє)щенїа с(вє)таго мѣра всѣкъ вешн. Противъ прешетшаго роє лѣта, сочиневн мѣра кладено в' патеро.

Рукопис се завршава на листу 36а, следећим записом:

Сїи чинѣ сочиненїа с(вє)таго мѣра преписася, и исправнса съ переводомъ грѣкескаго ѡзыка, Благословенїемъ и всакаго бл(а)гочинства ц(є)рковнаго люборачителнымъ тшанїемъ великаго г(оспо)д(н)на с(вє)тѣншаго кѣрѣ Іѡанкїма патріарха московскаго и всеа русїи. Отъ мѣрозданїа зрїа, лѣта. Індїктїона .5. го М(ѣ)с(є)ца марта. Написася же малаа и многаа сочиненїа, еже бивѣ предѣ колнко и како стронти с(вє)тоє мѣро. Было вѣдомо.

Конецъ и вогу слава.

Пошто смо упоредили овај, први дио рукописа са одговарајућим текстовима у два рукописа Народне библиотеке у Београду (бр. 49 и 50), закључили смо да се наш текст *Чина сїрављања и освєћења све-шїоїа мира* у потпуности са њима подудара.¹⁷

Други део рукописа, који се састоји од 13 листова (од листа 37а до 50б), по своме садржају је поменик или синодик, а његов садржај је следећи:

Лист 37а – Послѣдованїе православнаго Ісповѣданїа, в' н(є)д(є)лю первую с(в4)таго великаго поста вываемое.

Должное къ б(ог)у лѣтн се бл(а)годарнїе восылаа, в онѣже день прїехомъ бо(ж)їю ц(ѣ)ковъ с показанїемъ бл(а)гочестїа догматъ и развращенїи злобы нечїнстїа пророческимъ послѣдующе реченїемъ апостолскимъ же оученїемъ покаяющеся іев(ан)г(ле)скимъ повѣстїи оуташеся обновленїи денъ празднествъ.

Завршетак је на листу 38а – всїє м(о)л(н)твѣмъ и моленмъ срадящеся, и свеселашася, ѡммы и пѣснымъ возопїемъ.

¹⁷ Штавланин-Ђорђевић 1986, 109–111.

У наставку, до краја се помињу руски, српски и црногорски великодостојници који се или благосиљају или анатемишу. Од разних руских високодостојника који се помињу, издвојићемо следећа имена:

На листу 39б – Сја апостолскаа, сја вѣра отеческаа, сја вѣра православнаа, сја вѣра вселеннѹ оутверди.

О снхъ проповѣдники благочестїа, братскоже и отчелюбезно в' славѣ и чести благочестїа, онемъ же подвижашася, восхваляемъ и глаголемъ: Германъ, Тараснѹ, Никифоръ и Мефодію, Іѣко воспитанъ архїереемъ божїимъ и православіа поборникомъ и оутителемъ – вѣчнаа памѣть: г^н.

Игнатїю, Фотїю, Стефану, Антонїю и Николаю, сватеншимъ и православнымъ патрїархомъ вѣчнаа памѣть: г^н.

Вса ѣже на с(в)е)тыа петрїархи.Германа. Тасїа Никифора, и Мефодїа. Игнатїа, Фотїа, Стефана, Антонїа и Николаа. писменаа или гла(а)голаннаа.— Ана-феѣа г^н.

Вса ѣже кромѣ церковнаго преданїа и зчєнїа и изображенїа сватыхъ и приснопамятныхъ отцъ обновлємаа, или посємъ содѣаннаа – ана-феѣа: г^н.

Стефанъ преподобномъ мученикѣ исповѣдникѣ новомъ вѣрїи, Феофила и Меелїана приснопамятнымъ изповѣдникомъ и архїепископомъ Феофилакты, Петръ, Мнѣхана и Іосифъ блаженнымъ митрополитомъ.

На листу 40а–41а, наставак: Іоаннъ, Николаю и Георгїю, требогатымъ исповѣдникомъ и архїепископомъ и всѣмъ единоудрствовавшимъ нмъ епископомъ – вѣчнаа памѣть: г^н.

Феодоръ всепреподобномъ игуменѣ Студїнскомъ.

Исакїю чудотворцѣ и Иоаннїкїю пророчествєнїишемъ.

Сїмеонъ преподобїишемъ столпникъ.

Иларїонъ преподобїишемъ архїмандтитъ и игуменъ дальматскомъ.

Феофанъ преподобїишемъ игуменъ велиїа ограды – вѣчнаа памѣть: г^н.

Лист 41а – Ярію первомъ богоборцѣ и начелникѣ ереси – ана-феѣа: г^н.

Македонїю дѹхоборъ и егѡ единоудисленникомъ – ана-феѣа: г^н.

Петръ кна-фею безумномъ, благоглаголюшемъ: сватынъ бєсмєртїи расписна насъ радн – ана-феѣа: г^н.

Несторїю богослѹтникомъ, страдатєлнѹ быти сватѹ тронцѣ глаголющемъ – ана-феѣа: г^н.

Фѹалентъ слѹчєстникомъ и Павла самосатскомъ и Зєсєдтїонъ того соутитєлю їєдиномудренномъ со ннымъ Несторїємъ безумнымъ – ана-феѣа: г^н.

Петрови сокаанномъ еретикѣ и Болкопетрови нарєченѡмъ, вѣтихїю же и Савєлїю слѡмѹдрѣствєющимъ – ана-феѣа: г^н.

На листу 41б – Иаковъ Арменинъ, Станстала, Дѣтскоръ патриархъ Александрѣнскѣмъ и Севиръ златѣстникѣмъ вкѣпѣ с Сергѣемъ, Павломъ и Пирромъ едономѣдрствующии с Сергѣемъ оученикомъ Болкопѣтра — ана-феѣма: г^к.

Всѣмъ ѿтихнаноу единаволинкомъ іаковитомъ і ацнѣврнтомъ — ана-феѣма: г^к.¹⁸

На листу 42а – Новы еретикъ Гришка Атрепѣвъ иже бывши [в' нашен] рѣстѣн земли чернецъ и дѣаконъ и обрѣгавъ инокѣскѣи образъ пособѣмъ сатанинѣмъ, лжелстивно, назвався сьномъ великаго государа цара и великаго князя Іоанна Василевича, всеа росѣи царевичемъ Димитріемъ и без'ствѣно іако пѣсь на царскыи престолъ великѣа росѣи в'скочи и всѣмъ московскимъ государствомъ вознѣти и многіа бѣды и мѣтежи на христѣанъ воздѣвиже, и христѣанскѣа многіа крови проліа и знающѣхъ его по дааннымъ градомъ розосла и в' теѣмницахъ заточи и по томъ женнѣса ищеже в'скорѣ — да бѣдетъ ана-феѣма.

В' прошломъ аѣѣи — мѣ годѣ въ мѣсецѣ октоврѣи малоросѣискихъ городовъ бывшѣи гетманъ Ивашка Мазѣпка, забывъ страхъ божѣи и крестное цѣлованіе презрѣвъ и великую мнѣлость государеву ѿтринѣвъ измѣниа еѣмъ великомъ государю и приложнѣса къ свѣпостѣ государевѣ, королю шведскому и кѣпни с ннѣмъ вѣсѣрѣжнѣса на великоросѣискѣю державѣ за которую его измѣнѣ в' царствѣицѣмъ градѣ москѣ въ великонъ соборнои первопрестолнонъ церкви всѣмъ архіерѣи и всѣмъ духовнымъ чиноу при сѣгкѣнтѣ царскомъ и при всѣмъ народѣ соборнѣ проклѣтѣи предѣанъ. Того и мѣ проклѣтѣи предѣемъ и глаголемъ: Ивашкѣ Мазѣпѣ измѣннику съ его единамысленники — ана-феѣма: г^к.

На листу 43а су помени српскихъ и црногорскихъ великодостојника:

Князъ Вѣкашинъ, истребикъ родѣ немѣанскѣи и своєю рѣкою оубиикъ младаго цара Оу-роша, да бы к себѣ царскѣю властѣ присвоиа и шѣст'дѣсѣтъ тысячѣ сербскаго воинства на каѣнполѣ ѿтѣ тѣрковѣ побѣтитѣ пѣанствомъ и несправѣлемъ за собою погѣвнѣа и множѣства сла сербсконъ земли содѣлавшѣи — да бѣдетъ ана-феѣма.

Болка Бранковичъ измѣнникъ сербскон и ѿтѣ своего государа свѣтаго князя Лазара ѿтѣстѣнѣвшѣи на полю Косовѣ в' послѣднѣе раззорѣніе сербсконъ земли — да бѣдетъ ана-феѣма.

Три брата Милорадовича, бывшѣа конюхи деспѣта послѣднаго сербскаго Болка Огнѣнина, егоже неправѣдно оубиша, за чѣто ѿтѣ тѣрскаго цара Баѣзнѣа были обѣдарѣны: да бѣдетъ ана-феѣма.

Изнѣнники черногорскѣе прежѣе, которые, были во тысячѣ сѣдмѣсѣтъ двѣнадѣсѣтѣаго года и во тысячѣ сѣдмѣсѣтъ чѣтыренадѣсѣтѣаго года, тогда и прежѣе и послѣе, когда тѣрки вѣевали на Чернѣю Горѣ и на Берѣа и иѣмѣнно на кѣчѣ да бѣдѣтъ ана-феѣма.

Од листа 45а до листа 47а су, порѣд грчкихъ, помѣни рускихъ патријараха и царева, кнезова, царица и кнѣгиња које се благѣосиљају:

¹⁸ Од почетка навода, па све до овог мјеста – извод из *Синодика*, у Недељу православља.

на листу 47а–47б: Сѣдеонъ Неманю основателю царства и первомъ самодержещъ отчествѣхъ во славу божію многіе церкви воздвигшемъ, во царствѣхъ врагома страшныя бывшъ и во ннотчествѣхъ смиренихъ и богоугодныхъ, ниже и по преставленіи великѣхъ чудотворецъ и мѣроточецъ показа сѧ: вѣчнаа памѧть.

Свѧтого Сѣдеона Неманѣ наследникомъ сыновомъ, егоу внукомъ и правнукомъ, королю Стефану и Болкану князю, королю Радосаву, и королю Блдинславу, королю Драгстини, и королю Милстини, королю и мѣщенникъ Стефану Деѧнскомъ и свпрѣге егоу королевнѣ вленѣ и сынъ егоу синомъ царю шестомъ и сианого Стефана сынъ младомъ царю и мѣщенникъ Оуросу праведно и благочестно содержавшымъ царство сербское, бѣди имъ вѣчнаа памѧть.

Благовѣрномъ великомъ князю Лазарю самодержцу сербскомъ, за благочестіе христїанское и по своелѣхъ отчествїи противъ турскаго цара Мѣрата перваго подвижавшемъ и мѣщеннически скончавшемъ сѧ оубѣтѣхъ отъ тѣрокъ на Полю Косову со множествомъ христїанъ; бѣди емъ вѣчнаа памѧть.

Деспотъ Стефанъ Лазаревичю самодержцу сербскомъ и блаженнои матери егоу госпожѣ Милициѣ вѣчнаа памѧть.

Стефана Лазаревича наследникъ и се(с)трицъ Георгію деспотъ Стефанъ деспотъ, Іоаннъ, деспотъ и братъ Іоанна деспота архїепископъ Мажиди, и матери нѣхъ госпожѣ Ангелїи Черноевнѣ и племянникъ нѣхъ Болку деспотъ вѣчнаа памѧть.

Первомъ архїепископъ сербскомъ светомъ савкѣ Неманчию, Ярсенію чудотворцу, савкѣ второмъ, Никодиму и Фредему, свѧтымъ сербскимъ архїепископомъ и прѣстола нѣхъ наследникомъ до нынѣшняго дна благочестіе и преданїа свѧтыа восточныа І апостолскїа церкви непремѣнно сохранишмъ вѣчна памѣть.

Лист 48а: Благовѣрнымъ госыдаремъ Черноевнѣмъ: Іоаннъ первомъ, Стефанъ Черноевнчию и сынъ егоу Іоаннъ Черноевнчию, и свпрѣгѣ егоу госпожѣ Марїи Стефановнѣ и сыномъ нѣхъ Георгію и Стефану вѣчна памѧть.

Сроднаго брата благовѣрнагоу госыдарева черногорскагоу и зетскагоу Івана Черноевнча, госыдарю Георгію Черноевнчию, оубѣтѣхъ отъ тѣрокъ на полѣ келовскомъ и свпрѣгѣ егоу Болславѣ и сынъ нѣхъ князю Стефану вѣчнаа памѧть.

Г(оспо)д(и)нъ черногорскомъ пресвещеномъ митрополитъ скендерскомъ и приморскомъ Данилѣ Негошѣ Петровнчию, котори по оуказъ всепресвѣтѣишаго егоу величества Імператора Петра Великаго самодержца всероссїискагоу, собравши свое коннство черногорское приморское, и беране, къ 1711^м году противъ порте отоманскои воеваше въ помощь хр(и)стїанскомъ ц(а)рю и великомъ г(оспо)д(а)рю Петру первомъ, и многотрудившася за свое д(оу)ховное стадо І отчествѣхъ.

На листу 49а се завршава: ... влад(ы)т(и)цы нашѣа Б[огоро]д[и]цы и присно д(ѣ)вы м(а)рїи. Б(о)говодныхъ агг(е)ловъ, и всѣхъ с(в)етыхъ. Аминь.

На листу 50а налази се попис тадашњих руских епархија, а забележен је и број цркава и мушких и женских манастира.

На листу 50б је запис – С(в)ѣтѣишаго правителствующаго Сѣнода членъ пресв(в)щеннын Иларіонъ еп(и)ск(о)пъ сарскѣи и подонскѣи, пожаловалъ сію книгу, пресв(в)щеннои мѣтрополѣтъ черногогорскои скендеринскои и прилдорскои і-фрона сербскаго еѣархъ Васілю Петровиѣ въ ц(а)рствующемъ градѣ Москвѣ. В' лѣто мироуданїѣ 3334 года. Боплощенїѣ же Б(о)жїѣ слова аѣнг.года м(ѣ)с(е)ца іѣнїѣ въ є д(ь)нѣ.

Српски и црногорски великодостојници које владика Василије помиње у овом синодику су, скоро истим редоследом, касније, 1754. године, унети у његову штампану *Истѣорију Црне Горе*.¹⁹

¹⁹ Петровић 1754, 20–33.

ЗАБЫТАЯ РУКОПИСЬ КОТОРАЯ ХРАНИТСЯ
В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ ЧЕРНОГОРИИ В ЦЕТИНЬЕ

МИЛЕНА МАРТИНОВИЧ

В Национальном музее Черногории в Цетинье, хранится одна преданная забвению рукопись интересного содержания, написанная в Москве в 1753 году, по заказу митрополита Черногорского Василия Петровича. Рукопись носит название Синодик и митрополит ее получил от епископа Сарского и Подонского Иллариона, во время своего пребывания в Москве в то время, о чем свидетельствует запись на последней странице книги. Первая часть рукописи (37 листов) составляет последование чина мироварения (приготовление освященного мира). Вторая часть (13 оставшихся листов), которая, по сути дела и является Синодиком, представляет интерес для нашей истории за то, что наряду с именами русских государственных и церковных деятелей внесены имена деятелей сербской, а точнее черногорской истории которые, по его мнению на эпоху в которой оказались, или благословлялись или анафематствовались. Эта рукопись, на основе хронологии некоторых упомянутых исторических личностей, является предшественником его Истории Черногории, напечатанной в Москве в 1754 году. Не смотря на то, что его История Черногории была позднее подвержена критике в научных кругах, как не основывающаяся на исторических фактах, нужно отдать должное, что это первая вышедшая в печати История Черногории.

Ключевые слова: Цетинье, Москва, Синодик, митрополит Василий, рукопись

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Синодик Василија Петровића, рукопис, 1753. Архивско-библиотечко одјељење Народног Музеја Црне Горе, сигнатура 16883.

Грамаџа о рукоположењу владике Василија за митрополију црногорској и епарха њењкој шрона 1750 године, Историјски музеј– Народни музеј Црне Горе, Цетиње.

Грамаџа коју је њаџријарх срџски Аџанаџије II џослао митрополију Василију 1751, Историјски музеј – Народни музеј Црне Горе, Цетиње.

ЛИТЕРАТУРА

Вуксан 2007: Д. Вуксан, *Грађа за историју Црне Горе 1245–1851*, Подгорица 2007, 147–148.

Вуксан 1930: Д. Вуксан, *Вјечнојамјажник и анаџема*, Прилози за језик књижевност историју и фолклор (1930) 234–237.

Драговић (1884–1885): М. Драговић, *Митрополиј црногорски Василије Петровић*, Црногорка лист за поуку и књижевност II (1884–1885) 14–15, 20, 28, 35.

Православная энциклопедия т. 12, 583–592 .

Милутиновић Сарајлија 1835: С. Милутиновић, *Историја Црне Горе од искона до новијеј времена* 1835, 78–80.

Петровић 1754: В. Петровић *Историја о Черной Гори*, Москва 1754, 20–33.

Предњејошевско доба 1963: *Предњејошевско доба*, прир. др Н. Мартиновић, Р. Ковијанић, С. Мијушковић, Ч. Вуковић, Титоград 1963, 178–195, 208–212.

Руварац 1898: Д. Руварац, *Василије Петровић владика црногорски и џомоћник њаџријарха њењкој Аџанаџија Друјој у Ђесарији здој ствари и уџвари Пећке цркве изнесених овамо њаџријархом четвртим Јовановићем Шакабенићом, исторично критична цква*, Споменик СКА 33/2 (1898) 22–47.

Станојевић 1975: Г. Станојевић *Црна Гора у 18. вијеку*, Историја Црне Горе III, Титоград 1975, 231–371.

Томић 1920: Јов. Н. Томић, *Црногорски митрополиј Василије Петровић и џокушај емиџрације Црногораца у Русију 1754–1757*, Глас СКА 96, Други разред 56 (1920) 67–73.

Штављанин-Ђорђевић 1986: Љ. Штављанин-Ђорђевић, са групом аутора, *Ојис рукојисних књија Народне библијојеке Срдије*, Београд 1986, 109–111 (бр. описа 50 и 51).

ИЗ СЛОВЕНСКЕ АРХЕОГРАФИЈЕ

СТОЈАН НОВАКОВИЋ (1842–1915):
ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ УПОКОЈЕЊА

ЉИЉАНА ПУЗОВИЋ*

Својом политичком, просветном и научном делатношћу, Стојан Новаковић се сврстао међу најзнаменитије личности Србије у другој половини XIX и почетком XX века.¹ Рођен је 1/13. новембра 1842. године у Шапцу, од оца Јована и мајке Јање. Његово крштено име било је Коста, што је он, 1862. године, као „несрпско“, променио у Стојан. Основну школу (1853) и нижу гимназију (1857) завршио је у Шапцу, а вишу гимназију (1860) и правни одсек на Лицеју (1863) у Београду. По завршетку школовања, радио је као чиновник Министарства финансија, а затим као писар Државне штампарије. Убрзо се оженио Јеленом Кујунџић (1864), сестром Милана Кујунџића Абердара, с којом је имао двоје деце, кћерку Милицу и сина Милету.

Рад у просвети започео је 1865. године, као суплент београдске Гимназије, да би већ следеће године, напредовао у звање професора (1866). За редовног члана Српског ученог друштва изабран је децембра 1865, а за секретара 1867. године. Дописни члан Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу постао је 1870. године.

Важан корак у каријери младог Новаковића било је постављање за библиотекара (управника) Народне библиотеке и чувара Народног музеја, новембра 1869. године. Ову дужност обављао је у два наврата, први пут до априла 1873. године, а други пут од октобра 1873. до новембра 1874. године. За то време, успео је да обезбеди редовну набавку књига и часописа, да покрене израду националне библиографије и каталога библиотеке, као и да успостави међународну сарадњу. Током

* Љиљана И. Пузовић, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије, Београд, ljiljana.puzovic@nb.rs

¹ Биографија Стојана Новаковића објављена је у следећим публикацијама: НЕ СХС 1928, 101–104; Споменица 1938, 135–144; BLGS 1979, 340–341; Министри просвете 1994, 71–73; LPJ 1997, 754–757; ЕСИ 1997 б, 540–542; Никодијевић 2015, 7–42.

1872. године, посетио је низ најзначајнијих европских библиотека и музеја, ради упознавања са њиховим системом функционисања, како би најуспешније савремене моделе рада могао да примени у српској средини.

Уз службу библиотекара, септембра 1872. године, изабран је за професора српског језика и књижевности на Великој школи, где је са прекидима предавао до 1880. године. Упоредо је био и наставник истог предмета малолетном кнезу Милану Обреновићу.

Политички успон Стојана Новаковића започео је сарадњом са либералним кругом око Јована Ристића, у чијој је влади био на месту министра просвете и црквених дела (2. април 1873 – 22. октобар 1873). Исту дужност обављао је и у влади Аћима Чумића (25. новембар 1873 – 19. август 1875). Првобитну наклоност према либералима временом је преусмерио ка конзервативцима, одигравши истакнуту улогу у стварању Српске напредне странке (1879–1881), заједно са Миланом Пироћанцем, Милутином Гарашанином и Чедомиљем Мијатовићем.

Трећи и најпродуктивнији период његове управе Министарством просвете и црквених дела везан је за напредњачку владу Милана Пироћанца (19. октобар 1880 – 21. септембар 1883). Током овог мандата, донет је низ закона који су у наредним деценијама регулисали просветно-културни рад у Србији и били својеврсна подлога за све будуће законе у тим областима. Његов кабинет је предложио и спровео – *Закон о основним школама* (31. децембра 1882), *Измене и дојуне Закона о устројству гимназија* (12. децембра 1873. и 19. марта 1881. и 29. децембра 1882), *Закон о реулисању илајаа професорских* (1875), *Измене у Закону о устројству учишћелске школе* (1881), *Закон о надзиравању школа* (21. марта 1881), *Измене у Закону о устројству Богословије* (3. децембра 1873), *Измене Закона о устројству Велике школе* и бројне пратеће законе и подзаконска акта везана за све нивое образовања. Како су ресору Министарства просвете и црквених дела припадале и ондашње установе културе, доношењем *Закона о Народној библиотеци и Музеју*, 19. марта 1881, ове установе добиле су већу правну сигурност и правни оквир за даљи развој. Јачање стручног кадра и регулисање статуса библиотекара омогућено је изједначавањем звања библиотекара са звањем професора Велике школе, а звања помоћника са звањем професора гимназије.

Као министар просвете и црквених дела, Новаковић је био непосредно укључен у решавање два велика спора између државних и

црквених власти. Први сукоб је избио 1881. године поводом *Закона о таксама*, чије су поједине одредбе задирале у канонско право. Указом краља Милана, донетим на предлог Новаковића као надлежног министра, митрополит Михаило (Јовановић) смењен је са места београдског архиепископа, јер се противио спровођењу поменутог закона. Због сложености целокупне ситуације, митрополит је отишао у Русију, где је провео наредних шеснаест година (до 1897). Мешањем државних власти у црквене послове отворена је једна од највећих криза у новијој историји Српске цркве. Настojeћи да држави обезбеди што већи утицај на решавање црквених питања, Новаковић је припремио измене и допуне *Закона о црквеним власићима*, које су ступиле на снагу 1883. године. Тим поводом, дошло је до повлачења свих епархијских архијереја, због чега је Србија остала без јерархије. Потом је извршен неканонски избор нових епископа, а за новог београдског архиепископа је, Новаковићевим заузимањем и под окриљем Карловачке митрополије, хиротонисан Теодосије (Мраовић). Улога коју је Новаковић имао у црквеној кризи 1881–1883, нанела је знатну штету његовом угледу у великом делу домаће и стране јавности.

Стекавши велико поверење Двора, Новаковић је постао министар унутрашњих послова у напредњачкој влади Милутина Гарашанина (1884–1885). После српског пораза у рату са Бугарском (1885) и поделе у напредњачком руководству, на дуже време се повукао из активне унутрашње политике.

Вишегодишњи рад у дипломатији, Новаковић је започео 1886, као посланик Србије у Цариграду, где је остао до 1891. године. Његова активност била је усмерена ка јачању културно-просветне и пропагандне делатности Србије у европској Турској. То је резултирало закључивањем привремене конзулске конвенције са Турском већ крајем 1886, а наредне године, отварањем српских конзулата у Солуну и Скопљу, чиме је омогућен активнији рад међу српским живљем. Железнички саобраћај са Турском преко Ристовца и Цариграда успостављен је 1888. године, када је потписан и први трговински уговор са Турском. Након успешне мисије у Цариграду, вратио се 1892. године у Београд где је, 1894, постављен за председника Државног савета, чији је члан био још од 1882. године.

Дужност председника владе први пут је обављао од 22. јуна 1895. до 16. децембра 1896. године, држећи истовремено и ресор министра иностраних дела. Активности његове владе биле су усмерене,

углавном, на решавање проблема у Старој Србији и Повардарју, на заштиту српског живља, живу културну пропаганду, као и на решавање финансијских проблема у којима се земља нашла. Дотадашњу аустро-филску оријентацију странке временом је померао ка русофилској, настојећи да добије подршку Русије за српске националне интересе на још увек неослобођеном српском етничком простору. Због неслагања са краљем Александром, поднео је оставку на место председника владе, након чега је Напредњачка странка била распуштена (1896).

После паузе од годину дана, Новаковић се по други пут нашао на месту посланика у Цариграду, где је остао до 1900. године. Током овог мандата, уз помоћ српских конзула, скупио је доказе о албанском насиљу над Србима и предочио их турским властима и страним представницима у Цариграду. Поред тога, настојао је да на неослобођеном српском етничком простору отвара школе са српским учитељима, подстицао је слање српских свештеника и радио на постављању српских владика. Као сувише крут и непопустљив према Турцима, марта 1900. године, премештен је на место посланика у Паризу, где се задржао свега неколико месеци.

По одласку из Париза, Новаковић је постављен за посланика у Санкт Петербургу (1900–1905). Поред дипломатских активности, проводио је време истражујући у тамошњим архивима и библиотекама. По повратку из Русије је пензионисан, што му је омогућило да се више посвети научном раду. Међутим, то је био само кратак предах у његовој политичкој каријери, јер је већ следеће, 1906. године, обновио Напредњачку странку. На чело владе поново је дошао у јеку Анексионе кризе, када је Србији запретила опасност од аустроугарског напада. Његову владу (фебруар–октобар 1909) задесила је тешка дужност да, у име Србије, призна аустроугарску анексију Босне и Херцеговине. У време Првог балканског рата (1912–1913), предводио је српску делегацију на мировним преговорима у Лондону, као један од најбољих познавалаца прилика на Балкану и најодлучнијих у одбрани српског народа и интереса Србије на југу. Иако је био велики борац за ослобођење и уједињење српског народа, Новаковић се истовремено залагао и за јединство Јужних Словена, што је било посебно изражено током последњих година његовог живота. Непосредно након избијања Првог светског рата, учествовао је у политичким већањима која су довела до усвајања *Нишке декларације* (1914) у којој је, као ратни циљ Србије, означено ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца.

Од импозантне политичке каријере још је значајнија Новаковићева научна делатност, како у погледу њене ширине и разнородности, тако и у погледу квалитета.² Интересовање за књижевни и преводилачки рад, Новаковић је показивао још као гимназијалац. Из тог периода датирају његови први радови, објављени у ђачким и омладинским часописима – у земунској *Подунавки* (1858) и рукописном листу *Оценићелъ*, који је покренуо исте године, са школским другом Костом Поповићем. Крајем 1859. године, био је међу оснивачима Ђачког књижевног (ученог) друштва (1859–1861), а потом члан и један од водећих људи Уједињене омладине српске (1866–1872). Писао је песме, приповетке и есеје које је објављивао у *Даници*, *Лейшойису Майице српске*, *Лицејки*, *Видовдану* и *Вили*, коју је основао 1865. и уређивао до 1868. године. Избор из својих радова штампао је и посебно, у књизи *Певанија Стојана Новаковића*, која је наишла на негативну критику. Према мишљењу Павла Поповића, у његовој поезији „нема нимало јачине и оригиналности“, док су му приповетке „врло слабе“. У исто време, био је активан и на пољу преводаштва – преводио је дела Петрарке, Хајнеа, Гетеа, Гејбела, Пушкина, Љермонтова, Шевченка, Толстоја, Мицкијевича, Пјењковског, Гогоља и других значајних стваралаца. Посебно треба споменути преводе Ранкеове *Српске револуције*, Шерове *Историје ошћие књижевности* и Волтеровог *Карла XII*.

Вероватно су негативне критике његовог књижевног рада утицале да се Новаковић све више окретао науци. Сигурност су му пружали позитивни коментари, добијани чак и за почетничке радове, попут похвала за расправу *О словима ѣ и њ* (објављену касније, у *Даници*, 1862), коју је написао као школски задатак на првој години Лицеја, код професора Ђуре Даничића. Под Даничићевим надзором, радио је на сакупљању народних песама и приповедака; помагао је професору на прикупљању грађе за *Рјечник из књижевних стварина српских*. Историји језика, као свом првобитном истраживачком пољу, Новаковић се враћао у више наврата, објављујући с времена на време радове с оваквом тематиком у гласилима Српског ученог друштва (касније Српске краљевске академије) и Југославенске академије знаности и умјетности. Значајна је студија *Физиологија їласа и їласови*

² Библиографија Новаковићевих радова објављивана је у више наврата: Годишњак СКА 1911, 316–409; Димитријевић 1958, 201–218; Живанов 1965, 283–297; Спомена 1967а, 35–41; Никић 1979, 351–372; Српска библиографија 1995, 73–85.

српској језика (Гласник СУД 37,1873), као и радови о акцентима старих српских и румунских штампаних књига, док је за потребе ученика нижих гимназија и реалки састављао уџбенике граматике (1881 и 1884).

Истовремено, Новаковић се све више бавио историјом књижевности; 1867. године је објавио *Историју српске књижевности* као гимназијски приручник. Овим радом учињен је значајан корак ка изградњи историје књижевности као научне дисциплине код Срба. Будући да је ова књига захтевала одређене допуне и измене, приредио је и друго, потпуније и квалитетније издање, 1871. године. За потребе ученика средњих школа, саставио је и у неколико наврата издавао, заједно са Светиславом Вуловићем, *Српску читанку за ниже гимназије и реалке* (1870, 1878, 1883, 1885, 1893, 1895). Успут се трудио да савлада класичне и што више страних језика, како би могао да чита изворе и прати савремену научну литературу.

Новаковићев научни рад пратила је свест о значају историјских извора за осветљавање прошлости у свим њеним сегментима. Схватао је да без доброг познавања извора није могућ озбиљан научни рад, те се стога, након првог издања *Историје српске књижевности*, окренуо детаљном истраживању, понајпре, извора за историју књижевности. Први корак у таквом истраживању био је њихов попис и систематизација, те је, у склопу припрема за друго издање *Историје српске књижевности*, настала *Српска библијографија за новију књижевност 1741–1867* (1869), као попис извора за новију историју српске књижевности. Мада је Новаковић имао неколико претходника у библиографском послу, тек су *Српском библијографијом* постављени стандарди израде ретроспективне библиографије код Срба и теоријски образложена потреба за настанком и осталих врста библиографија. Истовремено је започео и до 1876. годину за годином, објављивао текућу библиографију у *Гласнику СУД*, под насловом *Библијографија српске и хрватске књижевности*. *С додацима онога што су сјеранци о нама писали*. Упоредо је радио и на састављању *Каталога Српске народне библиотеке у Београду (сјеранска књижевност)* (1869), прве публикације Народне библиотеке, установе на чије чело је дошао крајем те године. Место библиотекара (управника) Народне библиотеке омогућило му је директан приступ изворима који су га нарочито интересовали – српском рукописном и штампаном наслеђу, као сачуваним сведоцима српске средњовековне и нововековне културе, богатом извору сведочанстава за сва поља његовог истраживања. Новаковићу је велику помоћ у библиотечком раду

пужао Јосиф Мајзнер, пореклом Чех, дугогодишњи помоћник библиотекара Народне библиотеке. Као плод вишедеценијског Новаковићевог рада са књигом и књигама, што литерарног, а што научног и библиотечног, настала је *Српска књиџа. Њени љродавци и читџаоци у XIX веку* (1900). У средишту истраживања је сама српска књига, чију позицију у друштву аутор сагледава са више аспеката, у контексту привредних и друштвених збивања. Посебно је истакао неопходност активнијег повезивања аутора, издавача, библиотека и читалаца – свих учесника у процесу стварања и коришћења књиге. Поменути радovima, Новаковић је поставио основе библиотечке теорије, библиотечног права, афирмишући библиотекарску струку уопште.

Следећи корак у Новаковићевом раду са изворима огледао се у њиховом објављивању. Својом делатношћу на овом пољу, он је упознао не само научну, већ и ширу јавност са бројним споменицима српске културе и писмености. Изворе је најчешће објављивао у одабраним изводима, а понекад и у целини, када је то било неопходно и када су могућности дозвољавале. Управо у овој области, Новаковић се суочавао и са бројним методолошким изазовима које није увек разрешавао на најбољи и научно прихватљив начин. Српска средњовековна књижевност, преводна и оригинална, посебно је привлачила Новаковићеву пажњу, те је рад на објављивању извора, замишљених да буду прилози историји књижевности, започео житијима српских светитеља, затим повељама српских владара, изводима из летописа, родослова, путописа, апокрифа и бројних других састава средњовековног стваралаштва. Већина радова појавила се у *Гласнику Српској ученој друшћива*, *Гласу Српске краљевске академије*, *Годишњици Николе Чујића*, *Radu* и *Starinama Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Поред поменутих, Новаковић је публиковао и изворе за политичку, правну, економску, друштвену историју, затим за историју медицине, етнологије и бројних других области, у зависности од тога шта је сматрао највреднијим за представљање. Значајан је његов рад о српским поменицима (*Српски љоменици XV–XVIII века*, 1875) за који је користио грађу Призренског, Лесновског, Пећког, Крушевског, Водичничког, Коришког, Крушедолског и Врдничког поменика. Будући да је изоставио бројне садржаје ових поменика, доносећи само попис црквених достојанственика, регистар личних имена и регистар топонима, ово издање је превасходно намењено даљим филолошким истраживањима, док је за историчаре готово неупотребљиво. Вредност

му се понајвише огледа у покушају сагледавања и систематизације ове врсте историјских извора; оно је временом постало и важно сведочанство о споменицима који су уништени у ратовима током XX века.

Врхунац његовог рада на објављивању извора представља издавање српских средњовековних правних споменика. Прво издање Душановог законика припремио је 1870. године, под насловом *Законик Стефана Душана, цара српског*. Веома је значајно што је овај законски споменик издао према Призренском препису, који је најближи оригиналном тексту. Међутим, није пренео оригинални распоред параграфа, већ их је наново распоредио, према „лођичком реду“, односно према тадашњем праву, што није одговарало научним стандардима. Због тога је, под утицајем критике, 1898. године, приредио друго издање које је одговарало захтевима модерне научне критичности. Следећи правни зборник био је *Маџије Власџара Синџајмаџ, азбучни зборник византијских црквених и државних закона и љавила, словенски љревод времена Душанова* (1907). Будући да није уочио кључну разлику између Пуног и Скраћеног Синџајмаџа, од којих је први у духу византијске државноправне идеологије, а други у духу државноправне и црквене идеологије Српског царства, није их приредио одвојено, већ је само графички издвојио скраћене верзије, укључујући их у састав пуне. Тиме се, према речима Радета Михаљчића, изгубила могућност праћења кодификаторског рада приликом састављања овог споменика и уочавања његове идеолошке позадине. Трећи по реду зборник српских правних аката које је Новаковић издао била је књига *Законски споменици српских држава средњег века* (1912), која до данас представља најсвеобухватнију збирку српских средњовековних законских споменика. Садржи повеље и писма српских средњовековних владара, статуте наших приморских градова и друга акта са правном снагом. С обзиром на то да није издавао цела документа, већ само делове са законском снагом, ова збирка, иако незаобилазна, само је делимично употребљива за историјску науку.

Из рада на објављивању извора произишле су и Новаковићеве везе са археографијом, будући да се археографским методама служио како би приказао и описао споменик који објављује. Није оставио ниједан детаљан ни каталогски опис рукописа, јер му археографски опис, сам по себи, није био циљ. Међутим, свако издање текста пропратио је *белешкама* у којима су изношени подаци о књизи. *Белешке* су обухватале физички опис књиге, кратак опис језика и писма, податке

о историјату, уз објашњење начина издавања текста. Садржини споменика посвећивао је највећу пажњу, у настојању да опише, а затим и објави сам текст или део који је сматрао најзначајнијим. Непотпун текст допуњавао је из других примерака, покушавајући да реконструише првобитни садржај, при чему је често изостављао информације о својим интервенцијама у оригиналу. Због тога је његова едичиона пракса често била предмет критике, нарочито филолошке. Велику пажњу посвећивао је записима, покушавајући да датира споменик и одреди писаре. Будући да садрже све елементе једног археографског описа, *делешке* су прави описи појединих рукописа.

Важан корак у развоју српске археографије било је и учешће Стојана Новаковића на Трећем археолошком сабору у Кијеву, августа 1874. године. На пратећој изложби, видео је неколико изузетно значајних споменика српске писмености, углавном у збирци Порфирија Успенског. Запажања је послао, у извештају, министру просвете и црквених дела, и штампао их исте године, под заједничким насловом *Са археолошке изложбе у Кијеву 2–21 авг. 1874. (1874)*. Лист из најстарије сачуване књиге на српскословенском језику, који је Порфирије Успенски истргао из књиге у Хиландару и донео у Русију, описао је у чланку *Лист јеванђеља Мирослављева*. Прекрасно илуминирано *Радослављево јеванђеље*, из XV века, које је Порфирије Успенски донео из Манастира Светог Павла, такође је привукло његову пажњу. Због тога је описао ову књигу, односно изложени фрагмент, преписао запис писара и учинио га познатим научној јавности. У извештају је скренуо пажњу и на *Вуканово јеванђеље*, рукопис нешто млађи од *Мирослављевој јеванђеља*, као и на једну српску стару штапану књигу, насталу у манастиру Грачаници у XVI веку.

Упоредо са проучавањем свих врста писаних историјских извора, Новаковић се бавио и народном књижевношћу. Почев од гимназијских дана, прикупљао је народне песме, приповетке, загонетке, да би касније компаративно проучавао књижевна дела и народну поезију, у потрази за њиховим међусобним утицајима. Као присталица критичког правца у историографији, без упуштања у полемике, дао је методолошке смернице за коришћење народне традиције као историјског извора, сматрајући да традиција представља субјективно мишљење и став једног народа или његовог дела о неком догађају, појави или личности. У расправи *Народне традиције и криптичка историја (Смрти краља Св. Дечанској и цара Уроша)*. Прилој к процени извора српске историје (Отаџбина, 1880, у наставцима; са другим сродним студијама поновљено у књизи:

Историја и традиција, 1892), развио је учење о три врсте историјских извора које међусобно конкуришу и допуњују се: споменици, писци и народне традиције. Народна традиција се, према њему, мора тумачити као извор за доба у којем је настала и не треба је одбацивати.

Постепено померање тежишта Новаковићевог рада са историје књижевности, коју је схватао много шире него што је данас уобичајено, ка историографији, одвијало се преко радова из области историјске географије. У почетку је истраживао положај важнијих места у немањићкој држави, попут Брскова, Дања, Светог Стефана, Никољ-Пазара, Бихор-града, града Вишеслава, Видинске области. Мада су многе његове поставке убрзо превазиђене, важно је да су покренуле даља истраживања и полемику о тим питањима. Након почетничких радова, уследиле су веће и озбиљније расправе, као што је *Земљиште радње Немањине* (Годишњица Николе Чупића 1, 1877; и на италијанском: *Bulletino* 1, 1878), у којој је покушао да утврди места која се помињу у Немањиним биографијама. Следеће године, појавила се друга студија – *Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века* (Годишњица Николе Чупића 3, 1879), у којој је покушао да прикаже историјски развој једне географске целине у српској средњовековној држави. Уследила је расправа о српским областима из преднемањићког периода, *Српске области X и XII века пре владе Немањине* (Гласник СУД 48, 1880). Новаковић је и касније повремено објављивао краће радове у којима је расправљао о појединим важним местима и областима у средњовековној српској држави. Питања црквене топографије обрађивао је у неколико радова, од којих треба поменути: *Белешке к историји Шайца и шабачке владичанске столице* (Годишњица Николе Чупића 9, 1887) и допуну овом раду, *Још један прилог к историји ваљевске митрополије* (Годишњица Николе Чупића 11, 1889), у којој је утврдио ширење и сужавање Шабачке епархије. Значајна је и расправа *Манастир Убожац, Пиво у Србији XIII и XIV в.* (Глас СКА 86, 1911), у којој је убицирао овај манастир. За црквену историју и топографију важна је расправа *Охридска архиепископија у почетку XI века* (Глас СКА 76, 1908), где је, на основу повеља византијског цара Василија II издатих Охридској архиепископији 1019. и 1020. године, утврдио простор ове црквене јединице.

Културној историји и српско-византијским духовним везама бавио се у раду *О вениу и дијадеми у српским крунџбеним церемонијама* (Rad 43, 1878), у прилогу о гламском сребру (*Archiv für slavische Philologie* 3, 1879, као и у чланцима *Средњовековна Србија и римско*

йраво (1906), *Служба лоіоішеіша (или великоі лоіоішеіша) у сїарој срїској држави* (1886). Изузетно је важна расправа *Визанїїјски чинови и їиїїуле у срїским земљама XI до XV века* (Глас 78, 1908), у којој је приказан византијски културни утицај на српску средњовековну државу и развој титула у њој. Поводом прогласа Краљевине Србије (1882), Новаковић је написао расправу *Хералдички обичаји у Срба у йримени и књижевностїи* (Годишњица Николе Чупића 6, 1884), у којој је изнео преглед српских хералдичких знамења од средњег века до свог времена.

Новаковић је имао намеру да темељно обради велике теме из историје српског народа и државе, али је у томе је успео само делимично. Под оквирним насловом *Земља и народ у сїарој срїској држави*, планирао је да се посвети питањима друштвених и привредних односа у средњовековној српској држави. Прва студија са овом тематиком била је *Пронијари и даиїииници (сїахије и чиїїлук сахидије). Прилоі к истїорији нейокреїїне имовине у Србији XIII до XIX века* (Глас СКА 1, 1887), са којом је почела серија *Гласа СКА* (1887). Истовремено, ово је била његова приступна беседа, одржана приликом пријема у чланство Српске краљевске академије, 20. септембра 1887. Уследила је студија *Село* (Глас СКА 24, 1891; као посебна књига 1942², 1965³; преведена на јапански 2003. године), која представља како историјско-социолошку, тако и етнолошко-антрополошку студију о српском селу. Треће дело из ове целине тицало се војне тематике – *Сїара срїска војска* (Ратник 15, 1893, у наставцима; као посебна књига: 1893).

Односу Срба и Турака, Новаковић се посветио проучавајући два кључна периода – пад српске државе и почетак ослобађања. У вези са првим периодом српско-турских односа, најзначајнији су радови *Бој на Марици 25–26. сейїембра 1371. їодине* (Ратник 15, 1893) и *Срби и Турци XIV и XV века. Истїоријске стїудије о йрвим бордама с наїездом йурском йре и йосле доја на Косову* (1893, 1933², 1960³; на немачком: Земун 1897). Стогодишњица првог српског устанка подстакла је Новаковића да се посвети овом важном јубилеју, те су настале расправе: *Устїанак на дахије 1804* (1904), *Васкрс Државе Срїске* (1904; на немачком 1912; треће поправљено издање: 1914) и *Турско царсїво йред Срїски устїанак 1780–1804* (1906).

Последњи Новаковићев рад, а према Станоју Станојевићу и његов научни тестамент, јесте *Неколика їїежа йиїїања из срїске истїорије. Поводом књије Geschichte der Serben von Konstantin Jiriček–Gotha 1911*. (Годишњица Николе Чупића 31 (1912) и 32 (1913); на француском под

насловом *Les problèmes serbes* – Archiv für slavishe Philologie 33 (1912) и 34 (1913)). Ова расправа представља својеврсну синтезу Новаковићевих погледа на српску историју и његових мисли о будућности.

Стојан Новаковић је умро 4/17. фебруара 1915. године у Нишу, тадашњој ратној престоници Србије. Његови посмртни остаци пренети су у Београд новембра 1926. године. За свој вишедеценијски рад, још за живота, добио је бројне почасте и признања. Био је председник Српске краљевске академије од 1906. до 1915. године и председник Српске књижевне задруге у два наврата, од 1892. до 1895. године, и од 1908. до 1915. године. Дела су му преводљена на многе европске језике, а о актуелности његовог стваралаштва може да сведочи и превод студије *Село* на јапански језик, 2003. године. Друштво историчара Србије данас носи његово име, а Библиотекарско друштво Србије је, 1997. године, установило Награду „Стојан Новаковић“, за најбоље дело из области библиотечко-информационе делатности.

Као личност широког спектра интересовања, у чијем се средишту налазило занимање за историју српског народа, Новаковић је своја истраживања усмеравао ка њеном постепеном осветљавању, почев од најстаријих периода. Првобитна интересовања за историју језика је, учећи уз Ђуру Даничића, проширивао ка историји књижевности, да би га у зрелом добу све више привлачила историја привредних и друштвених односа и историја права и државног уређења. Стога је видљив његов прелазак од филолошких ка историографским темама, донекле повезан са појачаним политичким ангажманом. Његов научни приступ је у основи мултидисциплинаран; настојао је да одређену тему обради са више аспеката, у складу са својим знањима и могућностима, што није увек дало врхунски резултат, али је отворило многа питања и истраживачима пружио нове идеје за рад. Чини се да се свим областима својих интересовања Новаковић бавио упоредо, с тим што је акценат у појединим периодима био на једној од њих. То сведочи и издавање историјског романа *Калуђер и хајдук*, 1913. године, као преграда и допуна приповетке *Калуђер* коју је објавио у младићким данима. Због тога се у његовим делима могу наћи зачеци бројних наука и научних дисциплина код нас: историје књижевности, библиотекарства, археографије, археологије, музеологије, социологије, антропологије, етнологије, хералдике и многих других помоћних историјских и филолошких наука. Тиме је испуњен главни циљ његовог научног рада – давање вишеструког доприноса српској науци, просвети и култури.

ЛИТЕРАТУРА

- Бараћ 2000: Д. Бараћ, *Основе теорије библиотекарства Стојана Новаковића*, Гласник Народне библиотеке Србије 2 (2000) 5–16.
- Бараћ 2002: Д. Бараћ, *Библиотекарство Стојана Новаковића*, Београд 2002.
- Батаковић 1998: Д. Т. Батаковић, *Историјари у полицији: национални идеологи и сепаратисти вођи (Јован Ристић, Стојан Новаковић, Љубомир Стојановић)*, Наука и техника у Србији друге половине XIX века, Крагујевац 1998, 44–45.
- Белић 1998: А. Белић, *О великим ствараоцима*, Изабрана дела Александра Белића, 6. том, прир. А. Младеновић, Београд 1998.
- BLGS 1979: *Novaković Stojan*, Biographisches Lexicon zur Geschichte Südosteuropas, III, L–P, München 1979, 340–341 (G. Hering).
- Војводић 2000: М. Војводић, *Митрополит Михаило и Стојан Новаковић*, Историјски записи 1/2 (2000) 153–164.
- Војводић 2002: М. Војводић, *Стојан Новаковић о Берлинском конгресу*, Историјски часопис 49 (2002) 183–195.
- Војводић 2003: М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003.
- Војводић 2004: М. Војводић, *Стојан Новаковић о уједињавању на српски језик и књижевност*, Историјски часопис 51 (2004) 171–185.
- Војводић 2005: М. Војводић, *Рад Стојана Новаковића на закључењу железничке конвенције између Србије и Турске (1887–1888)*, Зборник Матице српске за историју 71/72 (2005) 43–57.
- Војводић 2005: М. Војводић, *Дипломатска активност Стојана Новаковића у вези са Србом Србијом и Македонијом 1901–1902. године*, Вардарски зборник 5 (2006) 37–53.
- Војводић 2005: М. Војводић, *Стојан Новаковић и краљ Милан*, Нововековне српске династије у мемоаристици, Београд 2007, 19–44.
- Војводић 2012: М. Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012.
- Годишњак СКА 1911: *Библиографија српског Стојана Новаковића*, Годишњак Српске краљевске академије 24 (1911) 316–409.
- Димитријевић 1958: Р. Димитријевић, *Прилози библиографији радова С. Новаковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 24 (1958) 201–218.
- ЕСИ 1997 а: *Матије Власара Синђаић*, Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, 27 (Р. Михаљчић).
- ЕСИ 1997 б: *Новаковић Стојан*, Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, 540–542 (С. Ђирковић).
- Живанов 1965: М. Живанов, *Библиографија појединих издања Стојана Новаковића*, Библиотекар 5/6 (1965) 283–297.

- Кићовић 1958:** М. Кићовић, *Стојан Новаковић као библиотекар*, Библиотекар 4 (1958) 296–307.
- LPJ 1997:** *Novaković Stojan*, Leksikon pisaca Jugoslavije, IV, М–Nj, Novi Sad 1997, 754–757 (N. Đorđević, Ž. Bošković).
- Министри просвете 1994:** *Министри просвете Србије: 1811–1918*, Београд 1994, 71–73.
- Митровић 1998:** М. М. Митровић, *Стојан Новаковић историографски заснива социологију српског села*, Наука и техника у Србији друге половине XIX века, Крагујевац 1998, 373–381.
- НЕ СХС 1928:** *Новаковић Стојан*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, III, Загреб 1928, 101–104 (А. Белић, Н. Радојчић, С. Јовановић).
- Никић 1979:** Љ. Никић, *Прилози библиографији издања радова Стојана Новаковића*, Историјски часопис 25/26 (1979) 351–372.
- Никодијевић 2015:** Д. Никодијевић, *Стојан Новаковић: државник, научник, библиотекар: каталој изложбе*, Београд 2015.
- Николић 1965:** М. М. Николић, *Стојан Новаковић и библиотекарство у Србији*, Библиотекар 5/6 (1965) 265–282.
- Николић 1979:** М. Николић, *Стојан Новаковић као сакуљач старих србуља*, Библиотекар 4/6 (1979) 306–307.
- Панковић 2000:** Д. Панковић, *Стојан Новаковић и српска текућа библиографија*, Гласник Народне библиотеке Србије 2 (2000) 17–25.
- Панковић 2006:** Д. Панковић, *Српске библиографије 1851–1879. године*, I, Нови Сад 2006.
- Самарцић 1966:** Р. Самарцић, *Стојан Новаковић*, Летопис Матице српске 397/4 (1966) 349–376; 397/5 (1966) 443–469.
- Самарцић 1978:** Р. Самарцић, *Политички њестамени Стојана Новаковића*, Годишњак Народне библиотеке Србије 3 (1978) 29–36.
- Самарцић 1981:** Р. Самарцић, *Стојан Новаковић: њолитички њестамени историчара*, Писци српске историје, II, Београд 1981, 149–156.
- Слијепчевић 2002:** Ђ. Слијепчевић, *Историја српске њравославне цркве*, III, Београд 2002.
- Споменица 1938:** *Споменица Шабачке гимназије: 1837–1937*, Шабац 1938, 135–144 (М. Ст. Новаковић).
- Споменица 1967а:** *Научни рад Стојана Новаковића у српском ученом друштву, Српској академији наука и Јујославенској академији знањости и умјетности*, Споменица посвећена 50-годишњици смрти Стојан Новаковића, Београд 1967, 35–41.
- Споменица 1967:** *Споменица њосвећена 50-годишњици смрти Стојана Новаковића*, Београд 1967.
- Споменица 1992:** *Стојан Новаковић, Личности и дело: научни скуп њоводом 150-годишњице рођења (1842–1992)*, новембар 1992, Београд 1995.

Споменица 1996: *Стојану Новаковићу у спомен: о осамдесетогодишњици смрти*, Београд 1996.

Српска библиографија 1995: *Novaković, Stojan*, др. 55805–55968, Српска библиографија 12, Београд 1995, 73–85.

Чолић 2013: Љ. Чолић, *Цариградска мисија Стојана Новаковића*, Култура и дипломатија библиотеке, Београд 2013, 77–92.

Шашић 1998: Б. Шашић, *Знаменити Шайчани и Подринци*, Шабац 1998, 224–230.

СУДБИНА РУКОПИСНИХ КЊИГА НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ
ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА**Јована Станојловић***

После вишедеценијског периода у којем су фондови Народне библиотеке попуњавани и обогаћивани, почетак Првог светског рата значио је и почетак неизвесног и турбулентног времена и за грађу која се чувала у овој институцији. Судбина библиотечких збирки била је слична оној коју су имале вредности чуване у другим значајним културним установама: Народном и Етнографском музеју и Народном позоришту. Наши културни фондови и архиве поделили су, унеколико, горку судбину српског народа, кога је током година које су долазиле очекивало страдање, нестајање, сеобе, али потом и обнова после победе. Српски народ претрпео је ненадокнадиве људске губитке. Процентуално, према броју становника, а у односу на све учеснике у Великом рату, српски губици су били највећи. Победа која је извојевана на крају велике Голготе нашег народа, била је условљена и свешћу тадашњих људи о очувању територијалног интегритета и националног идентитета српског бића. У том смислу је очување архива и културних вредности била значајна делатност током ратних дешавања.

Већи део рукописног фонда Народне библиотеке сачуван је током Првог светског рата. Међутим, део збирке одређен за евакуацију уочи рата, а могуће још неке књиге касније, нестале су током рата. Тачан број несталих рукописа није са сигурношћу утврђен. Управник Народне библиотеке Милош Зечевић у извештају Српској Краљевској академији из 1927. године, у делу где говори о губицима које је претрпела

* Овај рад прештампан је из каталога изложбе „Пут књига 1914/1915–2015. Судбина српских средњовековних рукописа Народне библиотеке несталих у Великом рату“, одржане у НБС током маја и јуна 2015.

** Јована Б. Станојловић, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије, Београд, jovana.stanojlovic@nb.rs

библиотека за време рата, наводи инвентарне бројеве 56 рукописних књига.¹ После Другог светског рата, 1945. године, Душан Милачић, тадашњи управник, наводи наслове и број листова за 37 несталих кодекса,² док Мираш Кићовић³ и Љубица Штавланин-Ђорђевић⁴ наводе опет бројку од 56 рукописних књига које су изгубљене током рата.⁵ М. Кићовић у својој *Историји Народне библиотеке*, наводи да је сандук са рукописима „...негде на неки начин нестао...“.⁶ До данас су о несталим књигама током Великог рата писали Љ. Дурковић-Јакшић⁷ и Светлана Мирчов.⁸ Међутим, судбина поменуте групе кодекса остала је непозната. Из ове скупине до данас је пронађено двадесет књига. Све оне сведоче да су у Народној библиотеци чувани споменици високих домета српске културе и уметности. На основу посредних сазнања можемо само претпоставити шта се дешавало са овом групом рукописа током Првог светског рата.

Одмах по објави рата, пре него што су пале прве бомбе на Београд, министар просвете и црквених дела Љубомир Јовановић наложио је библиотекару Народне библиотеке Јовану Томићу да измести из Београда највредније примерке рукописних књига и поједине штампане књиге. У новинском тексту *Аустријски уљимашум*, објављеном на другој страни *Полиџике* од 11/24 јула 1914. године, пренето је како су текли догађаји претходног дана када је аустријски посланик у Београду – барон Гизл предао ултиматум заступнику министра спољних послова Лазару Пачуу.⁹ Следећи хронологију догађаја *Полиџика* нас извештава да је по пријему ултиматума у Министарству спољних послова, у шест часова поподне 10/23 јула 1914. године, заступник министара Лазар Пачу одмах кренуо у Двор да извести престолонаследника о предаји ноте и њеној садржини. Даље у чланку наводи се да је Лазар Пачу „уз пут срео Министра Просвете г. Љуб. Јовановића, те су тако њих двојица заједно отишли у Двор, где су одмах примљени

¹ *Годишњак СКА* 1929, 160–161.

² Дурковић-Јакшић 1990, 310–311.

³ Кићовић 1960, 138–139.

⁴ Штавланин-Ђорђевић 1982, 6–12.

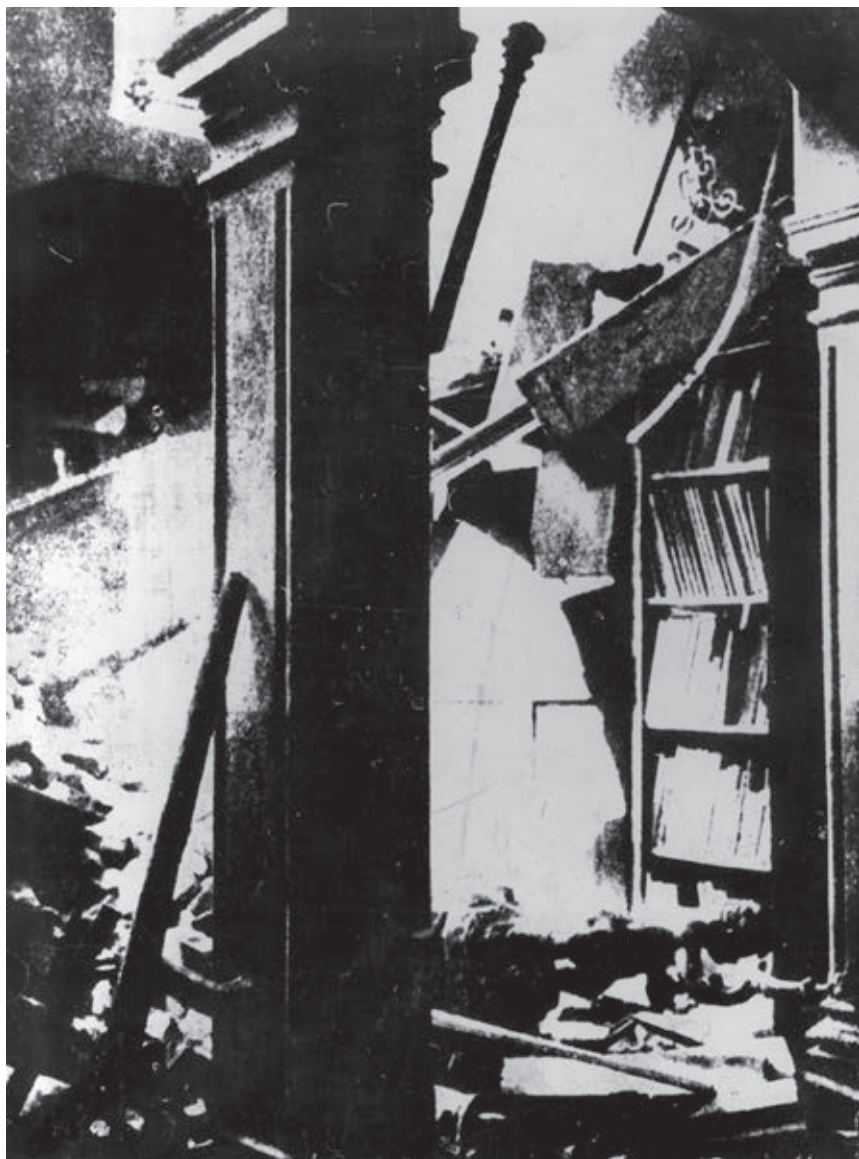
⁵ О овоме детаљније в. Недељковић 2015, 33–43.

⁶ Кићовић 1960, 139.

⁷ Дурковић-Јакшић 1992, 163–192.

⁸ Мирчов 2007, 119–140.

⁹ Политика 3768, 1914.

Сл. 1. Унутрашњи изглед Народне библиотеке после бомбардовања 1915. године

у аудијенцију. Мало после позват је у Двор и Министар Војни пуковник Стевановић.“ Ово сведочанство значајно нам је због чињенице да је Љубомир Јовановић први после Лазара Пачуа сазнао за ултиматум и очигледно био упознат са његовим садржајем. Будући да су одмах потом имали састанак у Двору, можемо закључити да је тада, на највишем нивоу, била донета одлука о евакуацији из Београда неких од највреднијих културних споменика, као и одређене архивске документације. Наиме, већ 11/24 јула, један дан по пријему ултиматума, Љубомир Јовановић наложио је вишегодишњем руководиоцу Народне библиотеке Јовану Томићу да тог дана до четири часа после подне издвоји највредније рукописне и старе штампане књиге и да их однесе на железничку станицу и преда начелнику Министарства иностраних дела Шајновићу, који је имао да спроведе најповерљивији део документиције и архиве свог министарства. О томе нам сведочи сам Јован Томић у писму од 5. маја 1919. године, које упућује Министарству иностраних дела, покушавајући да сазна судбину ових кодекса.¹⁰ Он наводи да је лично извршио ову наредбу, тако што је спаковао рукописне и старе штампане књиге у два дрвена сандука са ознакама Н. Б. 1 и Н. Б. 2, да би потом исти били транспортовани на железничку станицу, где су предати на потпис чувару магацина В. С. Огњановићу и потом утоварени у вагон бр. Н. 6639, заједно са документацијом Министарства иностраних дела.

Неколико дана пре поменутог писма Министарству иностраних дела, 29. априла 1919. године, Јован Томић је саставио извештај Министарству просвете о свом путу у Софију, где је имао да прегледа и врати библиотечки фонд Народне библиотеке који је за време рата тамо пренет. И у њему Ј. Томић говори о рукописима који су били издвојени из фонда Народне библиотеке и спаковани са поверљивом документацијом Министарства иностраних дела:

„Од рукописа и инкунабула из колекције наше Народне Библиотеке, мали је број којих већ нема овде у Београду. Партији најинтересантнијих и најскупоценијих рукописа и инкунабула, која је 1914 год. у очи објаве рата од стране Аустрије Србији, по наредби тадашњег министра просвете, предата Министарству Иностранних Дела, да их са својом

¹⁰ АСАНУ, ЗЈТ, 14509/III-230.

најповерљивијом архивом изнесе што пре из Београда, досад се уопште није ушло у траг.¹¹

На овај Томићев допис Министарство иностраних дела шаље, 26. маја 1919, кратко писмо у којем га обавештава да они немају податке о наведеним кутијама, јер је чувар коме су сандуци предати умро у Алжиру, а сву архиву које је смештена у магацину непријатељ је упропастио.¹²

Будући да је неколико дана по објави ултиматума донета одлука да се читав државни апарат са председником владе, министрима и посланицима премести у Ниш, могло се претпоставити да је и архива Министарства иностраних дела са највреднијим рукописима била упућена тамо. Како ће се показати, ове вредности се нису нашле у Нишу, пошто је углавном позната судбина фондова старе Народне библиотеке које су стигле у овај град. Остаје отворено питање куда је отишао вагон Н. 6639. Томић даје неколико претпоставки о томе. Једна је да су сандуци са грађом и архивом могли бити предати Народној банци, друга да су послати у Рим, а треће да су сакривени негде у Србији.¹³

У грађи Архива Србије која је била „ван домета очију истраживача“¹⁴ појавио се значајан документ који, посредним путем, отвара могућност за нове претпоставке о томе где су сандуци са рукописним књигама у јулу 1914. г. могли бити пребачени. Реч је о писму Божицара Прокића, управника Државног архива начелнику округа крушевачког о евакуацији архивске грађе.¹⁵ Наиме у овом писму од 8. маја 1919. године Прокић наводи следеће:

„Господине Начелниче, Године 1914, 12 јула, донео сам у Крушевац (8) осам сандука државне архиве, предао Вама на чување и од Вас реверс добио. Ти сандуци били су смештени у згради окружног начелства у једној

¹¹ Ковијанић 1992, 28, бр. 539-а.

¹² АСАНУ, ЗЈТ, 14509/III-231.

¹³ АСАНУ, ЗЈТ, 14509/III-230.

¹⁴ У Архиву Србије је 15. децембра 2008. године уприличена изложба на којој су јавности представљени експонати о којима није било трага у стручним и информативним средствима, тако да су они били недоступни истраживачима. Реч је о грађи која је више деценија стајала у Архиву необрађена, као и о оној која је током седамдесетих и осамдесетих година 20. века у више наврата добијена из Аустрије путем реституције: Перишић 2008, 7.

¹⁵ Податке из овог документна помиње и Милен М. Николић још 1951. године: Николић 1951, 48.

соби на доњем спрату. Молим Вас, да ме известите, шта је са том архивом било. Да није при евакуацију Крушевца и она однесена некуд?¹⁶

Податак да је државна архива, један дан пошто су рукописне књиге и најважнија документа Министарства иностраних дела одне-ти на железничку станицу и утоварени у вагон, однета за Крушевац може нам бити путоказ и за два сандука које је Јован Томић спаковао. Тој претпоставци иде у прилог и податак из извештаја Министарства иностраних дела Немачке из 1934. године, у којем стоји:

„Истрага коју су спровеле унутрашње надлежне власти није пружила до-казе о томе да је садржина, за време рата несталог сандука са 38 рукопи-са из Београдске Народне Библиотеке делом или у потпуности доспела у Немачку. По исказу једног очевица мора се, на жалост, пре веровати да су рукописи у питању – са изузетком т. зв. Призренског рукописа За-коника Цара Душана – који је, као што је познато спасен, пропали у бор-бама код Крушевца.“¹⁷

На срећу, потоњи догађаји су демантовали тврдњу овог очевица да су сви остали рукописи из ове групе пропали, будући да је до данас пронађено двадесет кодекса несталих за време Првог светског рата. Битно је, међутим, помињање Крушевца као места где су се и по овом немачком извору рукописне књиге налазиле.

Следећи податак који имамо, у вези са несталим рукописним благом, води нас у Немачку 1933. године где се појавио *Призренски рукопис Душановог закона*.¹⁸ О повратку Душановог закона у Београд известила је *Полиџика* 9. фебруара 1934. године.¹⁹ У овом чланку појављује се податак да је место одакле је ову књигу однео извесни немачки официр фон Вилкинс био Крагујевац. Наводи се да су руко-писи, које је Јован Томић спаковао уочи почетка рата, били послати у Крагујевац, јер се тамо налазио штаб Врховне команде и да је вагон са вредним товаром завршио на споредном колосеку, где се у једном

¹⁶ *Дейо архива Србије – Нова сазнања* 2008, 38.

¹⁷ Министарство иностраних послова шаље Министарству просвете извештај Краљевског посланства у Берлину, који преноси извештај Министарства ино-страних дела Немачке: Ковијанић 1992, 406–407, бр. 653–5.

¹⁸ О проналаску Призренског рукописа Душановог закона и околностима под којима се то десило извештавала је Политика у два наврата: Политика XXX/9159, 1933, 5; Политика XXX/9161, 1933, 7.

¹⁹ Политика XXXI/9245, 1934, 7–8.

тренутку запалио. Фон Вилкинс је том приликом наредио да његови војници спасавају товар запаљеног вагона и тада је спасена и метална кутија у којој се налазио *Призренски рукопис Душановог законика*. У експертском тиму који је утврдио да је реч о овом споменику, уз Светозара Матића, био је и Александар В. Соловјев. Он у раду о сачуваним примерцима Законика цара Стефана Душана,²⁰ у делу који се односи на историјат *Призренског рукописа*, доследно преноси податке из *Полиџике*. Како испод поменутог чланка од 9. фебруара 1934. године стоји иницијал Л., могуће су само претпоставке о имену његовог аутора. Могуће је да се иза овог иницијала крије Лазар Лилић, који је неколико месеци раније написао текст од 12. новембра 1933. године, где се помињу потпуно различити подаци по којима је *Призренски рукопис Душановог законика* украден од стране извесног Лајоша Талоција, а уз помоћ мајора Ковачића.²¹ Постоји могућност да је у новинском чланку грешком поменут Крагујевац уместо Крушевца, будући да је Соловјев пренео податке из чланка не наводећи како је до њих дошао. У Крагујевцу је по издијању рата било седиште Врховне команде и део краљевског двора, па је сасвим могуће да су тамо могле бити упућене вредности одређених државних и културних институција.²² Међутим, имајући у виду чињенице да немамо податке о томе да су неке друге установе упућивале своје товари ка Крагујевцу, као и чињеницу да се Крагујевац када је реч о несталим књигама, помиње само у контексту проналаска Душановог законика за који имамо и поменуто опречно сведочанство, постоји могућност да је у новинском чланку погрешно пренета информација коју је после преузео Соловјев.

Околности под којима је Душанов законик доспео у посед немачког официра, више одговарају онима у Крушевцу у смутним временима у јесен 1915. године. Податке о ситуацији на и око железничке станице, преноси нам Славољуб Бојић који се бавио темом спасавања државне архиве у Крушевцу током рата,²³ док је Милен М. Николић дао ширу и детаљнију слику о историјату Државног архива, где је посебан одељак посветио његовој судбини за време Првог светског рата.²⁴

²⁰ Соловјев 1980, 38–43.

²¹ Политика XXX/9159, 1933, 5.

²² О Крагујевцу за време првог светског рата: Бакић 1972, 217–256.

²³ Бојић 2005, 195–206.

²⁴ Николић 1951, 48–52.

Корисно је и сведочанство Живана Живановића, где он у извештају од 1. марта 1919. године о спасавању Државног Архива, подробно описује атмосферу каква је владала у Крушевцу у јесен 1915. године. Он наводи да се у град, који није имао ни 10.000 становника, у то време слило око 80.000 људи из свих крајева Србије. Он даље извештава:

„ ... Као год људство које је бежало у Крушевцу испред непријатеља, тако је и сва покретна државна а и приватна имовина, била у одступању упућивана такође Крушевцу, куда су се стицали сви тадашњи железнички транспорти од Београда, Смедерева и Ваљева, Ниша, Лесковца и Пирота, као и од Неготина и Зајечара, и најзад од Ужица и Чачка. У моменту заузеће Крушевца од стране Немаца, био је на железничким шинама код и око Крушевца сконцентрисан скоро сав железнички возни материјал. ...

...

Сву ту државну имовину, дакле, која се у свакој врсти и неизмерној количине и у несрачуњеној вредности слегла око Крушевца, запленили су Немци заједно са целим возним материјалом.

Одмах се по окупацији Крушевца јавио ту и нарочити војнички немачки орган који се зове (...) ²⁵ или српски: Комисија за ратни плен, и ступила у акцију, прво пописом плена, а затим његовим постепеним одношењем, кад је пре истека године 1915. саобраћај на српским пругама поново васпостављен. Немци су, са њима својственом методом и тачношћу, као и саобразно њиховој грабљивости, све што су нашли – однели, да по том наставе и даље експлоатисање свих земаљских добара, дуж главне железничке пруге, који су они задржали за све време рата, док је пруга узаног колосека Крушевац–Ужице прешла у руке аустријанаца. ²⁶

Будући да је „Комисија за ратни плен“ прегледала, пописивала и на крају односила оно што је сматрала вредним, могуће је да су се међу „пленом“ нашле и неке рукописне књиге.

Интересантно је да се у Крушевцу управо у ово време, у јесен 1915. године, нашла и најстарија сачувана српска ћирилична књига *Мирослављево јеванђеље*, која ће заједно са краљем и народом прећи Албанију. Наиме, када се краљ Петар при повлачењу на југ почетком октобра 1915. године затекао у Крушевцу, он је свом дугогодишњем пријатељу и негдашњем дворском библиотекару Добросаву Ружићу,

²⁵ Не види се реч.

²⁶ АС, ДА, бр. 84/1919.

предао да прегледа списе у једном дрвеном сандуку који је понет са Двора. Ружић је тек при другом прегледњу сандука, који по краљевом сведочанству нико није отварао, установио да се у њему налази кодекс писан крајем 12. века за хумског кнеза Мирослава, коме се траг изгубио после мајског убиства краља Александра Обреновића 1903. године.²⁷ После проласка краља Петра кроз Крушевац, приликом повлачења, у овом граду је настала права анархија. Ту ситуацију затекле су и окупационе власти које су без борбе ушле у град 7. новембра.

У историјским околностима, какве су биле у Србији у јесен 1915. године, крије се разлог због којег су нестали и уништени како делови Државне архиве, тако и вредна уметничка и културна дела, међу којима истакнуто место имају и средњовековни руком писани кодекси. Наиме од тренутка објаве рата, уочава се тежња државних органа да се све што је битно за очување државности и идентитета српског народа сачува. Међутим ситуација у којој се наша држава нашла, нападнута са три стране у истом тренутку, са војском исцрпљеном дуготрајним борбама и епидемијом пегавог тифуса, а без обећане помоћи савезника, принудила је наш народ и војску на повлачење. У тим околностима, упркос напорима појединаца, Државна архива, многе уметничке и културне вредности одношене су у земље окупатора или уништаване. Тренутак у коме су државни и војни врх донели одлуку да се Србија бори за опстанак, тако што ће кренути у повлачење преко Албаније, био је онај када је и будућност грађе важних институција била препуштена судбини.

Пратећи познате чињенице из друге половине 1914. године и 1915. године, које се односе како за пут документације Државне архиве, тако и за пут књига из фондова Народне библиотеке, можемо уочити да су се неке одлуке везане за грађу обе институције поклапале. Наиме, и једна и друга установа су већином евакуисане почевши од фебруара 1915. године у Ниш, где се у том тренутку налазило седиште Владе. Уочи рата осам сандука Државне архиве и два сандука највреднијих рукописних књига евакуисани су из Београда, док је највећи део Државне архиве, тачније 141 сандук и већина фондова Народне библиотеке, почевши од фебруара 1915. године, пренет у Ниш. Обе институције су, потом, у тренутку напредовања непријатељских снага биле одређене за евакуацију у Косовску Митровицу. Стицајем

²⁷ Радовић 2014, 161–164; Бојић 2005, 197–199.

неповољних историјских околности фондови ових институција доживљавају различиту судбину.

Сходно наведеним подацима, постоји могућност да је, у јулу 1914. године, када се није знало какав ће ток рат добити, одлучено да се између осталог највредније рукописне књиге, најважнија документа Министарства иностраних дела и Државне архиве однесу у Крушевац. Даље можемо претпоставити да је грађа ових установа смештене негде у овом граду, да би у јесен 1915. године опет биле спаковане у воз ради даљег транспорта за Ниш и Косовску Митровицу. Да ли су сандуци са рукописима негде преношени па враћени у Крушевац или, што је вероватније, нису ни кренули из Крушевца, где су доспели у руке „Комисије за ратни плен“ или појединаца, за сада не можемо поуздано утврдити. Имајући на уму попис места где су неке од изгубљених рукописних књига нађене после ратова,²⁸ можемо само претпоставити да су оне однете или у више наврата одношене из окупиране Србије на територију неке од земаља окупатора, дакле Немачке и Аустроугарске царевине. Одговор на ово питање можда се крије у немачким и аустројским архивима везаним за Први светски рат.

Друга могућност, која се односи на рукописе који нису пронађени, јесте да су неки од њих уништени, или да су поделили судбину дела архивске грађе. Осам сандука са грађом Државне Архиве, који су у Крушевац послати уочи рата, приликом одступања наше војске 1915. године евакуисане су из Крушевца, а по исказу „једног жандарма, који је био у спроводу, неки су сандуци уништени уз пут, а неки су предати Управи Пећске Патријаршије и остављени у дворишту на колима пред самом зградом Патријаршије.“²⁹ Услед наглог наступања непријатеља ти сандуци су остали у дворишту Патријаршије, где су постали плен непријатеља.³⁰ Велики део архивске документације остао је у вагонима на железничкој станици у Крушевцу, где је у општој пометњи разбациван и уништаван. Ради се о сандуцима са архивском грађом који су из Ниша, будући да је онемогућен превоз у Косовску Митровицу, послати за Крушевац. Државни саветници Живан Живановић и Љубомир Ковачевић, као и др. Милан Леко, председник Српског Црвеног крста, заслужни су за спасавање Државне архиве, која је остала

²⁸ Недељковић 2015, 33–43.

²⁹ АС, ДА, бр. 19/1920.

³⁰ АС, ДА, бр. 42/1920.

у возовима после уласка окупационих снага у Крушевац.³¹ У општем метежу један део Архивске документације спакован у сандуке закопан је код ложионице, недалеко од железничке станице у Крушевцу. Та заборављена околност откривена је случајно 1968. године, приликом копања ради постављања канализационих цеви; међутим, упркос залагању С. Бојића, који је тада радио као историчар у Историјском архиву Крушевцу, ништа није урађено на ископавању ове грађе.³²

Посебно је питање да ли су све рукописне књиге за које је после рата утврђено да недостају фонду старе Народне библиотеке биле међу онима које су стављене у два сандука уочи почетка рата? Реконструкцију догађаја додатно отежава чињеница да је до данас остало непознато колико је тачно рукописних књига било у два сандука, које је спаковао Јован Томић, и који су то тачно били кодекси. Постоји могућност да су међу рукописима који су нестали за време Првог светског рата били и неки који су отуђени из великог корпуса књига чија је судбина позната. Наиме, остатак фонда старе Народне библиотеке селио се у више етапа. Већ у августу 1914, када је бомбардована зграда Универзитета, у којој се налазила и библиотека,³³ секретар у министарству просвете Лазар Кнежевић пренео је најскупоценије књиге у Министарство просвете (које се тада налазио у згради Вукове задужбине на Теразијама).³⁴ Потом је крајем октобра министар Љубомир Јовановић из Ниша наредио да се ствари Народног и Етнографског музеја, као и збирке Народне библиотеке, пренесу у манастир Св. Стеван код Алексинца, да би 17. новембра наложио да се музејске и остале ствари намењене за манастир упуте у Скопље.³⁵ Међутим, мало је вероватно да су овом приликом из Београда ка Скопљу упућене збирке и фондови Народне библиотеке. Велика евакуација у Ниш уследила је у првим месецима 1915. године, о чему имамо непосредно сведочанство Јована Томића из писма упућеног Министарству просвете и црквених дела:

³¹ АС, ДА, бр. 84/1919; Бојић 2005, 199–201; Николић 1951, 49–52; Илић 1971, 181.

³² Бојић сведочи да је том приликом видео део архивске грађе која се односи на време владавине Александра Обреновића: Бојић 2005, 203–204.

³³ Stanoiéwitch 1915; О атмосфери у бомбардованом Београду током првих ратних дана видети дневничке записе: Михајловић 1989, 115–151.

³⁴ Ковијанић 1991, 717–722, бр. 523 (1–3).

³⁵ Ковијанић 1991, 723–737, бр. 523 (5–31).

„Према наређењу Господ. Министра Просвете и Црквених Послова ПБр. 27411 од 12 децембра 1914, ПБр. 309 од 28 јануара, и деп. ПБр 484 од 4 фебруара 1915 год., из зграда у којима је у Београду била смештена Народна Библиотека, а према програму, који сам створио сам, а одобрио га Господ. Министар, извучени су, спаковани и одаслани у Ниш ови предмети: сви рукописи; све инкунабуле; сви српски и југословенски часописи; политички и сатирички листови; све српске и југословенске колекције; све друге колекције које представљају вредност; од српских и југословенских дела (књига и брошура) сви први примерци, а од ређих и ретких сви који се налазе у Библиотеци; сва друга дела која спадају у Balcanici и имају и најмање вредности; сва дела од веће вредности; партије слика и карата у целини.“³⁶

Каква је била даља судбина фондова Народне библиотеке, који су по доласку у Ниш смештени у зграду тамошње гимназије, сазнајемо опет од Јована Томића. Он у писму министру просвете од 28. децембра 1918. године сведочи како је у септембру 1915. године, када је запретила опасност од бугарског напада, добио налог да библиотечко благо припрема за даљу евакуацију:

„...Сви сандуци били су изнова прегледани, оковани гвозденим обручима, да би издржали и најдаљи транспорт. Наредба је гласила: да се предмети евакуишу у Митровицу на Косову, докле непријатељ неће допрети, заједно са имовином Народног Музеја. Али тамо је могло бити експедирано само нешто више од пола вагона (и три и по музејских предмета), јер, и поред свих чињених корака код Министарства и војних месних власти, престала је свака даља експедиција, и све остало остало је у Нишу и постало плен Бугара.

Од библиотечких предмета избачених у Митровицу на Косову био је већи део серије рукописа и писама, један део инкунабула и инвентара књига и рукописа. Све друго остало је у Нишу у локалима Нишке Гимназије, одатле су бугарске власти пренеле у Софију крајем 1915. године као плен. Већ 1916. године Аустријанци су предмете заплењене у Митровици пренели у Београд, где се и сада налазе, заједно са онима остављеним у ранијим локалима Народне Библиотеке, а они пренети у Софију треба да су сада тамо. ...“³⁷

³⁶ Ковијанић 1991, 747–749, бр. 524.

³⁷ Ковијанић 1991, 757–761, бр. 528.

Сл. 2. Повратак књига из Софије 1922. године

Окупационе снаге су 1916. вратиле у Београд из Косовске Митровице све руком писане кодексе, који су потом смештени у зграду Врачарске штедионице, заједно са књигама које су остале у Београду. У истом писму Томић наводи да је у Митровицу однет „већи део серије рукописа и писама, један део инкунабула и књига и рукописа.“ По овоме можемо закључити да, вероватно, у општој пометњи, ни сам чувар Народне библиотеке, који се свесрдно залагао да сачува сваку библиотечку јединицу, није могао да испрати све рукописне споменике. Питање је и да ли је неки од кодекса био међу предметима који су однети у Софију и, ако јесте, да ли је враћен у Београд. Будући да је сам Томић руководио враћањем књижног фонда Народне библиотеке из Софије, он, у раније цитираном документу, наводи да тамо рукописних књига није било.³⁸

³⁸ Видети напомену 11.

Да бисмо утврдили шта је све нестало током Првог светског рата, треба имати у виду и чињеницу да је појам „рукопис“ у време о којем је реч имао шире значење. Наиме, под тим појмом су се подразумевале и рукописне заоставштинне заслужних појединаца, које су очигледно у фондовима старе Народне библиотеке биле део оних у којима су се чувале и рукописне књиге. Тако се на списку „рукописа“ који су нестали за време рата, поред богослужбених књига писаних руком, из времена од почетка 13. века нашли и *Кријумчари*, прича Стојана Новаковића, и *Мисли Јована Хаџића о народу српском у Аустрији*.³⁹

Тешко је било претпоставити у време после завршетка Првог светског рата, када се сводило шта је све нестало у ратном вихору, да ће неке од рукописних књига које су том приликом изгубљене бити једине које ће бити сачуване за потоње генерације. Све остале бројне рукописне књиге које су после евакуације, премештања из једног места у друго, безбедно враћене у посед Народне библиотеке после Првог светског рата, уништене су почетком Другог светског рата када је, 6. априла 1941. године, библиотека бомбардована запаљивим бомбама од стране фашистичке Немачке. У том погрому изгорели су и рукописи прикупљени између два светска рата.

Готово све што нам је до данас сачувано из рукописног фонда старе Народне библиотеке, јесу пронађене књиге из корпуса оних које су нестале током Првог светског рата. Поред њих је и једна која у априлу 1941. године није била у згради библиотеке. Ради се о *Зборнику српских животија и Хиландарском титику шаха Марка* исписаном око 1370/75, која се у тренутку бомбардовања 6. априла 1941. године налазила у Српском семинару код професора В. Ђоровића.⁴⁰ Данас је Народној библиотеци Србије враћено четрнаест књига, док се у збирци сер Честер-Битија у Даблину налазе четири књиге, и по једна у Ерфурту и Дебрецину.⁴¹ Ови јединствени примерци су нам, уз ретке фотографије снимљене између два светска рата и описе⁴², сведочанство о томе какво је непроцењиво културноисторијско благо чувала стара Народна библиотека.

³⁹ Дурковић-Јакшић 1990, 311.

⁴⁰ Штаљанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986, 28–29.

⁴¹ Мошин 1968, 349–373; Медаковић 1970, 309–311; Младеновић, Недељковић 2009–2010, 59–76; Hauptová 1961, 85–94.

⁴² Стојановић 1903; Матић 1952.

Даља истраживања, која би обухватила и грађу која се чува у немачким и аустријским архивима, треба да доведу до проналаска преосталих писаних споменика несталих за време Првог светског рата или до информација каква је била њихова судбина, а шире и до података који могу допринети реконституцији рукописног фонда старе Народне библиотеке.

THE FATE OF MANUSCRIPT BOOKS OF THE NATIONAL LIBRARY
DURING WORLD WAR ONE

JOVANA STANOJLOVIĆ

A group of extremely valuable Cyrillic manuscripts which had belonged to the National Library in Belgrade disappeared during World War One. The day after the Serbian government received the Austro-Hungarian ultimatum (July 11/24 1914), a few dozen books were packed into boxes marked N.B. 1 and N.B. 2 and sent to the Belgrade train station; together with the classified documentation of the Serbian Ministry of Foreign Affairs, they were placed into the train wagon No. 6639. After that, this invaluable material vanished without a trace. After the war, the long-serving director of the National Library Jovan Tomić tried in vain to trace what had happened to the aforementioned train wagon and to uncover the fate of the evacuated manuscripts.

Since a part of the material kept at the State Archives was sent to Kruševac on the following day (July 12/25 1914), it is possible that the valuables from the National Library were shipped off to the same town in central Serbia. This hypothesis is supported by an account which tells us that the *Prizren Manuscript of Dušan's Code* – the first of twenty recovered manuscripts from the missing group – had been taken from Kruševac by a German officer.

Although there is no reliable data as to where this group of extraordinary examples of medieval literacy was hidden on the eve of the war, they were probably seized in the fall of 1915, following the occupation of the territory of the Kingdom of Serbia. Despite the efforts of Serbian government services and individuals to save both archival documents and materials of cultural and historical value for the preservation of the country's identity and statehood, unfortunate circumstances have led to their destruction, pillaging or seizure by the occupying forces; most of the missing items probably ended up on the territory of one of the occupying countries: Germany, Austria-Hungary or the Kingdom of Bulgaria.

Besides the aforementioned group of manuscripts, the majority of the manuscript collection of the National Library – together with the rest of the Library's materials and valuables belonging to other cultural institutions – was also moved during the war. The manuscript collection was first taken to Niš in early 1915; in the fall of 1915, it was moved to Kosovska Mitrovica; finally, in 1916 it was returned to Belgrade by the occupying forces.

The majority of the Library's collection which survived World War One was destroyed during World War Two. The group of codices which went missing in World War One – twenty of which have been recovered so far – are the only extant specimens from the great manuscript collection of the National Library of Serbia. The Library once boasted 1,300 unique examples of Serbian literacy and culture.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АС, ДА 84/1919: Архив Србије, *Државна архива*, бр. 84/1919.
АС, ДА 19/1920: Архив Србије, *Државна архива*, бр. 19/1920.
АС, ДА 42/1920: Архив Србије, *Државна архива*, бр. 42/1920.
АСАНУ, ЗЈТ 14509/III-230: Архив САНУ, *Заоставштина Јована Томића*, 14509/III-230.
АСАНУ, ЗЈТ 14509/III-231: Архив САНУ, *Заоставштина Јована Томића*, 14509/III-231.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Ковијанић 1991: Г. Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821-1944*, књ. 2: 1881-1918, Београд 1991.

Ковијанић 1992: Г. Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821-1944*, књ. 3: 1919-1941, Београд 1992.

НОВИНЕ

Политика XXX/9159, 1933: У Лајцију се украде рукопис Душанова законика, Политика, 12. новембар 1933, год. XXX, бр. 9159, 5.

Политика XXX/9161, 1933: Душанов законик је предат на чување кривичној полицији у Франквурту на Мајни, Политика, 14. новембар 1933, год. XXX, бр. 9161, 7.

Политика XXXI/9245, 1934: Душанов законик донесен је у Београд, Политика, 9. фебруар 1934, год. XXXI, бр. 9245, 7-8.

Политика 3768, 1914: Аустријски улог, Политика 11. јула 1914, бр. 3768, 2.

ЛИТЕРАТУРА

Бакић 1972: Д. Бакић, *Пет векова Крагујевца*, Крагујевац 1972.

Бојић 2005: С. Бојић, *Сјасаване државне архиве у Крушевцу током првој светској рат*, Крушевачки зборник 11(2005) 195 – 206.

Годишњак СКА 1929: *Извештај Милоша Зечевића Српској краљевској академији из 1927. године*, Годишњак Српске краљевске академије, Београд 1929, 160-161.

Депо архива Србије – Нова сазнања 2008: Дело архива Србије – Нова сазнања, Календар изложбе, 15. децембар 2008, Београд 2008.

Дурковић-Јакшић 1990: Љ. Дурковић-Јакшић, *Грађа о судбини српској културној и националној блати у Првом светском рату*, Археографски прилози 12 (1990) 310-311.

Дурковић-Јакшић 1992: Љ. Дурковић-Јакшић, *Прилози познавању сѣрадања Народне библиотеке у Београду за време Првој свейској раји*, Археографски прилози 14(1992) 163 – 192.

Илић 1971: Б. Илић, *Историја Крушевца 1371–1941*, Крушевац 1971.

Кићовић 1960: М. Кићовић, *Историја Народне библиотеке у Београду*, Београд 1960

Матић 1952: С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд 1952.

Медаковић 1970: Дејан Медаковић, *Враћање српских средњовековних рукописа из Немачке*, Библиотекар 4(1970) 309–311.

Мирчов 2007: С. Мирчов, *Јован Н. Томић библиотекар и научник*, Београд 2007

Михајловић 1989: С. Михајловић, *Бомбардовање Београда*, Голгота и васкрс Србије 1914–1915, Београд 1989

Младеновић, Недељковић 2009–2010: А. Младеновић, Ј. Недељковић, *О четвороројеванђељу др. 102 (прва четвртина XIV века) из сѣаре Народне библиотеке*, Археографски прилози 31–32 (2009–2010) 59–76.

Мошин 1968: В. Мошин, *Рукописи дивше београдске Народне библиотеке у Дабину и Зајреду*, Библиотекар 5 (1968) 349–373.

Недељковић 2015: Ј. Недељковић, *Судбина несталих средњовековних рукописа Народне библиотеке у Београду после Првој свейској раји*, Пут књига 1914/1915–2015: судбина српских средњовековних рукописа Народне библиотеке несталих у Великом рату, Каталог изложбе, Београд 2015, 33–43.

Николић 1951: М. Николић, *Педесет година животоа државне архиве*, Државна архива НР Србије 1900–1950, Београд 1951.

Перишић 2008: М. Перишић, „Уводна реч: Моћ документа“, *Дейо архива Србије – Нова сазнања, Каџалої изложбе*, 15. децембар 2008, Београд 2008.

Радовић 2014: С. Радовић, *Краљев библиотекар*, Чачак 2014

Соловјев 1980: А. В. Соловјев, *Законик цара Сѣефана Душана 1349. и 1354. године*, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права VI, Београд 1980, 38–43.

Stanojević 1915: G. M. Stanojević, *Le bombardement de l'université de Belgrade*, Paris 1915.

Стојановић 1903: Љ. Стојановић, *Каџалої Народне библиотеке у Београду*, Београд 1903. (Фототипско издање, Београд 1982).

Hauptová 1961: Z. Hauptová, *Debrecínský rukopis církevněslovanských liturgických minejí*, Slavica I (Debrecin 1961) 85–94.

Штављанин-Ђорђевић 1982: Љ. Штављанин-Ђорђевић, *Појовор у: Каџалої Народне библиотеке у Београду IV Рукописи и сѣаре шѣамјане књије*. Саставио Љуб. Стојановић, НБС, Фототипска издања књ. 3, Београд 1982.

Штављанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986: Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Београд 1986.

UDC 091:024.8(497.11)"1914/1918"

091=163.41"12/17"

091:7.025.7/.8(497.11)

025.54:025.171(497.11)

СУДБИНА НЕСТАЛИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ РУКОПИСА НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ У БЕОГРАДУ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА*

ЈАСМИНА НЕДЕЉКОВИЋ**

Први светски рат је био за српски народ истовремено борба за очување државности и идентитета. Удар на идентитет спровођен је кроз пљачку и уништавање писаних трагова о постојању. У том циљу аустријска влада је формирала научну комисију састављену од својих и мађарских стручњака, која је имала задатак да изврши увид у национално благо српских културних и научних установа, као и да део тога издвоји и однесе у Беч и Будимпешту. У првом реду на удару је била архивска грађа из периода уочи Првог светског рата, али је издвајан и материјал из XIX века. И док су се војске бориле на фронтима, у окупираном Београду су биле пљачкане српске архиве и културне установе. У таквим приликама треба најпре сагледати и судбину средњовековних раритета Народне библиотеке у Београду, који су нестали уочи и за време Првог светског рата.¹

Пред саму објаву рата Србији од стране Аустрије, јула 1914. године, тадашњи управник Народне библиотеке Јован Томић је по наредби министра просвете спаковао у два сандука (Н. Б. 1 и 2) одређени број најдрагоценијих старих рукописа и инкунабула и предао Министарству иностраних дела да их са својом поверљивом архивом изнесе из

* Овај рад прештампан је из каталога изложбе „Пут књига 1914/1915–2015. Судбина српских средњовековних рукописа Народне библиотеке несталих у Великом рату“, одржане у НБС током маја и јуна 2015.

** Јасмина Недељковић, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије, Београд, jasmina.nedeljkovic@nb.rs

¹ Током окупације страдали су и многи наши манастири и цркве, њихове светковине и библиотеке. Такав је био случај са Библиотеком Семинара Призренске богословије, као и са драгоценостима манастира Високи Дечани (в. Дурковић-Јакшић 1990, 301–308).

Београда.² Од тренутка када су ти сандуци смештени у вагон Н. 6639 на железничкој станици у Београду, њима се губи сваки траг.

Јануара 1915. године управник Јован Томић је поново, по наређењу министра просвете, спаковао за евакуацију „сву серију рукописа, све инкунабуле, затим целу серију писама, гравира и карата“ – односно све оно што Народну библиотеку чини националном.³ Сандуци са овим предметима упућени су у Ниш. Када је у јесен 1915. запретила опасност од бугарског напада, средњовековни рукописи, као и писма и инвентарне књиге, евакуисани су у Митровицу на Косову. И управо ти кодекси, који су били од највеће културне и историјске вредности, пали су у руке Аустријанаца, док су се Бугари докопали оног дела фонда који је остао у Нишу и то однели у Софију. Аустријанци су већ следеће 1916. године предмете заплене у Митровици вратили у Београд. У свом Извештају од 28. децембра 1918. Јован Томић пише да су Аустријанци приликом повлачења из Србије однели и неке предмете Народне библиотеке, што нас наводи на сумњу да су међу њима били и неки из збирке средњовековних рукописа.⁴

У Извештају од 29. априла 1919. који је Јован Томић упутио Министарству просвете поводом враћања књига из Софије, пише да се није ушло у траг оним најинтересантнијим и најдрагоценијим рукописима и инкунабулама, који су у два сандука извезени из Београда јула 1914. године.⁵ Јован Томић каже да се ти раритети не налазе у просторијама Народне библиотеке међу предметима које су узели Аустријанци, као ни у Софији, где је он боравио и прегледао грађу коју су Бугари узели.⁶ Као члан Међународне комисије за оцену штета које су непријатељи нанели Србији и за повраћај опљачканих предмета у српским културним установама, Јован Томић моли да се настави трагање за библиотечким раритетима и сматра да је најсигурнији траг да се прати

² Ковијанић 1992, 28, бр. 539а.

³ Ковијанић 1991, 757–758, бр. 528.

⁴ Ковијанић 1991, 757–758, бр. 528.

⁵ Ковијанић 1992, 28, бр. 539а.

⁶ Поводом потраживања несталих предмета Народног музеја, Народне библиотеке и других културних установа током окупације, Министарство просвете је упутило 9. јуна 1919. допис Министарству вера са молбом да позове Управе свих храмова на територији Краљевине Србије и Црне Горе да се укључе у повраћај не само ових опљачканих раритета, већ и отетих драгоцености из својих цркава (в. *Уредбе и изјављивања Министарства просвете* 2011, 278, бр. 237).

куда је отишао део архиве Министарства иностраних дела, а са њим и драгоцености Народне библиотеке. Важно је сазнати да ли је воз из Београда кренуо, да ли је стигао у Ниш или на неко друго одредиште, да ли су предмети у ратном метежу изгубљени или су можда негде сакривени, закопани. Знајући за писмену наредбу аустријских власти која је издата чиновницима, да се предмети из Народне библиотеке пренесу у аустријске, мађарске и немачке установе и збирке, Јован Томић брине да ће опљачкано културно благо трајно нестати, јер се трагови затурају, драгоцености склањају, а кривци беже.⁷ Поред тога, он је и инсистирао да наши представници на Мировној конференцији у Паризу затраже да Србија конфискује део библиотечких предмета из библиотеке у Пешти и Бечу и тиме приморају Аустрију и Угарску да врате разграбљену имовину Народне библиотеке.⁸

И поред свих напора које је Јован Томић уложио, фонд Народне библиотеке није у целини реконструисан, као ни њена збирка средњовековних рукописа и штампаних књига.

Управник Милош Л. Зечевић, који је наследио Јована Томића, први је у свом Извештају за 1927. годину изнео какви су били губици Народне библиотеке у Првом светском рату.⁹ Према подацима послератне комисије, чији је задатак био да среди фонд Народне библиотеке, утврђено је да су уништене скоро све новине из 1914–1915, затим 3.132 књиге и часописи у 4.177 свезака, али њен највећи губитак је био у нестанку средњовековних рукописних књига под следећим инвентарним бројевима: „2, 15, 20, 39, 41, 62, 64, 71, 78, 101, 102, 111, 112, 121, 144, 146, 147, 148, 175, 177, 211, 213, 214, 234, 241, 248, 271, 288 (нестао пре 1880. год.), 295, 300, 391, 397, 399, 437, 446, 467, 488 (овај је рукопис нестао још 1877. год.), 524, 579, 590, 632 (зборник попа Драгоља), 633, 640, 641, 800, 803, 808, 814, 815, 878, 886, 939, 1007, 1008, 1119, 1149, 1150 и 1162 – свега 61 стари рукопис.“¹⁰ Такође и археограф Љубица Штављанин Ђорђевић истиче да је у Првом светском рату нестало

⁷ Мирчов 2007, 135.

⁸ И током рата шириле су се вести о пропасти и плјачкању српског културног блага и о страдању Народне библиотеке у Београду. Стога су српски Пресбиро и Срби у издегљивштву упутили апел да се прикупљају публикације за њену обнову (в. Кићовић 1960, 139).

⁹ Ковијанић 1992, 242, бр. 612.

¹⁰ Ковијанић 1992, 242, бр. 612. Вероватно се овде поткрала грешка, јер има 58 сигнатура.

педесет шест рукописних кодекса, с тим што она утврђује да су се под бројевима 78, 121, 148, 524, 800, 803, 808, 814, 815, 878, 886, 939, 1007, 1008, 1119 и 1150 налазиле повеће непознате садржине.¹¹

Управник Народне библиотеке, Душан Милачић, у Извештају писаном јануара 1945. године доноси и списак рукописних књига несталих у Првом светском рату наводећи наслове тридесет седам споменика.¹²

Пишући историју Народне библиотеке у Београду, Миращ Кићовић преузима податке од Милоша Л. Зечевића, али даје и свој списак, у којем помиње да су нестала тридесет три средњовековна писана споменика међу којима је знатан број оних на пергаменту.¹³ У чланку *На истрају несћалих рукописа Народне библиотеке у првом светском рату* поменути аутор каже да их је изгубљено педесет.¹⁴

Један део несталих средњовековних кодекса је био већ описан у *Каталогу* Љубомира Стојановића,¹⁵ али се о повељама ни до данас не зна скоро ништа. Једна од тих повеља била је *Немањина оснивачка повеља Хиландару* са златним печатом, поклоњена 1896. заједно са *Мирослављевим јеванђељем* краљу Александру I Обреновићу приликом његове посете Хиландару, као и *Диплома цара Душана манастиру арханђела Михаила и Гаврила* из 1348. године.

*

Дуги низ година после Првог светског рата о несталим средњовековним рукописним књигама ништа се није знало, све до 1933. године, када је на аукцији у једној антикварници у Франкфурту на Мајни, пронађен *Призренски рукопис Душановог законика* из XVI века, ти кодекси су сматрани изгубљеним.¹⁶

Призренски рукопис Душановог законика годинама је чувала породица попа Симе из Дворана близу Призрена. У Народну библиотеку овај кодекс је донео Никола Мусулин, смедеревски учитељ. У Инвентар Библиотеке рукопис је заведен тек 1885. под бр. 399, а у науци

¹¹ Штавланин-Ђорђевић 1982, 10.

¹² Дурковић-Јакшић 1990, 310–312.

¹³ Кићовић 1960, 138.

¹⁴ Политика LIX/17337, 1962, 15.

¹⁵ Стојановић 1903.

¹⁶ Соловјев 1980, 38–43.

је познат од 1870. године.¹⁷ За време евакуације уочи Првог светског рата, у ратном метежу тај средњовековни кодекс је нестао.¹⁸ Почетком новембра 1933. управник Народне библиотеке у Београду, Урош Џонић, добио је од књижаре Густава Фока из Лајпцига понуду књига на продају, међу којима се налазио и *Призренски рукопис Душановог законика*. Лист *Политика* објавила је текст о томе да се продаје украдени рукопис Душановог законика.¹⁹ Већ 14. новембра објављен је нови чланак у којем је речено да се кодекс налази у књижари Јозефа Бера у Франкфурту на Мајни. Исти се обратио Леу Јоловицу, шефу књижаре Густава Фока у Лајпцигу, као посреднику да потражи купца у Београду.²⁰ Пошто су та двојица књижара сазнала да је рукопис украден, предали су га на чување кривичној полицији у Франкфурту док се ствар не расправи. Одатле је кодекс после три месеца дошао у немачко посланство у Београд, где су експертизу урадили проф. Александар Соловјев и кустос рукописа Народне библиотеке у Београду, Светозар Матић, који су потврдили да је то заиста *Призренски рукопис Душановог законика*.

Ускоро се сазнала и тачна судбина ове књиге.²¹ Пред сам пад Београда, ондашњи управник Народне библиотеке Јован Томић је тај средњовековни кодекс, заједно са још неколико најдрагоценијих, спремио за евакуацију. Рукописне књиге су биле пренете у једну војну железничку композицију која је кренула у Крагујевац.²² Када су Немци заузели Крагујевац, из непознатог разлога композиција се запалила и немачки официр фон Вилкенс је наредио да се из пламена спасава шта може. Из вагона су извучена многа државна акта и Душанов законик у металној касети. Официр, који је спасао и предао акта и књиге властима, био је награђен тиме што је добио Душанов законик на по-

¹⁷ Уп. Новаковић 1870. Критичко издање Душановог законика за чију основу је узет *Призренски рукопис* објавио је Новаковић 1898.

¹⁸ О још неким детаљима у вези са нестанком *Призренског рукописа Душановог законика*, као и осталих кодекса за време рата, тј. сандука са 38 рукописа из београдске Народне библиотеке види преписку из периода 1931–1934, коју воде проф. Универзитета у Бреслави О. Гринентал, затим проф. Владимир Ђоровић са г. Штаудингером, као и документа Министарства просвете и Министарства иностраних дела (Дурковић-Јакшић 1990, 312–316).

¹⁹ Политика XXX/9159, 1933, 5.

²⁰ Политика XXX/9161, 1933, 7.

²¹ Политика XXXI/9245, 1934, 7–8.

²² О томе детаљније в. Станојловић 2015, 19–29.

клон! После рата, фон Вилкенс се вратио на своје имање у Источну Немачку, која је потпала под Пољску, и постао пољски држављанин. Након извесног времена, када се нашао у новчаним неприликама, почео је да продаје своје ствари, па се сетио и овог рукописног кодекса који је нека дама однела у књижару Јозефа Бера у Франкфурту на Мајни. Након експертизе 8. фебруара 1934. године *Призренски рукопис Душановој законика* није враћен у Народну библиотеку, већ су га југословенске власти предале Уметничком музеју. Априла 1941, када је Немачка бомбардовала Београд, све драгоцене књиге Народне библиотеке су изгореле, а *Призренски рукопис* је поново, стицајем околности, остао сачуван. Народној библиотеци је враћен 6. априла 1973. године, приликом отварања њене нове зграде.

Откриће *Призренској њрејиса Душановој законика* подгрејало је наду да та група најдрагоценијих српских средњовековних писаних споменика није уништена и да ће се и остали наћи.

Седамдесетих година XX века начелник Одељења књиге Британског савета у Лондону слависта Џон Барникот, тражећи мишљење о неким словенским рукописима који су се налазили у библиотеци приватног колекционара Честер Битија у Даблину, обратио се Владимиру Мошину, начелнику Археографског одељења, за помоћ.²³ Када је прегледао снимке текстова четири рукописна кодекса и једног штампаног *Празничној минеја* из 1538, које му је Џон Барникот послао, Владимир Мошин је открио да су четири средњовековна раритета (осим фрагмента влашког *Четворојеванђеља* из XV века) управо они, који потичу из збирке старе Народне библиотеке у Београду, а нестали су уочи Првог светског рата. То су:

W 147 *Никољско јеванђеље* (стара сигн. 112), с краја XIV и почетка XV в., пергамент, 144 л.

W 148 *Српско четворојеванђеље* (стара сигн. 101), крај XIII и почетак XIV в., пергамент, 305 л.

W 158 *Чиненија из ајосѿола и јеванђеља* (41 л.), други део рукописне књиге *Окѿоих и субоѿина и недељна јеванђеља и ајосѿоли* (стара сигн. 213), 1353, пергамент, 347 л.

W 149 *Празнични минеј* Божидача Вуковића (стара сигн. 22), 1538, штампан на пергаменту! 432 л.

²³ Мошин 1968, 349–356.

Како су ове књиге доспеле у приватну колекцију Честер Битија у Даблину није сасвим познато, мада Владимир Мошин каже: „Поводом Вуковићевог минеја Џ. Барникот ми је писао да се сер Честер Бити сећао како је после I светског рата показивао тај споменик у Паризу Николи Пашићу, те би се из тога могло закључити да је сер Честер Бити набавио књигу проблично у то доба, можда при крају рата.“²⁴

Честер Бити је, као пасионирани колекционар, прикупљао на својим путовањима по Азији, Далеком Истоку, Северној Африци и Европи врло вредна уметничка дела, минијатуре, ретке књиге, средњовековне и ренесансне рукописе. Његова колекција броји преко 200.000 уметничких, сакралних и световних предмета насталих у периоду од 2700 године п. н. е. до краја XIX века. У овој монументалној колекцији нашла су се и четири српска средњовековна кодекса. Једна од претпоставки, за коју до сада немамо непосредних података, јесте да је *Никољско јеванђеље* постало део збирке Честер Битија између два светска рата, у време када је он управљао у име британског концесионара рудником „Трепча“ на Косову.²⁵ Можда би се пре могла успоставити веза између Честер Битија и познате антикварнице Ерика фон Шерлинга у Лајдену, у Холандији за коју се зна да је имала у свом каталогу у понуди *Чшенија из айосџола и јеванђеља* (други део рукописа НБ 213, 1353, 41 л.), која су и била део његове библитеке.²⁶

Такође тих година „срећа ме је послужила“, каже Владимир Мошин, када је у Свеучилишној библитеци у Загребу пронашао две рукописне књиге које су припадале збирци старе Народне библитеке у Београду:²⁷

Рс 638 *Довољско чешворојеванђеље* (стара сигн. 2), друга четвртина XVI века, папир, XXXIX + 270 л., и

Рс 639 *Коришки ѝролої* (стара сигн. 20), 1573, папир, 370 л.

Оба ова кодекса је пре Другог светског рата бан Иван Шубашић предао Банској управи у Загребу, а та Управа затим Свеучилишној библитеци, у којој су се налазила све до 1966. године, када су враћена Народној библитеци Србије.

²⁴ Мошин 1968, 349.

²⁵ Матијевић 2009, 57–59.

²⁶ Rotulus 1949. У истом волумену каталога је био и *Окџоих*, први део овог конвулта, који се данас налази у Харварду (в. Убипарип 2013, 106).

²⁷ Мошин 1968, 356–357.

Захваљујући холандском слависти професору Кристијану Алфонсу ван ден Берку (Универзитет у Бохуму, Западна Немачка), десет српских средњовековних рукописних књига и једна повеља, које су такође припадале старој збирци Народне библиотеке, а нестале 1914/1915, откривено је у Немачкој. Влада Србије је 1970. године откупила (!) те рукописе и вратила их у београдску Народну библиотеку, где се и данас налазе. У овоме су непосредно учествовали и академици Дејан Медаковић и Димитрије Богдановић.²⁸ То су:

Рс 652 *Београдски ѓаримејник* (стара сигн. 300), прва четвртина XIII века, пергамент, 108 л.

Рс 651 *Зборник ѓоја Драјоља* (стара сигн. 632), трећа четвртина XIII в., пергамент, 272 л.

Рс 647 *Брајков минеј* (стара сигн. 212), 1234–1243. година, друга четвртина XIII века и прва половина XIV в., пергамент и неколико листова папира, укупно 299 л.

Рс 645 *Триод ѓојѓиуни* (стара сигн. 437), 1328, пергамент, 410 л.

Рс 644 *Триод ѓосни* (стара сигн. 295), трећа деценија XIV в., пергамент, 158 л.

Рс 643 *Четворојеванђеље и ѓраксајосѓол* (стара сигн. 211), почетак XIV в., пергамент, 170 л.

Рс 646 *Минеј за сејѓембар и окѓодар* (стара сигн. 64), трећа четвртина XIV в., папир и пергамент, 127 л.

Рс 648 *Четворојеванђеље* (стара сигн. 234), шеста деценија XIV в., пергамент, 221 л.

Рс 649 *Тѓиик св. Саве Јерусалимској* (стара сигн. 590), 1416, папир, 207 л.

Рс 650 *Зборник* (стара сигн. 144), прва четвртина XVII в., око 1650. и крај XVII в., папир, 293 л.

Рс 653 *Повеља Сѓефана Влагу*, 1487, пергамент 335 × 420 мм.

Још један српскословенски споменик из ове групе рукописних кодекса јесте НБ 391 *Минеј ѓразнични* (друга половина XIII и почетак XIV в., пергамент, 211 л.) који је данас у власништву Реформаторског колегијума у Дебрецину (Мађарска).²⁹

О томе како су рукописне књиге, које су опљачкане 1914/1915. године, разношене по свету, најбоље нам говори и случај рукописа под

²⁸ Медаковић 1970, 309–311; Медаковић 1979, 257–258; Штављанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986.

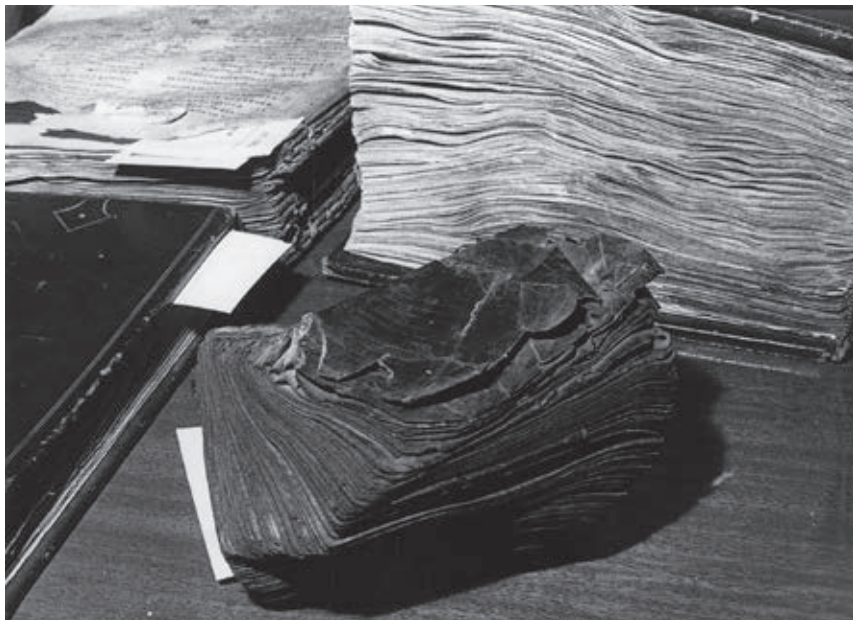
²⁹ Науртова 1961, 85–94; Штављанин-Ђорђевић 1982, 10; Стефановић, Стефановић-Бановић 2012, 39–75.

Сл. 1. Књиге враћене из Немачке 1970. године

сигнатуром НБ 213 из 1353. чији се други део (*Чѡенија из айосѡола и јеванђеља*, 41 л.) налази у поменутој библиотеци „Честер Бити“ у Даблину. Захваљујући Сергеју Јурјевичу Темчину и археографу Миланки Убипарип у новије време сазнали смо и за њен први део, *Окѡоих*, који је писао јеромонах Данило у цркви Свете Петке у Сиринићкој жупи, у јужној Србији, на Косову и Метохији, за време цара Душана и његовог сина Уроша 1353. године – о чему сведочи запис.³⁰ Данас се *Окѡоих* чува у Универзитетској библиотеци у Харварду (Сједињене Америчке Државе) под сигнатуром Cod. Slave 2 и има 188 пергаменних листова. Библиотеци у Харварду је ову књигу 1950. године поклонио бивши власник, Имре де Вег. Према речима Миланке Убипарип ни данас не знамо какви су били путеви бивших власника ове књиге од Србије

³⁰ Темчин 2003, 131–137; Темчин 2003а, 197–204; Убипарип 2007–2008, 55–70; Убипарип 2013, 103–128.

Сл. 2. Део књига враћених из Немачке 1970. године

до Даблина и Харварда и када је књига раздељена и колико је делова рукописа заиста било. Од некадашњих 347 листова остаје нам и даље непозната судбина још око једне трећине рукописа.

Из ове групе несталих средњовековних раритета у Првом светском рату пронађена је, такође, у новије време у Немачкој у Универзитетској и истраживачкој библиотеци у Ерфруту (Гота) још једна српска рукописна књига – *Четворојеванђеље* (НБ 102) из прве четвртине XIV века, писана на пергаменту.³¹ У стару Народну библиотеку овај драгоцен кодекс, изузетно свечане и монументалне калиграфије, стигао је као поклон из манастира Високи Дечани. Ни тај рукопис данас није сачуван у целини. Од 366 листова колико је некад имало *Четворојеванђеље*, остало је сачувано 355. На ову

³¹ Младеновић, Недељковић 2009–2010, 59–76.

књигу указао нам је Анатолиј Аркадјевич Турилов, инострани члан Српске академије наука и уметности. Великим залагањем академика Александра Младеновића, тадашњег руководиоца Археографског одељења, Народна библиотека Србије добила је дигиталне снимке овог новопронађеног кодекса.

Од укупно педесет шест несталих средњовековних писаних споменика (како се наводи у списку послератне комисије)³², данас знамо за само осамнаест рукописа, једну повељу и једну стару српску штампану књигу – од којих је четрнаест враћено Народној библиотеци.

Ови споменици српске културе, нестали у вихору Првог светског рата, једини су сачувани из збирке рукописних и старих штампаних књига Народне библиотеке, која је уништена 6. априла 1941. године.³³ Данас су ти средњовековни кодекси драгоцено сведочанство о постојању једне велике и богате ризнице старих српских писаних споменика и основни извор сазнања о делу огромног блага наше вишевековне културе.

³² На основу наших досадашњих истраживања (јер се у Одељењу за археографију НБС и даље ради на идентификацији ових рукописа) сматрамо да је број несталих рукописа већи од наведеног.

³³ Тада је до темеља изгорела зграда Народне библиотеке а са њом 500.000 књига и часописа. Том приликом уништен је читав рукописни фонд, стваран током целог једног века, који је бројао око 1.300 ћирилских рукописа од XII до XVIII века, међу којима је био и већи број писаних на пергаменту, као и старе штампане књиге и инкунабуле.

ПОПИС НЕСТАЛИХ РУКОПИСНИХ КЊИГА
НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ У БЕОГРАДУ 1914/1915. ЗА КОЈИМА СЕ ТРАГА*

1. НБ 15 *Минеј за децембар-фебруар*, XIV в., пергамент, 313 л., бугарска језичка редакција.
2. НБ 39 *Номоканон*, XVII в., хартија, 116 л., српскословенски језик.
3. НБ 41 *Зборник*, XVIII в., хартија, 102 л., српскословенски језик.
4. НБ 62 *Минеј за септембар-децембар*, писао га Станислав великом војводи Оливеру у Леснову 1342. г., пергамент, 233 л., српскословенски језик.
5. НБ 71 *Извод из Пајтерику синајској и римској*, XIV в., пергамент, 10 л., српскословенски језик.
6. НБ 111 *Мали зборник*, XVII в., хартија, 94 л., српскословенски језик.
7. НБ 146 *Јеванђеља и ајосџоли*, XIII в.? пергамент, 127 л., бугарска језичка редакција.
8. НБ 147 *Окџоих*, XIV в., пергамент, 1 л., српскословенски језик.
9. НБ 175 *Минеј љразнични*, XIII в., пергамент, 43 л., српскословенски језик.
10. НБ 177 *Четвороеванђеље*, XIV в., пергамент, 265 л., српскословенски језик.
11. НБ 214 *Четвороеванђеље*, с краја XIII в., пергамент, 48 л., бугарска језичка редакција.
12. НБ 241 *Служабник*, XIV в., пергамент, 29 л., српскословенски језик.
13. НБ 248 *Настављенија љрава државноја*. Студија из Велике школе београдске из Карађорђевог времена, 36 л.
14. НБ 271 *Тредник*, 1666. г. у Кареји, хартија, 358 л., српскословенски језик.
15. НБ 446 *Громовник*, XVIII в., хартија, 42 л., српскословенски језик.
16. НБ 467 *Минеј љразнични*, XIV в., 101 л., српскословенски језик.
17. НБ 633 *Животџ Св. Саве и Служба Св. Сави и Св. Симеону од Теодосија*, XVI-XVII в., хартија, 256 л., српскословенски језик.
18. НБ 640 *Кријумчари*, прича Ст. Новаковића, 10 л.
19. НБ 641 *Мисли Ј. Хаџића о народу српском у Аусџирији за време маџарске дуне*, 30. маја 1848. у Новом Саду, 17 л.
20. НБ 579 *Један листџ у коме је ојис четја има у Москви*, XVIII в.

* Попис ових још увек непронађених рукописних књига Народне библиотеке у Београду, отуђеним за време Великог рата, сачињен је према следећим каталозима: *Каталој Народне библиотеке IV. Рукојиси и сџаре шџамџане књиге*. Саставио Љуб. Стојановић, Београд 1903 и С. Матић, *Ојис рукојиса Народне библиотеке са љрилојом Поројични архив Рашковића. Ојисао др М. Косџић*, Београд 1952.

21. НБ 1162 *Чейири листиа разних књиџа*, разног доба, три обредног, један лист световног садржаја, српскословенски језик.
22. *Чейворојеванђеље*, XVI в., српскословенски језик. Нема ближих података.³⁴
23. *Окџоих*, 265 л.
24. *Пролої сейџемдар-фебруар*, 1597. г., 285 л., српскословенски језик.
25. *Зборник*, XVI–XVII в., 295 л., српскословенски језик.
26. *Триод*, XVI–XVII в., 226 л., српскословенски језик.
27. *Тийик сейџемдар-фебруар*, XVI в., 289 л., српскословенски језик.

³⁴ Подаци о рукописима од броја 22. до 27. преузети су са пописа несталих књига које су сачинили Душан Милачић и Миrash Кићовић.

THE FATE OF THE MISSING MEDIEVAL MANUSCRIPTS OF THE NATIONAL
LIBRARY IN BELGRADE AFTER WORLD WAR ONE

JASMINA NEDELJKOVIĆ

The essay traces the fate of the medieval manuscripts which went missing from the collection of the National Library after World War One, as well as the efforts of Jovan Tomić, the Library's director at the time, to find the invaluable manuscript books and incunables which were taken out of Belgrade in two trunks in July 1914. The manuscript books (many among them written on parchment) had already been described in the *Catalogue* by Ljubomir Stojanović (Belgrade, 1903); however, almost nothing is known about the charters. Among these charters was *Nemanja's Founding Charter of Hilandar* with a golden seal; together with the *Miroslav Gospel*, this charter had been presented to King Aleksandar I Obrenović as a gift on the occasion of his visit to the monastery in 1896.

After the end of the Great War, nothing was heard of the missing medieval manuscripts for years. They were presumed lost until 1933, when the 16th-century *Prizren Manuscript of Dušan's Code* appeared at an auction held at an antique bookshop in Frankfurt am Main. The discovery of this manuscript ignited hopes that this group of medieval manuscripts had not been destroyed and that the other items would also be recovered. In the 1970s, Professor Vladimir Moshin discovered two of the manuscripts at the National and University Library in Zagreb – the *Tetraevangelion of Dovolja* (*Dovoljsko četvorjevanđelje*, the second quarter of the 16th century) and the *Prologue of Koriša* (*Koriški prolog*, 1573), which were returned to the National Library of Serbia. He also discovered another three Serbian manuscript books at the Chester Beatty Library in Dublin: the *St. Nicholas Monastery Gospel* (*Nikoljsko jevanđelje*, late 14th – early 15th century); *Readings from the Apostles and the Gospels* (*Čtenija iz apostola i jevanđelja*, 1353); and the *Festal Menaion* (*Praznični minej*) printed on parchment at Božidar Vuković's printing house in 1538. In 1969, owing to the efforts of the Dutch Slavist Christian Alphons Van den Berk, ten Serbian medieval codices and one charter were discovered in Germany. The Serbian government bought these books in 1970 and returned them to the National Library in Belgrade, where they are still kept. Among them are: the *Belgrade Prophetologion* (*Beogradski parimejnik*, early 13th century) – the oldest manuscript book in the current collection of the National Library; the *Dragolj Code* (*Zbornik popa Dragolja*, third quarter of the 13th century); the *Bratko Menaion* (*Bratkov minej*, 1240s and the first half of the 14th century); the *Typikon of St. Sava of Jerusalem* (*Tipik sv. Save Jerusalimskog*, 1416).

Of the 56 examples of medieval literacy which went missing, so far only 18 manuscripts, one charter and one Serbian printed book have been found; 14 have been

returned to the National Library of Serbia. Owing to the fact that this group of 56 codices disappeared in the ravages of the Great War, they are the only items from the rich collection of medieval manuscripts and printed books of the National Library which have survived to this day. The building which housed the National Library of Serbia was burnt to the ground in the German bombing of Belgrade on April 6 1941. about 1,300 Cyrillic manuscripts dating from the 12th to the 18th century, including many parchment and printed books as well as incunables, were destroyed in the bombing.

Therefore, these recovered codices provide an invaluable insight into the large and rich treasury of old Serbian literacy; today they are our main source of knowledge about the vast written heritage of our centuries-old culture.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Ковијанић 1991: Г. Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821–1944*, књ. 2, Београд 1991, 757–758, бр. 528.

Ковијанић 1992: Г. Ковијанић *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821–1944*, књ. 3, Београд 1992, 28, бр. 539а.

Новине

Политика XXX/ 9159, 1933: *У Лајпцију се продаје украдени рукопис Душановог закона*, Политика, 12. новембар 1933, год. XXX, бр. 9159, 5.

Политика XXX/ 9161, 1933: *Душанов законик је предат на чување кривичној полицији у Франкфурту на Мајни*, Политика, 14. новембар 1933, год. XXX, бр. 9161, 7.

Политика XXXI/9245, 1934: *Душанов законик донесен је у Београд*, Политика, 9. фебруар 1934, год. XXXI, бр. 9245, 7–8.

Политика XXX/ 9159, 1962: Политика, 14. јануар 1962, год. LIX, бр. 17337, 15.

ЛИТЕРАТУРА

Дурковић Јакшић 1990: Љ. Дурковић Јакшић, *Грађа о судбини српској културној и националној блати за време првој светској рат*, Археографски прилози 12 (1990) 301–308.

Кићовић 1960: М. Кићовић, *Историја Народне библиотеке у Београду*, Београд 1960.

Матијевић 2009: М. Матијевић, *Библиотека Честер Биџи Даблин*, Панчевачко читалиште 14 (2009) 57–59.

Медаковић 1970: Д. Медаковић, *Враћање српских средњовековних рукописа из Немачке*, Библиотекар 4 (1970) 309–311.

Медаковић 1979: Д. Медаковић, *Professor dr Christian Alphonsus van den Berk 31. 1. 1911–30. 1. 1979*, Археографски прилози 1 (1979) 257–258.

Мирчов 2007: С. Мирчов, *Јован Н. Томић. Библиотекар и научник*, Београд 2007.

Младеновић, Недељковић 2009–2010: А. Младеновић, Ј. Недељковић, *О Четворојевањелу бр. 102 (прва четвртина XIV века) из скупине збирке Народне библиотеке у Београду*, Археографски прилози 31–32 (2009–2010) 59–76 са 8 факсимила.

Мошин 1968: В. Мошин, *Рукописи бивше Београдске народне библиотеке у Даблину и у Зајреду*, Библиотекар 5 (1968) 349–356.

- Новаковић 1870:** С. Новаковић, *Законик*, Београд 1870.
- Новаковић 1898:** Ст. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд 1898.
- Rotulus 1949:** Rotulus. A Bulletin for Manuscript Collectors. vol. 5, Oegstgeest (near Leyden) 1949.
- Соловјев 1980:** А. В. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права VI, Београд 1980, 38–43.
- Станојловић 2015:** Ј. Станојловић, *Судбина рукописних књига Народне библиотеке током Првог светског рата*, Пут књига 1914/1915–2015: судбина српских средњовековних рукописа Народне библиотеке несталих у Великом рату, Каталог изложбе, Београд 2015, 19–29.
- Стефановић, Стефановић Бановић 2012:** Д. Е. Стефановић, М. Стефановић Бановић, *Инвентар српских ћирилических рукописа у Мађарској (XIII–XIX век)*, Археографски прилози 34 (2012) 39–75.
- Стојановић 1903:** *Каталог Народне библиотеке у Београду IV Рукописи и старе штампане књиге*. Саставио Љуб. Стојановић, Београд 1903.
- Темчин 2003:** С. Ј. Темчин, *Сердский славянский аиракос Равулы (ок. 1353. г.): происхождение, особенности языка, славянщина*, Slavistica Vilnensis 52(2) (2003) 131–137.
- Темчин 2003а:** С. Ј. Темчин, *Бывшая рукопись белградской Народной библиотеки (сердский славянский 1353 года, –213) в Гарварде*, Slavistica Vilnensis 52(2) (2003) 197–204.
- Убипарип 2007–2008:** М. Убипарип, *О рукописном Славянском Славянском (1353. г.) из старе збирке Народне библиотеке у Београду*, Археографски прилози 29–30 (2007–2008) 55–70 са 10 прилога.
- Убипарип 2013:** М. Убипарип, *Српскословенски славянски из времена цара Душана са славянским канона Климентија Охридског*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 79 (2013) 106.
- Уредбе и прописи Митрополије београдске 2011:** *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1894–1920*. З. Ранковић и М. Лазић (прир.), Пожаревац 2011, 278, бр. 237.
- Hauptova 1961:** Z. Hauptova, *Debrecínský rukopis církevněšlovanských liturgických mšejí*, Slavica I (Debrecen 1961) 85–94 са 4 прилога.
- Штављанин Ђорђевић 1982:** Љ. Штављанин Ђорђевић, *Поштор у: Каталог Народне библиотеке у Београду IV Рукописи и старе штампане књиге*. Саставио Љуб. Стојановић, НБС, Фототипска издања књ. 3, Београд 1982, 1–23.
- Штављанин Ђорђевић, Гроздановић Пајић, Цернић 1986:** Љ. Штављанин Ђорђевић, М. Гроздановић Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилических рукописа Народне библиотеке Србије*, књ. I, Београд 1986.

ПРИКАЗИ И КРИТИКЕ

ВЛАДИМИР ВУКАШИНОВИЋ, ВЕЛИКИ ВХОД. ОГЛЕДИ ИЗ СРПСКОГ ЛИТУРГИЈСКОГ ПРЕДАЊА: XIII–XXI ВЕК

(Београд: Православни богословски факултет,
Институт за литургику и црквену уметност, 2015)

Никола Јоцић*

Српска богословска мисао постала је богатија за још једну значајну књигу из литургије. Реч је о својеврсној антологији радова из литургијског богословља нашег истакнутог научника и професора ове теолошке дисциплине. Књига излази као прва у издању новооснованог Института за литургику и црквену уметност при Православном богословском факултету Универзитета у Београду.

Већ из поднаслова се види да је реч о књизи која обрађује теме из историје српског богослужења и савременог богослужбеног живота. Зато је садржај подељен у две целине – *Наслеђа прошлости* и *Изазови будућности*; чини их по шест студија.

Прва целина започиње студијама које се баве служабничком садржином. Прва од њих разматра Литургију Светога апостола Јакова у српском рукописном предању од XVII до XIX века. Најстарији рукопис, Хиландар 332, припада тзв. јерусалимској, а два млађа, МСПЦ

* Никола Д. Јоцић, Православни богословски факултет, Београд, njocic@bfspc.bg.ac.rs

716 и ПБР 158, антиохијској традицији. Последња два настала су у првој половини XIX века на територији Карловачке митрополије, како би се користили у конфесионално-полемичке сврхе, а можда и у богослужбене. Интересовање за ову древну литургију, које је покренуо блаженопочивши епископ Хризостом Столић, кроз њено приређивање, објављивање и свештенослужење, овим научним прилогом је настављено и употпуњено.

Следи студија *Литургијска анализа служабника рукописне збирке манастира Хиландара на примеру Тројара пређећ часа од XV до XVII века*. Акценат је намерно стављен на овај литургијски сегмент, будући да се последњих година у нашој средини покренула велика полемика поводом питања о богословској оправданости употребе овог тропара у евхаристији. Богата хиландарска збирка, у поменутом контексту, до сада није систематски обрађена. Само тежиште анализе чини деветнаест манускрипта. Неуједначеност присуства *Тројара пређећ часа* међу служабницима јасно сведочи о смењивању литургијских пракси у српској светогорској лаври кроз векове. Занимљиво је да најстарији служабник који има поменути тропар јесте Хиландар 323, и то руске редакције. Према томе, није нескромно рећи да српски служабници одолевају упливу овог тропара и остају у континуитету са *Дијатаксисом* Филотеја Кокина.

Наслов трећег рада је *Реконструкција предлогака првих шестиманих српских служабника на основу збирке манастира Високи Дечани*. Темељ анализе чини седамнаест служабника насталих у периоду од XIV до XVIII века. Литургија Јована Златоустог, какву налазимо у првоштампаним служабницима XVI века, у потпуности прати поредак који је присутан и у дечанским рукописима. За релевантног представника ове фамилије рукописа узет је кодекс Дечани 130. Ситуација је идентична и када је реч о Литургији Пређеосвећених Дарова. Како горе поменути хиландарски служабници, тако и дечански, а за њима и штампани, показују несумњив континуитет са Филотејевим *Дијатаксисом* из XIV века.

У другом делу првог поглавља налазе се три студије које се баве тредничком садржином. Прва од њих носи наслов *Освећење литургијској просјора код Срба у XIII и XIV веку*. Овом важном црквеном чину до сада није поклањана нарочита научна пажња у нашој средини. Тежиште рада је на рукопису насталом у Студеници 1286. године. Његов значај превазилази локалне размере, с обзиром на то да је реч о најстаријем словенском преводу чина освећења храма. Нешто

млађи споменик је такође сачувао поменути чин. На основу њих, аутор даје целовито богословско тумачење освећења литургијског простора. Егзегезом овог сложеног свештеног обреда, поједина питања су решена, а нека тек отворена.

Тексту *Ка новом издању молићвослова* аутор је посветио нарочиту пажњу. На двадесетак страна, налази се студија која обухвата све аспекте евентуалне ревизије требника. Први део рада је посвећен историји требника, његовом штампању и анализи првих издања. Други део је посвећен је будућности ове важне књиге. Иако су у раду обрађени само штампани требници, на основу датих смерница, када је реч о превођењу и редактури текста, лако се може наслутити величина подухвата израде новог молитвослова.

Важност озбиљног бављења требничким материјалом показује се у раду *Светија тајна Брака у милешевском шћамјаном шребнику*. Поред анализе молитвослова из 1546. године, изведен је и један пионирски подухват – дате су хипотезе о могућим предлошцима, како милешевског, тако и осталих, њему блиских издања. Други теолошки проблем који се отвара када се говори о Светој тајни Брака, јесте њен однос са Светом тајном Евхаристије. Из ових редова ће се видети да српско светотајинско предање од XV до XVII века негује праксу причешћивања младенаца Пређеосвећеним Даровима.

Друга целина започиње обимном студијом под насловом *Савремени шокови Лишурјјској бојословља у Срјској Православној Цркви*. Ова тема је обрађена у четири подналова који обухватају следеће сегменте: литургијске прегаоце, литургијско преводилаштво и полемике, као и данашњи положај литургије на Богословском факултету. Све то има за циљ да покаже теоријске и конкретне правце кретања и развоја литургијског живота у нашој средини током прошлог и почетком овог столећа. Оваквим текстом је дат комплетан стручни увид у историју ове специфичне научне дисциплине чији значај далеко превазилази теолошке оквире.

Наредни текст, *Лишурјјски језик Цркве*, од изузетног је значаја за богослужбени живот. Тумачење литургијских језика које овде налазимо веома је потребно како теолозима, тако и верном народу. Разумевање литургијског простора, времена и радњи основни је предуслов да би се у потпуности учествовало у богослужењу.

Не мање важан рад је *Лишурјјско образовање и васијијање у бојословијама Срјске Православне Цркве*. Ово богословско разматрање

је намењено свима који могу да допринесу унапређењу литургије у средњим црквеним школама. Прилежан рад на овом пољу јавља се као неопходност првог реда како би дошло до процвата литургијске свести.

Посебна пажња је посвећена односима између источног хришћанства и европског лаицизма у тексту *Православна Црква и савремени лаици*. Сведоци смо да нова религиозност одбија институције и трага за „прикладнијим“ облицима верског живота. Једно од кључних питања на које треба одговорити данашњем лаицизму јесте тежња да се област вере ограничи на сферу приватности. Настојећи да предање Цркве учини релевантним за решавање ових важних питања данашњице, аутор у први план ставља Свету Литургију. Из ње, као најважнијег израза црквеног живота, могуће је извући методе и смернице за решавање односа секуларног и сакралног, од којих је најважнији дијалог.

Проблем који се тематски наслања на претходни, обрађен је у студији *Криза ритуалној у савременој хришћанској теологији и пракси*. Било религијски, било секуларни, ритуали су неизоставни део човеког живота. Кроз ритуал се изражава људска природа. Над њим се, услед научних и других револуција XX века, јавља запитаност. Својеврсну кризу црквеног ритуала у коме се налазимо не треба доживети негативно. Она се може превазићи уколико се уложи адекватан академски и аскетски труд. Велике друштвене промене током последњих деценија као да захтевају од верских заједница једно ново духовно и интелектуално просветитељство.

Књигу затвара разматрање из примењеног обредословља – *Литургија у свакодневном живоју Цркве: изазови и задаци*. Откако је обновљено интересовање за литургику, на светлост дана је изнето мноштво неартикулисаних облика богослужбеног израза које верни практикују. Извитопереност молитвене праксе је последица немогућности активног учествовања народа у литургијском животу Цркве. Отуда је одговорност пре свега на свештенству, које својим свесрдним залагањем може и треба да допринесе оздрављењу богослужбене свести.

Иако сасвим различите по насловима, последњих шест тема посвећених будућим, али и садашњим изазовима, садрже иста питања: како учинити богослужење Цркве релевантним за човека данас и сутра? да ли је и како могуће оживети интересовање и љубав према молитви и подвигу у храму? Ако пажљивије погледамо наслеђено

богатство обрађено у првом делу књиге, видећемо да је нашим претходницима све поменуто било од животне важности. Зато је *Велики вход*, са једне стране, враћање великог дуга нашем народу и, са друге, аманет генерацијама које стасавају.

Ова књига је намењена како стручној, тако и широј црквеној јавности. Богатство тема и значај питања из црквеног живота која су у њој покренута свакако би требало да учине *Велики вход* настолном књигом парохијског свештенства и свих оних који се труде да унапреде живот Цркве. Научни радници из области хуманистике, пре свега они који се баве историјом српског културног наслеђа сачуваног у богослужбеним текстовима, такође су добили дело вредно пажње. Осим што је постала студентски приручник на Православном богословском факултету, уверени смо да ће ова књига постати и незаобилазно штиво за све љубитеље старе српске свештене речи.

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

Зборник радова Одељења за археологију

Народне библиотеке Србије

ARCHEOGRAPHICAL PAPERS

Review of the ARCHEOGRAPHICAL DEPARTMENT

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

ИЗДАВАЧ

Народна библиотека Србије

PUBLISHER

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Весна Тријић

PROOFREADER

VESNA TRIJIĆ

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК

Мирослав Лазич

PUBLISHING EDITOR

MIROSLAV LAZIĆ

ШТАМПА

RETRO PRINT, БЕОГРАД

PRINTED BY

RETRO PRINT, BELGRADE

ТИРАЖ

300 примерака

CIRCULATION

300

Публикације за размену и рукописе за штампу
слати на адресу:

Народна библиотека Србије

Одељење за археологију

(за Археографске прилоге)

Скерлићева 1, 11000 Београд

e-mail: vladan.trijic@nb.rs

Please, send original texts and/or publications
intended for exchange to the following address:

Narodna biblioteka Srbije

Odeljenje za arheografiju

(za Arheografske priloge)

Skerlicева 1, 11000 Beograd

e-mail: vladan.trijic@nb.rs

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

09(497.11)

АРХЕОГРАФСКИ прилози : зборник радова Одељења за археографију Народне библиотеке Србије / главни и одговорни уредник Ласло Блашковић ; уредник Татјана Суботин-Голубовић. - [Штампано изд.]. - 1979, бр. 1- . - Београд : Народна библиотека Србије, 1979- (Београд : Retro print). - 23 cm

Друго издање на другом медијуму: Археографски прилози (Online) = ISSN 1452-2233
ISSN 0351-2819 = Археографски прилози (Штампано изд.)

YU ISSN 0351-2819
UDK 091